

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
İNSAN HAKLARI HUKUKU PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

AİHM KARARLARI IŞIĞINDA
İNANÇ TEMELLİ AYRIMCILIK YASAĞI

Aytekin AKTAŞ

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Serkan EKİZ

İZMİR 2022

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum "AİHM Kararları Işığında İnanç Temelli Ayrımcılık Yasağı" adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

21/04/2022

Aytekin AKTAŞ

ÖZET
Yüksek Lisans Tezi
AİHM Kararları Işığında İnanç Temelli Ayrımcılık Yasağı
Aytekin AKTAŞ

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Hukuku Anabilim Dalı
İnsan Hakları Hukuku Programı

Çalışmamızda inanç temelli ayrımcılık yasağı AİHM kararları ışığında incelenmiştir. Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde öncelikle, AİHS başta olmak üzere, ayrımcılık yasağının ve inanç özgürlüğünün yer aldığı kurumsal düzenlemeler ele alınmıştır. Devamında eşitlik ilkesiyle birlikte ayrımcılık yasağının ve inanç özgürlüğünün kuramsal alandaki gelişimleri evrimsel bir perspektifle aktarılmıştır. İkinci bölümde önce ayrımcılık yasağının ve inanç özgürlüğünün kavramsal çerçeveleri ortaya koyulmuş, ardından AİHM yargılamasındaki inanç temelli ayrımcılık yasağının sınırlandırma ölçütleri konu edilmiştir. Üçüncü bölümümüzde ise ayrımcılık yasağının inanç özgürlüğünün içsel ve dışsal alanlarındaki tezahürleri Mahkeme kararları üzerinden incelenmiştir.

Bu çalışmayla, ayrımcılığın özel görünüşü olan inanç temelli ayrımcılığın hangi sebeplere dayandığı, inanç özgürlüğünün ve ayrımcılık yasağının müstakil anlamlarının neler olduğu, inanç temelli ayrımcılık yasağının geçmişten günümüze nasıl şekillendiği, insan hakları içerisinde nasıl bir yere sahip olduğu ve günümüzde bu konudaki başvurulara Mahkeme'nin nasıl yaklaştığını ortaya koyabilmek amaçlanmıştır. Bu amaçlara ulaşabilmek için ayrımcılık yasağı ve inanç özgürlüğü gibi iki temel hakkı hem ayrı ayrı incelemek hem de inanç temelli ayrımcılık bağlamında bir arada ele almak gerekmiştir. Her iki hakkın hukuk belgelerinde ve doktrinde ne şekilde evrildiği tarihsel gerçeklik altında ortaya koyulmuştur. Çalışmanın sınırlarını AİHM kararları oluşturduğundan, kurumsal ve kuramsal incelemelerde odak noktamızı Batılı toplumlar oluşturmuştur.

Ayrımcılık yasağının temel olarak AİHM tarafından ikincil nitelikli olarak görülmesi sebebiyle, inanç temelli ayrımcılık yasağına ilişkin kararların incelenmesi inanç özgürlüğü üzerinden yapılmıştır. İncelenen içtihatla bazı noksanlıklar ve çelişkiler not edilse de inanç temelli ayrımcılık yasağının koruma alanının giderek geliştiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, İnanç Özgürlüğü, Ayrımcılık Yasağı, İnanç Temelli Ayrımcılık Yasağı, İnsan Hakları Hukuku.

ABSTRACT
Master's Thesis
Prohibition of Discrimination Based on Belief
in the Light of ECtHR Decisions
Aytekin AKTAŞ

Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences
Department of Public Law
Human Rights Law Program

The prohibition of discrimination based on belief is examined in our study in the light of the decisions of the ECtHR. Our work consists of three parts. In the first part, institutional arrangements, especially the ECHR, including the prohibition of discrimination and freedom of belief are discussed. Subsequently, the theoretical developments of the prohibition of discrimination, the principle of equality, and freedom of belief are explained from an evolutionary perspective. The second part presents the conceptual frameworks of the prohibition of discrimination and freedom of belief. Then the limitation criteria of the prohibition of belief-based discrimination in the ECtHR are discussed. The third part looks into the manifestations of prohibition of discrimination on freedom of belief in the internal and external dimensions through the ECtHR decisions.

This study primarily aims to cover the reasons of belief-based discrimination, as the unique aspect of discrimination, what the separate meanings of freedom of belief and prohibition of discrimination are, how the prohibition of belief-based discrimination has been shaped from past to present, how it has a place in human rights and how the ECtHR approaches the applications on these subjects today. To achieve these aims, it is necessary to study two fundamental rights such as the prohibition of discrimination and the freedom of belief, separately and discuss them together in the context of belief-based discrimination. The evolution of both rights in legal documents and doctrines is shown within the framework of historical reality. Since the ECtHR

decisions constitute this study's boundaries, Western societies are formed our focus in institutional and theoretical studies.

Since the prohibition of discrimination is of secondary nature to the ECtHR, prohibition of belief-based discrimination decisions are examined within the framework of freedom of belief. Although some shortcomings and contradictions are noted in the legal precedents analyzed, it is observed that the protection area of the prohibition of belief-based discrimination has been gradually developing.

Keywords: European Court of Human Rights, Freedom of Belief, Prohibition of Discrimination, Prohibition of Discrimination Based on Belief, Human Rights Law.

**AİHM KARARLARI IŞIĞINDA
İNANÇ TEMELLİ AYRIMCILIK YASAĞI**

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xii

GİRİŞ	1
-------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

KURUMSAL DÜZENLEMELER VE KURAMSAL TEMELLER

I. KURUMSAL DÜZENLEMELER	6
A. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Sistemindeki Düzenlemeler	6
1. Ayrımcılık Yasağı Düzenlemeleri	9
a. 14. Madde	9
b. Ek 12 Nolu Protokol	11
c. Yatay Etki ve Pozitif Yükümlülük	13
(1). Yatay Etki	13
(2). Pozitif Yükümlülük	15
2. İnanç Özgürlüğü Düzenlemeleri	17
a. 9. Madde	17
b. Ek 1 Nolu Protokol 2. Madde	19
3. Düzenlemelerin Birlikte Değerlendirilmesi	21
4. Başvuruların İncelenme Sistematiği	26
B. Diğer Kurumsal Düzenlemeler	30
1. Augsburg Din Barışı'ndan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'ne	32
a. İngiliz Belgeleri	33
b. Amerikan Belgeleri	34

c. Kıta Avrupası Belgeleri	35
2. 19. ve 20. Yüzyıl Belgeleri	37
3. Birleşmiş Milletler Belgeleri	38
a. Ayrımcılık Yasağına İlişkin Düzenlemeler	40
b. İnanç Özgürlüğüne İlişkin Düzenlemeler	41
4. Bölgesel İnsan Hakları Belgeleri	45
a. Avrupa Konseyi Belgeleri	46
b. Amerikan Devletler Örgütü Belgeleri	47
c. Afrika Birliği Belgeleri	48
II. KURAMSAL TEMELLER	49
A. Eşitsizlik ve Eşitlik Düşüncesinin Gelişimi	49
1. Eşitsizliğin Tarihi	51
2. Eşitlik Düşüncesinin Gelişimi	53
a. Antik Yunan'dan Orta Çağ'a	54
b. Rönesans, Reform, Aydınlanma ve Burjuva Devrimleri	56
c. Sanayi Devrimi, Proletarya Devrimleri ve Günümüz	58
B. İnanç Özgürlüğü Düşüncesinin Gelişimi	60
1. Mitolojik Çok Tanrılıktan Katolik Engizisyona	60
2. Sekülerleşme Süreci ve Günümüz	63

İKİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE HAKKIN SINIRLANDIRILMASI

I. KAVRAMSAL ÇERÇEVE	67
A. Eşitlik, Ayrımcılık ve Ayrımcılık Yasağı	67
1. Eşitlik İlkesinden Ayrımcılık Yasağına	67
a. Şekli Eşitlik	70
b. Maddi Eşitlik	72
(1). Fırsat Eşitliği	74
(2). Sonuçlarda Eşitlik	75
c. Ayrımcılık Yasağı	76
2. Ayrımcılığın Sebepleri ve Dışsal Faktörleri	78

a. Önyargıdan Nefret Suçuna	78
b. Irkçılığın Genişleyen Anlamı, Çokkültürlülük ve Çoğulculuk	82
3. Ayrımcılık Türleri	84
a. Doğrudan Ayrımcılık	84
b. Dolaylı Ayrımcılık	85
c. Dolayısıyla Ayrımcılık ve Çoklu Ayrımcılık	87
d. Taciz ve Ayrımcılık Talimatı	88
4. Ayrımcılık Yasağını Tamamlayıcı Kavramlar	90
a. İspat Yükünün Yer Değiştirmesi	90
b. Geçici Özel Önlemler	92
c. Makul Uyumlaştırma	93
d. Mağdurlaştırma	94
B. Temel Bir Hak Olarak İnanç Özgürlüğü ve Kapsamı	95
1. Tanımlama Problemi	95
2. Mağdur Sıfatı ve İnanç Özgürlüğünün Özneleri	101
3. Devlet-İnanç İlişkisi ve Laiklik İlkesi	104
4. Kesişen Hak Grupları	110
a. İfade Özgürlüğü İlişkisi	110
b. Örgütlenme Özgürlüğü İlişkisi	113
c. Diğer Hak Gruplarıyla Olan İlişkiler	115
II. SINIRLANDIRMA ÖLÇÜTLERİ	118
A. Ayrımcılığın Sınırları	118
B. İnanç Temelli Ayrımcılık Yasağının Sınırlandırılması	119
1. Yasayla Öngörülebilirlik	121
2. Meşru Sınırlandırma Amaçları	122
a. Kamu Güvenliği ve Kamu Düzeninin Korunması	123
b. Genel Sağlığın ve Genel Ahlakın Korunması	125
c. Başkalarının Hak ve Özgürlüklerinin Korunması	127
3. Demokratik Toplumda Gerekliklik	128
a. Orantılılık İlkesi	129
b. Devletin Takdir Marjı	130

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
AYRIMCILIK YASAĞININ İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜNE İZDÜŞÜMÜ

I. FORUM INTERNUM	133
A. İnanç Özgürlüğünün İçsel Alanının Tespiti	133
B. Forum Internum Alanındaki Görünüm Şekilleri	135
1. İnanma ve İnanmama Hakları	135
2. İncancı Yayma ve İncancı Değiştirme Hakları	140
3. İncancı Açıklamaya Zorlanmama Hakkı	144
4. Sistematik Telkine Karşı Korunma Hakkı	149
II. FORUM EXTERNUM	153
A. İnanç Özgürlüğünün Dışsal Alanının Tespiti	153
B. Forum Externum Alanındaki Görünüm Şekilleri	157
1. İnançsal Ritüellere ve Uygulamalara İlişkin Haklar	157
2. İbadethanelere İlişkin Haklar	163
3. İnanç Topluluğu Olarak Tanınma Hakkı	166
4. İnançsal Kıyafet ve Sembol Kullanılması Hakkı	173
5. İnanca Aykırı Davranmama Hakkı	181
a. Hakkın Genel Kapsamı	181
b. Hakkın Özel Görünüm Şekli Olarak Vicdani Ret	184
SONUÇ	192
KAYNAKÇA	203

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ACAS	Advisory, Conciliation and Arbitration Service
Açıklayıcı Rapor	Ek 12 Nolu Protokol Açıklayıcı Raporu
Af. İHHŞ	Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı
AGİT	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AİHM	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AİHS	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AKPM	Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi
Ame. İHÖB	Amerikan İnsan Hakları ve Ödevleri Bildirisi
Ame. İHS	Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi
Art.	Article
A.Ü.S.B.F.	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
B.D.	Büyük Daire
bkz.	Bakınız
BM	Birleşmiş Milletler
CCPR	Covenant on Civil and Political Rights
CEDAW	Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Tasfiye Edilmesine Dair Sözleşme
CERD	Committee on the Elimination of Racial Discrimination
CESCR	Committee on Economic, Social and Cultural Rights
çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
ECHR	European Convention on Human Rights
ECtHR	European Court of Human Rights
ECRI	European Commission against Racism and Intolerance
Ed.	Editör
ESKHS	Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi
Haz.	Hazırlayan

ILO	Uluslararası Çalışma Örgütü
İŞİD	Irak ve Şam İslam Devleti
İ.H.	İnsan Hakları
İHEB	İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi
İHK	İnsan Hakları Komitesi
İHOP	İnsan Hakları Ortak Platformu
Kilise	Roma Katolik Kilisesi
K.K.T.C.	Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
Kom.	Avrupa İnsan Hakları Komisyonu
Komisyon	Avrupa İnsan Hakları Komisyonu
LGBTİ+	Lezbiyen, Gey, Biseksüel, Transgender ve İnterseks
Mahkeme	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
MSHS	Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi
OSCE	Organization for Security and Co-operation in Europe
par.	Paragraf
Sözleşme	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
s.	Sayfa No
ss.	Sayfadan Sayfaya
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBB	Türkiye Barolar Birliği
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
UN	United Nations
UNESCO	Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu
yy.	Yüzyıl
1789 Bildirisi	Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi
1981 Bildirisi	Din ve İnanca Dayalı Her Türlü Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Kaldırılmasına İlişkin Bildirisi

GİRİŞ

*Kâinatın aynasıyım; Madem ki ben bir insanım
Hakk'ın varlık deryasıyım; Madem ki ben bir insanım
İnsan Hakk'ta Hakk insanda; Arıyorsan bak insanda
Çok keramet var insanda; Madem ki ben bir insanım (Âşık Dâimi)*

Çoğu inançta insan yeryüzündeki en üstün varlık olarak kabul edilmekle birlikte, bilinen bütün kitlesel inançlarda yaratılışları gereği insanların birbirleriyle eşit olduğu da kabul edilir. Bununla birlikte tarih boyunca çoğu siyasi iktidarın kaynağı olarak ilahi gücün gösterildiği ve yöneticilerin bu güçle kutsanmış ayrıcalıklı kişiler olarak sunuldukları bilinmektedir.

İnsanın varlığının mistik anlamını ve diğer varlıklarla metafiziksel ilişkisini açıklamak teolojinin; siyasi iktidarın meşruiyetinin kaynaklarının neler olduğu ve nasıl kullanılması gerektiğini tartışmak siyaset biliminin; tüm bu konuları düşünsel zeminde incelemek ise felsefenin işidir. Hukukun bu bağlamdaki genel işlevi, mevcut düzenlemeler dâhilinde ve gerektiğinde bu düzenlemeleri aşabilen bir perspektiften, insanlar arası eşitliğe ve inanç özgürlüğüne ilişkin farklı disiplinlerden yararlanarak, tarihten damıtılan ilkeleri formel alanda kullanılabilir hale getirmektir.

İnsan hakları hukukunun kaynağını evrensel ve bölünemez müşterek ilkeler oluştururken, amacını ise her bir insan için temel, devredilemez ve vazgeçilemez olarak kabul edilen bütünsel hakları, gerektiğinde devletler dâhil her türlü güce karşı korumak olarak ifade etmek mümkündür. İnsan hakları hukuku bu amacına ulaşmak için elbette pozitif hukuk enstrümanlarını kullanmaktadır. Hukukun kendisi gibi insan hakları hukuku da yaşayan bir disiplin olup, kendisini var eden alanlardaki gelişmelerle birlikte evrimleşmektedir. Kamusal alana dair bütüncül faktörlerin konu edildiği yasal, politik, ekonomik ve sosyolojik gelişmeler insan hakları hukukunu doğrudan etkileyen alanlardır.

Çalışmamızın amacı, ayrımcılık yasağının özel bir görünüşü olan inanç temelli ayrımcılık yasağını insan hakları hukuku perspektifinden incelemek ve böylelikle bu alanda araştırma yapacaklara güncel Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (Mahkeme) içtihadı üzerinden katkı sunmaktır. Mahkeme içtihadının iç hukuka etkisi çalışma sınırlarını aşacağı için inceleme kapsamı dışında tutulmuştur.

Çalışma konusu seçiminde, inanç özgürlüğü ve ayrımcılık yasağı konularında önemli çalışmalar olmasına rağmen inanç temelli ayrımcılık yasağı özelindeki inceleme eksikliğinin tespiti etkili olmuştur. İncelememiz asıl olarak Mahkeme kararları üzerinden yürütülmekle birlikte, uluslararası insan hakları hukuku belgeleri, insan hakları alanında faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarının çalışmaları ve hukuk doktrini temel kaynaklar olarak kullanılmıştır. Ayrıca felsefe, tarih, antropoloji, teoloji, sosyoloji ve siyaset bilimi gibi diğer sosyal bilim disiplinlerine ait kaynaklara da ihtiyaç ölçüsünde başvurulmuştur.

İnanç temelli ayrımcılık yasağı iki temel hakkın kesişim alanında söz konusu olur. Bunlar inanç özgürlüğü ile ayrımcılık yasağıdır. Ayrımcılık yasağı hem tek başına bir temel hak olan hem de tüm diğer hakların vazgeçilmez bir unsuru olan eşitlik ilkesinden doğar. İnanç özgürlüğü ise diğer temel hak ve özgürlüklerin ortaya çıkmasına kaynaklık etmiş olan öncü bir haktır. Bu iki önemli hakkın kesişim kümesinde olan inanç temelli ayrımcılık yasağı, her iki hakkın da özelliklerini barındıran, her iki hakkı ortaya çıkaran tarihsel ve düşünsel süreçlerden beslenen ve her iki hak alanında meydana gelen güncel gelişmelerle evrilen özgün bir hak alanına karşılık gelmektedir. İnanç temelli ayrımcılık yasağı genel eşitlik ilkesinin zorunlu bir sonucu olmakla beraber, inanç özgürlüğünün hayata geçirilebilmesinin temel bir şartı olma özelliğine de sahiptir.

İnanç temelli ayrımcılık yasağında hak alanının gerçekleştiği evren inanç özgürlüğü sahası olup, yasağın niteliklerini belirleyen esas değer ayrımcılık yasağıdır. Bu nedenle her bir hak alanını ortaya çıkaran tarihsel ve düşünsel süreçleri incelemek ve bu hak gruplarının insan hakları hukuku çerçevesinde nasıl düzenlendiğini ayrı ayrı incelemek gerekmiştir.

Bu konudaki düzenlemelerden Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne (Sözleşme) odaklanılmış ve Birleşmiş Milletler (BM) belgeleri başta olmak üzere diğer uluslararası insan hakları belgelerine de başvurulmuştur. Bu noktadan hareketle, çalışmamız esas olarak Mahkeme'nin içtihadı sınırları dâhilinde gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla çalışma alanımızın sınırları olarak, Sözleşme'yi ortaya çıkartan süreçlerin yaşandığı Batılı medeniyetlerin hüküm sürdüğü coğrafyalar kabul edilmiştir. Bu sınırlara özellikle çalışma konusunun tarihsel, kurumsal ve kuramsal arka plan çalışmasını yürütürken dikkat etmek gerekmiştir.

Bu doğrultuda ilk bölümde öncelikle ayrımcılık yasağının ve inanç özgürlüğünün Sözleşme sistemi kapsamında nasıl düzenlendiği 9., 14., Ek 1 Nolu Protokol 2. ve Ek 12 Nolu Protokol 1. maddeleri üzerinden ayrı ayrı ortaya koyulmuştur. Düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün düzenlendiği 9. madde ile ebeveynlerin çocukları üstündeki inanç eğitimi haklarını düzenleyen Ek 1 Nolu Protokol 2. maddesi inanç özgürlüğü hakkındaki düzenlemelerdir. Ayrımcılık yasağını düzenleyen 14. madde ise Ek 12 Nolu Protokol'ün kabulünden sonra genel ayrımcılık yasağı niteliğine kavuşmuştur. Hak gruplarının müstakil anlamları izah edildikten sonra, iki hak alanının birlikte oluşturdukları özgün alan özel olarak ortaya koyulmuş ve bu konuda Mahkeme önüne gelen başvuruların hangi metotla incelendiği izah edilmiştir.

Günümüzde Ek 12 Nolu Protokol henüz Sözleşme tarafı ülkelerin çoğunda kabul edilmemiştir. Dolayısıyla Mahkeme incelemeleri çoğu ülke için ayrımcılık yasağının tamamlayıcılığı ve ikincilliği kabulünde devam etmektedir. Henüz Ek 12 Nolu Protokol'ün getirmiş olduğu önemli bir içtihat değişikliği söz konusu değildir.

Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'nun (Komisyon) ve Mahkeme'nin inanç temelli ayrımcılık konulu başvurularda çoğu zaman inanç özgürlüğü veya diğer hak gruplarındaki ihlalleri tespit ettikten sonra ayrımcılık yasağı hakkında inceleme yapmaya gerek görmediği bilinmektedir. Ayrımcılık yasağına ilişkin hüküm kurulmaya gerek görülmemesi, ilgili başvuru konularının inanç temelli ayrımcılık niteliğinde olmadığı anlamına gelmez. Bu sebeple ayrımcılık yasağına dair hüküm kurulmamış pek çok inanç temelli ayrımcılık konulu başvuru da incelenmiştir.

Sözleşme sistemi dışında kalan diğer düzenlemelerin başlangıç noktası olarak, günümüz anlamındaki inanç özgürlüğünü ortaya çıkartan sürecin kökeni sayabileceğimiz, mezhep savaşları sonrası 16. yüzyıl Avrupasında ortaya çıkan belgeler kabul edilmiştir. Bu başlıkta sırasıyla 16.yy.-18.yy. arasında İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Kıta Avrupasında düzenlenmiş olan belgeler, 19. ve 20. yüzyıllarda Avrupa, Amerika ve Asya kıtalarında düzenlenen belgeler, BM bünyesinde düzenlenen belgeler ve son olarak bölgesel insan hakları örgütlerinin düzenlemiş olduğu belgeler ele alınmıştır. Böylelikle inanç temelli ayrımcılık yasağının hukuki dayanakları ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

İnanç temelli ayrımcılık yasağının kuramsal arka planını ortaya koyabilmek için öncelikle eşitlik ilkesini ele almak, bunun içinse eşitsizliğin geliştiği koşulları ortaya koyabilmek gerekmiştir. Tarih öncesi çağlardan başlayarak evrimsel bir anlayışla eşitsizlik sonucunu doğuran toplumsal gelişmeler ortaya koyulduktan sonra eşitlik düşüncesinin gelişimi incelenmiştir. Bu incelemeye Antik Yunan'dan başlanarak Orta Çağ, Rönesans, Reform, Aydınlanma, burjuva devrimleri, Sanayi Devrimi ve proletarya devrimleri gibi önemli tarihsel evreler üstünden eşitlik düşüncesinin gelişimi ele alınmıştır. Diğer taraftan ise inanç özgürlüğü düşüncesinin gelişimi, mitolojik çok tanrılı dönemden başlanarak Orta Çağ'daki Roma Katolik Kilisesi (Kilise) egemenliği, Reform hareketi ve sekülerleşme süreci gibi evreler nezdinde incelenmiştir. Bu incelemelerden anlaşıldığı üzere, eşitlik düşüncesinin gelişimi ile inanç özgürlüğü düşüncesindeki evrim birbirini çeşitli noktalarda etkileyerek devam etmiştir. Her iki düşünsel sürecin evrimi kendilerine özgü olsa da iki düşünsel süreci de etkileyen ortak toplumsal etkenlerin olduğu görülmektedir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ayrımcılık yasağı ile inanç özgürlüğünün kavramsal çerçeveleri ve inanç temelli ayrımcılık yasağının sınırlandırma ölçütleri incelenmiştir. Bu bölümde her iki hakka ilişkin kavramsal içerik ayrı ayrı tüm yönleriyle incelenmiştir.

Bu incelemede ayrımcılık yasağı bahsinde ayrımcılığı yaratan sebepler, ayrımcılığı etkileyen dışsal faktörler, ayrımcılık türleri ve ayrımcılık yasağını tamamlayıcı kavramlar ele alınmıştır. Eşitlik ilkesinden bağımsız bir ayrımcılık yasağına neden ihtiyaç duyulduğu, eşitlik ilkesi ile ayrımcılık yasağının ilişkisi, şekli eşitlik anlayışından maddi eşitlik anlayışına nasıl geçildiği, maddi eşitlik anlayışının neden en ileri eşitlik anlayışı olduğu, günümüzde hangi eşitlik anlayışına hangi sebeplerle başvurulduğu ve bu eşitlik anlayışlarına yöneltilen eleştiriler de bu kısımda incelenmiştir.

İnanç özgürlüğü bahsinde ise inanç alanının tanımlanma problemi, inanç özgürlüğünün özneleri, devlet-inanç ilişkisi özelinde laiklik ilkesi ve inanç özgürlüğünün kesiştiği diğer hak grupları incelenmiştir. Kavramsal incelemelerde mümkün olduğunca Mahkeme kararları üstünden somut örneklerle yer verilmiştir.

Ayrımcılık yasağı ve inanç özgürlüğü haklarının içeriğindeki kavramlar çok boyutlu bir yaklaşımla ele alınarak inanç temelli ayrımcılığın geniş kapsamı

aktarılmaya çalışılmıştır. Elbette bu genişlikteki iki hak alanının, farklı inançların bir arada yaşadığı toplumsal hayatta uygulanabilir olması için çeşitli sınırlandırmalara tabi tutulması zorunludur. İkinci bölümün son kısmında ayrımcılığın kendine has sınırları ele alınarak, inanç temelli ayrımcılığın sınırlandırılması rejimi, inanç özgürlüğü üstünden incelenmiştir. Bunun sebebi, Mahkeme'nin ayrımcılık yasağının ikincilliğini göz önünde bulundurarak, incelemeyi esas olarak ayrımcılık yasağıyla birlikte anılan haklar üstünden yapıyor olmasıdır.

Son bölüm olan üçüncü bölümde ise sınırlandırma rejiminin izahında başvurulduğu gibi, inanç temelli ayrımcılık yasağı konulu kararların detaylı incelemesinde, ayrımcılık yasağının inanç özgürlüğüne izdüşümlerinin incelenmesi yöntemi takip edilmiştir. Önceki bölümlerde ortaya konulan tüm teorik bilgiler ışığında, bu bölümde yalnızca inanç özgürlüğü başlıkları altında ayrımcılık yasağının hangi şekillerde ortaya çıkabildiği Komisyon ve Mahkeme kararları üzerinden aktarılmıştır.

İnanç özgürlüğünün içsel alanı Forum Internum olarak, dışsal alanı ise Forum Externum olarak isimlendirilir. İçsel alana dâhil olan inanç özgürlükleri prensip olarak sınırlandırılması mümkün olmayan çekirdek haklardır. İnancın dışa vurulması hallerini oluşturan inanç özgürlüğünün dışsal alanı ise sınırlandırılabilir haklardan oluşur. Bu iki alanın birbirlerinden keskin şekilde ayrı oldukları söylenemez. İki alanın iç içe geçtiği durumlar da söz konusudur.

Forum Internum alanındaki haklar olarak inanma, inanmama, inancını yayma, inancını değiştirme, inancını açıklamaya zorlanmama ve sistematik telkine maruz kalmama haklarını sayabiliriz. Forum Externum alanındaki hakları ise inançsal ritüellere ve inançsal uygulamalara ilişkin haklar, ibadethanelere ilişkin haklar, inanç topluluğu olarak tanınma hakkı, inançsal kıyafet ve sembol kullanılması hakkı ve vicdani ret hakkını da kapsayan inanca aykırı davranmama hakkı olarak sıralayabiliriz.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURUMSAL DÜZENLEMELER VE KURAMSAL TEMELLER

I. KURUMSAL DÜZENLEMELER

A. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Sistemindeki Düzenlemeler

Diğer uluslararası insan hakları metinlerinde olduğu gibi, Sözleşme de temel olarak devletlere karşı bireylerin temel hak ve özgürlüklerini korumayı ve öncelikli olarak ulusal hukukta hak ihlallerini engelleyecek düzenlemelerin yer almasını sağlamayı amaçlamaktadır.¹ Sözleşme'nin hazırlık çalışmalarında ortaya koyulan "*totalitarizmin yeniden doğmasına engel olmak*", "*insanları diktatörlüğe karşı korumak*" ve "*(taraf) ülkelerde yaşam tarzını zayıflatmaya yönelik sinsi teşebbüslere karşı direnişi güçlendirmek*" amaçları ile Mahkeme'nin yorumlama eğilimlerine bakıldığında, liberal eşitlik anlayışını yansıtacak şekilde bireyin temel haklarının ve çoğulcu demokratik toplum değerlerinin güvence altına alınmasının hedeflendiği söylenebilir.² Sözleşme'nin ortaya çıktığı İkinci Dünya Savaşı sonrası süreç³ göz

¹ Feyyaz Gölcüklü ve A. Şeref Gözübüyük, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması**, 5. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004, ss. 3, 15, 16.; İlyas Doğan, **İnsan Hakları Hukuku**, 2. Baskı, Astana Yayınları, Ankara, 2015, ss. 174-176.; Halil Kalabalık, **İnsan Hakları Hukuku**, 2. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2009, ss.39, 88, 89.; Ulaş Karan, **Uluslararası İnsan Hakları Hukuku ve Anayasa Hukuku Işığında Eşitlik İlkesi ve Ayrımcılık Yasası**, 1. Baskı, XII Levha Yayınları, İstanbul, 2017, (Ayrımcılık Yasası) ss. 181-187.

² Susan Marks, "The European Convention on Human Rights and its 'Democratic Society'", **British Yearbook of International Law**, Cilt: 66, 1996, ss. 210, 211.; Serkan Ekiz, "AİHM'in Din Dersleri ve Dinsel Semboller ile İlgili Kararlarına Yönelik Liberal Bir Okuma Denemesi", **İzmir Barosu Dergisi**, Yıl 80, Sayı: 2, Mayıs 2015, (Din Dersleri), s. 81.; Tijen Dünder Sezer, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde Dernek Kurma Özgürlüğü**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2004, s. 286.

³ Nicholas Sagovsky, "Human Rights, Divine Justice and the Churches" , **Religious Liberty & Human Rights**, (Ed. Mark Hill), University of Wales Press, Cardiff, 2002, s. 45.; Natan Lerner, "Religious Human Rights Under the United Nations", **Religious Human Rights in Global Perspective; Legal Perspectives**, (Ed. Johan D. van der Vyver ve John Witte Jr.), Martinus Nijhoff Publishers, The Hague, 1996, (UN), ss. 84-89.; Li Weiwei, **Equality and Non-Discrimination Under International Human Rights Law**, The Norwegian Centre for Human Rights, Oslo, 2004, s.5.; W. Cole Durham Jr., "Perspectives on Religious Liberty: A Comparative Framework", **Religious Human Rights in Global Perspective; Legal Perspectives**, (Ed. Johan D. van der Vyver ve John Witte Jr.), Martinus Nijhoff Publishers, The Hague, 1996, (Perspectives) s. 6.; Durmuş Tezcan ve diğerleri, **İnsan Hakları El Kitabı**, 1. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2006, ss. 30,31.; Mehmet Semih Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, 2. Baskı, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2012,(Özgürlük) ss.309-352; Serkan Ekiz, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Kapsamında Din ve İnanç Özgürlüğü**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2007, (İnanç Özgürlüğü) s.11.

önünde bulundurulduğunda, bu değerlerin o zamanki anlamı daha iyi idrak edilecektir.

Sözleşme sistemi, bölgedeki bütün devletlerin tabi olduğu Mahkeme gibi bir yargı organına sahip olmasıyla birlikte, tüm diğer insan hakları metinlerinden daha güçlü bir koruma alanına sahiptir.⁴

İki dünya savaşından sonra çok ağır maddi ve manevi kayıplar yaşayan Avrupa'da, benzeri kayıpların önlenmesi ve ülkeler arasındaki işbirliğinin geliştirilmesi amacıyla 1949 yılında Avrupa Konseyi kurulmuştur.⁵ Avrupa Konseyi'nin ilk çok taraflı sözleşmesi niteliğindeki⁶ Sözleşme 1953 yılında yürürlüğe girmiş ve Türkiye tarafından 1954 yılında onaylanmıştır.⁷ Sözleşme, Avrupa Konseyi'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nden (SSCB) yayılmaya devam eden komünist düşünceye karşı, liberal batı Avrupa'nın set çekme isteğinin bir uzantısıdır.⁸ Sözleşme'ye taraf olmak Avrupa Konseyi'ne üyelik şartı olduğundan, Sözleşme yalnızca bir insan hakları metni değil, aynı zamanda siyasi niteliği de olan bir belgedir.⁹

Sözleşme'nin denetim mekanizması olarak ilk başta 1954 yılında kurulan Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ve 1959 yılında kurulan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nden oluşan ikili bir sistem oluşturulmuştur. Sonrasında 1998 yılında Ek 11 Nolu Protokol'ün yürürlüğe girmesiyle birlikte Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi bugünkü halini almıştır. Bu protokolle birlikte, bireysel başvuru hakkı tanımama

⁴ İbrahim Özden Kaboğlu, "İnsan Hakları Belgeleri ve Koruma Mekanizmaları", **İnsan Hakları Konferans, Panel ve Sempozyumlar**, 31.01.2005-23.12.2005, 2. Baskı, Ankara Barosu İnsan Hakları Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, (Koruma Mekanizmaları) ss.199-212.; Zühtü Arslan, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde Din Özgürlüğü**, Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara, 2005, s. 13.; İdil Işıl Gül ve Ulaş Karan, **Ayrımcılık Yasağı, Kavram, Hukuk, İzleme ve Belgeleme**, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s.61.

⁵ Ensari Yücel, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Avrupa Birliği Direktiflerinde Ayrımcılık Yasağı", **Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 1, Haziran 2016, (AİHS ve AB) s.61.

⁶ Ekiz, İnanç Özgürlüğü, s. 75.

⁷ Kemal Gözler, **İnsan Hakları Hukuku**, 1. Baskı, Ekin Yayınevi, Bursa, 2017, (İnsan Hakları), s. 494.

⁸ David J. Harris ve diğerleri, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku**, çev. Mehveş Bingöllü Kılıcı ve Ulaş Karan, 1. Baskı, Avrupa Konseyi, Ankara, 2013, s.1.

⁹ İbrahim Ö. Kaboğlu, **Özgürlükler Hukuku**, 6. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, Kasım 2002, s. 48.

seçimlik hakkı da devletlerden alınmış ve tüm taraf devletler açısından bireysel başvuru yolu uygulanmaya başlamıştır.¹⁰

Mahkemeye devletler veya bireyler başvurabilmektedir.¹¹ Gerekli şartları sağlayan başvurular kabul edilebilir bulunduktan sonra esas incelemesi yapılarak başvuru hakkında karar verilir.¹² Kararların uygulanıp uygulanmadığının denetimi Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi tarafından yapılmaktadır.¹³

Mahkeme içtihatları ile insan hakları anlayışı dinamik şekilde gelişmekte ve yeni gelişmelere karşı yeni koruma alanları oluşturulmaktadır. Mahkeme “evrimci yorum” yöntemiyle, sürekli olarak değişen ihtiyaçları karşılar yorumlar geliştirmeye çalışmaktadır.¹⁴

Sözleşme’nin pek çok yerinde ilgili hakkın “herkes” için geçerli olduğu düzenlenmiştir. Sözleşme’de ayrımcılık yasağının doğrudan düzenlendiği madde ise 14. madde olup, Ek 12 Nolu Protokol de 14. maddeyi tamamlayıcı niteliktedir. İnanç özgürlüğü ise Sözleşme’nin 9. maddesinde düzenlenmiş olup, Ek 1 Nolu Protokol 2. maddesi de inanç özgürlüğüne ilişkindir. Mahkeme’ye yapılan ayrımcılık yasağı konulu başvurular belirli bir sistematik dâhilinde incelenmektedir.

¹⁰ Faruk Bilir, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Yapısı ve 14 Nolu Protokol”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 55, Sayı: 1, 2006, ss.136-138.; Ensari Yücel, **Uluslararası ve Avrupa Konseyi Belgelerinde, Avrupa Birliği ve Türk Hukukunda Ayrımcılık Yasağı ve Denetimi**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015, (Ayrımcılık Yasağı) s.101.; Kaboğlu, Koruma Mekanizmaları, ss.212-216.; Gözler, İnsan Hakları, ss. 498, 499.; Gölcüklü ve Gözübüyük, s. 26.

¹¹ Gözler, İnsan Hakları, s. 501.; Gölcüklü ve Gözübüyük, s. 31.

¹² Ayrıntılı bilgi için bkz.: Durmuş Tezcan, "AİHS ve Ek Protokoller ile Güvence Altına Alınan Haklar ve AİHS'nde Yer Almayan Temel Haklar", **İnsan Hakları Konferans, Panel ve Sempozyumlar**, 31.01.2005-23.12.2005, 2. Baskı, Ankara Barosu İnsan Hakları Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s.241.; Gözler, İnsan Hakları, ss. 510-531.; Gölcüklü ve Gözübüyük, s. 35-44.; Kalabalık, s.409.;

Sabahattin Nal, **İnsan Hakları Hukuku**, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Hukuk Büro Yönetimi ve Sekreterliği Önlisans Programı Ders Materyali, ss.143, 149, http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/hukukburo_ao/insanhaklarihukuku.pdf, (12.03.2021).;

Council of Europe, **Protocol No. 15 amending the Convention on the Protection of Human Rights**, 24.06.2013,

https://www.echr.coe.int/Documents/Protocol_15_ENG.pdf, (07.05.2021).

¹³ Tekin Akıllıoğlu, "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarının İç Hukuktaki Etkileri", **İnsan Hakları Konferans, Panel ve Sempozyumlar**, 31.01.2005-23.12.2005, 2. Baskı, Ankara Barosu İnsan Hakları Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, (AİHM), ss.372,373.; Kaboğlu, Koruma Mekanizmaları, s.216-223.; Bilir, ss.136-155.; Gül ve Karan, s.64.

¹⁴ İbrahim Özden Kaboğlu, "AİHM'nin Yorum Yöntemleri", **İnsan Hakları Konferans, Panel ve Sempozyumlar**, 31.01.2005-23.12.2005, 2. Baskı, Ankara Barosu İnsan Hakları Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, (Yorum Yöntemleri) s.318.

1. Ayrımcılık Yasağı Düzenlemeleri

a. 14. Madde

Sözleşme'de ayrımcılık yasağını düzenleyen 14. madde şu şekilde düzenlenmiştir: *"Bu Sözleşmede tanınan hak ve özgürlüklerden yararlanma, cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasal veya diğer kanaatler, ulusal veya sosyal köken, ulusal bir azınlığa mensupluk, servet, doğum veya herhangi başka bir durum bakımından hiçbir ayrımcılık yapılmadan sağlanır."*¹⁵

Madde metninde yasaklanan ayrımcılık türleri "[...] cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasal veya diğer kanaatler, ulusal veya sosyal köken, ulusal bir azınlığa mensupluk, servet, doğum [...]" şeklinde uzun ve kapsayıcı bir liste olarak anılmış ve "[...]veya herhangi başka bir durum [...]" ifadesiyle de bu listenin ucu açık bırakılmıştır. Bu noktadan hareketle, henüz öngörülemediği ve daha sonradan ortaya çıkabilecek ayrımcılık temellerine dayanarak da Sözleşme'nin 14. maddesinin ihlal edildiği iddiası Mahkeme'ye başvuru konusu yapılabilecektir.¹⁶

Bu madde ile öngörülen yasak genel bir ayrımcılık yasağı olmayıp, sözleşmede tanınan haklarla sınırlı bir ayrımcılık yasağıdır.¹⁷ Aslında 14. maddenin sözleşmede düzenlenen diğer haklardan bağımsız olarak müstakil bir varlığı söz

¹⁵ Harris ve diğerleri, s. 597.

¹⁶ Ulaş Karan, "Bireysel Başvuru Kararlarında Ayrımcılık Yasağı ve Eşitlik ilkesi", **Anayasa Yargısı**, Cilt: 31, Sayı: 1, 2015, (Bireysel Başvuru) ss. 246, 247.; **Rasmussen v. Danimarka**, 28 Kasım 1984, 8777/79, par. 29*; **Haas v. Hollanda**, 13 Ocak 2004, 36983/97, par. 41.

*Çalışmadaki tüm Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Avrupa İnsan Hakları Komisyonu kararlarına <https://hudoc.echr.coe.int/> adresinden ulaşılmıştır.

**Türkçe çeviriler için <http://insanhaklari.gen.tr/> adresinden faydalanılmıştır.

*** Komisyon kararlarında Mahkeme kararlarından farklı olarak, künye sonunda "(Kom.)" ibaresi kullanılmıştır.

**** Büyük Daire kararlarında Daire kararlarından farklı olarak, künye sonunda "(B.D.)" ibaresi kullanılmıştır.

¹⁷ Komisyon Belçika Eğitim Dili başvurusu hakkında verdiği karardaki *"Fransızca metnin çok genel olan anlatımına karşın, 14. madde sözleşmede tanınan hak ve özgürlüklerin kullanılmasında her türlü işlem farklılığını yasaklamamıştır. Fransızca metnin, daha kısıtlayıcı olan İngilizce metin ışığında okunması gerekir."* hükmü ile, Sözleşme'nin İngilizce ve Fransızca metinleri arasındaki terminoloji farklılığından doğabilecek bir yanlışlığın önüne geçmiştir. Detaylı anlatım için bkz. Mesut Gülmez, **İnsan Hakları ve Avrupa Birliği Hukukunda Ayrımcılığın Kaldırılması ve Türkiye**, 1. Baskı, Belediye-İş Yayınları, Ankara, 2009, (Ayrımcılığın Kaldırılması) s. 244.

konusu değildir. Bu sebeple sözleşmede düzenlenmemiş olan bir hakka ilişkin olarak ayrımcılık yapıldığı iddiasıyla 14. maddeye başvurulamayacaktır.¹⁸

Buna karşın *Stec ve Birleşik Krallık*¹⁹ başvurusunda olduğu gibi, taraf devletin iç hukukunda düzenlenmiş bir haktan faydalanma noktasında ayrımcılığa maruz kalındığı iddiasıyla yapılan başvurular hakkında da kabul edilebilirlik kararı verilebilmektedir.²⁰

Belçika Eğitim Dili²¹ başvurusunda olduğu gibi, Sözleşme'de yer alan başka bir maddeyle birlikte 14. maddenin de ihlal edildiği iddiasıyla yapılan başvurularda, diğer maddenin ihlal edilmediği ve yalnızca 14. maddenin ihlal edildiği yönünde de karar verilebilmektedir. Çünkü bir uygulama tek başına sözleşmedeki hak ve özgürlüklere uygun olmakla beraber, 14. madde kapsamında incelendiğinde sonuçları itibariyle ayrımcılık teşkil edebilir.²² Bu başvuruya kadar diğer hakları düzenleyen maddeler ile 14. madde arasındaki ilişki netlik kazanmamıştır. Bu başvuruda hükümet tek başına 14. madde ihlali iddiasının mümkün olamayacağı yönünde itiraz etse de Mahkeme bu anlayışın maddenin etki alanını ciddi şekilde daraltacağı gerekçesiyle itirazı reddetmiştir. Ulusal mevzuatın velilere eğitim dilini seçme yetkisi vermediğinden bahisle Ek 1 Nolu Protokol 2. maddesinde düzenlenen eğitim hakkının tek başına ihlal edilmemiş olduğu tespit edilmiştir. Mahkeme eğitim dilindeki ikamet koşulunu 14. Madde kapsamında değerlendirdikten sonra, farklı muamelenin ayrımcılık teşkil etmesi sebebiyle eğitim hakkının özüne dokunulduğuna hükmedilebilmiştir.

¹⁸ Fazıl Altınordu, **AİHS'ne Göre Ayrımcılık Yasağı ve Türk Hukukunda Gelişimi**, 1. Baskı, Adalet Yayınevi, Ankara, 2012, s. 24.; Gülmez, *Ayrımcılığın Kaldırılması*, s. 248.; Weiwei, s. 19.; Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği Temel Haklar Ajansı, **Avrupa Ayrımcılık Yasağı Hukuku El Kitabı**, 2010, (Avrupa Ayrımcılık Yasağı Hukuku El Kitabı) ss. 60-63, https://insanhaklariizleme.org/vt/yayin_view.php?editid1=1143, (12.07.2021).;

The European Court of Human Rights, **Guide on Article 14 of the European Convention on Human Rights and on Article 1 of Protocol No. 12 to the Convention**, 31.08.2021, (Art. 14) s.6, https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_14_Art_1_Protocol_12_ENG.pdf, (17.11.2021).

¹⁹ **Stec ve Diğerleri v. Birleşik Krallık**, 12 Nisan 2006, 65731/01; 65900/01. (B.D.)

²⁰ Harris ve diğerleri, s.601.

²¹ **Belçika Eğitim Dili Davası**, 23 Temmuz 1968, 1474/62; 1677/62; 1691/62; 1769/63; 1994/63; 2126/64.

²² Gilles Dutertre, **Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarından Örnekler**, Avrupa Konseyi Yayınları, Strasbourg, 2003, s. 291.; Şennur Ağırbaşı, **Sınırlı Ayrımcılık Yasağından Genel Eşitlik İlkesine**, 1. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2009, (Eşitlik İlkesi) s.45.

Bu kararla birlikte 14. maddenin bağımsız bir hak olmadığı tespitiyle birlikte, özerkliği de tescillenmiş olmuştur.²³ Hatta öyle ki, 14. madde incelemesi yapılmaksızın kimi durumlardaki hak ihlallerinin tespit edilemeyeceği de anlaşılmış olmuştur. Komisyon bu karar ile yapılan içtihat değişikliğine ilişkin, geliştirilen içtihadın mevcut haklar listesini genişletmediği ancak listedeki hakların her birisinin koruma alanının genişletilmiş olduğu yorumunda bulunmuştur.²⁴

b. Ek 12 Nolu Protokol

Sözleşme sisteminde, genel bir eşitlik ilkesinin ortaya koyulması ve tam bir ayrımcılık yasağının öngörülmesi Ek 12 Nolu Protokol'ün yürürlüğe girmesi ile mümkün olabilmiştir. Bu protokolle birlikte sözleşmedeki ayrımcılık yasağının koruma alanı, var olan tüm hakları kapsayacak şekilde genişletilmiştir.²⁵ Böylelikle BM belgelerindeki²⁶ genel eşitlik ilkesine ulaşılmıştır. Ek 12 Nolu Protokol Açıklayıcı Raporu'nda²⁷ (Açıklayıcı Rapor) yer alan yoruma göre, ulusal hukukta düzenlenen haklara dair yapılan ayrımcılıklara karşı da protokol geçerli olacaktır.²⁸ Protokol 01.04.2005 tarihinde yürürlüğe girmiştir ancak Türkiye henüz bu protokolü onaylamamıştır. Bugün itibariyle toplam 20 ülke protokolü onaylamıştır.²⁹

Mahkeme'nin yorumlama pratiğinden bilindiği üzere, yargılanan devlet ilgili protokolü onaylamamış olsa dahi, protokol ile genişleyen hak koruma alanı başvuru lehine değerlendirilir.³⁰ Taraf devletler kendi takdirleriyle belirli bir grup

²³ Gülmez, Ayrımcılığın Kaldırılması, ss. 250, 251.

²⁴ Ağırbaşı, Eşitlik İlkesi, ss.44-45.

²⁵ Ağırbaşı, Eşitlik İlkesi, ss. 74-77, 162-168.; Tezcan ve diğerleri, s. 43.; Hakan Ataman ve Hasan Saim Vural, **Ayrımcılığa Karşı Uluslararası İnsan Hakları Mevzuatı**, İnsan Hakları Gündemi Derneği, Ankara, 2007, s. 15, <https://rightsagenda.org/el-kitapları/>, (21.04.2021).

²⁶ İHEB giriş metni, 1., 2. ve 7. maddeleri, MSHS 2., 3., 20. ve 26. maddeleri, ESKHS 2. ve 3. maddeleri ve diğer belgeleri için bkz. TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu, **Uluslararası Temel İnsan Hakları Belgeleri**, TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu Yayınları, No 18, Ankara, 2001, (İnsan Hakları Belgeleri), ss. 3-313.

²⁷ Ataman ve Vural, ss. 37-43.; Council of Europe, **Protokol No. 12 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms**, 04.11.2000, (No. 12), <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=177>, (05.06.2021).

²⁸ Harris ve diğerleri, s. 634.; The European Court of Human Rights, Art. 14, s. 10.

²⁹ Güncel liste için bkz.; <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=signatures-by-treaty&treatynum=177>, (08.12.2021).

³⁰ Kaboğlu, Yorum Yöntemleri, s.313.

lehine uygulama geliştirdiklerinde ve bu uygulamanın başka gruplar açısından ayrımcılık teşkil eden farklı muamele niteliğinde olması halinde, İzzettin Doğan ve Diğerleri v. Türkiye³¹ ve Petrovic v. Avusturya³² kararlarında olduğu gibi Mahkeme ayrımcılık yasağının ihlaline hükmeder.³³

"Ayrımcılığın genel olarak yasaklanması" başlıklı Ek 12 Nolu Protokol'ün 1. maddesi şu şekildedir:

1. Hukuken temin edilmiş olan tüm haklardan yararlanma, cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasi veya diğer kanaatler, ulusal ve sosyal köken, ulusal bir azınlığa mensup olma, servet, doğum veya herhangi bir diğer statü bakımından hiçbir ayrımcılık yapılmadan sağlanır.

2. Hiç kimse, 1. paragrafta belirtildiği şekilde hiçbir gerekçeyle, hiçbir kamu makamı tarafından ayrımcılığa maruz bırakılamaz³⁴

Ek 12 Nolu Protokol'ün yürürlüğe girmesiyle birlikte, eşitlik ilkesinin nüfuz etmediği hiçbir hak kalmamıştır. Koruma alanına yasalarla birlikte tüzük ve yönetmelik gibi her türden hukuksal düzenlemenin getirdiği haklar da dâhildir.³⁵ Protokol'ün 1. maddesinde sayılan ayrımcılık temelleri listesi, Sözleşme'nin 14. maddesinde olduğu gibi " veya herhangi bir diğer statü bakımından " ifadesine yer vermiş olduğundan, sınırlı olmayacak şekilde diğer kişisel nitelikler de koruma altına alınmış olmuştur.³⁶

Mahkeme'nin Ek 12 Nolu Protokol ile ilgili verdiği ilk karar Sejdićand Finci v. Bosna-Hersek³⁷ kararıdır. Bařvurucular Bosna-Hersek Anayasası'na göre kurucu halklardan birisine mensup olmayan Yahudi bireyin Bosna-Hersek başkanlığına aday olamayacağına ilişkin düzenlemeyi şikâyet konusu yapmıştır. İlk kez EK 12 Nolu Protokol'ün de ihlal edildiği iddiasının yer aldığı başvuruda, halk meclisine seçilememe ve başkanlığa seçilememe hususları ayrı ayrı başvuru konusu edilmiştir. Halk meclisine seçilememe düzenlemesi hakkında, objektif ve makul bir gerekçeye dayanmayan farklı muamelenin 1 Nolu Protokol 3. maddesiyle birlikte

³¹ İzzettin Doğan ve Diğerleri v. Türkiye, 26 Nisan 2016, 62649/10. (B.D.)

³² Petrovic v. Avusturya, 27 Mart 1998 , 20458/92 (156/1996/775/976).

³³ Tolga şirin, "İnsan Hakları Mahkemesi'nin İçtihatlarında Ayrımcılık Yasağı", **Uluslararası Ayrımcılık Konferansı**, Eşit Haklar İçin İzleme Derneği, İstanbul, 26-27 Mayıs 2018,(İçtihatlar) ss. 220,221.

³⁴ Mehmet Semih Gemalmaz, **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukuku Belgeleri: I. Cilt Bölgesel Sistemler**, 2. Baskı, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2011, (Bölgesel Sistemler) s. 192.

³⁵ Hakan Özyılmaz, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Bağlamında Ayrımcılık Yasağı ve 12 Nolu Protokolün Getirdikleri**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Kırıkkale, 2010, s. 29.

³⁶ Gülmez, Ayrımcılığın Kaldırılması, s. 272.

³⁷ Sejdićand Finci v. Bosna-Hersek, 22 Aralık 2009, 27996/06; 34836/06. (B.D.)

değerlendirildiğinde, ayrımcılık yasağının ihlali sonucunu doğurduğuna karar verilmiştir. Bu başvuruda 14. madde ihlali yönünde karar verilmiş olduğundan, ayrıca 12 Nolu Ek Protokol 1. maddesinin yönünden inceleme yapılmasına gerek görülmemiştir. Çünkü yasama organı seçimine yönelik serbest seçim hakkı Sözleşme'de doğrudan düzenlenmiştir. Diğer yandan kurucu uluslardan birisine mensup olmayanların başkanlığa seçilememe düzenlemesine ilişkin yapılan başvuru yürütme organı seçimi ile ilgilidir ve Sözleşme'de bu hususta doğrudan bir düzenleme yoktur. Mahkeme başka bir maddeye dayanmaksızın doğrudan Ek 12 Nolu Protokol'ün başvuru hakkında uygulanabilir olduğunu ve farklı muamelenin meşru bir amaca hizmet etmediğini tespit ederek, Ek 12 Nolu Protokol'ün 1. maddesinin ihlal edildiğine hükmetmiştir.³⁸ Mahkemece verilen bu kararlar birlikte, taraf devletlere yalnızca sözleşmede yer alan haklar bakımından değil, genel bir ayrımcılık yasağına riayet etme görevi ilk kez yüklenmiş olmuştur.

c. Yatay Etki ve Pozitif Yükümlülük

(1). Yatay Etki

Geleneksel kamu hukuku ilkelerine göre, anayasal düzenlemelerle koruma altına alınan temel hak ve özgürlükler devlete karşı bireylerin haklarının dikey olarak korunduğu kamusal haklardır. Yatay etki kuramına göre ise, temel hak ve özgürlükler devletten başka öznelerce de ihlal edilebileceğinden, temel hak ve özgürlüklerin koruma alanına üçüncü kişiler arası ilişkilerin de dâhil olması gerekir.³⁹ Temel hakların koruma alanını birey ve devlet arasındaki dikey ilişkiden çıkartıp, bireyler arası yatay ilişkiyi de kapsayacak şekilde genişletilme düşüncesi, hak düzenlemelerinin yatay etkilerini de değerlendirmek noktasında kıymetlidir. Yatay etkinin kabulüyle birlikte devletlerin yükümlülük alanları da genişler.

Temel hak ve özgürlüklere ilişkin olan düzenlemelerin doğrudan doğruya tüm özel hukuk kişilerine karşı ileri sürülebileceği ve buna karşı yatay etkinin ancak özel

³⁸ Bilge Esin Kibar, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Bağlamında Ayrımcılık Yasağı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, ss.63-65. Benzer yöndeki kararlar: **Baraliija v. Bosna-Hersek**, 29 Ekim 2019, 30100/18.; **Pilav v. Bosna-Hersek**, 9 Haziran 2016, 41939/07.; **Zornić v. Bosna-Hersek**, 15 Temmuz 2014, 3681/06.

³⁹ Kalabalık, s.39.; Karan, Ayrımcılık Yasağı, ss. 181.

hukuk ilişkilerinde belirli konulardaki yargılamalara dolaylı şekilde temel olabileceği yönünde iki ayrı görüş vardır.⁴⁰ Sözleşme'nin giriş metninde, etkili bir hukuk yoluna başvurma hakkını düzenleyen 13. maddesinde ve suistimal yasağını düzenleyen 17. maddesinde yer alan ifadeleri yorumlayarak doğrudan yatay etkinin geçerli olabileceği düşüncesini savunanlar mevcuttur. Bununla birlikte, Sözleşme sisteminde devletlerin yanında bireylerin de sözleşmede düzenlenen haklardan sorumlu tutulabilecekleri yönünde bir çıkarım yapabilmek mümkün görülmemektedir. Çünkü bireyler Sözleşme'ye taraf değildir.⁴¹ Bununla birlikte, özellikle Ek 12 Nolu Protokol'ün dolaylı yatay etkisiyle birlikte hakkın koruma alanının genişlediği ortadadır.⁴²

Teknik hukuk bağlamında böylesi bir hukuki zorunluluk mevcut değilse de tüm muhtemel ayrımcılık vakalarına karşı devletlerin gerekli önlemleri almak mecburiyetleri uluslararası hukukun ve insan hakları hukukunun genel ilkelerinden doğar.⁴³ Mahkeme'nin Gldani Cemaati v. Gürcistan⁴⁴ başvurusunda, azınlık bir dinî grubun baskın dinî grup tarafından sürekli olarak şiddete maruz kalmasına rağmen ceza soruşturmalarının yeterli özenle yürütülmemesi hakkında verilen ihlal kararı, yatay etkiye örnek olarak gösterilebilir.⁴⁵

Yatay etki daha öncesinde insan hakları hukuku kapsamında değerlendirmeye alınmış olsa da Ek 12 Nolu Protokol'ün kabulüyle birlikte ayrımcılık yasağı kapsamında daha çok gündeme gelir olmuştur. Ek 12 Nolu Protokol'ün 1. maddesinde düzenlenen genel ayrımcılık yasağı, MSHS 26. maddesi⁴⁶ gibi dolaylı bir yatay etki öngörmüştür. Devlete üçüncü kişiler hakkında dolaylı bir koruma yükümlülüğü yüklenmiş olsa da ayrımcılığın önlenmesi için devletin üstlenmesi gereken yükümlülüğün sınırlarını her olayın özgün şartları belirleyecektir.⁴⁷

⁴⁰ Ağırbaşı, Eşitlik İlkesi, ss.133, 134.

⁴¹ Ağırbaşı, Eşitlik İlkesi, ss.134-138.

⁴² Kaboğlu, Yorum Yöntemleri, ss.313-317.

⁴³ İdil Işıl Gül, "Hukukta Ayrımcılık Yasağı", **Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar**, (Der. Kenan Çayır ve Müge Ayan Ceyhan), 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, (Hukukta Ayrımcılık) s.123.

⁴⁴ **Yehova'nın Şahitlerinin Gldani Cemaati Üyeleri ve Diğerleri v. Gürcistan**, 3 Mayıs 2007, 71156/01.

⁴⁵ Karan, Bireysel Başvuru, s. 251.; Ayrıca bir diğer örnek karar olarak bkz. **Siebenhaar v. Almanya**, 3 Şubat 2011, 18136/02, par. 38.

⁴⁶ TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu, İnsan Hakları Belgeleri, s. 63.

⁴⁷ European Commission, **How to Present a Discrimination Claim**, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2011, (Claim) s. 28.

Açıklayıcı Rapor'da⁴⁸ 12 Nolu Protokol'ün getirdiği değişiklikler ve ayrımcılık yasağının genişleyen etki alanı da gösterilmiştir. Protokol metninde sayılan ve sonradan ortaya çıkabilecek tüm konular ile ulusal hukuklarda tanınan tüm haklara ilişkin olarak ve ulusal makamların tüm işlem ve eylemleri hakkında ayrımcılık yasağı hükümlerinin geçerli olacağı da Açıklayıcı Rapor'da yer almıştır.⁴⁹

(2). Pozitif Yükümlülük

Sözleşme'nin uygulanması noktasında Mahkeme'nin devletlere negatif yükümlülüklerin yanında pozitif yükümlülükler de yüklediği bilinmektedir. Negatif yükümlülükler temelde birinci kuşak haklar olan medeni ve siyasi haklara devletin müdahale etmemesi; pozitif yükümlülükler ise ikinci kuşak olan ekonomik, sosyal ve kültürel hakların tesisi noktasında devletlerin aktif rol alması anlayışı kapsamında gelişmiştir. Sözleşme'de yer alan haklar birinci kuşak haklar olsa da Mahkeme doktrine uygun şekilde, Sözleşme ile güvence altına alınan tüm haklar açısından devletler için pozitif yükümlülükler öngörmüştür.

Ayrımcılık yasağı ifadesi birincil anlamıyla yalnızca bir kaçınma yükümlülüğü öngörüymüş gibi izlenim yaratabilse de devletler açısından pozitif yükümlülükleri de barındırmaktadır. Özellikle eşit durumda olmayanlar açısından farklı muameleler geliştirilerek ayrımcılığın önlenmesi devletlerin yükümlülüğüdür.⁵⁰ Devletlerin Sözleşme'de yer alan hakların korunmasını sağlayacak etkili iç hukuk mekanizmalarını geliştirmeleri devletler açısından usule ilişkin bir pozitif yükümlülük ihtiva etmektedir. Usule ilişkin pozitif yükümlülüklerin yanı sıra devletlerin hakların tesisine ilişkin pozitif önlemler alma yükümlülükleri de gündeme gelir. Madde 14 hakkında doğrudan düzenlenmiş böyle bir yükümlülük söz konusu değildir ancak devletler iç hukuklarında dezavantajlı gruplar lehine düzenledikleri pozitif önlemleri uygularken ayrımcılık yasağına uymak zorundadırlar.⁵¹

Pozitif yükümlülük konusunda da Ek 12 Nolu Protokol'ün kabul edilmesinin olumlu etkisi olmuştur. Açıklayıcı Rapor'da Sözleşme'nin genel ilkelerine ilave

⁴⁸ Council of Europe, No. 12, s.1.

⁴⁹ Ağırbaşı, Eşitlik İlkesi, s.74.

⁵⁰ Karan, Ayrımcılık Yasağı, ss. 40-48.

⁵¹ Kibar, ss.91-97.

olarak, devletlere pozitif yükümlülük de yüklendiği özellikle belirtilmektedir⁵² ancak taraf devletlerin üçüncü kişilerle ilgili durumlardaki yükümlülüğünün ne olacağı belirtilmemiştir.⁵³ Buna karşın, Ek 12 Nolu Protokol'ün 1. madde metnindeki *"Hukukten temin edilmiş olan tüm haklardan yararlanma"* ifadesinden anlaşılabileceği üzere, taraf devletlere dolaylı olarak da olsa, üçüncü kişiler açısından ayrımcılık yasağının yatay genişleme etkisini kabul etme pozitif sorumluluğunu yüklediği düşünülebilir.⁵⁴

Pozitif yükümlülük Ek 12 Numaralı Protokol'den önce 14. madde kapsamında da elbette söz konusuydu. Örneğin Danilenkov ve Diğerleri v. Rusya⁵⁵ davasında, devletin ayrımcılık yasağına ilişkin pozitif sorumluluğunu yerine getirmemesi sebebiyle Mahkemece ihlal kararı verilmiştir. Sendika üyelerinin iş hayatında maruz kaldıkları ayrımcılıklara karşı etkili bir başvuru yolu tesis edilmemiş olması ihlal kararına gerekçe olarak gösterilmiştir.

Devletin pozitif yükümlülüğü etkili başvuru yolları tesis etmekle de sınırlı değildir. Ayrımcılığı engellemek için devletler pratik pozitif önlemler de alabilir ancak ne 14. madde kapsamında ne de Ek 12 Nolu Protokol kapsamında pozitif önlemler almak zorunlu tutulmamıştır. Açıklayıcı Rapor'da pozitif önlemler alınabileceği belirtilmişse de⁵⁶ bir mecburiyetten bahsedilmemiştir.

Diğer yandan eşitliğin yakalanması amacıyla getirilen pozitif önlem düzenlemelerinin de ayrımcılık teşkil etmiyor olması gerekir. Örneğin Stec ve Diğerleri v. Birleşik Krallık⁵⁷ davasında kadınların 60 yaşında emekli olmasına karşın erkeklerin 65 yaşında emekli olacağı yönündeki düzenleme ayrımcılık teşkil ettiği iddiasıyla başvuru konusu yapılmıştır. Mahkeme yapmış olduğu yargılamada, ekonomik hayatta kadınların sömürülmesinin kültürel ve olgusal bir eşitsizlik teşkil ettiği ve bu farklı muamelenin eşitliği sağlamak amacıyla yapıldığı gerekçesiyle ayrımcılık yasağının ihlal edilmediğine karar vermiştir.

⁵² Özyılmaz, ss. 33-35.; Protokol ile genel bir pozitif yükümlülük getirilmiş olduğundan kesin olarak bahsedilemeyeceği de protokolün 1. Madde 2. fıkrasında öngörüldüğü üzere, özel olarak kamu görevlilerinin ayrımcılık yapmama yükümlülüğünün düzenlenmiş olduğu görülmektedir. Bununla ilgili bkz. Gülmez, Ayrımcılığın Kaldırılması, ss. 273-275.

⁵³ Gülmez, Ayrımcılığın Kaldırılması, s. 265.

⁵⁴ Yücel, Ayrımcılık Yasağı, ss.100-101.

⁵⁵ **Danilenkov ve Diğerleri v. Rusya**, 30 Temmuz 2009, 67336/01.

⁵⁶ Raporun 1. maddesinde düzenlenen 26., 27. ve 28. paragraflarının çevirisi için bkz. Ataman ve Vural, s. 42.

⁵⁷ **Stec ve Diğerleri v. Birleşik Krallık**, 12 Nisan 2006, 65731/01; 65900/01. (B.D.)

2. İnanç Özgürlüğü Düzenlemeleri

a. 9. Madde

Sözleşme'de "*Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü*" başlıklı 9. maddesi şu şekildedir:

1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir; bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, kamuya açık veya kapalı ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir.

2. Din veya inancını açıklama özgürlüğü, sadece yasayla öngörülen ve demokratik bir toplumda kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlık veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli sınırlamalara tabi tutulabilir.⁵⁸

Düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün önemine dair Mahkeme'nin önüne gelen ilk başvuru olan Kokkinakis v. Yunanistan davasında yapılan tespit şu şekildedir:

9. Maddede (madde 9) güvence altına alındığı biçimiyle, düşünce, vicdan ve din özgürlüğü, AİHS'in anlamı çerçevesinde 'demokratik toplum' un temellerinden biridir. Dini boyut açısından bu özgürlük inananların kimliği ve hayat görüşlerine dair en temel unsurlar arasında yer aldığı gibi aynı zamanda tanrıtanımazlar, bilinemezler, kuşkucular ve konuyla ilgilenmeyenler bakımından da değerli bir kazanımdır. Demokratik bir toplumun ayrılmaz bir özelliği olan ve yüzyıllar boyu büyük bedeller ödenerek kazanılmış olan çoğulculuk bu özgürlüğe bağlıdır.⁵⁹

⁵⁸ Gemalmaz, Bölgesel Sistemler, s. 12.

⁵⁹ **Kokkinakis v. Yunanistan**, 25 Mayıs 1993, 14307/88, par. 31.' den aktaran Dutertre, s. 242.; T. Jeremy Gunn, "Adjudicating Rights of Conscience Under the European Convention on Human Rights", **Religious Human Rights in Global Perspective; Legal Perspectives**, (Ed. Johan D. van der Vyver ve John Witte Jr.), Martinus Nijhoff Publishers, The Hague, 1996, (Conscience) ss. 318-325.; Frédérique Ast ve Ingrid Thorsnes, **Faith in Equality: Religion and Belief in Europe**, (Ed. Sarah Cooke O'Dowd), Equinet, Brussels, 2017, s. 17.; The European Court of Human Rights, **Guide to Article 9 Freedom of Thought, Conscience and Religion**, 31.08.2021, (Art. 9) s. 8, http://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_9_ENG.pdf, (23.09.2021).; Rehberin Türkçe çevirisi için bkz. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, **Sözleşme'nin 9. Maddesi ile İlgili Rehber - Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü**, 30.04.2020, https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_9_TUR.pdf, (11.11.2021).

Maddenin koruma alanı Sözleşme'nin yetki alanında bulunan gerçek kişileri, tüzel kişileri ve tüzel kişiliği olmayan dinî organizasyonları kapsamaktadır.⁶⁰ Madde kapsamında korunan haklar düşünce, din ve vicdan özgürlükleridir. İkinci fıkrada ise koruma alanı "*din ve inanç*" olarak tarif edilerek, geniş yorum yapılabilmesine olanak sağlanmıştır ancak bu konuda geliştirilen içtihat koruma alanını dar yorumlamaya yöneliktir. Bir inancın bu maddenin korumasından faydalanabilmesi için, "*belirli bir düzeyde güce ve tutarlılığa*" erişmesi ve de "*insan onuru ile bağdaşır olması*" şartları aranır.⁶¹ Bu şartları taşımadıkları gerekçesiyle *Pretty v. Birleşik Krallık*⁶² kararında ötenazi, *X v. Almanya*⁶³ kararında gayri resmi evlilik ve Belçika Eğitim Dili Davası'nda⁶⁴ ise dil tercihi inanç olarak kabul görmemiştir. Diğer yandan *Angelini v. İsveç*⁶⁵ davasında pasifizm/ateizm ve *Lautsi v. İtalya*⁶⁶ davasında laiklik taraftarlığı bu maddenin koruma alanında kabul edilmiştir.⁶⁷

İnanç ve din kavramlarını özellikle tanımlamaktan kaçınan Mahkeme, Budizm ve Hinduizm gibi Tanrı anlayışına sahip olmayan dinleri de koruma kapsamında tutmuştur. Bilinen büyük dinlerin haricinde Yehova Şahitliği ve Moon Cemaati gibi yakın tarihlerde ortaya çıkmış inanç hareketleri de yine din kapsamında değerlendirilmiştir. Ayrıca dinlerin egemen yorumlarının yanında azınlık oluşturan yorumlarına sahip inanışların da 9. maddenin koruma alanında olduğu kabul edilmiştir. Türkiye'deki Alevilik inancının Sunni İslam'dan bağımsız şekilde inanç veya kanaat olarak kabul edildiği Hasan ve Eylem Zengin⁶⁸ kararı buna örnek olarak gösterilebilir. *Bayatyan v. Ermenistan*⁶⁹ kararıyla birlikte, Mahkeme vicdani ret sebebiyle askerlikten imtina edilmesine ilişkin vicdan hürriyetinin de 9. madde kapsamında korunduğu yönünde içtihatla değişikliğe gitmiştir. *Savda v. Türkiye*⁷⁰

⁶⁰ Osman Doğru ve Atilla Nalbant, **İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi: Açıklama ve Önemli Kararlar- 2. Cilt**, 1. Baskı, T.C. Yargıtay Başkanlığı, Ankara, 2013, s. 122.

⁶¹ *Campbell ve Cosans v. Birleşik Krallık*, 25 Şubat 1982, 7511/76; 7743/76.; Ast ve Thorsnes, s. 12.

⁶² *Pretty v. Birleşik Krallık*, 29 Nisan 2002, 2346/02.

⁶³ *X. v. Almanya*, 18 Aralık 1974, 6167/73. (Kom.)

⁶⁴ *Belçika Eğitim Dili Davası*, 23.07.1968, 1474/62; 1677/62; 1691/62; 1769/63; 1994/63; 2126/64.

⁶⁵ *Angeleni v. İsveç*, 3 Aralık 1986, 10491/83. (Kom.)

⁶⁶ *Lautsi v. İtalya*, 18 Mart 2011, 30814/06. (B.D.)

⁶⁷ Doğru ve Nalbant, s. 123.

⁶⁸ *Hasan ve Eylem Zengin*, 9 Ekim 2007, 1448/04.

⁶⁹ *Bayatyan v. Ermenistan*, 7 Temmuz 2011, 23459/03. (B.D.)

⁷⁰ *Savda v. Türkiye*, 12 Haziran 2012, 42730/05.

kararı ise inançsal bir referansa dayanmayan vicdani reddin tanınmaması hakkında 9. maddenin ihlal edildiği yönünde verilen ilk karardır.

Hangi inançların belirli bir inandırıcılığa sahip ve kabul edilebilir olduğunun Mahkeme tarafından belirlenebilmesi eleştiriye açık bir durumdur. Mahkeme'nin bu konuda tutarlı olmayan kararlar alabildiği de görülmektedir.⁷¹

b. Ek 1 Nolu Protokol 2. Madde

İnanç temelli ayrımcılık yasağının çekirdeğini oluşturan inanma veya inanmama hakkının zorunlu sonucu olarak, devletler inançlara eşit mesafede olma yükümlülüğü altına girmektedir. Okullardaki inanç içerikli eğitimlerde de bu yükümlülük gözetilmek durumundadır.⁷²

Sözleşme'nin Ek 1 Nolu Protokol'ün 2. maddesi şu şekildedir: *"Hiç kimse eğitim hakkından yoksun bırakılamaz. Devlet, eğitim ve öğretim alanında yükleneceği görevlerin yerine getirilmesinde, ana ve babanın bu eğitim ve öğretimin kendi dini ve felsefi inançlarına göre yapılmasını sağlama haklarına saygı gösterir"*.

Campbell ve Cosans v. Birleşik Krallık⁷³ kararında da ifade edildiği üzere, Mahkeme'nin dinî öğretim ve dinî eğitimi ayırarak değerlendirdiği görülmektedir. Genel ve objektif bilgilerin verildiği din derslerinin zorunlu olması, muafiyet imkânı bulunmak şartıyla ihlal niteliğinde olmayan dinî öğretim olarak kabul edilir.⁷⁴ Diğer yandan belirli bir inancın uygulanmasına yönelik dinî eğitim niteliğindeki din derslerinin zorunlu tutulması sistematik telkin teşkil eder ve inanç özgürlüğünün ihlali olarak kabul edilir.⁷⁵ Folgerø ve Diğerleri v. Norveç⁷⁶, Hasan ve Eylem Zengin⁷⁷ ve Mansur Yalçın ve Diğerleri v. Türkiye⁷⁸ kararlarında yapılan

⁷¹ bkz. ss. 102-105.

⁷² Ekiz, Din Dersleri, s. 101.

⁷³ **Campbell ve Cosans v. Birleşik Krallık**, 25 Şubat 1982, 7511/76; 7743/76.; Doğru ve Nalbant, ss. 784-806.

⁷⁴ bkz. **40 Anne v. İsveç**, 9 Mart 1977 , 6853/74.(Kom.); **Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen v. Danimarka**, 7 Aralık 1976, 5095/71, 5920/72, 5926/72.

⁷⁵ Hande Seher Demir, **Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında Türkiye'de Din ve Vicdan Özgürlüğü**, Adalet Yayınları, Ankara, 2011, (Vicdan Özgürlüğü) ss. 75, 155; Diğer yandan *"objektif, eleştirel ve çoğulcu"* niteliklerini karşılamayan din dersi hakkında ihlal olmadığı yönündeki **Angeleni v. İsveç**, 3 Aralık 1986, 10491/83. (Kom.) kararı gibi içtihatla çelişen kararlar da görülmektedir.

⁷⁶ **Folgerø ve Diğerleri v. Norveç**, 29 Haziran 2007, 15472/02. (B.D.)

⁷⁷ **Hasan ve Eylem Zengin**, 9 Ekim 2007, 1448/04.

⁷⁸ **Mansur Yalçın ve Diğerleri v. Türkiye**, 16 Eylül 2014, 21163/11.

değerlendirmeler sonucu, Sözleşme'ye uygun bir din dersinden muafiyet usulünün sahip olması gereken kıstaslar belirlenmiştir. Bu kıstaslar, muafiyetin şarta bağlı olmaması, dersten tamamen muafiyetin mümkün olması ve muafiyetin öğrenciler açısından olumsuz sonuçlar doğurmayacak nitelikte olması şeklinde sıralanabilir.⁷⁹

Zorunlu din derslerinden tam olarak muaf tutulmanın mümkün olmamasının konu edildiği *Folgerø ve Diğerleri v. Norveç*⁸⁰ başvurusunda, Mahkeme bu uygulamanın tarafsız, eleştirel ve çoğulcu olmaması sebepleriyle 1 Nolu Ek Protokol'ün 2. maddesinin ihlal edildiğine hükmetmiştir.

Eğitim konusundaki bir diğer tartışmalı alan ise ebeveynlerin eğitim müfredatının belirlenmesi noktasındaki durumudur. *W ve D: M, M ve HI v. Birleşik Krallık*⁸¹ ve *Graeme v. Birleşik Krallık*⁸² kararlarında görüldüğü üzere, devlet ebeveynlerin dinsel ve felsefi inançlarına saygı göstermek zorunda olmakla beraber, müfredatı ebeveynlerin talepleri doğrultusunda düzenlemek zorunda değildir. *Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen v. Danimarka*⁸³ davasında ise ebeveynlerin çocukları üstündeki inanç eğitimi hakkı gözetilirken, cinsel eğitim gibi kamu sağlığını ve kamu düzenini ilgilendiren konularda bu hakkın sınırlandırılmasının da demokratik toplum gereklerine uygun olduğu yönünde karar verilmiştir.⁸⁴ Bu kararlarda, Mahkeme'nin ebeveynlerin Ek 1 Nolu Protokol 2. maddesinden doğan çocukları üzerindeki inançsal eğitim hakkı ile devletlerin eğitim konusundaki takdir yetkileri arasında bir denge sağlamaya çalıştığı görülmektedir.

Eğitim konusunda çocuklar ile ebeveynlerinin iradelerinin çatıştığı durumlar da söz konusu olabilir. Örneğin çocuklar ebeveynlerinin istediklerinden başka bir dilde veya başka bir inanca göre eğitim almak isteyebilirler. Ya da ebeveynlerinin iradelerine rağmen çocuklar zorunlu eğitimden sonra da okumaya devam etmek

⁷⁹ Berke Özenç, "AİHM ve Danıştay Kararlarının Ardından Zorunlu Din Dersleri Sorunu", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 66, Sayı: 2, 2008, (Zorunlu Din Dersleri) ss. 225, 226.; Tolga Şirin, "Zorunlu Din Dersi Tartışmasının Görülmeyenleri", *Güncel Hukuk Dergisi*, Sayı: 135, 2015, (Din Dersleri) ss. 22, 23.; Bu kıstaslarla çelişen kararlara örnek olarak bkz. *Saniewski v. Polonya*, 26 Haziran 2001, 40319/98 ve *Bernard v. Lüksemburg*, 8 Eylül 1993, 17187/90.

⁸⁰ *Folgerø ve Diğerleri v. Norveç*, 29 Haziran 2007, 15472/02. (B.D.)

⁸¹ *W ve D: M, M ve HI v. Birleşik Krallık*, 6 Mart 1984, 10228/82, 10229/82. (Kom.)

⁸² *Graeme v. Birleşik Krallık*, 5 Şubat 1990, 13887/88. (Kom.)

⁸³ *Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen v. Danimarka*, 7 Aralık 1976, 5095/71, 5920/72, 5926/72.

⁸⁴ Benzer yöndeki kararlar olarak bkz. *Martins Casimiro ve Cerveira Ferreira v. Lüksemburg*, 27 Nisan 1999, 44888/98.; *Konrad ve Diğerleri v. Almanya*, 11 Eylül 2006, 35504/03.; *A.R. ve L.R. v. İsviçre*, 19 Aralık 2017, 22338/15.

isteyebilirler. Böylesi hallerde ebeveynlerin çocukları üzerindeki haklarını mutlak şekilde kabul etmek yerine⁸⁵, çocuğun çıkarlarını önceleyen ve dengeleyici bir yaklaşıma sahip olunmalıdır.

Hoffmann v. Avusturya⁸⁶ davasında, sonradan din değiştiren başvurucudan bu sebeple velayetin alınmasının inanç temelli bir ayrımcılık olduğu tespit edilerek 14. maddeyle birlikte 8. maddenin ihlal edildiği yönünde karar verilmiştir.⁸⁷ Mahkeme, ebeveynlerin birbirlerinden farklı dinî inançlara sahip olmalarının, tek başına velayeti ve dolayısıyla çocuğa inanç doğrultusunda dinî eğitim verebilme hakkını kaybetme sebebi olamayacağını tespit etmiştir. Böylelikle hem din değiştirme hakkına sahip çıkmış olup, hem de farklı dinlerin ebeveynlik hakkı bağlamında birbirlerine üstün tutulamayacağını belirlemiş olmuştur.

3. Düzenlemelerin Birlikte Değerlendirilmesi

Ayrımcılık yasağını düzenleyen 14. maddede yer alan "*Bu Sözleşme'de tanınan hak ve özgürlüklerden yararlanma, cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasal veya diğer kanaatler, [...]. hiçbir ayrımcılık gözetilmeden sağlanmalıdır.*" ve genel ayrımcılık yasağını düzenleyen Ek 12 Nolu Protokol'de yer alan "*Hukuken sağlanmış olan tüm haklardan yararlanma, cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasi veya diğer kanaatler[...]hiçbir ayrımcılık yapılmadan sağlanır.*" ifadeleriyle, inanç temelli ayrımcılık doğrudan ve açıkça yasaklanmıştır. İnanç temeline dayalı ayrımcılığın yasaklanması, Sözleşme kapsamında ve diğer insan hakları belgeleri aracılığıyla erişilmeye çalışılan çoğulcu ve demokratik toplum yapısını korumak adına öngörülen önemli bir alandır.

Sözleşme'nin 9. maddesinde düzenlenen ve Ek 1 Nolu Protokol 2. maddesinde de kısmen değinilen inanç özgürlüğünün koruma alanı, Mahkeme içtihadı ile dinamik şekilde belirlenmektedir. İnanç temelli ayrımcılık vakalarının büyük çoğunlukla devletlerin özellikle Ek 12 Nolu Protokol'den kaynaklanan pozitif

⁸⁵ Hugh La Follette, "Freedom of Religion and Children", **Public Affairs Quarterly**, Cilt: 3, Sayı: 1, 1989, ss. 83-87.; Ekiz, İnanç Özgürlüğü, ss. 183, 184.

⁸⁶ **Hoffmann v. Avusturya**, 23 Haziran 1993, 12875/87.

⁸⁷ **M. M. v. Bulgaristan**, 9 Temmuz 1997, 27496/95. (Kom.) ve **Vojnity v. Macaristan**, 12 Şubat 2013, 29617/07 başvuruları da benzer konulara dayanıyor olup, aynı şekilde 8. madde özelinde ayrımcılık yapıldığına hükmedilmiştir. **Deschomets v. Fransa**, 16 Mayıs 2006, 31956/02. başvurusu da aynı konulu olup, azınlık inancındaki başvurucu tarafından iddiaların yeterince somut şekilde ortaya koyulmadığı için kabul edilemezlik kararı verilmiştir.

yükümlüklerinin ihlali şeklinde ortaya çıktığı görülmektedir. Bununla birlikte yine Ek 12 Nolu Protokol ile gündeme gelen ayrımcılık yasağının yatay etkisinin tespit edilebildiği kararlara da yukarıda örnek verilmiştir.

Bir başvuru inanç temelli ayrımcılıkla ilgili ise, doğrudan 9. madde özelinde 14. madde ihlali yönünde karar verilebilir.⁸⁸ Bununla birlikte, Mahkeme somut olayın düğüm noktasının 9. madde (veya Ek 1 Nolu Protokol 2. madde) olduğunu tespit ederek, 14. madde veya Ek 12 Nolu Protokol ihlali iddiasını incelemeye gerek görmeksizin, 9. madde üzerinden de hüküm kurabilir.⁸⁹ Veya başka bir temele dayanan ayrımcılık tespit edildikten sonra inanç temelli ayrımcılık hakkında inceleme yapılmasına gerek görülmeyebilir.⁹⁰ Bu şekildeki kararlar, ilgili başvuru konusu müdahalenin inanç temelli ayrımcılık yasağının ihlali niteliğinde olmadığı anlamına gelmez. İnanç temelli ayrımcılık hususu başvuru konusu vakada ikincil bir konumda değerlendirilmiş olabilir. Bu sebeple karar metninde inanç temelli ayrımcılığa ilişkin bir hüküm kurulmamış olsa da ayrımcılık yasağı ihlali ile ilişkili olan kararları da incelemek gerekmiştir.

Sayılan öncüller göz önünde bulundurulduğunda, inanç temelli ayrımcılıktan bahsedebilmek için, karşılaştırılabilir özneler arasında inanç temeline dayanan ve hakkın sınırlandırılabilme ölçütlerine uymayan nitelikteki farklı bir muamelenin söz konusu olması gerektiği söylenebilir.⁹¹

İnanç temelli ayrımcılık kararlarının çoğu doğrudan ayrımcılık türündeki ayrımcılık örneklerinin tespiti şeklinde görülmüştür. Dolaylı ayrımcılık, dolayısıyla ayrımcılık, taciz, mağdurlaştırma ve ayrımcılık talimatı gibi ayrımcılık türlerinin tespiti kolay olamamaktadır. Bu bakımdan, Thlimmenos v. Yunanistan⁹² kararı, farklı pozisyonlarda olan kimselere aynı muamelenin uygulanmasının dolaylı ayrımcılık olduğunun tespit edebilmesi açısından önemli bir karardır. Bu kararda yer

⁸⁸ **İzzettin Doğan ve diğerleri v. Türkiye**, 26 Nisan 2016, 62649/10. (B.D.); **Gütl v. Avusturya**, 12 Mart 2009, 49686/99.; **Tsartsidze ve Diğerleri v. Gürcistan**, 17 Ocak 2017, 18766/04.

⁸⁹ **Manzanas Martín v. İspanya**, 3 Nisan 2012, 17966/10.; **Bessarabia Metropolit Kilisesi v. Moldova**, 13 Aralık 2001, 45701/99.; **Hasan ve Chaush v. Bulgaristan**, 26 Ekim 2000, 30985/96. (B.D.)

⁹⁰ **Palau-Martinez v. Fransa**, 16 Aralık 2003, 64927/01.; **Hoffmann v. Avusturya**, 23 Haziran 1993, 12875/87.; **Canea Katolik Kilisesi v. Yunanistan**, 16 Aralık 1997, 25528/94.

⁹¹ McCrudden, s. 256.

⁹² **Thlimmenos v. Yunanistan**, 6 Nisan 2000, 34369/97. (B.D.); Ast ve Thorsnes, s. 19.

alan aşağıdaki tespit, ayrımcılık yasağında maddi eşitlik anlayışına geilebildiğinin kanıtı olması açısından önemlidir⁹³:

*Mahkemece çok önceden madde 14 ile güvence altına alınan, Sözleşmede düzenlenen hakların kullanılmasında ayrımcılık yapma yasağıının Devletlerin kıyaslanabilir durumdaki kişilere objektif ve makul bir neden olmaksızın farklı davranması halinde ihlal edileceğı belirtilmiştir. Ancak Mahkeme, madde 14'deki ayrımcılık yasağıının tek yönünün bu olmadığını düşünmektedir. Sözleşmede garanti altına alınan hakların kullanılması bakımından ayrımcılığa tabi tutulmama hakkı, Devletlerin objektif ve makul bir neden göstermeksizin durumları önemli ölçüde farklı olanlara farklı muamele etmemesi halinde de ihlal edilir.*⁹⁴

Devletler normalde sağlamak zorunda olmadıkları hakları yalnızca belirli bir gruba tanıyıp, başkalarının bu haklardan yararlanmalarını engellerse, ayrımcılık yasağı ihlal edilmiş olur. Savez Crkava “Rije lvota” ve Diğerleri v. Hırvatistan⁹⁵ başvurusu, kilisede yapılan evliliklerin resmi evlilik statüsünde kabul edilmesini ve devlet okullarında din eğitiminin verilebilmesi düzenlemelerinden tüm kiliselerin faydalanamamasını konu edinir. Başvuru, Sözleşme'de bu yönde düzenleme getirme zorunluluğu olmamasına rağmen, inanç özgürlüğünün taraflı olarak genişletilmiş olması sebebiyle, 9. maddeyle birlikte 14. maddenin de ihlal edildiği yönünde karara bağlanmıştır. Kararda 9. madde ile ilgili hüküm kurulduğu için ayrıca Ek 12 Nolu Protokol açısından hüküm kurmaya gerek görülmese de Protokol'n hangi durumlarda uygulanabileceğı tespitine yer vermesi açısından bu karar önemlidir.

Farklı bir muamelenin ayrımcılık teşkil edebilmesi için meşru bir sebebe dayanmıyor olması gerekir. Alujer Fernndez ve Caballero Garca v. İřpanya⁹⁶ başvurusunda Evanjelik Baptist Kilisesi yesi başvurucular, Katolik inancına sahip kişilerin aksine, gelir vergilerinin bir kısmını kendi kiliselerine tahsis edemiyor olmalarının inana dayalı ayrımcılık teşkil ettiğini savunmuşlardır. Buna karşın devletin Katolik Kilisesi ile yapmış olduğu anlaşma ile kamusal ihtiyaçların görülmesi sebebiyle, farklı muamelenin makul ve nesnel bir gerekçeye dayandığı ve diğer inanç topluluklarıyla da benzer anlaşmaların yapılmasının mümkün olduğu

⁹³ Karan, Bireysel Başvuru, ss. 280-283.; Kibar, ss.73-78.

⁹⁴ **Thlimmenos v. Yunanistan**, 6 Nisan 2000, 34369/97, par. 44.

⁹⁵ **Savez Crkava “Rije lvota” ve Diğerleri v. Hırvatistan**, 9 Aralık 2010, 7798/08.

⁹⁶ **Alujer Fernndez ve Caballero Garca v. İşpanya**, 14 Haziran 2001, 53072/99.

müddetçe, böylesi anlaşmaların inanç temelli ayrımcılık teşkil etmeyeceği yönünde karar verilmiştir.⁹⁷

Koppi v. Avusturya⁹⁸ başvurusunda Avusturya Evanjelik Topluluklar Federasyonu üyesi başvuru, tanınmış dinî topluluklarda görevli kişilerin zorunlu askerlik ve alternatif sivil hizmetlerden muaf tutulmalarına rağmen kendisinin bu muafiyetten yararlanamıyor olmasının inanç temelli ayrımcılık teşkil ettiğini iddia etmektedir. Mahkeme ise ilgili muafiyetten yararlanmak için gerekli olan prosedürlerin tüm dinî topluluklar için adil şekilde uygulanmasını nazara alarak, uygulamadaki farklı muamelenin ayrımcılık teşkil etmediği yönünde karar vermiştir. Aynı konulu Löffelmann v. Avusturya⁹⁹ ve Lang v. Avusturya¹⁰⁰ başvurularında ise başvuru Yehova Şahidi din görevlilerinin askerlikten muafiyet yasasından faydalanamıyor oluşları ele alınmıştır. Bu davalarda ilgili yasal mevzuatın yalnızca devletçe tanınmış inanç toplulukları lehine uygulanması ayrımcılık olarak kabul edilmiş, uygulamadaki farklı muamelenin meşru bir sebebe dayanmadığı tespit edilmiş ve 9. madde ile bağlantılı olarak 14. maddenin ihlal edildiğine hükmedilmiştir.

Bireysel yahut kurumsal inançların, kişisel ve toplumsal hayatı önemli ölçüde etkilediği bilinmektedir.¹⁰¹ İnançsızlığı da kapsayan inanç özgürlüğü herkes için en temel haklardan birisidir. İnanç temelli ayrımcılık yasağı hem genel eşitlik ilkesinin zorunlu bir sonucu hem de inanç özgürlüğünün tesisinin temel şartıdır.¹⁰²

Mahkeme'nin ayrımcılık ihlali yönünde verdiği kararları diğer maddeler yönünden verdiği ihlal kararlarına nazaran oldukça azdır. Özellikle 1990'lı yıllara kadar 14. madde ile ilgili hüküm kurulmaktan kaçınıldığı görülmüştür.¹⁰³ Dolayısıyla Mahkeme'nin genel olarak ayrımcılık yasağının ihlali yönünde karar vermemek

⁹⁷ Benzer yönde bir diğer karar "**Sivananda De Yoga Vedanta**" Derneği v. Fransa, 16 Nisan 1998, 30260/96. (Kom.)

⁹⁸ **Koppi v. Avusturya**, 10 Aralık 2009, 33001/03.

⁹⁹ **Löffelmann v. Avusturya**, 12 Mart 2009, 42967/98.

¹⁰⁰ **Lang v. Avusturya**, 19 Mart 2009, 28648/03.

¹⁰¹ Paul J. Weithman, **Religion and the Obligations of Citizenship**, 1st Edition, Cambridge University Press, Port Chester/ New York, 2002, ss. 41-44.; Niek Brunsveld, "Particularity and Contextuality Interrupting the Public/ Private Debate Concerning Religion", **Religion Beyond its Private Role in Modern Society**, (Ed. Wim Hofstee ve Arie van der Kooij), (International Studies in Religion and Society, (Ed. Lori G. Beaman ve Peter Beyer); Cilt: 20), Brill Publishers, Leiden, 2013, ss. 55, 56.; Arslan, s. 1.

¹⁰² Lucy Vickers, **Religious Freedom, Religious Discrimination and the Workplace**, Hart Publishing, Portland, 2008, (Workplace), s. 43.

¹⁰³ Harris ve diğerleri, s. 635.

yönünde bir eğiliminin olduğunu söylemek yanlış olmaz.¹⁰⁴ Diğer taraftan Mahkeme'nin 9. madde kapsamında da diğer maddelere nazaran daha az karar verdiği görülmektedir. Özellikle 11 Nolu Protokol öncesindeki çoğu başvurunun Komisyon tarafından kabul edilemez bulunduğu bilinmektedir. Mahkeme'nin önüne gelen başvurular hakkında ise, çoğunlukla devletin takdir marjının¹⁰⁵ geniş yorumlandığı ve ihlal olmadığı yönünde karara hükmedildiği görülmektedir.¹⁰⁶

Mahkeme şüpheli ayrımcılık temellerine dayanan ayrımcılıklarda devletin takdir marjını dar yorumlamaktadır.¹⁰⁷ Sistematik bir haklar hiyerarşisi olmamakla birlikte, Mahkemenin ırk, etnik köken, cinsiyet, cinsel yönelim ve engellilik temelli ayrımcılıklar gibi diğer şüpheli ayrımcılık temellerine dayanan başvurular hakkında, inanç temelli ayrımcılıklara nazaran daha fazla sayıda ihlale hükmettiği de görülmektedir.¹⁰⁸ Mahkemenin inanç temelli ayrımcılık değerlendirmesinden mümkün olduğunca uzak durup devletlere geniş takdir marjı tanımamasının sebebinin, bu alanda karşılaşılabilecek pek çok muhtemel tartışma konusundan kaçınmak istemesi olduğu düşünülebilir.¹⁰⁹

Mahkemenin şimdiye kadar ağırlıklı olarak doğrudan ayrımcılık vakalarında ihlale hükmettiği ve dolaylı ayrımcılık gibi diğer ayrımcılık türleri hakkında verilen ihlal kararlarının yakın zamanlarda yeni yeni görülmeye başlandığı da bilinmektedir. Dolaylı ayrımcılık kararları konusunda mahkeme içtihatlarının geliştirilmeye ihtiyaç duyduğu ve bu konudaki değerlendirmelerinde objektif kriterler oluşturması gerektiği de söylenebilir.¹¹⁰

¹⁰⁴ Şirin, İctihatlar, s. 221.

¹⁰⁵ Takdir marjı kavramı hakkında genel bilgilendirme için bkz. Derya Doğru, **Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Yargılamasında Takdir Marjı Doktrini**, 1. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2019, ss. 5-13.; Egemen Esen, **İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi İctihatları Işığında Takdir Marjı Doktrini**, 1. Baskı, XII Levha Yayınları, İstanbul, 2020, ss. 7-18.; Tolga Şirin, "Takdir Marjı Doktrini ve Türkiye Anayasa Mahkemesi Açısından Anlamı", **Anayasa Hukuku Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 4, 2013, (Takdir Marjı) ss. 363-368.

¹⁰⁶ Arslan, ss. 37, 38.; Esen, ss. 163, 164.

¹⁰⁷ Doğru, ss. 235-241.

¹⁰⁸ Esen, ss. 333-336.

¹⁰⁹ McCrudden, ss. 277-279.

¹¹⁰ European Commission, **The Prohibition of Discrimination Under European Human Rights Law**, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2011, (Discrimination) s.15-23.; McCrudden, ss. 279-280.

Mahkeme, Avrupa Konseyi'nin çoğunluğunu oluşturan Hristiyan ülkelerin inançlarına öncelik verdiği¹¹¹ ve İslamofobik eğilimleri olduğu¹¹² yönünde ciddi eleştiriler almaktadır. Avrupa devletlerindeki azınlık Hristiyan mezhep ve yorumları da diğer azınlık inançları gibi ayrımcılığa maruz kalmaktan kurtulamamaktadırlar. İnanç temelli ayrımcılık vakaları tesadüfi hadiseler olmayıp, devletlerin ulusal ve uluslararası politikalarının kaçınılmaz sonuçlarıdır. Mahkeme kararlarında da devletlere tanınan takdir marjı vasıtasıyla bu politik tercihler yargılamadan muaf tutulmaktadır.¹¹³

İnanç gibi soyut ve subjektif bir alanda objektif kıstaslar geliştirmek ve somut çözümler üretmek başlı başına ciddi zorluklardır. Tüm bu zorluklara rağmen Mahkeme içtihadı inanç temelli ayrımcılık konusunda önemli kıstasları ortaya koyabilmiştir.

Mahkeme'nin kendi kararları arasında çelişkiye düştüğü¹¹⁴, kendi kıstaslarına uymadığı¹¹⁵, eksik incelemelerle karar verdiği¹¹⁶ ve kuruluş amacının aksine bireylerden ziyade devletlerin haklarını daha fazla gözettiği gibi durumlarla karşılaşılıyor olsa da hâlâ elimizdeki en gelişkin yargılama aygıtı yine de Mahkeme'dir.

4. Başvuruların İncelenme Sistematiği

Mahkeme vermiş olduğu kararları yalnızca kendisine yapılan başvuruları çözüme kavuşturmak için değil, aynı zamanda Sözleşme'de düzenlenen hükümleri korumak, açıklamak ve insan haklarını geliştirmek amaçlarıyla düzenlemektedir.¹¹⁷ Mahkeme, inanç temelli ayrımcılık yasağı ihlali iddiasını taşıyan başvuruları temel olarak 9. madde üzerinden incelemektedir. Mahkeme'nin takip ettiği yöntemde¹¹⁸ sırasıyla şu sorulara cevap aranır:

¹¹¹ Hayrettin Kurt, "İnanç Özgürlüğü Bağlamında Dini Sembollerin Kullanımının Mukayeseli Hukuk Bakımından Değerlendirilmesi", **Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 17, Sayı: 1-2, 2013, ss. 226-228.

¹¹² Arslan, ss. 92-96.; Aksi yöndeki görüş için bkz. Mehmet Semih Gemalmaz, **Türk Kıyafet Hukuku ve Türban**, 1. Baskı, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2005, (Türban), ss. 1296, 1297.

¹¹³ Esen, ss. 365-372.

¹¹⁴ bkz. ss. 104, 212.

¹¹⁵ bkz. s. 165.

¹¹⁶ bkz. s. 194.

¹¹⁷ The European Court of Human Rights, Art. 9, s. 5.

¹¹⁸ Gemalmaz, Türban, ss. 1280, 1281.

- a) İnanç temelli ayrımcılık yasağı kapsamında olan bir müdahale var mıdır?
- * Başvuru konusu ihlal iddiası, inanç özgürlüğünün kapsamında mıdır?
- * Ayrımcılık niteliğinde olabilecek farklı bir muamele söz konusu mudur?
- * Farklı muamele inanç özgürlüğüne müdahale niteliğinde midir?
- b) Müdahale yasayla öngörülmüş müdür?
- c) Müdahale meşru bir amaca hizmet etmekte midir?
- d) Müdahale demokratik bir toplumda gerekli midir?
- * GÜDÜLEN MEŞRU AMAÇ İLE KULLANILAN ARAÇLAR ARASINDA ORANTILILIK VAR MIDIR?
- * Farklı muamele uygulaması taraf devletın takdir marjı dâhilinde midir?

Mahkeme çoğu zaman inanç özgürlüğü ihlali iddiasını müstakil olarak inceleyip, ihlal tespit etmesi halinde ayrıca ayrımcılık yasağının ihlal edildiği iddiası hakkında inceleme yapmaya gerek görmemektedir. Dolayısıyla mahkeme inanç temelli ayrımcılık vakalarında, yalnızca inanç özgürlüğüne dair sorular üstünden inceleme yaparak dosyayı kapatabilmektedir. Bununla birlikte, inanç özgürlüğü ile ayrımcılık yasağının birlikte değerlendirildiği incelemelerde 9. Maddeye ilişkin inceleme yönteminden farklı olarak 14. maddeye ilişkin inceleme yöntemi de gündeme gelebilir.

Ayrımcılık yasağının düzenlendiği 14. Maddenin incelenme yöntemi 9. Maddenin incelenme yönteminden farklılıklar barındırır. 14. Madde ile düzenlenen ayrımcılık yasağı tamamlayıcı bir hüküm olduğundan, öncelikle başvuru konusunun Sözleşme kapsamında korunan haklardan biriyle ilgili olup olmadığı tespit edilir. Devamında Sözleşme ve ek protokolleri kapsamında korunan bir hak açısından farklı bir muamelenin varlığı tespit edilir. Son olarak ise farklı muamelenin meşru bir amaca yönelik olup olmadığı tespit edilir. Amacın meşru olup olmadığını belirlerken objektif ve makul niteliklerinin varlığı ve öngörülen amaçla kullanılan araçlar arasında orantınlılık olup olmadığı değerlendirmesi yapılır. Yine meşru amaç incelemesi kapsamında somut olayın özelliklerine göre farklı muamelenin devletin takdir marjında olup olmadığı değerlendirmesi de yapılabilmektedir.¹¹⁹ 14. maddenin inceleme sistematığında yasayla öngörülebilirlik ve demokratik toplumda gereklilik değerlendirmelerinin yer almadığı görülmektedir.

¹¹⁹ Kibar, ss. 65-84.

Mahkeme 9. madde temelinde yürüttüğü incelemelerde, her şeyden önce Sözleşme'nin koruma alanındaki bir hakkın başvuru konusu edilip edilmediğini ve şikâyet konusu durumun farklı muamele teşkil edip etmediğini belirler. İnanç temelli ayrımcılık bahsinde bu hak inanç özgürlüğüdür. Yasayla öngörülmüş bir farklı muamelenin varlığı tespit edilirse, bunu meşru kılacak objektif ve makul bir sebebin olup olmadığı incelenir. Devamında ise farklı muamelenin arkasında yatan amaçla kullanılan araçlar arasında orantılılık olup olmadığı tespit edilir. Bu aşamadan sonra geriye yalnızca bu farklı muamelenin devletin takdir marjı dâhilinde olması gereken bir konuya ilişkin olup olmadığının tespiti kalır. Bu tespitte farklı muamelenin *“demokratik bir toplumda gerekli olup olmadığı”* kriteri uygulanır. Devletin takdir marjının da aşıldığı tespit edilirse, inceleme konusu farklı muamelenin ayrımcılık yasağı ihlali teşkil ettiğine hükmedilecektir.¹²⁰

Başvurunun kabul edilebilir olması için ayrımcılığa temel olan maddi olgunun, Sözleşme'de ve Ek Protokollerde yer alan temel hak ve özgürlükler arasında gösterilebilmesi şarttır.¹²¹ Aksi halde 14. madde uygulama alanı bulamaz ve Mahkeme başvuruyu incelemekte kendisini konu bakımından yetkisiz bulacaktır. Ek 12 Nolu Protokol'e dayanarak yapılan başvurularda ise başka bir maddeye dayanama şartı aranmaz.

İlgili sözleşme maddesi başvuru konusu olaya uygulanırken Mahkeme hakkın koruma sınırını geniş yorumlar. Mahkeme, Sözleşme metni ve içtihadın yanında, taraf devletlerin ulusal hukuklarında yer verilen düzenlemeler arasından koruma alanı daha geniş olanları da referans alabilir.¹²²

Eğer başvuru konusu anlaşmazlığın asıl noktası ayrımcılık yasağına ilişkin değilse, başka bir temel hakkın ihlal edildiği tespit edildikten sonra Mahkeme mecbur olmadıkça 14. madde incelemesine girmeme eğilimindedir. Mahkemenin bu yaklaşımı sebebiyle, başka temel hak ihlallerinin yanında ayrımcılık yasağının da ihlal edilmiş olduğu tespiti çoğu zaman yapılmamıştır.¹²³ Bu yaklaşım sebebiyle

¹²⁰ Ali Rıza Çoban, "Strasbourg'da Herküllere İhtiyacımız Var mı? : Ulusal Takdir Yetkisi ve Evrensel Standartlar Arasında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi", **50. Yılında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Başarı mı Hayal Kırıklığı mı?**, (Haz. Kerem Altıparmak), Ankara Barosu Yayınları, Ankara, 2009, s. 123.; The European Court of Human Rights, Art. 14, ss. 15-20.

¹²¹ Doğru ve Nalbant, s. 603.; Karan, Bireysel Başvuru, s. 271.

¹²² Altınordu, s. 24; Kibar, ss. 66-68.

¹²³ Gülmez, Ayrımcılığın Kaldırılması, ss. 250, 251.; Kibar, ss.68-73.

ayrımcılık yasağının tek başına bir hak olma özelliğinin zedelendiği düşünülmektedir.

Farklı muamele tespiti yapılırken doğrudan ayrımcılık veya dolaylı ayrımcılık sonucu doğuran tüm durumlar gözetilir. Farklı bir muamele olduğunun tespitinde Mahkeme yakın zamana kadar "*benzerlere benzer muamele uygulanmış mı?*" sorusunun cevabını aramaktayken, son zamanlarda "*farklılara farklı muamele uygulanmış mı?*" sorusunun da cevabını aramaya başlamıştır. Benzerlere benzer davranma yükümlülüğü kapsamında, "*benzer durumdaki bireyler*", "*konu ile alakalı benzer durumdaki bireyler*" ve "*kıyaslanabilir durumda olan bireyler*" ayrımcılığa karşı koruma altında olacaktır. Başvuru sahibinin, kendisinden daha iyi bir muamele uygulandığını öne sürdüğü emsal kimselerle benzer pozisyonda olduğunu kanıtlayabilmesi beklenir.¹²⁴

Ayrımcılık yasağını düzenleyen 14. maddenin mutlak bir hak olmadığını anladığımız noktalardan birisi de farklı muamelenin meşru bir amaca dayandığı durumlarda ayrımcılık yasağı ihlali sayılmamasıdır. Farklı muamelenin ayrımcılık teşkil edebilmesi için makul ve objektif bir meşru amaca dayanmıyor olması veya farklı muamelenin meşru amacına varılmak için tercih edilen araçların orantılılık ilkesinin dışında olması gerekir.¹²⁵

Mahkeme'ye karşı devletlerce öne sürülmüş meşru amaçların bir kısmı şu şekildedir: "*ekonomik sistemin korunması*", "*ticaretin korunması*", "*ekonomik refahın korunması*", "*aile yapısının korunması*", "*halk sağlığının korunması*", "*ulusal güvenliğinin korunması*" ve "*ordu disiplinin korunması*". Öne sürülen bu meşru amaçlara ulaşabilmek için başvuru konusu farklı muamelenin gerçekten gerekli, zorunlu ve orantılı olup olmadığının incelemesi de devamında gelmektedir.

Mahkeme 8. ve 11. maddelerde farklı muamele uygulamaları için geliştirmiş olduğu "*yasal olarak öngörülen müdahale*", "*yasal amaç*", "*demokratik bir toplumda gereklilik*", "*zorunlu sosyal gereksinim*" ve "*başkalarının haklarının kabullenilmesi*" gibi standart kriterlere 14. madde incelemesinde yer vermemektedir. Bu bir rastlantı değildir. Özellikle Ek 12 Nolu Protokol'ün ortaya çıktığı süreçte

¹²⁴ Harris ve diğerleri, s.602-604.; Karan, Bireysel Başvuru, ss. 276-279.

¹²⁵ Janneke Gerards, "The Discrimination Grounds of Article 14 of the European Convention Human Rights", **Human Rights Law Review**, Cilt: 13, Sayı: 1, 2013, ss. 121,122.; Harris ve diğerleri, ss. 606-610.

ortaya konulan çekinceler sebebiyle devletlere belirli bir takdir marjı alanı bırakılmak istenmiştir. Tanınan bu takdir marjı ise orantılılık ilkesiyle sınırlandırılmıştır.¹²⁶

Eşitlik ve ayrımcılık düşünceleri sürekli bir değişim içerisinde olduğundan, Mahkeme takdir marjı ile orantılılık ilkesi arasındaki dengenin değerlendirilmesinde her somut vakanın özgün değişkenlerine göre karar vermektedir.¹²⁷

Farklı muamelenin devletin takdir marjının sınırları dâhilinde olup olamayacağı ve hakka müdahalenin demokratik toplumda gerekliliğinin tespiti aşaması incelemenin son aşamasıdır. Devletlerin öne sürdüğü amaçların, kendi ulusal düzenlemelerinin yine ulusal özgün koşullarla birlikte değerlendirildiğinde objektif olarak makul ve orantılı olarak kabul edilip edilemeyeceği tartışması da bu aşamada gündeme gelebilecektir. Farklı muamelenin güdülen meşru amaçla orantılı bir müdahale teşkil etmediği ve/veya müdahalenin devletin takdir marjını aştığı tespitleri yapılması halinde ihlal yönünde karar verilir.

Mahkeme yaptığı inceleme sonucunda;

* İnanç temelli ayrımcılık yasağı veya ayrı olarak inanç özgürlüğü ihlali olmadığına,

* İnanç özgürlüğünün ihlalinin tespitinden sonra ayrıca bir 14. madde incelemesi yapmaya yer olmadığına,

* İnanç özgürlüğünün ihlalinin tespitinden sonra, 14. maddeyle birlikte ele alındığında ayrımcılık yasağı bağlamında da ihlal olduğuna ve

* Doğrudan 9. madde özelinde 14. madde ihlali tespit edilerek inanç temelli ayrımcılık yasağının ihlali olduğuna karar verebilir.¹²⁸

Genel itibarıyla, Mahkeme'nin yakın zamanda getirdiği yorumlarla birlikte 14. maddenin uygulama alanını genişlettiği söylenebilir.¹²⁹

B. Diğer Kurumsal Düzenlemeler

¹²⁶ Kaboğlu, Yorumlama Yöntemleri, s.325.; Esen, ss. 113, 114.

¹²⁷ Oddný Mjöll Arnardóttir, "Non-discrimination Under Article 14 ECHR: the Burden of Proof", *Scandinavian Studies In Law*, Cilt: 51, 2007, s. 19.; Ağırbaşlı, Eşitlik İlkesi, ss.75-77.

¹²⁸ Harris ve diğerleri, s.598.; Karan, Bireysel Başvuru, ss.272-275.; Yücel, Ayrımcılık Yasağı, ss.93-99.;

¹²⁹ Gülmez, Ayrımcılığın Kaldırılması, s. 256.

İnanç özgürlüğü kadim haklardan biridir. Ayrımcılık yasağı ve eşitlik ilkesi ise tarih boyunca verilmiş olan tüm haklar mücadelesine temel olmuştur. Dolayısıyla inanç temeline dayalı ayrımcılık konulu düzenlemeler çok eskilere dayanır. Çalışmamızda ise günümüzdeki inanç temelli ayrımcılık yasağının kökleri olarak kabul edilen, Avrupa'daki mezhep savaşları sonrası 16. yüzyılda ortaya çıkan belgeler başlangıç noktası olarak seçilmiştir. Avrupa'daki Reform Hareketi'nden sonra yaşanan din savaşları sonrasında, günümüz anlamındaki inanç özgürlüğü ilkesine doğru yol alınmıştır.

Eşitlik ilkesine ve daha sonradan ayrımcılık yasağına yer veren belgelerin düzenlenmesi 17. yüzyıl ve sonrasında artarak devam etmiştir. Eşitlik mücadelesinin yerel ve ulusal ölçekten bölgesel ve uluslararası ölçeğe vardığı görülmektedir. Mücadelenin sırasıyla kanunlar önünde dar bir siyasi eşitlik, tüm hak gruplarını içine alan ve sosyal/ ekonomik alanları da kapsar genişlikteki yasal eşitlik ve tüm farklılıkları gözeterek her türlü ayrımcılığın önlenmesini amaçlayan gerçek eşitlik anlayışları aşamalarından geçtiği görülmektedir. Bugün gelinen noktada hem burjuva devrimlerinin kazanımı olan birinci kuşak medeni ve siyasi haklar, hem de sosyalist devrimlerin kazanımı olan ikinci kuşak sosyal ve ekonomik haklar eşitlik düşüncesine dâhil olmuştur.¹³⁰

Modern anlamdaki ayrımcılık yasağının 20. yüzyıl itibariyle insan hakları belgelerinde düzenlendiği görülmektedir. BM İkiz Sözleşmeler'in 2. maddeleri, Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi (Ame. İHS)'nin 1. maddesi ile Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı (Af. İHHŞ)'nin 2. maddesinde düzenlenen ayrımcılık yasağının, ilgili sözleşmelerde yer alan haklarla sınırlı kaldığı görülmektedir. Buna karşın BM Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi (MSHS)'nin 26. maddesinde ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (İHEB)'nin 7. maddesinde yer alan ayrımcılık yasağının getirdikleri koruma kapsamı sadece ilgili metin maddeleri ile sınırlı tutulmayıp, hukuken tanınmış olan tüm hakları kapsar nitelikte düzenlenmiştir.¹³¹

İHEB 18. maddesi ve BM MSHS 2., 4., 18., 24., 26. ve 27. maddeleri inanç özgürlüğüne dair düzenlemelere yer verirken, 1981 yılında BM Din ve İnanca Dayalı Her Türlü Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Kaldırılmasına İlişkin Bildirisi (1981 Bildirisi) ilan edilmiştir. BM'nin pek çok belgesinde de yine inanç özgürlüğü ve

¹³⁰ Akıllıoğlu, Temel Haklar, ss. 171,172.

¹³¹ Gül ve Karan,s.14-15.; Kalabalık, s.160.

inanç temelli ayrımcılık yasağı anılmıştır. Ayrıca Ame. İHS'nin 12. maddesi ile Af. İHHŞ'nin 8. maddesi gibi pek çok bölgesel ve uluslararası belgelerde inanç özgürlüğü düzenlenmiştir.

Sayılan resmî kurumlar dışında, insan hakları alanında faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşları da düzenledikleri raporlarla¹³² inanç temelli ayrımcılık yasağının denetlenmesinde ve ilkelerin yaygınlaşmasında önemli katkılar sunmaktadır.

1. Augsburg Din Barışı'ndan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'ne

Reform hareketi ile Protestanlığın ortaya çıkmasından sonra 16. ve 17. yüzyıllar boyunca Avrupa'da uzun yıllar mezhep savaşları yaşanmıştır. Bu sürecin sonunda Augsburg Din Barışı ve Hoşgörü Bildirgesi 1555 yılında, Sn. Germain

¹³²Amnesty International, **2020/2021 Annual Report The State of the World's Human Rights**, <https://www.amnesty.org.tr/icerik/amnesty-international-report-202021>, (21.11.2021).; Equinet's Equality Law Working Group, **Faith in Equality: Religion and Belief in Europe**, (Ed. Sarah Cooke O'Dowd), Equinet, Brussels, 2017, https://equineteurope.org/wp-content/uploads/2019/02/wg_religion_report_final_web.pdf, (21.11.2021).; Norwegian Helsinki Committee ve İnanç Özgürlüğü Girişimi, **DH-DD(2021)1078 (Zengin, Mansur Yalçın ve Diğerleri, Cumhuriyetçi Eğitim Vakfı ve İzzettin Doğan ve Diğerleri Davaları Hakkında Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'ne Sunulan Bildiri)**, 20.10.2021, [https://hudoc.exec.coe.int/eng#%7B%22EXECIdentifier%22:%5B%22DH-DD\(2021\)1078E%22%5D%7D](https://hudoc.exec.coe.int/eng#%7B%22EXECIdentifier%22:%5B%22DH-DD(2021)1078E%22%5D%7D), (21.11.2021).; Kerem Altıparmak, **İHOP AİHM Kararlarının Uygulanması İzleme Raporları, 2013/1 Hasan ve Eylem Zengin/ Türkiye Kararının Uygulanması İzleme Raporu**, Kapasite Geliştirme Derneği, Mart 2013 (Zengin Raporu), http://www.aihmiz.org.tr/files/01_Hasan_ve_Eylem_Zengin_Rapor_TR.pdf, (07.07.2021); Helsinki Yurttaşlar Derneği, **Sosyo-Ekonomik Politikalar Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı**, İstanbul, 2014, (Diyanet İşleri Başkanlığı) <https://hyd.org.tr/attachments/article/64/hYd%20Diyanet%20Projesi-KITAP.pdf>, (21.11.2021).; Mine Yıldırım ve Funda Tekin, **Türkiye'de Din veya İnanç Temelli Nefret Suçları 2020 Raporu**, Norveç Helsinki Komitesi ve İnanç Özgürlüğü Girişimi, 2021, (İnanç Temelli Nefret Suçları) <https://inancozgurlugugirisimi.org/wp-content/uploads/2021/09/din-veya-inanc-temelli-nefret-suclari-2020.pdf>, (21.11.2021).; Norwegian Helsinki Committee ve İnanç Özgürlüğü Girişimi, **Hak ve Eşitliğin Peşinde Türkiye'de İnanç Özgürlüğü Hakkını İzleme 2019 Raporu**, https://inancozgurlugugirisimi.org/wp-content/uploads/2019/07/Report_Turkey_web.pdf, (21.11.2021).; Mine Yıldırım ve Hülya Üçpınar, **Türkiye'de Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret**, çev. Defne Orhun, Vicdani Ret Derneği, 2021 (Vicdani Ret), <https://drive.google.com/file/d/1hYJi01XRkXMkOSzf04rjRvOkNMzI2V2c/view>, (21.11.2021).; Norwegian Helsinki Committee ve İnanç Özgürlüğü Girişimi, **Ocak-Haziran 2013 Türkiye'de İnanç Özgürlüğü Hakkını İzleme Raporu**, İstanbul, 2013 (Türkiye'de İnanç Özgürlüğü) <https://www.stgm.org.tr/e-kutuphane/ocak-haziran-2013-turkiyede-inanc-ozgurlugu-hakkini-izleme-raporu>, (21.11.2021).; Ayşe Beyazova, "Ayrımcılıkla Mücadelede Sivil Toplum Örgütlerinin Rolü", **Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar**, (Der. Kenan Çayır ve Müge Ayan Ceyhan), 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 277-289.

Hoşgörü Fermanı 1562 yılında, Union of Utrecht antlaşması 1579 yılında, Nantes Hoşgörü Fermanı 1598 yılında, Otuz Yıl Savaşları'nın¹³³ ardından Westphalia Anlaşması 1648 yılında imzalanmış ve bir kısım inanç özgürlükleri anayasalarda yer almıştır.¹³⁴ Westphalia anlaşmasının aynı zamanda modern anlamdaki ilk uluslararası hukuk belgesi olduğu kabul edilir.¹³⁵ Westphalia Anlaşması ile bir yönetimin altındaki azınlık inancına sahip kişilere din değiştirme zorlaması yasaklanmış olsa da, bu kişilerin göç etmeye zorlanabilmeleri,¹³⁶ tam anlamıyla bir inanç özgürlüğüne erişilemediğini göstermektedir. Avrupa'da inanç özgürlüğünün tam anlamıyla tesis edilmesi ise 1830 tarihli Fransız Şartı ile mümkün olabilmektedir.¹³⁷

Bu süreçte İngiltere, Amerika ve Kıta Avrupası'nda gerek ayrımcılık yasağı gerekse inanç özgürlüğü açısından oldukça önemli gelişmeler yaşanmıştır. Her iki alanda da önemli ulusal ve uluslararası belgeler düzenlenmiş ve günümüz insan hakları hukukunun temelleri atılmıştır.

a. İngiliz Belgeleri

1628 Haklar Dilekçesi'nde, parlamento tarafından adil yargılanma hakkı, adil vergilendirme ve barış zamanında savaş hukukunun keyfi şekilde uygulanmaması talepleri dile getirilmiştir. Bunun üzerine Kral Charles Stuart parlamentoyu kapatmıştır. Bu sebeple iç savaş çıkmış ve sürecin sonunda Kral Charles I yargılanarak ölüm cezasına çarptırılmıştır.¹³⁸ Takip eden süreçte ortaya çıkan 1649 tarihli İngiltere'nin Özgür Halkının Anlaşması ise bir sivil anayasa niteliğinde olup, krallık iktidarının halk lehine sınırlandırılması yönünde önemli bir manifestodur.¹³⁹

1679 yılındaki Habeas Corpus Act ile adil yargılanma hakkı, tutuklulukta mahkeme kararı alınması zorunluluğunu kapsayacak şekilde geliştirilmiştir.¹⁴⁰ 1689

¹³³ Server Tanilli, **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası III. Cilt**, 3. Basım, Adam Yayınları, İstanbul, 1999, (III. Cilt) ss. 249-262.

¹³⁴ Evans, Religious Liberty, ss. 43-59.; Ekiz, İnanç Özgürlüğü, ss. 20-24.

¹³⁵ Akif Emre Öktem, **Uluslararası Hukukta İnanç Özgürlüğü**, 1. Baskı, Liberte Yayınları, Ankara, 2002, s. 12.

¹³⁶ Ekiz, İnanç Özgürlüğü, s. 23.

¹³⁷ Duran, s. 73.

¹³⁸ Coşkun Can Aktan ve Serdar Yay, "Tesviyeciler Manifestosu: Bir Sivil Anayasa Önerisi, Anayasal Demokrasi ve Anayasal Hukuk Devletine Yönelik Eşsiz Bir Yazılı Anayasa Metni", **Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**, Cilt: 11, No 2, 2019, ss. 103, 104.

¹³⁹ Aktan ve Yay, ss. 107-112.

¹⁴⁰ Nal, ss. 17,18.; Aktan ve Yay, s. 104.

Haklar Bildirisi'nde ise, krallığın parlamentoyu kendi kararıyla kaldıramayacağı, krallığın da yasalara tabi olduğu, krallığın zorla para toplayamayacağı, dilekçe hakkının engellenmeyeceği, parlamento seçimlerinin özgür olacağı ve yasama dokunulmazlığı kabul edilmiştir.¹⁴¹

İngiliz belgelerinde genel bir eşitlik ilkesinden ziyade Lordlar Kamarası'nın/soyluların krala karşı ve Avam Kamarası'nın/burjuvanın da her iki güce karşı giriştiği iktidar mücadelesi görülmektedir. Yine de bu mücadeleler sonucunda genel eşitlik ilkesine giderek daha çok yaklaşılmıştır.¹⁴² İngiliz belgelerinde inanç özgürlüğü özelinde önemli bir düzenlemeye rastlanmamıştır.

b. Amerikan Belgeleri

1765 yılında yalnızca Amerika'da bulunan on üç İngiltere kolonisinde uygulanmak üzere Damga Vergisi Kanunu çıkartılmasına karşı, dokuz koloni New York'ta bir araya gelerek Haklar Bildirisi'ni imzalamıştır. Bu bildiride, Avam Kamarası'nda temsil edilmeyen kolonilerin İngiliz Parlamentosu'nun koyacağı vergilerle mükellef olamayacağı düşüncesi savunulmuştur. 1766 yılında bu kanunun kaldırılmasıyla Amerikan kolonileri siyasi eşitlik anlamında bir zafer kazanmışlardır.¹⁴³

İngilizlere karşı bağımsızlık ilanına giden süreçte 12.06.1776 tarihinde ilan edilen ve anayasal düzeyde insan haklarını konu edinen ilk belge olan Virginia Haklar Bildirisi'nin ilk maddesi doğrudan tüm insanların doğuştan eşit ve özgür oldukları ve bu hakların devredilemez olduğunu düzenler.¹⁴⁴ Bildiriyle birlikte ilk kez doğal haklar ve genel eşitlik ilkesi yazılı forma kavuşmuştur.¹⁴⁵ Bildiri ayrıca iktidarın kaynağı olarak da halkı gösterir ve seküler bir devlet öngörür. Doğal hukuk anlayışını ortaya koyan bildiri, sonradan Fransız Devrimi sonunda ortaya çıkan bildiriye de kaynaklık edecektir.¹⁴⁶

¹⁴¹ Nal, 18.; Aktan ve Yay, ss. 105-107.

¹⁴² Tanilli, III. Cilt, ss. 215-216.; Gemalmaz, Özgürlük, ss.132-140.

¹⁴³ Gemalmaz, Özgürlük, ss. 141, 142.

¹⁴⁴ Tezcan ve diğerleri, s. 34.; Nal, s.18.

¹⁴⁵ Gören, s. 3280.; Akıllıoğlu, Temel Haklar, s.169.

¹⁴⁶ Güzel, s.135.

Amerikan Bağımsızlık Bildirisi¹⁴⁷ ile 4 Temmuz 1776 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri İngiltere'ye karşı bağımsızlığını ilan etmiştir. Bağımsızlık bildirisinde yaşam, özgürlük ve mutluluğa erişme haklarının temel haklar olduğu ve bu hakların korunması için direnmenin meşru olacağı düzenlenmiştir.

Avrupa'daki baskı ortamından kaçarak dinlerini özgürce yaşamak için göç edenlerin yoğun olduğu bir toplumca kurulmuş olan yeni Amerika Birleşik Devletleri, kuruluşu itibarıyla laik bir devlet olma özelliği taşımaktadır. Martin Luther ve John Calvin gibi Protestan ve Aydınlanmacı düşünürlerin, dinî otoritenin devlet otoritesinden ayrı olması gerektiği fikirleri ve John Locke'un farklı inançlara karşı hoşgörülü olunması gerektiği fikirleri Amerikan Bağımsızlık Bildirisi'nde etkili olmuştur.¹⁴⁸

İlk olarak Hristiyanlar arası inanç özgürlüğünü düzenleyen Dinle İlgili Maryland Kanunu'nun 1649 yılında ilan edildiği görülmüştür. 1780 yılına kadar Amerika'daki hemen hemen her eyaletin anayasasında inanç özgürlüğü düzenlenmiştir. 1786 Virginia Din Özgürlüğü Kanunu ile 1787 tarihli ve 1791 tarihli ABD anayasalarında da inanç özgürlüğü koruma altına alınmıştır.¹⁴⁹

c. Kıta Avrupası Belgeleri

Prusya'da 1788 yılında ilan edilen Wölner Dinî Fermanı tam bir koruma alanı sağlamaktan uzak olsa da bu dönemde tanınan inanç özgürlüğü, hukuk belgelerinde yer alabilen ilk temel haklardan olmuştur.¹⁵⁰

Fransa'da aristokrasi ile ruhban sınıfındaki yozlaşmanın derinleşmesi ile ülkeyi yönetemez hale gelen Kral XVI. Louis, parlamentoyu faaliyete geçirmeyi denese de halkın desteğini alan burjuvanın iktidara ortak olma iradesine karşı koyamamıştır.¹⁵¹ Parlamentodaki Üçüncü Meclis'in kendisini Ulusal Meclis olarak

¹⁴⁷ Second Continental Congress, **The Declaration of Independence**, 04.07.1776, <https://www.uscis.gov/sites/default/files/document/guides/M-654.pdf>, (21.10.2021).

¹⁴⁸ Duran, ss. 79-81.

¹⁴⁹ Michael W. McConnell, "The Origins and Historical Understanding of Free Exercise of Religion", **Harvard Law Review**, Cilt: 103, Sayı: 7, 1989, ss. 1425-1438.; Server Tanilli, **Din ve Politika**, 1. Baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2008, (Din ve Politika) s. 216.; Tosun, s. 26.; Duran, ss.79-86.

¹⁵⁰ Duran, s. 72.

¹⁵¹ Emre Ekinci, "Devrimden Günümüze Fransız Siyasal Sisteminin Evrimi" **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 1, 2016, ss. 151-153.

ilan etmesi, vergileri tanımaması ve halkın Bastille'in kapısına dayanması sonrasında 04.08.1789 tarihli Feodal Sistemin İlgası Kararnamesi ile feodal düzene resmen son verilerek yasalar önünde eşitlik kabul edilmiştir.¹⁵²

26.08.1789 tarihinde meşhur Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi (1789 Bildirisi) ilan edilerek doğuştan tüm insanların eşit ve özgür olduğu; özgürlüğün, mülkiyetin, güvenliğin ve baskıya karşı direnme haklarının devredilemez temel haklar olduğu; egemenliğin kaynağının ulus olduğu; vergilendirmede eşitliğin olacağı ve mülkiyetin kutsallığı düzenlenmiştir.¹⁵³ Amerikan belgelerinden farklı olarak insan hakları tüm zamanlar ve tüm toplumlar için geçerli tutulmuş ve haklar ile özgürlükler daha sistematik şekilde düzenlenerek ifade edilmiştir.¹⁵⁴

1789 Bildirisi'nin en temel iddiası "*özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskılara karşı direnmek*" haklarının tesisidir. Buradaki özgürlükten kasıt ise düşünce özgürlüğü ile keyfî tutuklanmama özgürlüğünün yanında inanç özgürlüğünü de kapsayan bir anlayıştır. Fransız Devrimi'yle birlikte Aydınlanma düşüncesi ve laiklik ilkesi kesin bir zafer elde etmiştir. İnanç özgürlüğü temel haklar arasında düzenlenmiştir. Zamanla bu değerler tüm kıtaya yayılmıştır.¹⁵⁵

1791 Fransız Anayasası, 1789 Bildirisi'nin tamamlayıcısı niteliğindedir. Anayasa ile doğal ve medeni haklar güvenceye alınmış, kamu görevine girmede, vergilendirmede ve cezalandırmada ayrımcılık yasaklanmıştır. Fransa'da 1792'de monarşi ilga edilmiş, cumhuriyet ilan edilmiş, erkeklere genel oy hakkı tanınmış, 1793'de tüm feodal harçlar kaldırılmış ve 1794'te kölelik ilga edilmiştir.¹⁵⁶

1789 tarihli İsveç Birlik ve Güvenlik Yasası, 1791 tarihli Polonya Anayasası ve 1791 Prusya Genel Kodu da dönemin yasal gelişmelerini yansıtarak eşitlik ilkesine yer vermiştir.¹⁵⁷

Fransız Devrimi ile mülkiyet hakkının diğer haklara temel oluşturduğu bir anlayış gelişmiş ve siyasi hakların elde edilmesiyle burjuva siyasi iktidara ortak olma

¹⁵² Gemalmaz, Özgürlük, ss. 168-171.

¹⁵³ Tezcan ve diğerleri, s. 34.; Kalabalık, s.44.; Tanilli, Uygarlık Tarihi, ss. 109-113.

¹⁵⁴ Akıllıoğlu, Temel Haklar, ss. 170-171.

¹⁵⁵ Demir, Vicdan Özgürlüğü, s. 21.; Ekiz, İnanç Özgürlüğü, ss. 26,27.; Duran, ss. 68-74.

¹⁵⁶ Gemalmaz, Özgürlük, ss.160-183.

¹⁵⁷ Gemalmaz, Özgürlük, ss. 160-166.

amacına ulaşmıştır.¹⁵⁸ Bu gelişmeler siyasi iktidarın halka yaklaşmasına yardımcı olmuş ve dolayısıyla genel bir eşitlik anlayışına yaklaştırmaya hizmet etmiştir.

2. 19. ve 20. Yüzyıl Belgeleri

1812 İspanya/Cadiz Anayasası, 1814 Norveç Anayasası, 1815 Hollanda Anayasası, 1831 Bağımsız Belçika Krallığı Anayasası ve 1851 Prusya Anayasası farklı düzeylerde temel hak ve özgürlüklere yer vermiş olup, Avrupa'da Fransız Devrimi sonrasında yayılan eşitlik anlayışının anayasal korumaya kavuştuğu ilk örneklerdir.¹⁵⁹

Napolyon'un savaşlarından sonra Avrupa haritasını belirlemek için imzalanan 1814 tarihli Viyana Kongresi ile 1815 tarihli Viyana Anlaşması'nın her ikisinde de ulus farkı gözetmeksizin tüm inançlara devletlerin eşit mesafede olacağı kabul edilmiştir. Herhangi bir koruma mekanizması öngörülmemiş olmadığı için pratikte bu belgeler inanç özgürlüğü açısından etkili olamamışlar da inanç özgürlüğünün ve inanç temelli ayrımcılık yasağının uluslararası ölçekte düzenlenmesi açısından önemlidirler.¹⁶⁰

Fransız Devrimi sonrası süreçte ortaya çıkan 1830 tarihli Fransız Şartı'nda tanınan genel ve kesin inanç özgürlüğü ile Avrupa'daki inanç özgürlüğü tam olarak tesis edilebilmiştir.¹⁶¹

Batılı Hristiyan topluluklara nazaran Müslüman Osmanlı İmparatorluğu'nda, diğer inançlara karşı görece daha hoşgörülü bir yaklaşım olduğu söylenebilir. 1878 Berlin Antlaşması ve 1919 Paris Barış Konferansı neticesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki topraklarını kaybetmesi üzerine ortaya çıkan yeni yönetimlerdeki farklı inançlara mensup kişilerin inanç özgürlükleri tanınmıştır.¹⁶²

Yoğun olarak İspanya ve Portekiz sömürgesi haline getirilen Güney Amerika'da verilen mücadeleler sonrası Amerikan halkları bağımsızlıklarını ilan etmeye ve kendi anayasalarını yazmaya başlamışlardır. Bağımsızlık sonrası süreçte

¹⁵⁸ Friedrich Engels, "Tarihte Şiddetin Rolü", **Cogito Dergisi**, Şiddet, Sayı: 6-7, Kış-Bahar 1996, 9. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, 2018, ss.172, 173.; Kibar, s. 21.

¹⁵⁹ Gemalmaz, Özgürlük, ss.183-188.; Merih Öden, **Türk Anayasa Hukukunda Eşitlik İlkesi**, 1. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2003, ss. 76-78.

¹⁶⁰ Ekiz, İnanç Özgürlüğü, s. 30.

¹⁶¹ Duran, s. 73.

¹⁶² Evans, Historical, ss. 6-9.

ilki 1805'de Haiti'de¹⁶³, sonuncusu 1904 yılında Panama'da olmak üzere kıta halkları kendi anayasalarını ilan etmişlerdir. Bu dönemdeki Latin Amerika anayasalarında medeni ve siyasi haklar düzenlenmiştir.¹⁶⁴

Avrupa'daki 1848 devrimleri¹⁶⁵ etkisi altında 1848 yılında Fransa'da, Almanya'da ve İsviçre'de sınıflar arası eşitlik temelli sosyal ve ekonomik hakların yer aldığı anayasalar kabul edilmiştir.¹⁶⁶

Bu dönemde Japonya'da 1889'da¹⁶⁷, Çarlık Rusya'da 1906'da¹⁶⁸, Meksika'da 1917'de, Almanya'da 1919'da¹⁶⁹ ve Estonya'da 1920'de¹⁷⁰ liberal eşitlik anlayışına sahip yeni anayasalar kabul edilmiştir.

Diğer taraftan sosyalist blokta 1918, 1924 ve 1936 SSCB, 1976 Küba, 1978 Çin ve 1986 Nikaragua anayasaları ortaya çıkmıştır. Bu anayasaların ortak özellikleri geniş sosyal ve ekonomik haklar tanıyıp kimi siyasi haklarda kısıtlama getirmiş olmaları ve inanç özgürlüğünü dar şekilde yorumlamalarıdır. SSCB'nin dağılmasından sonra ise bu ülkelerde liberal eşitlik anlayışına dönüldüğü görülür.¹⁷¹

3. Birleşmiş Milletler Belgeleri

Birinci Dünya Savaşı sonrasında dünya barışının sağlanması amacıyla kurulan Milletler Cemiyeti başarılı olamamıştır. Faşizmin yükselmesiyle birlikte İkinci Dünya Savaşı inanç temelli ayrımcılığın en acı örnekleriyle yaşanmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası¹⁷², savaşlardan ve ağır insan hakları ihlallerinden yorulmuş olan ülkelerin barışı tesis amacına yönelik olarak, 24.10.1945 tarihinde yürürlüğe

¹⁶³ Haiti Devrimi ve seküler olan "İlk Siyahi Cumhuriyet" hakkında bkz. Tanilli, Din ve Politika, s. 218.

¹⁶⁴ Gemalmaz, Özgürlük, ss. 248-255.

¹⁶⁵ Levent Düzcü, "Korku ile Tedbir Arasında Bir İhtilali İzlemek: 1848 İhtilâli ve Osmanlı Hükümeti", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 38, Ağustos 2016, ss. 52-55.

¹⁶⁶ Detaylı bilgi için bkz. Gemalmaz, Özgürlük, ss.132-188.

¹⁶⁷ Selçuk Esenbal, "Meiji Restorasyonu Hakkında Düşünceler", **Meiji Japonyası'na 150. Yılından Bakışlar: Seçilmiş Makaleler**, (Haz. Merthan Dünder), Ankara Üniversitesi Yayınları, No: 633, Ankara, 2019, ss. 65-71.; Gemalmaz, Özgürlük, ss.382-386.

¹⁶⁸ İlyas Topsakal, **Rusya Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Tarih Lisans Programı Ders Materyali, s.179, http://auzeftkitap.istanbul.edu.tr/kitap/tarih_ao/rusyatarihi.pdf, (17.03.2021).

¹⁶⁹ Güzel, s.137.

¹⁷⁰ Gemalmaz, Özgürlük, ss.262-283.

¹⁷¹ Topsakal, ss. 177-204.; Gemalmaz, Özgürlük, ss.309-352.

¹⁷² bkz. Dipnot 3, s. 6.

giren Birleşmiş Milletler Şartı ile Birleşmiş Milletler kurulmuştur.¹⁷³ BM Şartı ile birlikte bireyler uluslararası hukukun öznesi haline gelmişler¹⁷⁴ ve "*insan hakları*" ilk kez açık bir şekilde uluslararası hukuk nezdinde kabul edilmiştir.¹⁷⁵ Şartın giriş kısmında temel insan haklarına, insan onuruna, cinsiyet eşitliğine ve ulusların eşitliğine vurgu yapılmıştır. Şartın 1. maddesi, insan hakları ve temel özgürlüklerin ırk, renk, cinsiyet, dil veya din ayrımı olmaksızın herkes için geçerli olmasının amaçlandığını ifade eder. Birleşmiş Milletler'in kurulmasıyla birlikte özel anlamda eşitlik ilkesi, genel anlamda ise insan hakları uluslararası korumaya kavuşmuş olmuştur.¹⁷⁶

Her ne kadar BM Şartı'nda insan haklarının korunması ve eşitliğin sağlanması amaçlanmış olsa da¹⁷⁷, bunun ne şekilde olacağı düzenlenmemiştir. Bu eksikliğin giderilmesi amacıyla BM İnsan Hakları Komisyonu tarafından hazırlanan İHEB¹⁷⁸, 1948 yılındaki BM Genel Kurulu'nda kabul edilmiştir.¹⁷⁹ İHEB'in hukuki bağlayıcılığı olmasa da¹⁸⁰ eşitlik ilkesinin evrensel bir değer olarak düzenlenmiş olması hasebiyle büyük önem taşır. İHEB klasik haklar ile ikinci kuşak haklara yer vermiştir.

BM belgelerinin, sözleşme dışı denetim mekanizmaları olarak Genel Kurul, İnsan Hakları Komisyonu ve Kadınların Statüsü Komisyonu dâhilinde; sözleşme içi sistem olarak ise Irk Ayrımcılığının Kaldırılması Komitesi, İnsan Hakları Komitesi, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, Kadınlara Yönelik Ayrımcılığın Tasfiye Edilmesi Komitesi ve Çocuk Hakları Komitesi gibi organlar dâhilinde denetlendiği görülmektedir. Komiteler denetimleri temel olarak raporlama usulüyle yürütür. Bazı komiteler yerinde ziyaret yetkisine de sahiptir.¹⁸¹

¹⁷³ Ahmet Mumcu ve Elif Küzeci, **İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri**, 8. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2019, ss. 97, 98.; Weiwei, s. 5.; Kalabalık, s.365.

¹⁷⁴ Nal, s. 50.

¹⁷⁵ Bahia G. Tahzib-Lie, **Freedom of Religion or Belief: Ensuring Effective International Legal Protection**, Martinus Nijhoff Publishers, The Hague, 1996, (Legal Protection), s. 66.

¹⁷⁶ Türkaya Ataöv, **Çatışmaların Kaynağı Olarak Ayrımcılık**, A.Ü. S.B.F. İnsan Hakları Merkezi Yayınları, No: 20, Ankara, 1996, s.2-4.; Kibar, s.23.

¹⁷⁷ Gülmez, Ayrımcılığın Kaldırılması, ss. 48, 49.; Mumcu ve Küzeci, s. 98.

¹⁷⁸ TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu, İnsan Hakları Belgeleri, ss. 203-208.

¹⁷⁹ Doğan, s.169.

¹⁸⁰ Doğan, s.173.

¹⁸¹ Gülce Öztürk, **Birleşmiş Milletler Sözleşmelerinde İnsan Haklarının Bireysel Başvuru Usûlü Yoluyla Korunması**, 1. Baskı, Adalet Yayınevi, Ankara, 2017, ss.27-57.; Sir Nigel Rodley, "United Nations Human Rights Treaty Bodies and Special Procedures of the Commission on

a. Ayrımcılık Yasağına İlişkin Düzenlemeler

Eşitlik ilkesi İHEB metnin giriş kısmında ve 1. maddesinde doğrudan yer almıştır. Ayrıca 2. maddesinde ayrımcılık yasağı ve 7. maddesinde kanun önünde eşitlik ilkesi, 10. maddesinde yargılamada eşitlik, 16. maddesinde evlilikte eşler arası eşitlik ve 26. maddesinde eğitimde fırsat eşitliği düzenlenmiştir.¹⁸² Görüldüğü üzere eşitlik ilkesine ve ayrımcılık yasağına üst mertebeden önem verilmiştir.

İHEB’de yer alan hakları detaylı şekilde düzenleyerek koruma mekanizmaları da öngören 1976 tarihli BM MSHS'nin 2., 3., 20. ve 26. maddeleri ve yine 1976 tarihli BM Ekonomik Sosyal Kültürel Haklar Sözleşmesi (ESKHS)'nin 2. ve 3. maddeleri de yine eşitlik ilkesini düzenlemektedir.¹⁸³

1969 yılında yürürlüğe giren BM Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme'nin ırk ayrımcılığını düzenleyen 1. maddesi ırk ayrımcılığının tüm olası hallerini yasaklamıştır.¹⁸⁴

BM İnsan Hakları Komitesi (İHK) 1989 yılında BM MSHS'nin 26. maddesinde düzenlenen eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağının içeriğinin belirlenmesi amacıyla Ayrımcılık Yasağı başlığını taşıyan 18 Nolu Genel Yorum'u¹⁸⁵ kabul etmiştir. Bu belgede ayrımcılık teriminin tanımlanmadığı özellikle belirtilerek, ayrımcılık ile kastedilenin ne olduğu; "[...]ayırma, dışlama, kısıtlama veya ırk, renk, cinsiyet, dil, din, ulusal ya da toplumsal köken, mülkiyet, doğum, siyasi veya diğer görüşlere dayalı olarak gerçekleştirilen ve bütün hak ve hürriyetlerin herkes

Human Rights - Complementarity or Competition?", **Human Rights Quarterly**, The Johns Hopkins University Press, Cilt: 25, Sayı: 4, 2003, ss. 889- 898, <https://www.jstor.org/stable/20069698>, (14.07.2021).

¹⁸² Mehmet Semih Gemalmaz, **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş Cilt I**, 8. Baskı, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2012, (Cilt I), ss.59-105.; Gülmez, Ayrımcılığın Kaldırılması, ss. 50-54.

¹⁸³ Korkut, ss.13-15.; Gemalmaz, Cilt I, ss.228-411.; Salman, ss. 79, 80.

¹⁸⁴ Mehmet Semih Gemalmaz, **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukuku Belgeleri: II. Cilt Uluslararası Sistemler**, 1. Baskı, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2010, (Uluslararası Sistemler) ss. 345-367.; Ataman ve Vural, , ss. 58-66.; Gülmez, Ayrımcılığın Kaldırılması, ss. 56-63.

¹⁸⁵ CCPR, **General Comment No. 18: Non-Discrimination**, 10.11.1989, (No. 18) <https://www.refworld.org/docid/453883fa8.html>, (03.07.2021).; Ataman ve Vural, ss. 17-19.

tarafından tanınmasını ve kullanılmasını engelleyecek veya tanınmasını ve kullanılmasını sınırlandıracak ayrımcılığı[...]"¹⁸⁶ şeklinde ifade edilmiştir.

BM, BM Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) ve BM Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu (UNESCO) bünyesinde hazırlanan diğer cinsiyet eşitliği konulu sözleşmelerden¹⁸⁷ sonra, BM Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Tasfiye Edilmesine Dair Sözleşme (CEDAW)¹⁸⁸ 1981 yılında yürürlüğe girmiştir. Bu sözleşme ile taraf devletlere, kadınların hayatın her alanında eşitliğe kavuşmaları için gereken tedbirleri alma yükümlülüğü getirilmiştir.¹⁸⁹ 1959 tarihli Çocuk Hakları Bildirisi'nden sonra BM Çocuk Hakları Sözleşmesi¹⁹⁰ de 1990 yılında yürürlüğe girmiştir.¹⁹¹

b. İnanç Özgürlüğüne İlişkin Düzenlemeler

Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nin 22. maddesinde, vesayetleri altında bulunan devletlerdeki azınlık dinlerine mensup kişilerin inanç özgürlüklerinin sağlanması yükümlülüğü düzenlenmiştir.¹⁹² Henüz Milletler Cemiyeti'nin kuruluşu resmiyet kazanmadan önce, 28.06.1919 tarihinde Milletler Cemiyeti'nin hazırlamış olduğu Polonya Azınlık Anlaşması kabul edilmiştir. Bu anlaşmayla birlikte inançsal, ırksal veya diğer azınlık gruplarının eşit vatandaşlık hakları ile inanç özgürlüğü güvenceye alınmıştır.¹⁹³ Bu anlaşmayı takiben azınlık problemlerinin yaşandığı ve

¹⁸⁶ Salman, s. 9.; Gül ve Karan, s.15.

¹⁸⁷ Kadınların erkeklerle eşitliğini düzenleyen 1951 ve 1958 tarihli Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) iş hayatında cinsiyet eşitliği konulu sözleşmeleri, 1952 tarihli BM Kadınların Siyasal Haklarına Dair Sözleşme, 1957 tarihli Evli Kadınların Vatandaşlığına Dair Sözleşme, 1960 tarihli UNESCO Eğitimde Ayrımcılığa Karşı Sözleşme, 1964 tarihli Evlenmeye Rıza, Evlenme İçin Asgari Yaş ve Evliliklerin Tescili Hakkında Sözleşme aynı konulu 2018 tarihli Tavsiye Kararları, 1967 tarihli Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Hakkında Bildiri, 1982 tarihli Uluslararası Barış ve İşbirliğinin Geliştirilmesine Kadınların Katılımı Hakkında Bildiri ve 1993 tarihli Kadınlara Karşı Şiddetin Ortadan Kaldırılması Hakkında Bildiri.; Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği Temel Haklar Ajansı, Avrupa Ayrımcılık Yasağı Hukuku El Kitabı, s. 16.; Gülmez, Ayrımcılığın Kaldırılması, ss. 96-115.

¹⁸⁸ Mehmet Semih Gemalmaz, "Kadınlara Karşı Her Biçimiyle Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi: Çekinceler Sorunu Işığında Haklar Analizi", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 69, Sayı: 1-2, İstanbul, 2011, (CEDAW) ss. 141-240.; Gülmez, Ayrımcılığın Kaldırılması, ss. 84-96.

¹⁸⁹ Nal, ss. 77-80.; Gemalmaz, Cilt I, ss.643-719.; Salman, ss. 81,82.

¹⁹⁰ Ataman ve Vural, ss. 370-382.

¹⁹¹ Gemalmaz, Cilt I, ss.719-723.; Nal, ss. 80-84.; Salman, s. 83.

¹⁹² Doğan Şafak Polat, "Kuruluşundan Çöküşüne Milletler Cemiyeti Sistemi", **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 19, Sayı: 76, 2020, ss. 1951-1954.

¹⁹³ Evans, Religious Liberty, ss. 104-124.

aralarında Türkiye'nin de olduğu başka devletlerle de azınlık anlaşmaları imzalanmıştır. Devamında Milletler Cemiyeti çalışmalarının baskın şekilde Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletleri lehine yürütülüyor olması sebebiyle, Milletler Cemiyeti'ne güven azalmış ve devletler azınlık anlaşmalarını tanımamaya başlamışlardır. Polonya Azınlık Anlaşması da 1934 yılında feshedilmiştir. Azınlık anlaşmaları inanç özgürlüğü adına evrensel ve kapsamlı bir koruma alanı oluşturmamış da sonraki uluslararası belgelere ilham olmaları açısından önemlidir.¹⁹⁴

BM İHEB'de ise inanç özgürlüğünün müstakil olarak 18. maddede düzenlendiği görülmüştür.¹⁹⁵ 18. madde metni şu şekildedir:

*Herkes, düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkına sahiptir; bu hak, dinini ya da inancını değiştirme özgürlüğünü ve dinini ya da inancını gerek tek başına gerekse de toplum içinde başkalarıyla birlikte ve açık yahut özel şekilde öğretme, uygulama, ibadet etme ya da gereklerini yerine getirme yollarıyla açığa vurma özgürlüğünü içerir.*¹⁹⁶

Bu maddenin düzenlenmesiyle birlikte batı dünyasında bireysel inanç özgürlüğünün kesin şekilde kazanıldığı söylenebilir.

"İkiz Sözleşmeler" olarak anılan ve 1976 yılında yürürlüğe giren sözleşmelerden BM MSHS'nin inanç özgürlüğünü düzenleyen 18. maddesi şu şekildedir:

1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahip olacaktır. Bu hak, herkesin istediği dine ya da inanca sahip olması ya da bunları benimsemesi özgürlüğünü ve herkesin aleni veya özel olarak bireysel ya da başkaları ile birlikte toplu olarak, kendi din ya da inancını ibadet, icra, bunun icaplarını yerine getirme ya da öğretme bakımından ortaya koyma özgürlüğünü de içerir.

2. Hiç kimse, kendi seçtiği bir din ya da inanca sahip olma ya da bunu benimseme özgürlüğünü zedeleyecek bir baskıya maruz bırakılamaz.

3. Bir kimsenin kendi dinini veya inançlarını ortaya koyma özgürlüğüne ancak yasalarla belirlenen ve kamu güvenliğini, düzenini, sağlığını, ahlakını ya da başkalarının temel hak ve özgürlüklerini korumak için gerekli kısıtlamalar getirilebilir.

*4. Bu Sözleşme'ye Taraf Devletler, ana-babaların ve uygulanabilir olan durumlarda, yasalarca saptanmış vasilerin, çocuklarına kendi inançlarına uygun bir dinsel ve ahlaki eğitim verme özgürlüklerine saygı göstermekle yükümlüdürler.*¹⁹⁷

¹⁹⁴ Evans, Religious Liberty, ss. 76-82, 129-135.; Ekiz, İnanç Özgürlüğü, ss. 37,38.

¹⁹⁵ İ.H. Mevzuatı, ss. 150-158.

¹⁹⁶ Gemalmaz, Cilt I, s. 221.

¹⁹⁷ Mehmet Semih Gemalmaz, **Ulusalüstü İnsan Hakları Belgeleri**, 2. Bası, Beta Yayınları, İstanbul, 2000, (Ulusalüstü Belgeler) ss. 43-44.

Ayrıca MSHS'nin 2., 4., 18., 24., 26. ve 27. maddelerinde de inanç temelli ayrımcılık yasağına atıf vardır. MSHS 27. maddesi ise azınlıkların inanç özgürlüğünü de kapsamaktadır.¹⁹⁸ MSHS 28. maddesi uyarınca sözleşmenin denetim organı İnsan Hakları Komitesi'dir. İHK Genel Yorum vasıtasıyla sözleşme maddelerini açıklama yetkisine, *Rapor Sunma Usulü* ile taraf devletlerin ilgili haklarla ilgili gelişmelerini denetleme yetkisine ve *Şikâyet Başvuru Usulü* ile sözleşmenin ihlal edildiği yönündeki şikâyetleri inceleme yetkisine sahiptir.¹⁹⁹ MSHS'nin 18. maddesi hakkında hazırlanan 1993 tarihli 22. Nolu Genel Yorum²⁰⁰ ile birlikte din kavramının içeriği, yeni inançsal topluluklar, inanç temelli ayrımcılık yasağı, devlet dini, inancın açığa vurulma halleri, zorlama yasağı, inanç özgürlüğünün sınırlanması, çocukların dinî eğitimi ve vicdani ret gibi konulara açıklık getirilmiştir.²⁰¹ İHK tam olarak yargısal bir mekanizma olmasa da “*yargı benzeri*” olarak kabul edilir. İHK'nin verdiği kararlar doğrudan hukuken bağlayıcı olmasa da “*kesin gözlem*” niteliğinde olup taraf devletler açısından dikkate alınırlar.²⁰²

Özel olarak inanç temeline dayanan ayrımcılığın yasaklanmasına ilişkin olarak BM bünyesinde uzun yıllar çalışmalar yürütüldüğü görülmektedir. Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu Özel Raportörü Arcot Krishnaswami'nin Dinî Haklar Konusunda Ayrımcılık Çalışması ve Uygulamalar başlığını taşıyan çalışması²⁰³ bunlardan biridir. Bu çalışmada inanç temelli ayrımcılık yasağı İHEB ile geline insan hakları anlayışı kapsamında her yönüyle ele alınmış ve kapsamlı bir BM belgesi için taslak metin çıkartılmıştır. Arzu

¹⁹⁸ İ.H. Mevzuatı, ss. 193-206.; Ekiz, İnanç Özgürlüğü, s. 52.; Marie Juul Petersen, **Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Bağlamında Din veya İnanç Özgürlüğü ile Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Geliştirilmesi: Adalet Erişim, Eğitim ve Sağlık Odaklı Bir Bakış**, çev. Defne Orhun, Norveç Helsinki Komitesi İnanç Özgürlüğü Girişimi, 2020, (İnanç Özgürlüğü) s. 11, <https://inancozgurlugugirisimi.org/skalar-baglaminda-din-veya-inanc-ozgurlugunun-ve-cinsiyet-esitliginin-gelistirilmesi/>, (21.11.2021)

¹⁹⁹ Gemalmaz, I. Cilt, ss. 245-275.

²⁰⁰ CCPR, **General Comment No. 22: Article 18: Freedom of Thought, Conscience or Religion**, 30.07.1993, (No. 22: Art. 18), <https://www.refworld.org/docid/453883fb22.html>, (23.07.2021).

²⁰¹ Tahzib-Lie, Legal Protection, ss. 255-259.; Ekiz, İnanç Özgürlüğü, s. 54.

²⁰² Ekiz, İnanç Özgürlüğü, ss. 55, 56.

²⁰³ Arcot Krishnaswami, **Study of Discrimination in the Matter of Religious Rights and Practices**, United Nations, Doc. E/ CN.4/ Sub.2/ 200/ Rev.1, New York, 1960, https://www.ohchr.org/documents/issues/religion/krishnaswami_1960.pdf, (11.11.2021).

edilen belge ise, yaklaşık yirmi yıllık tartışma ve hazırlık sürecinin ardından²⁰⁴ ortaya çıkan ve 1981 Bildirisi'dir.²⁰⁵ Bu bildirinin 2. maddesinde inanç temelli ayrımcılık tanımı şu şekilde yapılmıştır:

1. Hiç kimse din veya başka bir inancı sebebiyle bir Devlet, bir kurum, bir kişi veya kişi grubu tarafından ayrımcılığa maruz bırakılamaz.

2. Bu Bildiri'nin amacı bakımından 'din veya inanca dayanan hoşgörüsüzlük ve ayrımcılık' deyimi, eşitlik üzerine kurulu bulunan insan haklarının ve temel özgürlüklerin tanınmasını, kullanılmasını veya bunlardan yararlanılmasını hükümsüz kılma veya zedeleme amacı taşıyan veya bu sonucu doğuran, din veya inanca dayalı bir farklılaştırma, dışlama, kısıtlama veya ayrımcılık tanıma anlamına gelir.

1981 Bildirisi'nin başlangıç bölümü, inanç özgürlüğü ve inanç temelli ayrımcılık konularında verilecek mücadeledeki kararlılığı ve BM'nin evrensel insan hakları anlayışını ortaya koymuştur. Devamındaki sekiz maddede ise İHEB 18. ve MSHS 18. maddelerindeki düzenlemeler detaylı şekilde açıklanmıştır. Bildiride din ve inanç kavramlarının tanımları, inancı açığa vurmanın kapsamı, inanç özgürlüğüne getirilen sınırlamaların sistematiği ve hakların ihlali halinde başvurulacak yaptırım mekanizması düzenlenmemiştir.²⁰⁶ Sözleşme formatında değil de bildiri formatında düzenlenen metnin hukuki bağlayıcılığı tartışma konusudur. Öte yandan 1983 yılında Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu'nun inanç temelli ayrımcılık vakaları konusunda Özel Raportör tayin ettiği görülmektedir. Özel Raportör, bildiride öngörülen haklar konusunda taraf devletlerin durumlarını tespit etmek ve ihtiyaç halinde inanç grupları ile devletler arasında diyalog zemini oluşturmakla görevlendirilmiştir.²⁰⁷ 2000 yılında ise bu görev Din ve İnanç Özgürlüğü Özel Raportörlüğü olarak yeniden düzenlenmiştir.²⁰⁸

²⁰⁴ Tahzib-Lie, Legal Protection, s. 165.

²⁰⁵ UN, **Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief**, 25.11.1981, https://legal.un.org/avl/ha/ga_36-55/ga_36-55.html, (21.07.2021).; Ataman ve Vural, ss. 177-179.

²⁰⁶ Berke Özenç, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve İnanç Özgürlüğü**, 1. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, (İnanç Özgürlüğü), ss. 22-26.; Ekiz, İnanç Özgürlüğü, ss. 58, 59.; Yıldız, ss. 38, 39.

²⁰⁷ Theo van Boven, "The United Nations Commission on Human Rights and Freedom of Religion or Belief", **Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook**, Tore Lindholm, (Ed. W.Cole Durham Jr. ve Bahia G. Tahzib-Lie), Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2004, ss.177-179. ; Evans, Religious Liberty, ss. 245-261.

²⁰⁸ Ekiz, İnanç Özgürlüğü, s. 66.; http://www.tandemproject.com/part2/dec_history.htm, (24.10.2021)

İnanç özgürlüğünün ve inanç temelli ayrımcılık yasağının düzenlenmiş olduğu diğer BM belgelerinin bir kısmı şu şekildedir²⁰⁹: 1948 tarihli Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi²¹⁰, 1951 tarihli Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme²¹¹, 1954 tarihli Vatansız Kişilerin Statüsüne İlişkin Sözleşme²¹², 1960 tarihli UNESCO Eğitimde Ayrımcılığa Karşı Uluslararası Sözleşme²¹³, 1961 tarihli Vatansızlığın Azaltılmasına İlişkin Sözleşme²¹⁴, 1965 tarihli Her Türlü Irk Ayrımcılığının Kaldırılması Sözleşmesi²¹⁵, 1989 tarihli Çocuk Hakları Sözleşmesi²¹⁶ ve 1990 tarihli Tüm Göçmen İşçilerin ve Aile Fertlerinin Haklarının Korunmasına Dair Uluslararası Sözleşme²¹⁷.

4. Bölgesel İnsan Hakları Belgeleri

BM İnsan Hakları Komisyonu'nun 01.03.1968 tarihli görüşü ve BM Genel Kurulu'nun 17.12.1979 tarihli kararıyla insan haklarının geliştirilmesi ve korunması amacıyla bölgesel düzenlemeler yapılması çağrısında bulunulmuştur. Günümüzde Avrupa Konseyi, Amerikan Devletler Örgütü (ADÖ) ve Afrika Birliği Örgütü (ABÖ) insan hakları mücadelesinde öne çıkan bölgesel örgütlerdir.²¹⁸

²⁰⁹ Natan Lerner, "The Nature and Minimum Standarts of Freedom of Religion or Belief", **Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook**, (Ed. Tore Lindholm, W.Cole Durham Jr. ve Bahia G. Tahzib-Lie), Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2004, (Standarts), ss.66-80.; Ekiz, İnanç Özgürlüğü, ss. 67-73.

²¹⁰ UN, **Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide**, 09.12.1948, <https://www.un.org/en/genocideprevention/genocide-convention.shtml>, (21.07.2021).

²¹¹ UN, **Convention Relating to the Status of Refugees**, 28.07.1951, <https://www.unhcr.org/1951-refugee-convention.html>, (21.07.2021).

²¹² UN, **Convention Relating to the Status of Stateless Persons**, 28.09.1954, <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3840.html>, (21.07.2021).

²¹³ UNESCO, **Convention against Discrimination in Education**, 14.12.1960, <https://en.unesco.org/themes/right-to-education/convention-against-discrimination>, (21.07.2021).

²¹⁴ UN, **Convention on the Reduction of Statelessness**, 30.08.1961, <https://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/statelessness.pdf>, (21.07.2021).

²¹⁵ Gemalmaz, Uluslararası Sistemler, ss. 345-367.; UN, **International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination**, 04.01.1969, <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cerd.aspx>, (21.07.2021).

²¹⁶ UN, **Convention on the Rights of the Child**, 20.11.1989, <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx>, (21.07.2021).

²¹⁷ UN, **International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families**, 18.12.1990, <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cmw.aspx>, (21.07.2021).

²¹⁸ Mehmet Semih Gemalmaz, **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş Cilt II**, 8. Baskı, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2012, (Cilt II), ss.1-7.

a. Avrupa Konseyi Belgeleri

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından 1949 yılında Avrupa Konseyi Statüsü yürürlüğe girerek Avrupa Konseyi kurulmuş oldu. Günümüzde Avrupa Konseyi'ne üye 47 devlet vardır. 800 milyondan fazla insan Sözleşme'nin koruması altındadır.²¹⁹

Statünün 1. ve 3. maddeleri insan hakları ile temel hak ve özgürlüklerin korunması amaçlarını ortaya koyar. Bu amaçla Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 1953'te yürürlüğe girmiştir.²²⁰ Sözleşme sistemi yukarıda detaylıca izah edilmiştir. Sözleşme'nin İHEB'de yer alan medeni ve siyasi haklara yer verdiği ve sosyal ve ekonomik hakları kapsamadığı görülmektedir.

Temel olarak ikinci kuşak hakları düzenleme amacına hizmet eden Avrupa Sosyal Şartı ise ilk olarak 1961 yılında kabul edilmiş, ek protokoller ilave edilmiş ve en son Gözden Geçirilmiş Avrupa Sosyal Şartı olarak 1996 tarihinde kabul edilmiştir.²²¹

Avrupa Konseyi'nin diğer pek çok alanda özel sözleşmeler ürettiği gibi, eşitlik ilkesine ve inanç özgürlüğüne katkı kapsamında 1992 tarihli Ulusal Azınlıkların Korunması İçin Çerçeve Sözleşme²²² ve Irkçılığa ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanan raporlar²²³ gibi belgeler ortaya koyduğu da görülmektedir.²²⁴ Bunun dışında Bakanlar Komitesi ile Parlamenterler Meclisi (AKPM) inanç özgürlüğü ve inanç temelli ayrımcılık yasağına ilişkin bazı tavsiyeler de hazırlamıştır.²²⁵ Ayrıca Venedik Komisyonu'nun bu konuda Din ve

²¹⁹ Harris ve diğerleri, s.2.

²²⁰ Council of Europe, **European Convention on Human Rights**, Roma, 1950; https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf

²²¹ Kaboğlu, Yorum Yöntemleri, s.308.

²²² Ataman ve Vural, ss. 81-98.

²²³ Komisyonun tavsiye kararları ve ülkeler hakkındaki gözetim raporları için bkz. **European Commission against Racism and Intolerance (ECRI)**, <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/resources>, (12.11.2021)

²²⁴ Gemalmaz, Cilt II, ss.107-275.

²²⁵ Zorunlu Askerlik Hizmetine Vicdani Ret Hakkına İlişkin Avrupa Konseyine Üye Devletlerin Bakanlar Komitesi Tavsiyesi No. R (87) 8 (1987), AKPM'nin yeni dinî akımlar ve tarikatlar için bkz. **European Commission against Racism and Intolerance (ECRI)**, <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/resources>, (12.11.2021)

İnanıcı İlgilendiren Kanunların Yasama Denetimi Yönergeleri²²⁶ ve Din veya İnanç Topluluklarının Tüzel Kişiliği Hakkında Kılavuz İlkeleri²²⁷ bulunmaktadır.

Avrupa Konseyi dışında Avrupa Birliği'nin²²⁸ (AB) ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın²²⁹ (AGİT) da inanç temelli ayrımcılığa ilişkin çeşitli bölgesel düzenlemeler getirdikleri bilinmektedir.

b. Amerikan Devletler Örgütü Belgeleri

Dokuzuncu Amerikan Devletleri Konferansı sonunda 1948 yılında imzaya açılan ADÖ Şartı'nın 1951 yılında yeter sayıya ulaşmasıyla örgüt resmen kurulmuştur. ADÖ Şartı eşitlik ilkesine yüksek seviyeden yer vermiş ve ilk ve ikinci kuşak haklarını düzenlemiştir. Yine Amerikan İnsan Hakları ve Ödevleri Bildirisi (Ame. İHÖB) de aynı konferansta 1948 yılında kabul edilmiştir. Bildiri İHEB'den yedi ay önce ilan edilmiştir ve İHEB'de 30 maddede haklar sıralanırken, daha kapsamlı olan Ame. İHÖB'de 38 madde mevcuttur. Bildiride 27 hakkın yanında 10 da ödev sıralanmıştır. Bildiri 1967 Buenos Aires Protokolü ile ADÖ üyesi ülkeler için bağlayıcı niteliğe kavuşmuştur. Örgüt organı olan Amerikalılararası İnsan Hakları Komisyonu'nun üye devletler üzerinde insan hakları hakkında gözetim ve

²²⁶ Venice Commission, **Guidelines for Legislative Reviews of Laws Affecting Religion or Belief**, CDL-AD(2004)028, 18-19.06.2004, (Laws Affecting Religion or Belief) [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD%282004%29028-e,\(12.11.2021\).](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD%282004%29028-e,(12.11.2021).)

²²⁷ Venice Commission, **Joint Guidelines on the Legal Personality of Religious or Belief Communities**, CDL-AD(2014)023-e, 13-14.06.2014, (Belief Communities) [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2014\)023-e,\(13.11.2021\)](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2014)023-e,(13.11.2021))

²²⁸ **2000/750/EC**: Ayrımcılıkla mücadeleyle ilişkin bir Topluluk eylem programı oluşturulmasına dair 27 Kasım 2000 tarihli AB Konsey Kararı (2001-2006) için bkz. Ataman ve Vural, ss. 44-52.; **Karar A5-0281/2003, 4 Eylül 2003 SYLLA Raporu (2002)** için bkz. Ataman ve Vural, s. 189.; Ayrıca diğer düzenlemeler için bkz. Yücel, Ayrımcılık Yasası, ss. 117-139.; AB Temel Haklar Şartı 10. maddesi için bkz. EU, **Charter of Fundamental Rights**, 18.12.2000, s. C 364/10, [https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf,\(21.07.2021\).](https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf,(21.07.2021).)

²²⁹ AGİT bünyesindeki Helsinki Nihai Senedi ve Paris Şartı için bkz. Jale Civelek, "Helsinki Son Senedi, Paris Şartı ve AGİT", **Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Yıl 2006, Cilt: 14, Sayı: 1, Şubat 2015, ss. 1-23.; **Brüksel Deklarasyonu** için bkz. Ataman ve Vural, ss. 52-54.; **Nefret Suçu Raporları** için bkz. [\(21.11.2021\).](https://hatecrime.osce.org/incidents);

Din veya İnanç Topluluklarının Tüzel Kişiliği Hakkında Kılavuz İlkeler için bkz. [https://www.osce.org/files/f/documents/f/7/202766.pdf,\(21.11.2021\).](https://www.osce.org/files/f/documents/f/7/202766.pdf,(21.11.2021).);

Viyana Sonuç Belgesi için bkz. OSCE, **Concluding Document of The Vienna Meeting**, 04.11.1986-19.01.1989, ss. 8, 9, [https://www.osce.org/files/f/documents/a/7/40881.pdf,\(21.07.2021\).](https://www.osce.org/files/f/documents/a/7/40881.pdf,(21.07.2021).);

AGİT Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Ofisi Din veya İnanç Özgürlüğü Uzmanları Danışma Konseyi, **Devlet Okullarında Dinler ve İnançlar Hakkında Öğretime İlişkin Toledo Kılavuz İlkeleri**, çev. Oğuz Kemal Erkman, Eşit Haklar İçin İzleme Derneği, İstanbul, 2021, [https://www.esithaklar.org/2021/06/ceviri-agit-toledo-ilkeleri-yayimlandi/,\(21.11.2021\).](https://www.esithaklar.org/2021/06/ceviri-agit-toledo-ilkeleri-yayimlandi/,(21.11.2021).)

denetim faaliyetleri yürütme yetkisi mevcuttur. Komisyon yerinde soruşturma ve rapor hazırlama yetkileri ile oldukça etkili bir işlev görmektedir.²³⁰

San Jose Paktı olarak da bilinen Ame. İHS ise 1969 yılında kabul edilip 1978 yılında yürürlüğe girmiştir. Sözleşme ile Amerikan İnsan Hakları Mahkemesi de kurulmuş ve 1979 yılında faaliyete geçmiştir.²³¹ Sözleşmenin 1. maddesinde eşitlik ilkesi, 12. maddesinde ise inanç özgürlüğü düzenlenmiştir.²³² 1988 tarihli Ame. İHS'nin Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Ek Protokolü ile sosyal haklar alanında eşitlik anlayışı güçlendirilmiştir.²³³

c. Afrika Birliği Belgeleri

13.09.1963 tarihinde yürürlüğe giren Afrika Birliği Örgüt Şartı²³⁴ ile ABÖ kurulmuştur. Şart 33 madde içermekte olup, İHEB ilkelerinin benimsendiği görülmektedir. Afrika Birliği'nin Kurucu Anlaşması ise 2000 yılında kabul edilmiştir. Birliğin günümüz itibarıyla 54 üyesi vardır.²³⁵ Değişiklik Protokolleri vasıtasıyla eşitlik ilkesi de koruma altına alınmıştır. Eşitlik ilkesi hem bireyler arası hem de halklar arası ölçeklerde ayrı ayrı düzenlenmiştir. Halkların eşitliği konusunda halkların kendi kaderlerini tayin hakları da düzenlenmiştir.

Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı ise 1981 yılında kabul edilmiş ve 1986 yılında yürürlüğe girmiştir. Af. İHHŞ'de birinci kuşak hakların yanında ikinci ve üçüncü kuşak hak ve ödevleri de yer almaktadır. Üçüncü kuşak haklar olarak halkların gelişme hakkı, barış ve güvenlik hakkı ve sağlıklı çevrede yaşama gibi haklar Af. İHHŞ'de yer almışlardır. Halkların hakları bölümü evrensel bir eşitlik anlayışını düzenler. Şartın 2. ve 3. maddeleri ayrımcılık yasağını, 8. maddesi ise inanç özgürlüğünü düzenler.²³⁶ Şartta hakların yanında devletlere ve bireylere çeşitli

²³⁰ Ayşen Seymen Çakar, "Sosyal Hakların Gerçekleştirilmesinin Amerikan Devletleri Örgütü Sisteminde Denetimi" **Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 2, Aralık 2018, s. 424.; Gemalmaz, Cilt II, ss. 335-344.

²³¹ Nal, ss. 160-163

²³² Organisation of American States, **American Convention on Human Rights**, 22.11.1969, s.7, <https://www.refworld.org/docid/3ae6b36510.html>, (21.07.2021).

²³³ Gemalmaz, Cilt II, ss.344-399.; Seymen Çakar, s. 425.

²³⁴ Organisation of African Unity, **Charter of the Organisation of African Unity**, 1963, <https://au.int/en/treaties/oau-charter-addis-ababa-25-may-1963>, (21.10.2021).

²³⁵ Güncel liste için bkz. <http://www.achpr.org/states/>, (17.05.2021).

²³⁶ Organisation of African Unity, **African Charter on Human and Peoples' Rights**, 27.06.1981, s. 4, <https://www.achpr.org/legalinstruments/detail?id=49>, (21.07.2021).

ödevler de düzenlenmiştir. Haklar ve ödevler birbirini tamamlayıcı şekilde ele alınmıştır.

Afrika Şartı'na ek olarak 1974 yılında Afrika'da Mültecilerin Sorunları Hakkında Sözleşme, 1999 yılında Çocukların Refahı ve Hakları Hakkında Afrika Şartı ve 2005 yılında yürürlüğe giren Kadın Hakları Protokolü önemli ek belgelerdir.²³⁷

Af. İHHŞ'nin diğer belgelerden farklı olarak toplum merkezci yönü öne çıkmaktadır. Şartta yer alan hakların denetimini ise ilk başta Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu yürütmüştür. Diğer bölgesel sistemlerde olduğu gibi devletler gibi bireylerin de komisyona başvurabilmesi mümkündür. Rapor denetim usulü de mevcuttur. 1998 tarihli protokolle birlikte Afrika İnsan ve Halkaların Hakları Mahkemesi de kurulmuştur ve ikili bir yargılama sistemine geçilmiştir.²³⁸ Mahkeme'nin yargısal yetkisinin yanında ihtiyaç duyulan konularda görüş bildirme yetkisi de bulunmaktadır. Mahkemenin yargılama ve görüş bildirme yetkileri Şart ile sınırlı olmayıp, taraf devletlerin imzacısı olduğu diğer insan hakları belgelerini de değerlendirmeyi kapsar. Mahkeme bu yönüyle de diğer uluslararası yargı mekanizmalarından ayrılmaktadır. Yine diğer sistemlerden farklı olarak, bireysel başvuruların doğrudan mağdurlar tarafından yapılması aranmamaktadır.²³⁹

II. KURAMSAL TEMELLER

A. Eşitsizlik ve Eşitlik Düşüncesinin Gelişimi

Günümüzde eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağı öncelikli olarak insan hakları hukukunun konularıdır.²⁴⁰ İnsan hakları disiplininin kendisi, hukuki niteliğinin yanında etik değerlerle de ön plana çıkar. Tarihsel ve toplumsal ihtiyaçlar etik değerleri ve ilkeleri, ilkeler ise hukuki düzenlemeleri doğurur.²⁴¹ Temel unsur insan

²³⁷ Nal, s. 164,165.

²³⁸ Mashood A. Baderin, "Recent Developments in the African Regional Human Rights System", **Human Rights Law Review**, Cilt: 5, Sayı: 1, 2005, ss. 140, 141.; Gemalmaz, Cilt I, ss.439-510.

²³⁹ Nal, ss. 165-168.

²⁴⁰ Mumcu ve Küzeci, ss. 4, 5.

²⁴¹ İoanna Kuçuradi, "İnsan Hakları: Kavramı ve Çeşitleri", **İnsan Hakları Konferans, Panel ve Sempozyumlar**, 31.01.2005-23.12.2005, 2. Baskı, Ankara Barosu İnsan Hakları Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, (İnsan Hakları Çeşitleri) ss. 29-33.

olduğundan²⁴² ve tüm insanlar için geçerli ilkeler söz konusu olduğundan, evrensel ölçekte bir değerler alanı ortaya çıkmaktadır.²⁴³ Dolayısıyla eşitlik ilkesinin ve ayrımcılık yasağının hangi sebeplerle hangi etik değerleri içerdiğinin ve bu değerlere hangi süreçlerden geçerek varıldığının incelenmesi birer zorunluluk olarak karşımıza çıkmıştır.

Eşitlik kavramı birbiriyle karşılaştırılabilir en az iki özneyi gerektirir. İnsanlar arası eşitlik denildiğinde ise bireysel özelliklerin karşılaştırılması değil, her bireyin kamusal alanda sahip olduğu eşit haklara işaret edilmektedir. Kamusal bir hakkın söz konusu olabilmesi, ancak özneler arası sürekli ilişkilerin var olduğu koşullarda mümkündür. Çünkü bir ilkenin oluşabilmesi için süreklilik oluşturan bir gerçeklikten bahsedebilmek gerekir. Bu zemin insanın toplumsallaşmasından sonra oluşabilmiştir. Yani eşitlik toplumsal bir olgudur. Eşitlik ilkesinin ortaya çıkma sürecini anlayabilmek için toplumsallaşma tarihini incelemek mecburiyeti doğar.

Eşitliğin bir ilke haline gelmesi ihtiyacı doğmuşsa, dikkate değer bir eşitsizliğin tecrübe edildiği akla gelir. Öyleyse eşitlik ilkesinin oluşum sürecini anlayabilmek için ilk olarak eşitsizliğin tarihsel arka planını incelemek gerekecektir. Devamında ise eşitsizliğe karşı ısrarlı eşitlik ve özgürlük taleplerinin sonucunda eşitlik düşüncesinin nasıl evrildiğini açıklamak gerekmiştir. Son olarak eşitlik ilkesini var eden düşünsel zemini incelemek mecburiyeti doğmuştur. Çünkü eşitlik ancak siyasal ve ekonomik hak ve özgürlükle mümkün olabilir.

Her çağın ve her bölgenin eşitlik anlayışı kendi özgün koşullarına göre şekillenmiştir. Batı dünyasındaki eşitlik düşüncesi gelişimi en genel olarak şu şekilde seyretnmiştir: Antik Yunan'da vatandaşlar arası eşitlik ön plana çıkmış, Orta Çağ'da yaratıcı önünde eşitlik anlayışı hâkim olmuş, burjuva devrimleri sonrasında yasa önünde eşitlik anlayışı benimsenmiş ve Sanayi Devrimi sonrasında gelişen sosyal devlet ilkelerinin gereği olarak maddi eşitlik anlayışına varılmıştır.²⁴⁴

²⁴² Gülmez, Ayrımcılığın Kaldırılması, ss. 5, 6.

²⁴³ Kalabalık, s.21.

²⁴⁴ Ağırbaşı, Eşitlik İlkesi, ss.36-37.; Sibel İnceoğlu, "Türk Anayasa Mahkemesi ve İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında Eşitlik ve Ayrımcılık Yasağı", **Çalışma ve Toplum Dergisi**, Sayı: 11, 2006/4, s. 46.

Liberal eşitlik anlayışını yasal ve şekli eşitlik olarak özetleyecek olursak, Marksist eşitlik anlayışını fiili ve maddi eşitlik anlayışı olarak ifade edebiliriz. Bu ayrımın mutlak eşitlik ve nispi eşitlik şeklinde yapıldığına da rastlanabilir.²⁴⁵

Eşitlik ilkesinin zaman içerisinde siyasal ve sosyal alandan ekonomik alana doğru genişlediği görülmüştür. Eşitlik ilkesinin sürekli derinleşmesi ve ilerlemesi ise eşitsizliğe maruz kalan toplulukların verdiği mücadelelerle gerçekleşmiştir. Tarih boyunca verilen hak mücadelelerinde ağır bedeller ödenmiştir. Bu uğurda pek çok isyan, devrim ve savaş yaşanmıştır. İnsan hakları anlayışının gelişmesiyle paralellik gösteren eşitlik mücadelesi tarihi, günümüz insan hakları mücadelesine kadar ulaşmıştır.²⁴⁶ Günümüzde eşitlik ilkesinin olmadığı bir insan hakları anlayışından bahsedebilmek mümkün değildir.

1. Eşitsizliğin Tarihi

Günümüzden yaklaşık elli bin yıl önce, toplumsal evrimin biyolojik evrimi aşmasıyla başlayan toplumsal evrim sürecinin, ekonomik, sosyal ve düşünsel alanlardaki gelişmeler vasıtasıyla günümüz insanlığını oluşturduğu kabul edilir.²⁴⁷ İlk toplumsal iş bölümü olarak, kadınların yavruları besleme görevini üstlendiği ve erkeklerin sürü savunması görevini üstlendiği varsayılmaktadır. Paleolitik ve Mezolitik çağlarda erkeklerin avcılık faaliyetlerine başlamasıyla birlikte, toplayıcılık yapmaya devam eden kadınlarla erkekler arasında ilk ekonomik iş bölümünün yapıldığı kabul edilmektedir. İnsanların toplayıcı, avcı-toplayıcı, uzman avcı, çiftçi ve çoban topluluklar olarak evrimleştiği ve kentlerin kurulması ile ticaretin gelişmesiyle birlikte zamanla günümüz toplumlarına evrildiği bilinmektedir.²⁴⁸

İnsanlığın ilkel-komünal çağlarda zorunlu ihtiyaçlarını işbirliğiyle giderdikleri, zorlu doğa koşullarına karşı dayanıştıkları ve zorunlu olmayan ihtiyaçlar

²⁴⁵ Zafer Gören, "Genel Eşitlik İlkesi", **Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 22, Sayı: 3, 2016, s. 3281.

²⁴⁶ Orhan Hançerlioğlu, **Düşünce Tarihi**, 2. Basım, Remzi kitabevi, İstanbul, 1974, ss. 107-110.; Yücel, Ayrımcılık Yasağı, ss.7-12.; Mehmet Merdan Hekimoğlu, "İnsan Haklarının Tarihsel Perspektif İçerisindeki Gelişimi", **Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, Balıkesir, 2003, ss. 75, 76.; Altınordu, ss. 8-16.

²⁴⁷ Alâeddin Şenel, **İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi**, A.Ü. S.B.F. Yayınları: 504, Ankara, 1982, s.40.; Mumcu ve Küzeci, ss. 25, 26.

²⁴⁸ Şenel, ss.41-53.; Öden, s. 49.

için bir üretim/tüketim içerisinde olmadıkları tahmin edilmektedir. Dolayısıyla bu evredeyken insanlar arasında belirleyici bir eşitsizlikten bahsetmek de mümkün olmayacaktır. Diğer yandan özgürlüğün de tek sınırı bu çağda doğanın kendisi olup²⁴⁹, insanların en özgür olduğu çağın da yine bu çağ olduğu sanılmaktadır. Kimi kaynaklarda “*Altın Çağ*” olarak anılan ve kutsal kitaplarda cennet bahçesi olarak tasvir edilen zamanların bu zamanlar olduğu tahmin edilmektedir.²⁵⁰ Bu devirde toplumsal ilişkileri karşılıklılık temelinde belirleyen ortak toplumsal bilincin, zamanla yerini iktidardaki çevrenin belirlediği kurumsal eşitsizlik aygıtlarına bıraktığı görülür.²⁵¹

Mezolitik ve Neolitik çağlarda tarım ve hayvancılık faaliyetleriyle tanışan insanoğlu, bu evrelerle birlikte ilkel toplumdan uygar²⁵² topluma geçiş sağlamıştır. Tarım toplumları görece kendilerine yeter, içe dönük ve barışçıl bir toplumsallaşma yaşarken, çoban toplulukları mevsimsel ve coğrafi farklılıklar sonucu kendisine yetemeyen, dışa dönük ve savaşçı şekilde toplumsallaşmışlardır. Neolitik Çağ’da tarımsal faaliyetler ile yerleşik hayata geçilmiş ve ilk mülkiyet anlayışı oluşmaya başlamıştır. Çoban toplulukların yerleşik tarım topluluklarına saldırarak verimli sulak arazileri fethetmesiyle birlikte ilk artı değer ortaya çıktığı düşünülmektedir. Savaşçı fatihlerin artı değerleri sonraki nesillere aktardıkları ve devletleştikleri de görülmektedir.²⁵³ Kadın ile erkek arasındaki sosyal eşitliğin de yine aynı dönemde savaşçılığın ön plana çıkmasıyla erkekler lehine bozulduğu sanılmaktadır. Yine bu ilk fetihler sonrasında ele geçen savaş esirleriyle birlikte ilk kölelik uygulamalarının da hayata geçtiği düşünülmektedir.²⁵⁴ Kölelik uygulamalarına Antik Mısır Uygarlığı, Çin Uygarlığı, Hint Uygarlığı, Babiller, Akadlar, Sümerler, Hititler ve Antik Yunan gibi eski medeniyetlerin tümünde rastlanmaktadır.²⁵⁵

²⁴⁹ Ünsal Oskay, " 'Efendi/Köle' İlişkisi Açısından Şiddet ve Görünümleri Üzerine", **Cogito Dergisi**, Şiddet, Sayı: 6-7, Kış-Bahar 1996, 9. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, 2018, s.185.

²⁵⁰ Orhan Hançerlioğlu, **Başlangıcından Bugüne Kadar Özgürlük Düşüncesi**, 2. Baskı, Varlık Yayınları, İstanbul, 1970, ss. 25-30.; Öden, s. 50.

²⁵¹ Mehmet Tefik Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, 1. Baskı, XII Levha Yayınları, İstanbul, 2008, ss.11-14.

²⁵² "Uygarlık" kavramı hakkında detaylı açıklamalar için bkz. Server Tanilli, **Uygarlık Tarihi**, 5. Basım, Adam Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 11-17.

²⁵³ İlyas Coşkun, **Ayrımcılık Yasağı Bağlamında Devletin Negatif ve Pozitif Yükümlülükleri**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2015, s.6.

²⁵⁴ Gizem Tanay, **Ayrımcılık Suçu**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012, ss. 3,4.; Kibar, ss.6-8.

²⁵⁵ Coşkun, ss. 6-14.; Tanay, ss.5-11.; Mumcu ve Küzeci, ss. 27-34.

Toplumsal olarak eşitsizliğin miladının, ihtiyaç fazlası üretimin insanlar arasında eşit paylaşılmaması ve artı değerın sonraki nesillere aktararak güç farklılığının sürekli hale getirilmesi olduğu düşünülebilir. İlk toplumsal statülerin ve sınıfların bu şekilde oluştuğu sanılmaktadır.²⁵⁶ Buradan doğan sınıfsal ayrımının, toplumsal, ekonomik ve kültürel görünüşlü tüm ayrımcılık temellerine kaynaklık ettiği düşünülebilir.

Üretimin gelişmesi ve toplumsal evrim sonucu artı ürün ile özel mülkiyetin doğuşu, ilk toplumsal sınıfların üzerinde bir zorlama aygıtı olarak devleti ortaya çıkarmıştır.²⁵⁷ M.Ö. VII. yüzyılda para kullanılmaya başlanmış ve kentlerin büyümesiyle ticaret de gelişmiştir. Ekonomik gelişmelerin devamında feodalitenin yerini ulus devletler almıştır. Ulus devlet yönetim şeklinin kapitalist üretim ilişkilerinin siyasi ve coğrafi ihtiyaçlarını karşılamaya hizmet ettiğini ve bu sisteme dayanan siyasi yapıların ayrımcılığı yapısal bir problem haline getirdiğini söylemek gerekir.²⁵⁸

Coğrafi Keşifler, Sanayi Devrimi ve Aydınlanma Çağı sonrasındaki bilimsel ve teknolojik gelişmelerle birlikte günümüz küresel kapitalist toplum sistemine varılmıştır.²⁵⁹ Felsefi kaynağı Aydınlanma düşüncesi, siyasi kaynağı Fransız Devrimi ve ekonomik kaynağı Sanayi Devrimi olan modernite, günümüz kapitalist toplum sisteminin de özünü oluşturur.²⁶⁰

Günümüz kapitalist toplumunda eşitlik mücadelesinin pek çok kazanımı olmakla beraber, en temelde emek ve sermaye sınıfları arasında derin bir eşitsizliğin hayatın her alanında devam ettiği bilinmektedir. Sınıfsal eşitsizliğin dışında dünyanın her yerinde inanç, ırk, dil, cinsiyet, cinsel tercih, yaş ve engellilik temelli ayrımcılık gibi pek çok ayrımcılık görünüşüyle karşılaşılmaktadır.

2. Eşitlik Düşüncesinin Gelişimi

²⁵⁶ Aslı Kayhan, "Toplumsal Eşitsizlikler ve Ayrımcılık", **Uluslararası Ayrımcılık Konferansı**, Eşit Haklar İçin İzleme Derneği, İstanbul, 26-27 Mayıs 2018, (Toplumsal Eşitsizlikler) s. 131.; Tanay, ss. 3, 4.

²⁵⁷ Öden, ss. 49, 50.

²⁵⁸ Özcan, ss. 49-62; Kayhan, s. 131.; Öden, s. 65.

²⁵⁹ Tanilli, III. Cilt, ss. 7-9.; Kibar, s.8.

²⁶⁰ Arus Yumul, "Ötekiliği Bedenlere Kaydetmek", **Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar**, (Der. Kenan Çayır ve Müge Ayan Ceyhan), 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 90, 91.

Eşitlik düşüncesine elbette dünyanın her yerinden pek çok kültür çevresi katkıda bulunmuştur ve bulunmaya devam etmektedir. Bununla birlikte, Mahkeme'nin ortaya çıktığı düşünsel süreç Batılı toplumlarda gelişmiştir. Eşitlik kavramı en başta felsefenin konusu olduğundan²⁶¹, eşitlik düşüncesinin batı düşünce dünyasındaki evrim sürecini incelemek gerekmiştir.

a. Antik Yunan'dan Orta Çağ'a

Antik Yunan'ın eşitlik anlayışı temel olarak aristokratların ilkeleştirdiği bir eşitsizlik kabulüne dayanmaktadır.²⁶² Vatandaşlar arası eşitliğe dayanan bu anlayışa karşı önemli eleştiriler getirilmiştir.

"İnsan her şeyin ölçüsüdür" (Protagoras) diyen sofistler, ilk kez insanı felsefenin konusu olarak ele almışlar ve doğa felsefesinden insan felsefesine geçişi sağlamışlardır (M.Ö. V. yy.).²⁶³ Devletin kuruluşunu insanların çıkarlarına dayalı bir sözleşme olarak betimleyen sofistlere göre insanlar eşit yaratılmışlardır. Eşitlik beşerî müdahalelerle bozulmuştur.

Sofistlere göre kölelik kesinlikle kaldırılmalıdır.²⁶⁴ Doğal hukuk ve toplum sözleşmesi fikirlerinin tohumlarını atan sofistler, insanı ölçü almakla aydınlanma düşüncesine, hümanizme ve bireycilik anlayışına da öncülük etmiş olmuşlardır.

Öncülleri Sokrates'le aynı şekilde, Platon (M.Ö. 427-347) ve Aristo (M.Ö. 384-322) gibi Antik Yunan felsefesinin iki büyük düşünürü de genel bir eşitlik anlayışına sahip değildir. Sokrates Atina demokrasisinde tüm özgür vatandaşların eşit oy hakkına sahip olmasını eleştirmiştir. Devlet yönetiminin yalnızca işin ehli kimselerce yapılması gerektiği düşüncesi Platon ve Aristo'da da görülmektedir. Yine hem Platon hem de Aristo erkeğin kadından, efendinin köleden, babanın ise evlattan

²⁶¹ Feray Salman, **Hep Yenik Başlama Duygusu (Türkiye'de Ayrımcılık Uygulamaları: Mağdurlar ve Uzmanlar Anlatıyor)**, Sivil Toplum Geliştirme Merkezi, Ankara, 2007, s. 11.

²⁶² Bkz. Öden, ss. 50-55.

²⁶³ Cemal Güzel, "İnsan Hakları Düşüncesinin Gelişimi", **İnsan Hakları Konferans, Panel ve Sempozyumlar**, 31.01.2005-23.12.2005, 2. Baskı, Ankara Barosu İnsan Hakları Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s.118.; Düşünsel uğraşın odağına doğa yerine doğrudan insanın geçmesi konusunda Sokrates'i başlangıç sayan görüş için bkz. Gemalmaz, Özgürlük, s.1.

²⁶⁴ Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, ss.42-45.; Mehmet Ali Ağaoğulları, **Kent Devletinden İmparatorluğa**, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, ss. 79, 84-87.

üstün olduklarını açıkça kabul etmişler ve bu eşitsizlikleri devletin/toplumun düzeni için gerekli görmüşlerdir.²⁶⁵

Günümüzdeki şekli eşitlik anlayışının kaynağının Aristo olduğu kabul edilir. Onun anlayışına göre, eşitlere eşit muamele etmek ve farklılara farklı muamele etmek eşitliğin gereğidir.²⁶⁶

Zenon'un kurucusu olduğu Stoa Okulu (M.Ö. III. yy) öğretisine göre tüm insanlar yalnızca akıl sahibi oldukları için dahi kardeşirler ve dünya yurttaşdırlar. Devletler de evrensel akla ve yasalara tabi olmalıdır.²⁶⁷ Helenistik Çağ'ın bir diğer öğretisi olan Epikuroscu Okul da bireyin mutluluğunu her şeyden üstün tutmasıyla²⁶⁸ eşitlik anlayışına hizmet eder.

Büyük İskender'le (M.Ö. 356-323) birlikte site devleti yapılanmasından çıkıp Helen İmparatorluğu'na geçiş sürecinde, Stoacılığın evrensel anlayışından faydalanılmıştır. Eski Yunan'ın Stoa öğretisi Helen İmparatorluğu'ndan sonra Roma İmparatorluğu'nun da (M.Ö. 509- MS.476) ideolojisi haline gelmiş ve Hristiyan düşüncesinin evrensel birlik anlayışına da zemin oluşturmuştur.²⁶⁹

Roma hukukunda medeni hukuk kapsamında beşerî yasalar olmakla birlikte, tüm insanlar için ortak olan doğa yasaları da söz konusudur.²⁷⁰ Evrensel yasa her zaman ve her yerde sabittir. Buna rağmen köleler, kadınlar ve yabancılar hakkında eşitsizlik kurumsal olarak devam ettirilmiştir. Dolayısıyla Roma dönemindeki evrensel eşitlik anlayışının teoride ve söylemde kaldığı aşikârdır.²⁷¹ Spartaküs gibi (M.Ö 71) kölelik düzenine karşı mücadele verenler ise tarih boyunca hep olmuştur.²⁷²

M.S. 476 yılında Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşü ile 1492 yılında Amerika'nın keşfine kadar geçen süre Orta Çağ olarak anılır.²⁷³ İlk Çağ'daki soyluların yerini feodal senyörlere ve kölelerin yerini serflere bıraktığı bu devirde

²⁶⁵ S. İnceoğlu, s. 46.

²⁶⁶ Karan, Ayrımcılık Yasağı, s. 38.; Ağaoğulları, ss. 321-324.

²⁶⁷ Gökberk, ss.52-106 ; Kibar, ss.10-11.

²⁶⁸ Ağaoğulları, s. 364, 379, 380.

²⁶⁹ Öden, ss. 55, 56, 60.

²⁷⁰ Bülent Tahiroğlu ve Belgin Erdoğmuş, **Roma Hukuku Dersleri**, Der Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 43,44.

²⁷¹ Gökberk, ss. 122-125.; Gemalmaz, Özgürlük, ss.34-41.; Öden, ss. 59, 60.

²⁷² Hekimoğlu, s. 75.

²⁷³ Gemalmaz, Özgürlük, s. 42.; Orta Çağ'ın 1453'te İstanbul'un fethi ile sonlandığına dair alternatif kaynak olarak bkz. Tanilli, Uygarlık Tarihi, s 51.

Skolastik düşünce hâkim olmuştur.²⁷⁴ Bu dönemde doğal hukuk anlayışı ilahi hukuk anlayışına evrilmiştir. İktidarın doğal yasayla/tanrısal yasayla sınırlanması fikri, dolaylı da olsa yasa karşısında eşitlik fikrinin gelişmesine katkı sunmuştur.²⁷⁵ Hristiyanlık, devletin mutlak ve evrensel iktidarını bölerek ilahi ve dünyevi iktidar ayrımını getirmiştir.²⁷⁶ Hristiyanlık inancıyla birlikte, önceden devlet karşısında varlığı söz konusu olmayan birey, tanrının nurundan bir parça taşıdığı gerekçesiyle devlet karşısında bir pozisyon kazanmıştır. Feodalizme geçişle birlikte merkezi devlete bir takım sınırlar getirilerek siyasi iktidar dağıtılmış ve eşitliğe bir adım daha yaklaşmıştır.²⁷⁷

1215 yılında İngiltere'de ortaya çıkan Magna Carta belgesi ile temelde İngiliz soylularının Kral'ın iktidarını sınırlayacak bir takım haklar edindiği görülmüştür. Ayrıca yargıya başvurma hakkı yönünden herkesin eşit olduğu da belirtilmiştir.²⁷⁸

Eşitlik mücadelesine damgasını vuran 1323-1328 yılları arasındaki Flaman Köylü Ayaklanması, 1381 yılındaki İngiliz Köylü Ayaklanması, 1525 Alman Köylü Ayaklanması²⁷⁹ ve 1549 İngiliz Köylü Dilekçesi süreçleri kanlı şekilde bastırılmıştır.²⁸⁰

b. Rönesans, Reform, Aydınlanma ve Burjuva Devrimleri

11. yy. itibarıyla çözülmeye başlayan feodal ilişkiler²⁸¹ ve 1500'lü yıllarda doruğa ulaşan Rönesans evrelerini yine 1500'lü yıllarda din alanındaki özgürlük fikirleri²⁸² öncülüğünde Hümanizm ve Reform süreçleri takip etmiştir. 15. ve 16. yüzyıllarda Kilise'nin iktidarı gerilemiş ve matbaanın yaygınlaşmasıyla hızlanan bilimsel çalışmaların da katkısıyla teker teker bireylerin hak ve özgürlüklerinin önem kazanmaya başladığı görülmüştür. Bu dönemde siyasal erk sahiplerinin meşruiyet kaynakları tanrısal olmaktan çıkıp toplum sözleşmesine dayanan devlet olarak

²⁷⁴ Tanilli, Uygarlık Tarihi, ss. 51-60.; Öden, s. 61.

²⁷⁵ Tanay, ss. 11-21.

²⁷⁶ Tekin Akıllıoğlu, **Temel Haklar Gelişmesi Üzerine Bazı Düşünceler**, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt: 44, Sayı: 1, Yıl 1989, (Temel Haklar), s.164.

²⁷⁷ Nal, s.12,

²⁷⁸ Altınordu, ss. 10,11.; Tezcan ve diğerleri, s. 34.; Güzel, s.134.

²⁷⁹ Tanilli, III. Cilt, ss. 125-152.

²⁸⁰ Gemalmaz, Özgürlük, ss. 56-76.

²⁸¹ Tanilli, III. Cilt, ss. 15-28.

²⁸² Tanilli, III. Cilt, ss. 55-75.

değişmiştir.²⁸³ Merkantilist iktisadi anlayışın feodal ekonomiye getirdiği eleştirilerle birlikte, eşitlik ilkesi ilk kez sosyal prensipler olarak görünür olmaya başlamıştır.²⁸⁴

Temel motivasyonu insan aklına duyulan güven olan Aydınlanma düşüncesi dâhilinde, 17. yüzyıl itibariyle liberal eşitlik anlayışı siyasal iktidar alanında mutlak monarşilere; ilahi iktidar alanında ise Kilise'ye karşı bireyin özgürlüğünü savunmuştur.²⁸⁵ Thomas Hobbes²⁸⁶ (1588-1679), John Locke²⁸⁷ (1632-1704), Montesquieu (1689-1755) ve Jean-Jacques Rousseau²⁸⁸ (1712-1778) gibi sosyal sözleşme düşüncesine sahip düşünürler, devletin doğal durumdan çıkarken insanların özgür iradeleriyle vardıkları toplumsal bir sözleşmeye karşılık geldiğini, dolayısıyla egemenliğin kaynağının tanrısal olmadığını savunurlar.²⁸⁹ Her bir düşünürün görüşleri eşitlik anlayışına farklı noktalarda farklı katkılar sunmuştur.

Toplum sözleşmesi savını dile getiren düşünürlerin etkisinde gerçekleşen 1648 ve 1688 İngiliz Devrimleri²⁹⁰, 1776 Amerikan Devrimi ve 1789 Fransız Devrimi sonrası yasa önünde eşitlik ilkesi kabul edilmiştir.²⁹¹ Bu burjuva devrimleri sonrasında da devam eden eşitsizlikler sosyalist düşünürlerce eleştirilmiştir.²⁹² Özellikle 18. ve 19. yüzyılda yaygınlaşan sosyalist düşüncenin sonucu olarak 1848 Devrimleri, 1871 Paris Komünü ve 1905-1917 Rus Devrimleri gibi önemli gelişmeler olmuştur.

1789 Fransız devrimini yoksullar ve zenginler arasındaki sınıf savaşı olarak kabul eden Francois-Noel Babeuf (1760-1797), sosyal devrim olmadan yapılacak siyasal devrimin tek başına eşitliği tesis edemeyeceğini savunarak, biçimsel eşitlik yerine tüketimde eşitlik olarak betimlediği gerçek eşitlik anlayışını yansıtmıştır. Babeuf'un ilkelerini yansıtan "*Eşitlerin Manifestosu*"nda, gerçek bir eşitliğin

²⁸³ Tanilli, Uygarlık Tarihi, ss. 79-90, 105.; Tanilli, III. Cilt, ss. 76-94.

²⁸⁴ Sandra Fredman, **Discrimination Law**, 2nd Edition, Oxford University Press, New York, 2011, s. 5.

²⁸⁵ Tanilli, III. Cilt, s. 197.; Ekiz, Din Dersleri, s. 62.; Öden, s. 66.

²⁸⁶ Güzel, ss. 127-130.

²⁸⁷ Levent Korkut, **Ayrımcılık Karşıtı Hukuk**, Adres Yayınları, Ankara, 2009, s.11.

²⁸⁸ Altınordu, ss. 6-8.; Güzel, ss.- 133-134.

²⁸⁹ Gemalmaz, Özgürlük, ss.94-129.

²⁹⁰ Tanilli, III. Cilt, ss. 199-214.

²⁹¹ Akif Kemal Koç, "İngiliz ve Amerikan Devrimlerine Fransız Devrimi Üzerinden Bir Bakış", **Liberal Düşünce Dergisi**, Yıl: 23, Sayı: 91-92, Yaz-Güz 2018, ss. 62-71.; Öden, ss. 66-76.

²⁹² Mumcu ve Küzeci, ss. 77-81.

yaşanacağı “Eşitler Cumhuriyeti”ni kurabilmek için, direnme hakkından doğan bir devrimle birlikte özel mülkiyetin kaldırılması gerektiği ifade edilir.²⁹³

c. Sanayi Devrimi, Proletarya Devrimleri ve Günümüz

Karl Marx (1818-1883) ise insanın doğaya ve insanın insana karşı olan mücadelesinden bahseder. Marx’a göre doğaya karşı verilen mücadele kapitalist evreyle birlikte kazanılmıştır ve geriye üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetin sonucu olarak köleleşen insanın vereceği sınıf mücadelesi kalmıştır. İnsanlık tarihini sınıf mücadelesi olarak okuyan Marx, eşitlik mücadelesinin tarih boyunca efendi/köle ve toprak beyi/serf gibi ezenler ve ezilenler arasında bireysel değil de toplumsal düzlemde süregeldiğinin altını çizmiştir. Marx’ın eşitlik anlayışını özetleyen ve sloganlaşan “*Herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacı kadar*” sözü ile amaçlanan toplum yapısı formüle edilmiştir.²⁹⁴ Liberal şekli eşitlik anlayışına karşı ortaya koyulan Marksist maddi eşitlik anlayışının getirdiği eleştirilerle birlikte eşitlik ilkesi günümüzdeki haline doğru evrilebilmiştir.

Marx *Burjuvazi ve Karşı Devrim* eserinde, 1648 ve 1789 devrimlerinin burjuva sınıfının öncülüğünde gerçekleşen devrimleri ve 16. yüzyıldan 18. yüzyıla uzanan süreci şu şekilde ifade eder:

*[...] Burjuvazi bu devrimlerde galip geldi; ama burjuvazi bu zaferi, o sıralar yeni toplum düzeninin zaferi, burjuva mülkiyetinin feodal mülkiyet karşısındaki, milliyetin bölgecilik karşısındaki, rekabetin lonca karşısındaki, miras taksiminin büyük evlat hakkı karşısındaki, toprak sahibinin toprağın kendi sahibi üzerinde egemenlik kurması karşısındaki, aydınlığın hurafe karşısındaki, ailenin aile adı üzerindeki, sanayinin kahramanca tembellik karşısındaki, medeni yasanın ortaçağ ayrıcalığı karşısındaki zaferiydi. 1648 Devrimi, 17. yüzyılın 16. yüzyıl karşısındaki zaferi; 1789 Devrimi ise, 18. yüzyılın 17. yüzyıl karşısındaki zaferiydi[...]*²⁹⁵

18. yüzyılda İngiltere’de başlayan Sanayi Devrimi, 19. yy. itibariyle kıta Avrupa’sında da yaygınlaşmış ve berberinde büyük bir işçi sınıfı da oluşturmuştur. Kapitalizmin erken evrelerinde özellikle çocuk ve kadın işçilerin yoğun sömürüsü, çok uzun çalışma saatleri ve insanca olmayan çalışma koşulları beraberinde isyanları

²⁹³ İsmail Arda Odabaşı, "Bilimsel Sosyalizmin Öncüsü Gracchus Babeuf ve Eşitler Hareketi", **Bilim ve Ütopya**, Sayı: 124, 2004, ss. 8-13.; Kibar, ss. 14-16.

²⁹⁴ Altınordu, s.8.; Kibar, ss.14-16.

²⁹⁵ Gemalmaz, Özgürlük, s.293.

da getirmiştir. Belçika'da ortaya çıkan *Patates Hastalığı*'nın kıtaya yayılmasının da tetiklediği koşullarda, 1847 yılında yaygın bir ekonomik kriz patlak vermiştir. Marx ve Engels'in Komünist Manifesto'yu yayınlamasının da etkisiyle, İtalya, Almanya, Fransa, Avusturya, Polonya, Romanya ve Macaristan'da etkili olan 1848 Devrimleri sonrasındaki anayasalarda, medeni ve siyasal hakların yanında ekonomik ve sosyal haklar da kendilerine yer bulabilmiştir. Sosyalist düşünce çevresinin toplumsal eşitsizliklere yönelttiği eleştiriler sonucu klasik haklar anlayışı da genişlemiştir.²⁹⁶

1870 yılındaki Fransa-Prusya savaşını Almanların kazanmasından sonra kuşatılan Paris'i savunan halk, ulusal hükümetin baskıcı politikaları sonrasında 1871 yılında Paris'te yönetimi ele geçirmiştir. Böylelikle işçi sınıfı 72 gün gibi kısa bir süre için de olsa, tarihte ilk defa iktidara sahip olmuştur. Paris Komünü'nde seçimle oluşturulan Komün Meclisi üyelerinin maaşları işçilerle aynı tutulmuş, sürekli ordu kaldırılmış, kiliselerin malları halkın ortak malı sayılmış ve kadınlara siyasal temsiliyet hakkı tanınmıştır. Kanlı şekilde dağıtılan Paris Komünü, eşitlik düşüncesine deneysel pratikleriyle katkı sunmuştur.²⁹⁷

Sonraki süreçte işçi sınıfı 1905-1917 Devrimleri ile Rusya'da iktidara gelerek, SSCB'nin 1991 yılında dağılmasına kadar geçen sürede, burjuva eşitlik anlayışına karşı sosyalist eşitlik anlayışını hâkim kılmıştır. SSCB'nin dağılmasından sonra birlik ülkeleri de burjuva eşitlik anlayışına sahip siyasi ve ekonomik sistemlere dönmüştür.²⁹⁸ Yine de işçi sınıfı iktidarı boyunca eşitlik düşüncesine özellikle ekonomik ve sosyal haklar açısından önemli katkılar olmuştur.

Günümüzde birkaç sosyalist ülke dışında dünyanın çoğunluğunda liberal sistem hâkimdir. Liberal eşitlik anlayışı, sosyalist eşitlik anlayışından doğan kimi talepleri karşılayacak şekilde evrilerek bugünkü haline ulaşmıştır. Günümüzdeki eşitlik anlayışını, temel olarak kaynağını Fransız Devrimi'nden alan negatif statü haklarına odaklı liberal anlayış ile kaynağını Marksist eleştiriden alan pozitif statü haklarına odaklı sosyalist anlayışın oluşturduğu söylenebilir. Liberal anlayış temelde bireysel siyasal eşitliği sağlayan mikro devlet öngörürken, sosyalist anlayış

²⁹⁶Gemalmaz, Özgürlük, ss. 216-245.; Tanilli, Uygarlık Tarihi, ss. 121-126.

²⁹⁷ Birkan Budak, "Paris Komünü'ndeki Demokrasinin Analizi", **Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 6 (2), 2018, ss.147-154.

²⁹⁸Gemalmaz, Özgürlük, ss. 300-352.

toplumsal ekonomik eşitliğin de dâhil olduğu tam bir eşitliği öngören pozitif yükümlülüklerle bezeli aktif bir devlet öngörür.

B. İnanç Özgürlüğü Düşüncesinin Gelişimi

İnanç özgürlüğü de eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağı gibi temel insan haklarındandır ve aynı şekilde inanç özgürlüğü düşüncesinin gelişimi de günümüzde insan hakları kavrayışına erişmiş olan hak mücadelesi tarihinin içerisinde oluşmuştur. Ayrıca inanç özgürlüğü tarihsel olarak ilk kazanılmış insan haklarından olup, diğer temel haklara da öncüllük ettiği bilinmektedir.²⁹⁹ Öyle ki, inanç özgürlüğünün sağlanması uğraşları, insan hakları düşüncesinin oluşmasından çok daha öncelere dayanır.³⁰⁰ George Jellinek insan haklarının devredilmezliği düşüncesinin kaynağı olarak inanç özgürlüğünü göstermektedir.³⁰¹

Tarih boyunca tüm toplumlarda çeşitli inançların görüldüğü ve çoğu toplumda yönetenlerin iktidar kaynağı olarak ilahi yaratıcıyı ortaya koymak suretiyle inançları bir yönetme aracı olarak kullandıkları da bilinmektedir.³⁰² Öte yandan tarih boyunca inanç mensuplarının hakikatin yegâne kaynağı olarak kendi inançlarını kabul ettiklerine³⁰³ ve farklı inançlara mensup topluluklar arasında pek çok kanlı savaş yaşandığına ve yaşanmaya devam ettiğine şahit olmaktayız.

1. Mitolojik Çok Tanrılıktan Katolik Engizisyona

Antik Yunan'da inanç dünyası mitolojiye dayanmaktadır. Bu çağda dinsel törenler ve festivaller sosyal hayatın önemli bir parçasıdır. Mitolojiye dayalı çok tanrılılık hâkim olduğundan günümüz anlamında kurumsallaşmış bir inancın varlığından bahsedilemez. Antik Yunan'daki çok tanrılı inanç dünyasının kutsal kitabı, ruhban sınıfı ve hiyerarşik yapıda bir inanç örgütlenmesi de yoktur. Mitoloji

²⁹⁹ Durham, Perspectives, s. 1.; Ekiz, İnanç Özgürlüğü, s. 1.

³⁰⁰ Malcolm D. Evans, "Historical Analysis of Freedom of Religion or Belief as a Technique for Resolving Religious Conflict", **Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook**, (Ed. Tore Lindholm, W.Cole Durham Jr. ve Bahia G. Tahzib-Lie), Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2004, (Historical), s. 17.

³⁰¹ Walter Hamel, **Din ve Vicdan Özgürlüğü**, çev. Servet Armağan, 2. Baskı, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1981, s.33.'den aktaran Duran, s. 27.

³⁰² Demir, Vicdan Özgürlüğü, ss. 15, 16.

³⁰³ Krishnaswami, s. 1.

devletin/polisin resmi dini olsa ve dine karşı gelmekle devlete karşı gelmek aynı sayılsa da mitolojinin özelliği gereği eleştirel düşünceye karşı oldukça geniş bir hoşgörü de mevcuttur. Herkes sitenin tanımış olduğu tanrılar arasından kendi tanrısını seçmekte ve kendince yorumlamakta özgür olduğundan, Antik Yunan'da inançlar arasında bir tartışma çıkmasına zemin oluşturabilecek bir ortam da olmamıştır.³⁰⁴ Dolayısıyla günümüz anlamındaki inanç özgürlüğü düşüncesinin gelişmesine sebep olabilecek bir ihtiyaç olmadığı düşünülmektedir.³⁰⁵ Batı düşünce dünyasının felsefi temelleri olarak kabul edilen Antik Yunan'da, Sofistler insanı her şeyin ölçüsü tutmakla, inanç özgürlüğü düşüncesine de alan açmışlardır.³⁰⁶ Sofistler, metafizik felsefeye karşı insanı temel alan düşüncesi ve geleneksel inanç kurumlarına eleştirel ve akılcı yaklaşımlarıyla Antik Yunan'a *Aydınlanma Çağı*'nı yaşatmış olarak kabul edilirler. Sofistlerin şüpheci tanrı yaklaşımlarının eleştirisi ise Sokrates-Platon-Aristo düşünce hattından gelmiştir.³⁰⁷ Antik Yunan felsefesinin klasik dönemini oluşturan bu tutuma göre, tanrının varlığı kesindir ve aksini düşünmek devlete ihanet etmek olacağından kabul edilemez. Aristo'nun sistemleştirdiği bu düşünce, eşitsizlik anlayışı ve hiyerarşik sosyal yapı ideali ile Orta Çağ düşüncesini etkilemiştir.³⁰⁸

Roma dini, Yunan mitolojisi ile ortaklıkları ve farklılıkları bulunan çok tanrılı bir inanç sistemidir. Roma İmparatorluğu hükmettiği topraklardaki dinleri ve tanrıları genel olarak tanımıştır. Fethettikleri topraklarla birlikte kendi inançlarını da yaymışlardır. Roma'da devlet işleri dinî memurlar aracılığıyla yürütülmüş ve ortak inançlar siyasi egemenlik için araçlaştırılmıştır. Roma İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde de farklı inançlara karşı hoşgörünün hâkim olduğu ancak Hristiyanlığın ortaya çıkışıyla birlikte devletin bu inançtakilere ciddi bir baskı uyguladığı bilinmektedir.³⁰⁹ Bu baskı ilk olarak İmparator Galerius'un 311 yılında

³⁰⁴ Anakadın Gökçe Duran, **Tarihsel ve Felsefi Kökenleri Bakımından Din ve Vicdan Özgürlüğü**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 2016, ss. 53-56.

³⁰⁵ Abdulkadir Yıldız, **Uluslararası Standartlar Açısından Türk Anayasa Mahkemesi'nin Din ve Vicdan Özgürlüğüne İlişkin Kararları**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015, s. 74.

³⁰⁶ Martin Buber, **Tanrı Tutulması**, çev. Abdullatif Tüzer, 1. Baskı, Lotus Yayınevi, Ankara, 2000, ss. 120, 121.; Gökberk, ss. 42-45.

³⁰⁷ Yıldız, s. 74, ; Duran, s. 56.

³⁰⁸ Gökberk, ss. 45-51.; Tosun, ss. 5,6.

³⁰⁹ Malcolm D. Evans, **Religious Liberty and International Law in Europe**, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, (Religious Liberty), ss. 16-18.

ilan ettiği Hoşgörü Fermanı ile kırılmıştır. Devamında ise İmparator Constantinus ve Licinius'un 313 yılında yayınladığı Milano Fermanı ile Hristiyanlara inanç özgürlüğü tanınmasıyla birlikte baskı son bulmuştur.³¹⁰ Aynı zamanda Constantinus Hristiyan olan ilk Roma imparatorudur. İmparator Theodosius ise 391 yılında Nikaia Hristiyanlığını devletin resmi dini ilan etmiştir. Hristiyanlığın güçlenmesinden sonra ise, bu sefer Musevilik başta olmak üzere diğeri inançtakilere ve Kilise dışındaki Hristiyan mezheplere karşı imparatorluğun çok sert uygulamaları olduğu görölmüştür.³¹¹ Avrupa'da Musevilere karşı 4. yüzyılda başlayarak 20. yüzyılda İkinci Dünya Savaşı ile zirveye çıkan inanç temelli ayrımcılık kısımlarından sonra günümüzdeki inanç özgürlüğü ve insan hakları anlayışına kavuşulabilmiştir.³¹²

Roma'nın Hristiyan imparatoru Justinianus'un 529 yılında son pagan merkezi olan İsis Tapınağı'nı ve Yeni Platonculuğun son temsilcisi olan Atina Akademisi'ni kapatması Orta Çağ'ın başlangıç göstergelerinden kabul edilir. Artık Antik Yunan mitolojisi yasaklanmıştır. 5. ve 16. yüzyıllar arasında batı dünyasında devam ettiği kabul edilen Orta Çağ'da, krallar iktidarlarını tanrısal güce dayandırmışlardır. Döneme hâkim olan ve Skolastik düşünce olarak bilinen dogmatik Hristiyan Okulu düşüncesi, temel olarak Platon ve Aristo'nun düşüncelerinin uyarlanmasından ibarettir.³¹³

Kilise'nin baskısıyla Haçlı Seferleri düzenlenmiş ve uzun yıllar din savaşları yapılmıştır.³¹⁴ Kilise'den farklı inançlara sahip olanlar sapkın ilan edilerek, Engizisyon Mahkemeleri'nde ağır cezalara çarptırılmıştır.³¹⁵ Hayatın her alanına hükmetmeye başlayan Kilise giderek güçlenmiş ve zamanla krallarla iktidar mücadelesine girmiştir.³¹⁶ Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından 16. yy.'a kadar

³¹⁰ Brian Tierney, "Religious Rights: An Historical Perspective", **Religious Human Rights in Global Perspective: Religious Perspectives**, Martinus Nijhoff Publishers, The Hague, 1996, s.20; Ekiz, İnanç Özgürlüğü, s.10.

³¹¹ Duran, ss. 58-64.

³¹² Ekiz, İnanç Özgürlüğü, s.11.

³¹³ Buber, ss. 55,56,91.; Duran, s. 65.

³¹⁴ Kilise'nin inanç savaşlarının meşruiyet kaynağı olarak ortaya koyduğu "Adil Savaş" kavramı hakkında bkz. A. E. Öktem, ss. 14-18.; Ekiz, İnanç Özgürlüğü, s. 13.

³¹⁵ Hasan Tosun, **Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği'nde Din ve İnanç Özgürlüğü ve Laiklik Anlayışı**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010, s. 7.; Demir, Vicdan Özgürlüğü, s. 18. Duran, ss. 66-68.

³¹⁶ Tanilli, III. Cilt, s. 94.; Demir, Vicdan Özgürlüğü, s. 19.; Duran, ss. 64-67.

olan süreçte ise Kilise, Avrupa'nın yönetimindeki en etkili iktidar kaynağı olmuştur.³¹⁷

Bu çağdaki Hristiyan düşünürlerden Thomas Aquinas dinden çıkanlara ölüm cezası verilmesi gerektiğini savunurken³¹⁸, Padovalı Marsilius ise dine davet konusunda zorlama olmaması gerektiğini belirterek özgürlükçü bir tavır almıştır. Aquinas ayrıca St. Augustine gibi din ve devlet işlerinin ayrılması gerektiği yönündeki görüşüyle laiklik düşüncesine de zemin hazırlarken, Augustine'nin aksine ilahi hukukun yanında beşerî hukukun da meşruluğunu ortaya koyarak dünyevi bir açılım getirmiştir.³¹⁹ Marsilius ise siyasi iktidarın temeli olarak halkı göstermiş ve inanç özgürlüğünün mecburiyetinden bahsetmiştir.³²⁰

Orta Çağ'daki inanç özgürlüğü yalnızca Hristiyan din görevlilerini kapsıyor olup, dinî görevi olmayanlar, inançsızlar ve diğer inançlara sahip kimseler temelde inanç özgürlüğüne sahip değildir.³²¹ Buna karşın 7. yüzyıl itibarıyla hızla İspanya içlerine kadar ilerleyen Müslüman Endülüs Emevi Devleti'nin, hâkim olduğu topraklarda yaşayan farklı inançtaki kimselere görece daha hoşgörülü davranmış olduğu söylenebilir.³²²

2. Sekülerleşme Süreci ve Günümüz

Rönesans'ın bireyi öne çıkarması ve Reform'un Hümanizm ile birlikte Kilise'nin otoritesini sarsması etkileri altında ortaya çıkan Aydınlanma düşüncesi, inanç özgürlüğünde ciddi bir gelişme yaşanmasını sağlamıştır.³²³ Elbette bu düşüncenin gelişmesinde, burjuva sınıfının iktidara ortak olma istenci etkilidir.³²⁴ Reform ile birlikte İncil'in ulusal dillere çevrilmesi sonucunda ulusçuluk fikri güçlenmiş ve evrensel monarşi düşüncesinin temsilcisi Katolik Kilisesi'nin

³¹⁷ Evans, Religious Liberty, ss. 22-27.; Demir, Vicdan Özgürlüğü, s. 18.

³¹⁸ Yıldız, s. 76.

³¹⁹ Tosun, ss. 21, 22.

³²⁰ Duran, ss. 111, 112.

³²¹ Yıldız, ss. 76, 77.

³²² Ekiz, İnanç Özgürlüğü, s. 14.; Duran, s. 67.

³²³ Hilaire McCoubrey, "Natural Law, Religion and the Development of International Law", **Religion and International Law**, (Ed. Mark W. Janis ve Carolyn Evans), Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2004, ss. 183-185.; Bülent Hayri Acar, "Hafızoğulları'nın Laiklik Kuramı", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 65, Sayı: 4, 2016, ss. 3058, 3059.; Ekiz, İnanç Özgürlüğü, ss. 17-20.

³²⁴ Tanilli, III. Cilt, ss. 89-92.; Demir, Vicdan Özgürlüğü, s. 20.

iktidarının sarsılmasına sebep olmuştur.³²⁵ Protestan hareketi, Luther ve Calvin öncülüğünde Katolik Kilisesi'ne karşı ulusal kiliselerin ve seküler devletlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır.³²⁶ Bu sürecin tohumları olarak, 15. ve 16. yüzyıllarda Vitoria ve Suárez gibi İspanyol ilahiyatçıların, diğer inançlara karşı hoşgörülü olunması gerektiği yönündeki fikirleri kabul edilebilir.³²⁷ Takip eden süreçte zamanla laiklik ilkesinin gelişmeye başladığı görülmektedir.

Kaynağını Hugo Grotius'tan alan³²⁸ laik doğal haklar anlayışına göre bireyler doğumla birlikte haklara sahip olurlar ve devletler bu hakları ortadan kaldıramazlar. Tanrı ya da devlet olmasa da hukukun var olacağı düşüncesiyle birlikte ilk kez seküler bir birey anlayışına kavuşulmuştur. Bir diğer Protestan düşünür olan Pierre Bayle ise daha da ileri giderek ateizmin topluma zararlı olmayacağını ifade etmiştir.³²⁹ John Locke'un 1689 yılında yayımladığı "*Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*" isimli eserinde genel olarak inançlar arasında hoşgörünün tesis edilmesi gerektiği belirtilmiş ancak inançsızların inanç özgürlüğü tanınmamıştır.³³⁰ Voltaire ise 1762 yılında kaleme aldığı "*Hoşgörü Üstüne İnceleme*" adlı yapıtıyla, Locke'un ateistlere hoşgörü gösterilmemesi gerektiği düşüncesine karşı çıkmıştır. Voltaire'in aynı zamanda ruhban sınıfına karşı olduğu da bilinmektedir.³³¹ Thomas Hobbes'un ise inanç özgürlüğü konusunda devlet iktidarının sarsılmamasını amaçladığı görece muhafazakâr bir yaklaşımı vardır.³³² Buna karşın Hobbes'un din-devlet ilişkisinin bozulmaması için her iki kurumun ayrı ayrı çalışması gerektiğini öne sürdüğü görülür.³³³

Yahudi cemaatinden kovulmuş olan Benedict de Spinoza ise genel olarak akla dayalı, laik, hoşgörünün egemen olduğu özgür bir toplumsal düzen tahayyül etmiştir.³³⁴ John Locke³³⁵, Voltaire, Baron de Montesquieu ve Jean-Jacques

³²⁵ A. E. Öktem, s. 40.

³²⁶ Tanilli, III. Cilt, ss. 96-123.; Tosun, s. 25.

³²⁷ John P. Doyle, "Francisco Suárez on the Law of Nations", **Religion and International Law**, (Ed. Mark W. Janis ve Carolyn Evans), Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2004, ss. 103-104.; A. E. Öktem, ss.18-27.

³²⁸ Bu konudaki alternatif görüşler için bkz. A. E. Öktem, ss. 30-35.

³²⁹ Tanilli, Din ve Politika, s. 207.

³³⁰ Krishnaswami, s. 3.

³³¹ Tanilli, Din ve Politika, ss. 208-210.

³³² Duran, ss. 121-124.

³³³ Yüksel, s.88.

³³⁴ Shabtai Rosenne, "The Influence of Judaism on the Development of International Law: An Assessment", **Religion and International Law**, (Ed. Mark W. Janis ve Carolyn Evans), Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2004, ss. 71-73.

Rousseau da aynı şekilde bireysel özgürlüğün ancak inanç özgürlüğüyle ve tüm inançlara hoşgörölü olabilmekle tesis edilebileceğini öne sürerler.³³⁶

17. ve 18. yüzyıl Aydınlanma düşünürleri olan Jean Bodin ve Immanuel Kant doğal hakların her zaman geçerli olacağını ama bunun Tanrı iradesi olmaksızın gerçekleşeceğini savunurlar.³³⁷ Bu dönem düşünürlerinin genel olarak Skolastik düşünceye karşı durdukları görülmektedir. John Milton ve John Stuart Mill'in laik devleti savundukları; George Jellinek'in ise devredilmez temel insan haklarının siyasi mücadeleden değil, Reform hareketinin başlattığı inanç özgürlüğü mücadelesinden doğduğuna dikkat çektiği görülmektedir.³³⁸

Avrupa'daki 19. ve 20. yüzyıl düşünürlerinden Max Weber “*sekülerleşme*” kavramını literatüre kazandırmışken³³⁹, Friedrich August von Hayek de çoğulcu liberal düşüncenin öncülerinden olarak, inanç özgürlüğü ve laiklik fikrini savunmuştur.³⁴⁰ 19. yüzyılda endüstriyel kapitalizmin yaygınlaşmasına karşı yükselen sosyalist hareketler de sosyal ve ekonomik hak taleplerini seküler bir düşünceye dayandırmışlardır. Marksist düşüncenin yaygınlaşmasıyla birlikte inanç temelli hak anlayışına karşı laik devlet anlayışı güçlenmiştir. Faşist Nazi rejiminden sonra Birleşmiş Milletler öncülüğünde gelişen insan hakları anlayışı da laik bir temele dayanır.³⁴¹

Uluslararası insan hakları anlayışının oluşmasındaki en büyük sebeplerden birisi hiç kuşkusuz İkinci Dünya Savaşı sürecinde Yahudilerin maruz kaldığı holokosttur.³⁴² Günümüzde dünyanın pek çok yerinde inanç temelli ayrımcılıkların yoğun şekilde devam ettiği görülmektedir.³⁴³ Ortadoğu ve Afrika ülkelerinde El-

³³⁵ Detaylı bilgi için bkz. Ferhat Akdemir, "John Locke'ta Hoşgörü Anlayışı Bağlamında İnanç Özgürlüğü Problemi ve Din-Devlet İlişkisi", **Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 27, Bahar 2019, ss. 137, 138, 145-148.

³³⁶ Tanilli, Din ve Politika, ss. 208-211.; Ekiz, İnanç Özgürlüğü, ss. 24, 25.; Duran, s. 130-137.

³³⁷ Duran, ss. 118-120, 140.; Mumcu ve Küzeci, s. 71.

³³⁸ A. E. Öktem, s. 46.; Ekiz, İnanç Özgürlüğü, s. 28.; Duran, ss. 112-116.

³³⁹ "*Laiklik*" teriminin ilk kez 1873 yılında felsefe doçenti Ferdinand Buisson tarafından kullanılması hakkında bkz. Demir, Vicdan Özgürlüğü, s. 20.

³⁴⁰ Duran, ss. 142-146.

³⁴¹ Michael Freeman, "The Problem of Secularism in Human Rights Theory", **Human Rights Quarterly**, The Johns Hopkins University Press, Cilt: 26, Sayı: 2, 2004, s. 391.; Krishnaswami, s. 10.

³⁴² Natan Lerner, "Religious Human Rights Under the United Nations", **Religious Human Rights in Global Perspective; Legal Perspectives**, (Ed. Johan D. van der Vyver ve John Witte Jr.), Martinus Nijhoff Publishers, The Hague, 1996, (UN), ss. 84-89.; Durham, Perspectives, s. 6.

³⁴³ Joe Julian, "On Religious Freedom and Civic Learning", **Intercultural Education**, Cilt: 11, Sayı: 2, 2000, ss. 137, 138.

Kaide³⁴⁴, IŞİD³⁴⁵, Taliban³⁴⁶ ve Boko Haram³⁴⁷ gibi teokratik monarşi amacıyla diğer inanç mensuplarının katlini vacip kabul eden anlayışların sebep olduğu savaşlar devam ederken, Avrupa ülkelerinde İslamofobi başta olmak üzere inanç temelli ayrımcılık vakaları tüm hızıyla devam etmektedir.³⁴⁸ Ortadoğu'da yoğun şekilde devam eden inanç temelli savaşlarda Batılı devletlerin de etkilerinin olduğu görülmektedir.³⁴⁹ Görünen o ki, ulusal ve uluslararası güç ve sömürü mücadelesinde inançlar hala daha kullanılagelmektedir.

Tüm bunlara rağmen, tarihin eski dönemlerine nazaran, genel itibariyle dünyadaki tüm inanç topluluklarının, diğer inançlara karşı daha hoşgörülü tutumlar geliştirme eğiliminde olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, bu genel eğilimin aksi yönünde inanç temelli ayrımcılığı körükleyen ideolojiler dönemsel olarak güçlenebilmektedir. Buna karşı hukuk camiasının uluslararası bir perspektifte, genelde insan hakları hukukunun devamlılığını ve özelde inanç temelli ayrımcılık yasağının sağlanmasını görev edinmesi gerektiğini söylemek yanlış olmayacaktır.³⁵⁰

³⁴⁴ Sovyetler'e karşı Afganistan'da kurulan, 11 Eylül saldırıları gibi pek çok terör saldırısına imza atan ve günümüzde Taliban'a bağlılığını bildiren terör* örgütü.

*Bayram Yıldızgil, **El-Kaide Terör Örgütü ve Küresel Uzantıları**, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2016, s. 78.

³⁴⁵ Sovyetler'e karşı Afganistan'da kurulan, Irak ve Suriye topraklarında 2001 yılından beri şeriat devleti kurmak için savaşan terör* örgütü. *https://www.icisleri.gov.tr/kurumlar/icisleri.gov.tr/IcSite/strateji/deneme/YAYINLAR/%C4%B0%C3%87ER%C4%B0K/deas_arapca.pdf, (26.09.2021)

³⁴⁶ Sovyetler'e karşı kurulan ve Afganistan topraklarında 1994 yılından beri şeriat devleti kurmak için savaşan ve 15 Ağustos 2021'de başkent Kabil'i ele geçirerek ülke yönetimine sahip olan terör* örgütü.

*https://web.archive.org/web/20160406113457/http://www.masak.gov.tr/userfiles/file/BKK_Guncel_Liste.pdf (26.0.2021)

³⁴⁷ 2002 yılında Nijerya'nın kuzeyinde kurulan ve 2015 yılında IŞİD'e katıldığını duyuran terör* örgütü.

* Yusuf Furkan Şen ve Hasan Çiçek, "Boko Haram Terör Örgütü'nün Bölgedeki Etkisi ve Örgütle Müzakere Olanakları", **Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 15, Ağustos 2018, ss. 2100-2105.

³⁴⁸ Nussbaum, ss. 3-6, 43-55.

³⁴⁹ Osman Ağır ve Zehra Aksu, "Birleşmiş Milletler'in Suriye Politikalarının Değerlendirilmesi", **ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi**, Cilt: 4, Sayı: 9, Aralık 2017, s. 53.; UN Security Council, **Resolution 2254 (2015)**, 18.12.2015, <https://www.rt.com/news/326466-un-syria-resolution-terror/>. (30.10.2021).

³⁵⁰ Krishnaswami, ss. 55-60.

İKİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE HAKKIN SINIRLANDIRILMASI

I. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

A. Eşitlik, Ayrımcılık ve Ayrımcılık Yasağı

1. Eşitlik İlkesinden Ayrımcılık Yasağına

Ayrımcılık yasağı eşitlik talebinin mecburi sonucudur.³⁵¹ Ayrımcılık yasağı uzun süre eşitlik ilkesinden bağımsız olarak düşünülememiştir. Bunun kaynağı şekli eşitlik anlayışıdır. Eşitlik ilkesi hakkındaki klasik/şekli eşitlik anlayışına göre, tüm bireylerin özünde aynı olduğu ve ayrımcılık yapılmadığı müddetçe eşitliğin bozulmayacağı varsayılır. Bu noktadan hareketle, eşitlik ilkesi ile ayrımcılık yasağı aynı anlama karşılık gelebilir. Buna karşın maddi eşitlik anlayışının gelişmesiyle birlikte tüm bireylerin aynı olamayacakları kabul edildiğinden, farklı durumlardakilere eşit uygulamanın da ayrımcılık teşkil edeceği belirlenmiştir. Böylece "*eşitlik*" ile "*aynılık*" kavramlarının aynı şeyler olamayacakları belirlenerek, eşitlik ilkesi ile ayrımcılık yasağı kavramları arasındaki fark anlaşılır olmuştur.³⁵² Dolayısıyla bu noktada eşitlik ilkesinden farklı olarak bir "*ayrımcılık yasağı*" kavramına ihtiyaç duyulmuştur.³⁵³

Eşitlik ilkesi nasıl müstakil olarak bir hak olma ve aynı anda temel hak ve özgürlüklerden faydalanma noktasında temel bir ilke olma özelliğini taşıyorsa, ayrımcılık yasağı da kaynağını eşitlik ilkesinden aldığı için aynı sıfatlara sahiptir.³⁵⁴

Bu noktadan bakıldığında, ayrımcılık yasağının eşitlik ilkesine hizmet eden tamamlayıcı bir negatif sınır olduğunu söylemek yanlış olmaz. Günümüz anlayışında ayrımcılık yasağı olmaksızın eşitlik ilkesini tesis etmek mümkün değildir. Her ne kadar ayrımcılık yasağı eşitlik ilkesinin bir bileşeni de olsa, vazgeçilmez ve hayati bir bileşeni olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır. Eşitlik ilkesinin temel bir ilke

³⁵¹ Gülmez, Ayrımcılığın Kaldırılması, s. 4.

³⁵² Şirin, İçtihatlar, s.218.; Fredman, s. 2.

³⁵³ Gül ve Karan, ss. 10-12.

³⁵⁴ Karan, Ayrımcılık Yasağı, s.68.

olması ve kapsayıcılığı ile ayrımcılık yasağının bu ilke açısından vazgeçilmezliği ortadadır. Dolayısıyla bu iki kavram arasındaki ilişkinin, tam olarak aynı kavramın olumlu ve olumsuz görünüşleri şeklinde ifade edilemeyeceği kanaatindeyiz.

Eşitlik ilkesi ile ayrımcılık yasağının birbirleriyle ilişkisi konusunda Gülmez, ele alınan farklı yaklaşımlar dâhilinde, her iki kavramın ayrılamaz nitelikte bir bütünlüğe sahip olduğu sonucuna vararak, her iki kavramı da birleştiren “*ayrımcılık yasaklı eşitlik*” teriminin tercih edilmesini önermiştir. Burada yapılan “*ayrımcılık yasaklı eşitlik*” tanımı hem eşitlik ilkesini hem de ayrımcılık yasağını tanımlar ve birleştirir bir niteliğe sahip olup şu şekildedir:

*Ayrımcılık yasaklı eşitlik, aynı durumda bulunan hak öznelerinin; haklı nedenler olmadıkça, özellikle ırk, cinsiyet, dil, din ve inanç, siyasal ya da başka görüşler, yaş, engel, cinsel yönelim ve benzeri nedenlere dayalı ayırım gözetilmeksizin aynı kurallara bağlı olmasını ve yasaklama, kısıtlama, dışlama ya da yeğleme gibi eylemlere başvurmaksızın, tüm insan haklarından eşitlik koşulları içinde devlet ve işverenlerce yararlandırılmalarının sağlanmasını amaçlayan üstün bir ilke, temel bir haktır.*³⁵⁵

Her iki kavramın ayrı ayrı ihtiva ettikleri anlamların saklı tutulmaları gerekliliği ve kavramları ortaya çıkartan tarihsel süreçlerdeki farklılıklar sebebiyle böylesi bir terim kullanımını yerinde görmemekteyiz. Öte yandan kavramların birbiriyle içi içe geçmiş olmasının ve ayrımcılık ilkesinin tamamlayıcılığı sebebiyle iki kavramın birbirinden ayrılamaz olduğunun tespitleri³⁵⁶ açısından bu tanımlama girişimini kıymetli görmekteyiz.

Hukuk metinlerinde eşitlik ilkesinin üzerinde uzlaşmış ortak bir tanımı mevcut değildir.³⁵⁷ Türk Dil Kurumu Sözlüğü, eşitliğin ilk anlamı olarak iki veya daha çok şeyin eşitliği/denkliği anlamını ortaya koymuştur. Diğer anlamları; insanların kanunlar önünde eşitliği ve fiziksel yahut ruhsal başkalıkları ne olursa olsun, insanlar arasında bulunan toplumsal ve siyasi haklar bakımından ayırım bulunmaması durumu olarak sıralanmıştır.³⁵⁸

İnsanlar arası eşitlik düşüncesinin temel hedefi, eşit muamele ve eşit işlem ilkelerinin uygulanmasıdır ancak eşit işlem uygulaması her durumda adaleti

³⁵⁵ Gülmez, Ayrımcılığın Kaldırılması, ss. 43, 44.; Mesut Gülmez, "İnsan Haklarında Ayrımcılık Yasaklı Eşitlik İlkesi: Aykırı Düşünceler", **Çalışma ve Toplum Dergisi**, Sayı: 2, 2010, (Eşitlik İlkesi) s. 221.

³⁵⁶ Ayrıca bkz. Gülmez, Ayrımcılığın Kaldırılması, ss. 7-12.

³⁵⁷ Karan, Ayrımcılık Yasağı, s. 35.

³⁵⁸ Eşitlik, **Türk Dil Kurumu Sözlüğü**, <https://sozluk.gov.tr/>, (30.06.2021).

sağlamaz. Bazı durumlarda eşitliğin sağlanması için farklı uygulamalara başvurma ihtiyacı da doğacaktır. Farklı olma hakkı, kendi başına eşitlik ilkesinin bir görünüşü olarak da karşımıza çıkabilir.³⁵⁹

Eşitlik kavramını özellikle hukuki bağlamda inşa edebilmek hiç de kolay değildir. Çünkü eşitlikten bahsedebilmek için karşılaştırılabilir iki şeyin mevcut olması ve bu iki şeyin "yeterli" düzeyde birbirlerine emsal teşkil edebilmeleri gerekmektedir.³⁶⁰ Oysa hangi iki durumun, olayın ya da kişinin birbirlerine emsal teşkil edebileceğinin ve karşılaştırılabilir nitelikte olduğunun belirli bir kuralı mevcut değildir.³⁶¹ Bu sebeple bir eşitlik ilkesi inşa edebilmek için, hangi öznelere birbirine emsal tutulabileceği ve bu amaçla hangi benzerlik kriterlerine başvurulabileceğini ortaya koyabilmek gibi bir problemle karşı karşıya kalınacaktır. Bu kıstasların geliştirilebilmesi için ise bambaşka ilkelere ihtiyaç vardır.³⁶² Yani eşitlik ilkesi tek başına, yekpare, kendisini var edebilen ve statik bir ilke değildir. Bunun yerine eşitlik ilkesinin nitelikleri olarak, dinamik olması, başka ilkelere beslenmek zorunda olması ve beslendiği ilkelerin özelliklerine göre farklı eşitlik anlayışlarına gebe olması olarak sayılabilir.

İnsan hakları hukukunun temel düsturlarından olan "bütün insanların eşitliği" ifadesi de elbette tüm insanların fiziksel ve olgusal bağlamda değil de normatif anlamdaki eşitliğini ortaya koyar. Bu eşitlik anlayışı, herkesin insanlık onurunda eşit olduğu, herkesin bu bağlamda eşit değerde olduğu ve dolayısıyla tüm insanların eşit işlem görmeye hakkı olduğu düşüncesine dayanan normatif düzenlemeleri var etmiştir. Bu eşitlik ilkesinin ölçütü, beslendiği tüm kaynaklarla birlikte hukuktur.³⁶³

Yukarıda izah edilen tarihsel süreç içerisinde ve toplumsal evrimlerin sonucunda geline aşamada, eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağı vazgeçilemez ve devredilemez temel insan hakları olarak kabul edilir.³⁶⁴ Günümüz eşitlik anlayışı ise temel olarak şekli eşitlik ve maddi eşitlik anlayışı olarak ikiye ayrılmaktadır.³⁶⁵ Bu ayrım Aristo'nun "benzerlere benzer, farklılara farklı muamele" formülünden bugüne

³⁵⁹ Kibar, s. 4.

³⁶⁰ Öden, ss. 17, 18.

³⁶¹ Fredman, s. 8.

³⁶² Kibar, ss.30-33.

³⁶³ Öden, ss. 22-24.

³⁶⁴ Melek Göregenli, " Temel Kavramlar: Önyargı, Kalıpyargı ve Ayrımcılık", **Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar**, (Der. Kenan Çayır ve Müge Ayan Ceyhan), 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, (Önyargı), s.18.

³⁶⁵ Şekli eşitlik, sayısal eşitlik ve normatif eşitlik şeklindeki alternatif tasnif için bkz. Öden, ss. 25-41.

kadar gelmiştir.³⁶⁶ Aristo'nun formülündeki benzerlere benzer muamele etme ilkesi şekli eşitliğin en belirgin özelliğidir. Farklılara farklı muamele etmek de yine şekli eşitlik anlayışına dahildir. Maddi eşitlik anlayışı da bu formülün farklılıklara ilişkin kısmıyla ilgili olup, yapısal farklılıklara ilişkin ayrımcılığı ortadan kaldıracı özel önlemler alınması marifetiyle sonuçlara odaklanan anlayıştır. Şekli eşitlik anlayışı benzer durumdakilere yönelik simetrik muamelelere odaklanırken, maddi eşitlik anlayışı fiili eşitsizlikleri gidermeye yönelik asimetrik muamelelere odaklanır.³⁶⁷

İki temel adalet türü olan denkleştirici adalet ile dağıtıcı adalet anlayışları ile şekli eşitlik ve maddi eşitlik anlayışları arasındaki ilişki dikkat çekicidir. Denkleştirici adalet anlayışı, adalet kavramını daha aritmetik ve nesnel eşitlik düzleminde ele almaktadır. Suçlar ile cezalar arasındaki orantılılık gibi, karşılıklı hukuki pozisyonlar arasında nesnel bir denklige erişmenin adaleti sağlayacağı düşüncesine dayanır. Diğer yandan dağıtıcı adalet anlayışı ise adaleti karşılıklı bir ilişkiden daha çok, toplumsal bir ilişki içerisinde değerlendirir. Aritmetik bir denklikten ziyade, adalete konu olan girdiler arasında orantısal bir fayda yakalanmasıyla adaletin tesis olunacağı düşüncesi bu anlayışla ifade olunur. Dağıtıcı adalet anlayışında farklı niteliklerdeki öznelerin özgün ihtiyaçları gözetilmek durumundadır. Bu veriler ışığında, denkleştirici adalet ile şekli eşitlik anlayışlarının; dağıtıcı adalet ile de maddi eşitlik anlayışlarının birbirine paralel anlayışlar oldukları söylenebilir.³⁶⁸

a. Şekli Eşitlik

Bu anlayışa göre herkesin tüm muhtemel koşullarda eşitliği karinedir ve ayrımcılık istisnai vakalar olarak ortaya çıkabilir. İspat edilebilen eşitsizliklere farklı muamele edilebileceği istisnai olarak öngörülmüştür. Yapısal olarak bir ayrımcılık olabileceği bu kuramca tespit edilememiştir. Dolayısıyla eşitliğe erişebilmek için yapısal önlemlere gerek de görülmemiştir. Mevcut eşitlik düzeninin korunması eşitliğin tesisi için yeterli olacaktır. Herkesin tüm muhtemel hallerde eşit olduğu

³⁶⁶ Yücel, Ayrımcılık Yasağı, ss.12.,13.

³⁶⁷ Karan, Ayrımcılık Yasağı, s. 85.

³⁶⁸ Adnan Güriz, "Adalet Kavramı Üzerine", **Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi**, (Muğla Üniversitesi "Felsefe Günleri" 9-12 Ekim 2003 "Adalet" Sempozyumu Bildirileri), (Haz. Hayrettin Ökçesiz), İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 19, 20. , Kibar, s.27.

varsayımı dâhilinde, eşit durumdakilere eşit muamele uygulanmasının, ayrımcılık yapılmadığı müddetçe mevcut eşit durumun korunmasının yeterli görüldüğü eşitlik anlayışı, şekli/formel³⁶⁹ eşitlik anlayışıdır.³⁷⁰

Farklı durumdakilere farklı muamele edilmesi de bu anlayış kapsamında ayrımcılık sonucunu doğurmaz. Şekli eşitlik anlayışında farklı durumdakilere farklı muamele uygulanması maddi eşitlik anlayışında olduğu gibi dezavantajlı grubun yapısal eşitsizliğini ortadan kaldırmaya yönelik değil, karşılaştırmanın yapıldığı somut durum bağlamında ve karşılaştırma kriteri nazarında makul olabilecek bir farklı muameleyi öngörmekten ibarettir. Bu anlayışta bireylerin dahil oldukları dezavantajlı grup mensubiyeti üstünden değil de bireysel olarak ele alındığını görürüz. Dolayısıyla farklılığın tespitinde toplumsal ve yapısal eşitsizlikler değil bireysel farklılıklar tespit edilebilmektedir.³⁷¹

Şekli eşitlik anlayışı, eşitliğin asgari ölçütü olan "*kanunlar önündeki eşitlik*" anlayışını ifade eder. Bu anlayış ile devletin tüm bireylere eşit uzaklıkta durma ve benzer pozisyonlardaki kimselere farklı muamele uygulamama anlayışı ortaya koyulmuştur.³⁷² Böylelikle inanç, ırk ve cinsiyet ayrımcılığı gibi geleneksel ayrımcılıklara karşı önemli bir koruma alanı oluşturmuş olsa da dezavantajlı grupları ve farklılıkları koruyamıyor olması sebebiyle tek başına eşitlik ilkesinin tesisine yeten bir anlayış değildir.³⁷³

Daha da öte, şekli eşitlik anlayışı gerçek eşitliğe ulaşmakta bir engel teşkil eder ve yapısal eşitsizlikleri pekiştirmektedir. Özellikle doğrudan ayrımcılığa karşı etkili bir koruma oluşturmaya rağmen dolaylı ayrımcılığa karşı şekli eşitlik anlayışının yetersiz kaldığı görülmüştür. Örneğin yürüme engelli bir kimse diğer kişilerle aynı işe başvurup kabul alabilse de iş yerinde yürüme engellilere uygun bir fiziki ortam yoksa bu işte çalışamayacaktır.³⁷⁴ İşte şekli eşitlik anlayışının gözden kaçırdığı yapısal sorun bu noktadır.

Şekli eşitlik anlayışının olumsuz diğer yönleri, bireyci bir anlayışla kişilerin dâhil oldukları sosyal statülerden soyutlanarak ele alınması, eşitliğe ulaşmak için

³⁶⁹ "*Formel eşitlik*" terimi seçeneği için bkz. Salman, s. 12.

³⁷⁰ Öden, ss. 26, 27.; Gül ve Karan, ss.10-11.

³⁷¹ Karan, Ayrımcılık Yasağı, ss. 78-83.

³⁷² Öden, ss. 28, 29.

³⁷³ Fredman, s. 8.

³⁷⁴ Fredman, s. 9.; Gül ve Karan, s.11.; Yücel, Ayrımcılık Yasağı, ss.13,14.

devletlere yalnızca negatif yükümlülükler yüklemesi ve emsal tutulan durumların/öznelerin ara pozisyonlarını hesaba katmıyor oluşu olarak sıralanabilir. Yine bu anlayışta emsal özne değerlendirmesi yapmak için bir karşılaştırma mekanizmasının mecburi olması da eşitliğin bağımsız ve otoritelerden ari şekilde tespit edilebilmesini olanaksız kılmaktadır. Karşılaştırmacı bulunamayan durumlarda şekli eşitlik anlayışı hiçbir şekilde anlam ihtiva etmeyecektir.³⁷⁵

Şekli eşitlik anlayışının olumsuz yönlerinden kurtulabilmek içinse eşitsizliği tarihsel ve sosyal bir olgu olarak ele almak mecburidir. Toplumsal evrim süreçleri dâhilinde ve iktidarı elinde bulunduran toplumsal grupların sosyo-politik konumlarının bilgisi ışığında eşitsizliğin ele alınması, objektif ve rasyonel bir eşitlik ilkesi geliştirebilmek için elzemdir.

b. Maddi Eşitlik

Kişiler ya da gruplar arasında olabilecek farklılıkları yapıcı bağlamda göz önünde bulunduran ve farklılıkları eşit/aynı kabul etmediği için de geçici özel önlemler öngörebilen eşitlik anlayışı da maddi eşitlik anlayışıdır.³⁷⁶

Şekli eşitlik anlayışı temelde herkese aynı muamelede bulunma borcu yüklerken, maddi eşitlik anlayışı ilave olarak farklılara farklı muamelede bulunma marifetiyle ilgili haktan eşit faydalandırma borcu yüklemektedir.³⁷⁷ Farklılıktan kasıt ise eşitliği bozan tüm değişkenlerdir. Şekli eşitlik anlayışı varsayımsal eşitlik kabulü üstüne kuruluyken, maddi eşitlik anlayışı fiili eşitsizliklerin çözümüne odaklıdır. Buradan hareketle şekli eşitlik anlayışının hukuk teorisinden, maddi eşitlik anlayışının ise adalet teorisinden hareket ettiği söylenebilir.³⁷⁸

³⁷⁵ Fredman, ss. 10-14.; Karan, Ayrımcılık Yasağı, s. 39.

³⁷⁶ Yücel, Ayrımcılık Yasağı, ss. 15, 16.; Gül ve Karan, s.12.; Kibar, s. 37.; Tanay, ss. 59, 60.; Anayasa hukukunda “*Maddi Hukuki Eşitlik*” olarak ifade edilen eşitlik türü, çalışmamızda insan hakları hukuku kapsamında incelenen “*Maddi Eşitlik Anlayışı*”ndan bağımsız olmamakla birlikte, anayasa hukukuna özgü bir terimdir. Çalışmamız ise insan hakları hukuku terminolojisine ve doktrinine sadık kalınarak yürütülmüştür. İki farklı şekilde ifade edilen eşitlik anlayışları/türleri arasındaki ilişkinin tespiti çalışmamızın kapsamı dışında kalmaktadır. Konunun anayasa hukuku bağlamındaki çalışmalara örnek olarak bkz. Öden.; Selda Çağlar, “Anayasa Mahkemesi Kararlarında Eşitliğin Dar Yorumu”, **Ankara Barosu Dergisi**, Sayı: 3, 2012, ss. 41-86.

³⁷⁷ Sabriye Beste Kabaçam, **Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Anayasa Mahkemesi Kararları Örnekleriyle Ayrımcılık Yasağı**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2019, s. 18.; Özyılmaz, s. 16.

³⁷⁸ Karan, Ayrımcılık Yasağı, s. 43.

Eşitsizliklerin kaldırılması noktasında devletler bir yandan ayrımcılıktan kaçma negatif yükümlülüğü altındayken, diğer yandan da ayrımcılığın önlenmesini ve ortadan kaldırılmasını sağlayacak tedbirleri alma pozitif yükümlülüğü altındadır.³⁷⁹ Maddi eşitlik anlayışının ortaya koyduğu geçici özel önlemler alma yükümlülüğü de bu pozitif yükümlülükler arasında yer alır.

Özel önlem uygulamalarında, farklı muamele uygulamak eşitlik ilkesiyle çelişir gibi gözükse de asıl amaç gerçek bir eşitliği tesis etmek olduğundan, esasında eşitlik ilkesiyle çelişen bir durum söz konusu değildir. Bilakis, şekli eşitlik anlayışının yetersiz olduğu farklı durumları da eşitliğe kavuşturan tamamlayıcı bir anlayıştır. Elbette farklı durum ve kişilere karşı uygulanacak farklı muameleler, eşitsizliği ortadan kaldırmaya yetecek ölçüde ve sürede uygulandığı müddetçe geçerli olacaktır.

Birleşmiş Milletler bünyesinde yapılan pek çok çalışmada, maddi eşitlik anlayışı uluslararası alanda tanınmıştır. BM MSHS'nin denetim organı olan BM İHK'nin 18 Numaralı Genel Yorumu³⁸⁰ dolaylı ayrımcılığı tanıyor olup, eşitsizliğin giderilmesi amacıyla geçici özel önlemler almayı da gerekli görmektedir. Benzer şekilde 28 Numaralı Genel Yorum'da³⁸¹, CEDAW 4. maddesinde³⁸², CEDAW 5 Numaralı Genel Tavsiyesi'nde³⁸³, CEDAW 19 Numaralı Genel Tavsiyesi'nde³⁸⁴ ve CEDAW 25 Numaralı Genel Tavsiyesi'nde³⁸⁵ de cinsiyet temelli ayrımcılığın önlenmesi için devletlere pozitif yükümlülükler yüklenmiştir. Her Türlü Irksal Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin ilk iki maddesinde yine pozitif yükümlülük düzenlenmişken³⁸⁶, ırk temelli ayrımcılık

³⁷⁹ Karan, Ayrımcılık Yasağı, ss. 81-86.; Gül ve Karan, s.13.; Kabaçam, ss. 19, 20.

³⁸⁰ CCPR, No. 18.

³⁸¹ CCPR, **General Comment No. 28: Equality of Rights Between Men and Women (Art.3)**, 29.03.2000, <https://www.refworld.org/pdfid/45139c9b4.pdf>, (03.07.2021).

³⁸² UN, **Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women**, 18.12.1979, <https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/text/econvention.htm>, (03.07.2021).

³⁸³ CEDAW, **General Recommendation No. 5: Temporary Special Measures**, 1988, <https://www.refworld.org/docid/52dcfeb84.html>, (03.07.2021).

³⁸⁴ CEDAW, **General Recommendation No. 19: Violence against Women**, 1992, <https://www.refworld.org/docid/52d920c54.html>, (03.07.2021).

³⁸⁵ CEDAW, **General Recommendation No. 25, on article 4, Paragraph 1, on Temporary Special Measures**, (CEDAW No. 25) 2004, <https://www.refworld.org/docid/453882a7e0.html>, (03.07.2021).

³⁸⁶ Gemalmaz, Uluslararası Sistemler, ss. 345-367.

yasağına ilişkin 32 Numaralı Genel Tavsiye³⁸⁷ de yine doğrudan geçici özel önlemlerin anlamını ve sınırlarını ortaya koymuştur. BM ESKHS'de ayrımcılık yasağı 2. maddede düzenlenirken³⁸⁸, Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi'nin 20 Numaralı Genel Yorumu³⁸⁹ da maddi eşitlik anlayışını gösterir bir ayrımcılık yasağı anlayışı ortaya koymuştur. Bunlara ilaveten ESKHS Komitesi'nin engellilere karşı ayrımcılık hakkındaki 5 Nolu Genel Yorumu'nda³⁹⁰ ve diğer genel yorum formatındaki belgelerinde geçici özel önlemlerin gerekliliğini somutlaştırarak, maddi eşitlik anlayışına önemli seviyede katkı yaptığı söylenebilir.³⁹¹

Maddi eşitlik anlayışı iki temel farklı yoruma sahiptir. Liberal düşünceye göre maddi eşitliğe fırsatları eşitleyerek erişilebilecekken, sosyalist düşünceye göre maddi eşitliğe ancak sonuçları eşitleyerek erişilebilir.³⁹²

(1). Fırsat Eşitliği

Bu anlayışa göre, ilgili haktan beklenen faydanın edinilebilmesi için gerekli olan asgari fırsatlar herkese eşit olarak sunulmalıdır. Fırsat eşitliği anlayışı, bireylerin hayattaki konumlarının birbirlerinden farklı olabileceğini kabul ederek, asgari olarak kişileri ekonomik sisteme dâhil edebilecek ihtiyaçların karşılanması gerektiğini savunur. Serbest piyasa ile uyumu sebebiyle modern hukukta en sık karşılaşılan eşitlik kavramı olduğu söylenebilir.³⁹³ Bu yaklaşımın koruduğu temel değer, bireylerin toplumsal kurumlara girişte mümkün mertebe eşit fırsatlarla donanmış olmaları gerekliliği ilkesidir. Bir diğer söyleyişle fırsat eşitliği, bireylerin toplumsal

³⁸⁷ CERD, **General Recommendation No. 32: The Meaning and Scope of Special Measures in the International Convention on the Elimination of Racial Discrimination**, 24.09.2009, (No. 32), <https://www.refworld.org/docid/4adc30382.html>, (03.07.2021) .

³⁸⁸ **BM Ekonomik Sosyal Kültürel Haklar Sözleşmesi**, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c016/tbmm22016089ss0148.pdf>, (03.07.2021).

³⁸⁹ CESCR, **General Comment No. 20: Non-Discrimination in Economic, Social and Cultural Rights**, 10.06.2009, <https://www.refworld.org/docid/4a60961f2.html>, (03.07.2021) .

³⁹⁰ CESCR, **General Comment No. 5: Persons with Disabilities**, 09.12.1994, <https://www.refworld.org/pdfid/4538838f0.pdf>, (03.07.2021).

³⁹¹ Kibar, ss.38-47.

³⁹² Yücel, Ayrımcılık Yasağı, s.16.; Coşkun, s. 25.

³⁹³ Hakan Ataman, **Ayrımcılığa Karşı Bir Adım At**, İnsan Hakları Gündemi Derneği, Ankara, 2011, s. 6, https://insanhaklariizleme.org/vt/yayin_view.php?editid1=1446, (10.03.2021).; Ataman ve Vural, s. 2.

kurumlara kendi yetenekleriyle girebilme şansına sahip olabilmeyi ifade eder. Bu anlayış doğal olarak devletler için pozitif yükümlülükler öngörür.

Fırsat eşitliği anlayışının, 19. ve 20. yüzyıllarda yaygınlaşan sosyalist düşüncenin sosyal demokrasi kanadınca savunulduğu görülmektedir. Temel olarak bir işçi sınıfı ideolojisi olan sosyal demokrasinin başat ilkesi "*sosyal devlet*" tir. Fırsat eşitliği düşüncesi de sosyal devlet anlayışına hizmet eden bir düşünce olmuştur.³⁹⁴ Diğer yandan günümüz liberal hukuk sistemlerinde toplumsal kurumların serbest ekonomiye göre düzenlendiği göz önünde bulundurulacak olursa, fırsat eşitliği anlayışının serbest ekonomide özne olabilme fırsatına sahip olmak talebine evrildiği de söylenebilir.

Fırsat eşitliği anlayışı temel olarak yöntemsel fırsat eşitliği ve gerçek fırsat eşitliği olarak iki farklı yaklaşımı kapsamaktadır. Yöntemsel fırsat eşitliği fırsat eşitliği anlayışının ilkel hali olup, yalnızca başlangıçtaki formel eşitliğin sağlanmasına karşılık gelir. Bu yönüyle maddi eşitlik anlayışından çok şekli eşitlik anlayışına yakındır. Buna karşılık gerçek fırsat eşitliği anlayışına ulaşılabilmesiyle, eşitsizliğin ortadan kaldırılması için özel önlemler alınması gerekebileceği de öngörülebilmektedir. Böylece fırsat eşitliği anlayışı maddi eşitlik anlayışına yaklaşmıştır.³⁹⁵

Tüm kamusal haklar için fırsat eşitliği amaçlanabilir fakat uygulamada özellikle eğitim alanındaki fırsat eşitliği çabalarının öne çıktığı görülmektedir. İstihdama erişimde eşitlik, mesleki ilerlemede eşitlik, siyasi alanda ve iş hayatında kadınlara kota verilmesi ile engellilere ve eski hükümlülere istihdamda kontenjan verilmesi gibi uygulamalarla dezavantajlı gruplara fırsat eşitliği sağlanması amaçlanmıştır.³⁹⁶

Bu anlayış, ayrımcılık konusu olan durumu egemen grup üstünden tanımlamakla ve ayrımcılığa sebep olan asıl hususları hesaba katmamakla eleştirilir.³⁹⁷

(2). Sonuçlarda Eşitlik

³⁹⁴ Gören, s.3299.; Kibar, s.22.

³⁹⁵ Fredman, ss. 18,19.; Salman, ss. 16, 17.

³⁹⁶ Yücel, Ayrımcılık Yasağı, ss.17-18.; Özyılmaz, ss. 51,52.; Coşkun, s. 98.; Salman, s. 17.

³⁹⁷ Karan, Ayrımcılık Yasağı, s. 52.

Bu anlayış ise ekonomik sonuçlarda eşitliği sağlamayı amaçlar. Sonuçlarda eşitliğe erişebilmek için, dezavantajlı gruplara fırsatların yanında ekonomik ürünlerin de adil dağıtılmasının nihai eşitliğe erişmek için mecburi olduğu düşünülmektedir. Buradaki pozitif yükümlülükler ise kişinin sahip olabileceği tüm farklılıkların ve dezavantajların devlet eliyle giderilip pratik bir eşitliğe erişmeyi ortaya koyan sosyalist anlayıştaki genişliktir. Sonuçlarda eşitlik anlayışı bireysel ölçekte bir eşitlik talebi olmayıp toplumsal düzeyde bir eşitlik talebine dayanır. Ekonomik anlamda toplam gelirin yeniden paylaşılması anlayışını da yansıtır. Bu yönüyle de en uç eşitlik idealini oluşturur.³⁹⁸

Sonuçlarda eşitlik anlayışı doğal yetenekleri ve başlangıç koşullarını göz ardı ettiği gerekçesiyle liberal eşitlik anlayışına sahip olanlarca eleştirilir. Sonuçlarda eşitlik anlayışı ayrıca, rekabeti ve dolayısıyla teknolojik gelişmeyle ilerlemeyi engelleyici olacağı gerekçesiyle de eleştirilmektedir.³⁹⁹ Bu anlayışın azınlık ve LGBTİ+ bireyler gibi farklılıkların kabulü noktasında isabetli yorumlara varmayı zorlaştırabileceği de gelen eleştiriler arasındadır.⁴⁰⁰ Farklı öznelerin aynı bağlamda eşit sonuçlara tabi tutulması, özgün ihtiyaçların göz ardı edilmesi gibi bir sonuca da sebep olabilir.

c. Ayrımcılık Yasağı

Genel olarak karşılaştırılabilir özne veya durumlar arasında, herhangi bir ayrımcılık temeline dayanarak, objektif ve makul bir gerekçe olmaksızın eşitliği bozacak şekilde aynı veya farklı muamele uygulanmasına ayrımcılık diyebiliriz.⁴⁰¹ Farklı muamele prensibini, farklı muamele yasağını, farklılaştırma yetkilerini, eşitleme yetkilerini ve eşitleme yükümlülüklerini bünyesinde barındıran eşitlik ilkesi, ayrımcılık yasağının da kaynağıdır. Bu açıdan bakıldığında, ayrımcılık yasağı genel eşitlik ilkesinin derinleşmiş bir unsurudur denilebilir.⁴⁰² Eşitlik ilkesi anlayışıyla

³⁹⁸ Ataman ve Vural, s. 2.; Kibar, ss. 27-29.; Coşkun, s. 20.

³⁹⁹ Yücel, Ayrımcılık Yasağı, s.17.

⁴⁰⁰ Salman, s. 15.

⁴⁰¹ Ülkü Doğanay, "Ayrımcılık, Söylem Ve Medya", **Ayrımcılığın Yüzleri**, (Der. Ülkü Doğanay), Kapasite Geliştirme Derneği, Ankara, 2018, s.17.; Harris ve diğerleri, s.599.; Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu, **Ayrımcılıkla Mücadele 2018 Raporu**, Ankara, 2019, s.14, <https://www.tihek.gov.tr/ayrimcilikla-mucadele-2018-yili-raporu/>, (17.04.2021).

⁴⁰² Ağırbaşı, Eşitlik İlkesi, s.36.

insan hakları anlayışının sürekli gelişip değiştiği göz önünde bulundurulursa, ayrımcılık yasağının kapsamının da genişleyebileceği tahmin edilebilir.⁴⁰³

Ayrımcılık yasağı kavramının, tüm dünyada ayrımcı politikalarla pek çok insanın ölümüne ve pek çok acıya sebep olan İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelişen insan hakları anlayışıyla birlikte yaygınlaştığı görülmektedir. Hukuk dünyasında ayrımcılık kavramının uluslararası hukuk belgelerinde ilk olarak 1948 yılında ilan edilen İHEB'de düzenlendiği bilinmektedir.⁴⁰⁴

Günümüzde hâlâ İslamofobi⁴⁰⁵, anti-semitizm⁴⁰⁶, yabancı düşmanlığı, homofobi ve cinsiyet ayrımcılığı maalesef tüm dünyada oldukça yaygındır.⁴⁰⁷ Ayrımcılıkla mücadele edebilmek için gerekli yasal ve toplumsal önlemlerin alınması⁴⁰⁸ tüm devletlerin görevidir.

Bu çalışmada “*ayrımcılık*” terimi tercih edilmiş olsa da ayrımcılık yasağını düzenleyen Anayasası’nın 10. maddesinde⁴⁰⁹ “*ayırım*” terimi kullanıldığı ve Türkçe anlam bilgisi açısından taşıdıkları farklı anlamlardan ötürü bu konunun tartışmaya değer olduğunu düşünen yazarlar vardır.⁴¹⁰

Ayrımcılık yasağını tüm yönleriyle kavrayabilmek için, ayrımcılığın sebeplerini, ayrımcılığı etkileyen faktörleri, ayrımcılığın görünüş hallerini ve ayrımcılık yasağıyla ilgili tamamlayıcı kavramları ortaya koymak gerekir.

⁴⁰³ Ulaş Karan, "Eşitlik İlkesi Ve Ayrımcılık Yasağı: Hukuksal Çerçeve", **Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar**, (Der. Kenan Çayır ve Müge Ayan Ceyhan), 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, (Eşitlik ilkesi), s.136.

⁴⁰⁴ Karan, Eşitlik İlkesi, s.139.

⁴⁰⁵ ECRI, **General Policy Recommendation No. 5 on Combating Intolerance and Discrimination Against Muslims**, 16.03.2000, <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/recommendation-no.5>, (21.11.2021).

⁴⁰⁶ Ahmed Shaheed, **Report of the Special Rapporteur on Freedom of Religion or Belief**, UN General Assembly, A/74/358, 20.09.2019, <https://undocs.org/A/74/358>, (21.11.2021).

⁴⁰⁷ Ataman ve Vural, s. 3.

⁴⁰⁸ ECRI, **General Policy Recommendation No. 7 on National Legislation to Combat Racism and Racial Discrimination**, 19.0.2003, <https://www.osce.org/files/f/documents/a/5/42085.pdf>, (17.11.2021).; Hakan Ataman ve Orhan Kemal Cengiz, **Türkiye'de Nefret Suçları**, 1. Baskı, İnsan Hakları Gündemi Derneği, Ankara, 2009, ss. 16-24.

⁴⁰⁹ **T.C. Anayasası**, 12. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2014, (Anayasa) s. 5.

⁴¹⁰ Şirin, İçtihatlar, ss. 217, 218.

2. Ayrımcılığın Sebepleri ve Dışsal Faktörleri

a. Önyargıdan Nefret Suçuna

Ayrımcılık sonuçları itibariyle hukuki bir mesele olsa da sebepleri toplumsal, kültürel, hukuksal ve siyasi alanlarda yatmaktadır. Ayrımcılığa sebep olabilecek bazı hususları irdelemek, ayrımcılığı ortaya çıkmadan önleyebilecek önlemleri geliştirebilmek adına anlamlı olacaktır. Maddi eşitlik anlayışı bu önlemlerin alınmasını gerekli kılar.

Kaba bir ifadeyle, bir konu hakkında yeterli bilgi veya tecrübe olmaksızın sahip olduğumuz yargılara önyargı diyebiliriz. Önyargılar, bir kimsenin kişisel niteliklerinden dolayı değil, bu kişinin mensubu olduğu tanımlı sosyal grupla ilgili kalıp yargılar üzerinden kurulan dogmatik olumsuz tutumlardır.⁴¹¹ Üst katta oturan çok çocuklu bir aileden sadece gürültüye maruz kalındığı için rahatsız olunması bu bağlamda bir özellik ihtiva etmez. Fakat komşunun X etnisitesinden olmasından hareketle, X'lerin çok çocuklu olacağı önyargısıyla birlikte komşunun X'liğinden rahatsızlık duyulması bir önyargı örneği olur.⁴¹² Bu gibi önyargılardan hareketle ayrımcı düşünceler geliştirmek ve ayrımcı fiillerde bulunmak pek muhtemeldir.⁴¹³

Belirli bir grup hakkında sahip olunan sınıflandırıcı peşin hükümlere kalıp yargılar diyebiliriz. "*Y'ler pasaklıdır*" veya "*Z'ler inatçıdır*" gibi klişeler kalıp yargılara örnek olarak gösterilebilir. Bu noktada önyargılar ve kalıp yargılar ayrımcılığa varan süreçte birbirini tamamlayıcı nitelikte olurlar. Önyargılara kalıp yargılara dayanarak ulaşıldığının tespiti⁴¹⁴, bu iki farklı kavram arasındaki temel ilişkiyi ortaya koymaktadır.

Önyargı ve kalıp yargının iç grup sempaticizliğini arttırmak ve dış grup mesafesini büyütme marifetiyle, toplumsal gruplar arasında sürekli bir kopukluğa, devamlı bir ayrımcılığa ve grupların ayrımcılıklarını karşılıklı olarak haklıymış gibi

⁴¹¹ Yıldırım ve Tekin, İnanç Temelli Nefret Suçları, ss. 9, 10.

⁴¹² Göregenli, Önyargı, s.21.

⁴¹³ Krishnaswami, s. 63.

⁴¹⁴ Yasemin İnceoğlu, " Medyada Ayrımcılık: Ötekileştirme ve Nefret Söylemi", **II. Uluslararası Ayrımcılık Konferansı**, Eşit Haklar İçin İzleme Derneği, İstanbul, 2020, s. 65.

gösteren bir sürece yol açtığı görülmektedir.⁴¹⁵ Karşılıklı ötekileştirildiklerini gören farklı grup üyeleri, karşılaştıkları önyargılarla kendi önyargılarını pekiştirebilirler.

Toplumsal grup üyelerinin, toplumun merkezine mensubu oldukları grubu koymalarına, kendilerini geri kalan tüm gruplardan üstün tutarak diğer grupları yok saymalarına ve diğer gruplara karşı nefret söylemi geliştirmesine ötekileştirme denilebilir.⁴¹⁶

Toplumsal bir varlık olarak insan, içinde yaşadığı toplumu birbirlerine benzer özelliklerden oluşan sosyal sınıfların bir arada yaşaması olarak algılar. Biyolojik, cinsiyete göre, inançsal ve başka ölçütlere göre yapılan sosyal sınıflandırmaların beraberinde kalıp yargılar da oluşur. Bu kalıp yargıların bireyler arası davranışsal beklentileri belirlediği ve beklenti duyulan sosyal sınıfın bu manipülasyon altında zamanla beklentilere uygun davranarak kalıp yargıları haklı çıkardığı görülmektedir.⁴¹⁷ Önyargıların ve kalıp yargıların varlıklarını sürekli hale getiren bu karşılıklı ötekileştirme etkisi, ayrımcılığın meşrulaştırılmasına da sebebiyet vermektedir.

Uzun süreli ayrımcılık uygulamalarının görüldüğü toplumlarda, ayrımcılık mağdurlarının pozisyonlarını kanıksayabildikleri ve ideal toplumsal düzenin mevcut ayrımcılık uygulamalarının hüküm sürdüğü düzen olduğunu kabul edebildikleri görülmektedir.⁴¹⁸ Ötekileştirilenlerin maruz kaldıkları ayrımcılıkları kabul etmeleri ve buna karşı çıkmamaları ise "*ayrımcılığın meşrulaştırılması*" olarak bilinir. Ayrımcılığın meşru görülmesi de elbette ayrımcılığın ortadan kaldırılmasını zorlaştırmaktadır.⁴¹⁹ Kimi mağdurların maruz kaldıkları ayrımcılığı hak ettiklerini düşünmeye varacak kadar sindirilmeleri ve eşitlik umudunu kaybetmiş olmaları, eşitlik ilkesi ve insan hakları anlayışı açısından ciddi kayıplardır.

Önyargının, ötekileştirmenin ve ayrımcılığın meşru görülmesinin elbette sosyolojik ve inançsal dinamikleri de vardır. Kültürel olarak hiyerarşik şekilde organize olmuş toplumlarda, üstün toplumların kendilerinden aşağıdaki toplumları

⁴¹⁵ Göregenli, Önyargı, ss.22-24.

⁴¹⁶ Y. İncoğlu, s. 65.

⁴¹⁷ Hanife Andaç Demirtaş Madran, "Temel Beklenti Etkisi: Kendini Gerçekleştiren Kehanet", **Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar**, (Der. Kenan Çayır ve Müge Ayan Ceyhan), 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss.29-40.

⁴¹⁸ Krishnaswami, s. 62.

⁴¹⁹ Melek Göregenli, "Ayrımcılığın Meşrulaştırılması", **Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar**, (Der. Kenan Çayır ve Müge Ayan Ceyhan), 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, (Meşrulaştırılma), ss.61-71.

aşağılaması, aşağıladığı gruplar hakkında önyargılar ve kalıp yargılar üretmesi ve buna karşı aşağılanan toplumsal grupların hiyerarşik pozisyonları gereği bu durumu kanıksamış olmaları sıkça rastlanan durumlardır. Hiyerarşik yapılanmalar yalnızca kültürel veya inançsal sebeplerle değil, küresel ölçekte ekonomik sebeplerle de oluşabilmektedir. Geniş anlamıyla neoliberal kapitalist toplumlarda ekonomik güce dayalı oluşan sınıflaşmalar arasında da çok benzeri süreçlerin yaşandığı görülmektedir.⁴²⁰ Tüm bunlarla birlikte yaygınlaşan önyargılar, ötekileştirme ve ayrımcılığın meşrulaştırılmasının sonucu olarak ayrımcılık eylemlerine uygun zeminler hazırlanmış olmaktadır.

Önyargı ve kalıp yargı sahibi kimseler genellikle nefret söylemleri yoluyla ayrımcılık yasağını sözel olarak ihlal ederler. Nefret söylemi şu şekilde tanımlanır:

*[...]bir kişiyi ya da grubu, ırkı, cinsiyeti, yaşı, etnisitesi, milliyeti, dini, cinsel yönelimi, cinsel kimliği, engelliliği, ahlaki ya da politik görüşleri, sosyo-ekonomik sınıfı, mesleği ya da görünüşü, zihinsel kapasitesi vb. özelliği nedeniyle küçük düşürmeye, yıldırmaya, bunlara karşı şiddet veya önyargıyı kışkırtmaya niyet eden söylemler[...]*⁴²¹

Bu tanıma dayanarak ayrımcılık yasağının nefret saikiyle ihlal edildiği tüm söylemlerin nefret söylemi teşkil edeceğini söyleyebiliriz. Nefret söylemi jest, mimik, el hareketi ve taciz edici ifade gibi sözel olmayan ifadelerle de oluşabilir. Nefretin tüm bu dışa vurum halleri temel olarak nefret mağdurunu tehdit etmeye hizmet eder. Nefretin özelliği olarak nefret söylemi de çok hızlı şekilde taraftar toplayıp kitlesel bir tehdide zemin hazırlayabilir. Nefret söylemi aynı zamanda dil aracılığıyla işlenen bir şiddete de karşılık gelir.⁴²² Nefret söylemi ifade özgürlüğü kapsamında kabul edilemez.⁴²³

Nefret söylemleri fiziksel saldırı, saldırı tehdidi, taciz, mala zarar verme, duvar yazılama, kapı işaretleme, kundaklama, nefret içerikli yayın dağıtımı vb. şekillerde ortaya çıktığında nefret suçuna dönüşmüş olur. Nefret söylemi kendi başına kategorik olarak suç sayılmayıp, bir suçun ayrımcılık temeline dayanan bir

⁴²⁰ Michael McEachrane, "Evrensel İnsan Hakları Perspektifinden Irkçılığı Anlamak Üzerine: Yapısal Bir Hesap", **II. Uluslararası Ayrımcılık Konferansı**, Eşit Haklar İçin İzleme Derneği, İstanbul, 2020, ss. 29, 30.; Yücel, Ayrımcılık Yasağı, ss.21-24.

⁴²¹ Doğanay, ss.21-22.

⁴²² Özkan Agtaş, "Nefret Söylemi, Dilsel Yaralanma ve Siyasal Faillik", **Ayrımcılığın Yüzleri**, (Der. Ülkü Doğanay), Kapasite Geliştirme Derneği, Ankara, 2018, ss.66-75.

⁴²³ Y. İncoğlu, s. 66.

saikle işlenmesi halinde nefret suçu söz konusu olacaktır.⁴²⁴ Mahkeme'nin Nachova ve Diğerleri v. Bulgaristan⁴²⁵ ile Secic v. Hırvatistan⁴²⁶ gibi davalarda, Romanlara karşı işlenen nefret suçlarına ilişkin yeterli soruşturma yürütülmediği için ihlal kararı verildiği görülmektedir.⁴²⁷ Yehova'nın Şahitlerinin Gldani Cemaati Üyeleri ve Diğerleri v. Gürcistan⁴²⁸ kararında ise azınlık inancına karşı işlenen nefret suçunun yeterince soruşturulmaması hakkında ihlal kararı verilmiştir. Şimşek ve Diğerleri v. Türkiye⁴²⁹ başvurusunda 9. madde yönünden bir inceleme yapılmasa da hemen hepsi Alevi olan 17 kişinin kolluk kuvveti tarafından öldürülmesine ilişkin olarak Sözleşme'nin 2. maddesinde düzenlenen yaşam hakkının, 13. madde kapsamındaki etkili soruşturma yürütme ilkesi özelinde ihlal edildiğine hükmedilmiştir.

Nefret söylemleri ile önyargı ve kalıp yargı arasında karşılıklı olarak birbirini besleyen bir ilişki olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Dolayısıyla ayrımcılıkla mücadelenin bir ayağı olarak da nefret söylemlerinin önlenmesi yönünde çalışmalar yapılması gerekecektir.

Sonuç olarak denilebilir ki; önyargılar ile kalıpyargılar nefret söylemine yol açarak dışlama, tahakküm ve nefret suçları gibi ayrımcılık eylemlerine sebebiyet verirler.⁴³⁰ "*Aleviler yıkanmaz*" ve "*Alevilerin yemekleri yenmez*" gibi önyargı ve kalıp yargıların⁴³¹ Aleviler aleyhine nefret söylemlerine⁴³² dönüştüğü, Alevilerin kapılarının işaretlenmesi veya topluca katledilmeleri⁴³³ gibi nefret suçlarına⁴³⁴ ve

⁴²⁴ Tankut Taşkın Soykan, "Nefret Suçu Kavramı", **Nefret Suçlarıyla Mücadele Konferansları Konuşma Metinleri**, (Haz. Hakan Ataman), 1. Baskı, İnsan Hakları Gündemi Derneği, Ankara, 2010, s. 46.; Ataman ve Cengiz, Nefret Suçları, s.7.; Yıldırım ve Tekin, İnanç Temelli Nefret Suçları, ss. 9-11.

⁴²⁵ **Nachova ve Diğerleri v. Bulgaristan**, 6 Temmuz 2005, 43577/98, 43579/98. (B.D.)

⁴²⁶ **Secic v. Hırvatistan**, 31 Mayıs 2007, 40116/02.

⁴²⁷ Ulaş Karan, "Nefret Suçlarından Ne Anlıyoruz?", **Nefret Suçları ve Nefret Söylemi**, Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, (Nefret Suçları) ss. 56-59.

⁴²⁸ **Yehova'nın Şahitlerinin Gldani Cemaati Üyeleri ve Diğerleri / Gürcistan**, 3 Mayıs 2007, 71156/01 .

⁴²⁹ **Şimşek ve Diğerleri v. Türkiye**, 26 Temmuz 2005, 35072/97; 37194/97.

⁴³⁰ Mustafa Kemal Coşkun ve Ercan Şen, **Türkiye'de Ayrımcılık Algısı ve Hak Arama Mekanizmalarına Başvuru Sürecinde Karşılaşılan Engeller**,

Toplum ve Hukuk Araştırmaları Vakfı ve Eşit Haklar İçin İzleme Derneği, Ekim 2020, s. 3, https://www.esithaklar.org/wpcontent/uploads/2021/01/ayrimcilik_algisi_raporu_2020_v2.pdf, (20.11.2021).; Coşkun, s.17.

⁴³¹ Fatma Betül Demir ve Zehra İpek, **Alevilere Yönelik Ayrımcılık, Bir Saha Çalışması**, İnsan Hakları ve Mazlumlar İçin Dayanışma Derneği İstanbul Şubesi, İstanbul, 2015, ss. 16-19.; Aykan Erdemir ve diğerleri, **Türkiye'de Alevi Olmak**, 1. Baskı, Alevi Kültür Dernekleri, Ankara, 2010, ss. 30-73.

⁴³² Erdemir ve diğerleri, ss. 62-66.

⁴³³ Demir ve İpek, s. 14.; Erdemir ve diğerleri, ss. 235-237.; **Şimşek ve Diğerleri v. Türkiye**, 26 Temmuz 2005, 35072/97; 37194/97.

nihai olarak sistematik bir inanç temelli ayrımcılığa⁴³⁵ sebebiyet vermesi bu sürece örnek olarak gösterilebilir.

b. Irkçılığın Genişleyen Anlamı, Çokkültürlülük ve Çoğulculuk

İkinci dünya savaşı sonrasında insan haklarının küresel ve bölgesel ölçekte uluslararası hukukta ciddi şekilde düzenlenmesi ve denetim mekanizmalarının oluşturulmasıyla birlikte⁴³⁶, ırkçılığın görünüş şekilleri de değişmiştir. Irkçılık klasik anlamda biyolojik/ırksal bir ayrıma dayanmakla birlikte, genişleyen anlamıyla beraber cinsiyetçiliği, milliyetçiliği, sınıf ayrımcılığını, göçmen düşmanlığını, İslamofobiye ve akla gelebilecek her türlü ayrımcılık türünü içine alabilecek bir ifade halini almıştır. Genişleyen anlamının odağında kültürel ve sınıfsal aşağılama/sömürme tespitleri bulunur.⁴³⁷

Savaşlar, iç çatışmalar, doğal afetler ve kıtlık gibi kitlesel etki yaratacak durumlardan ötürü insanlar doğdukları coğrafyalardan ve kültürlerden çok başka yerlerde yaşamak durumunda kalmışlardır. Uluslararası göçün yanında uluslararası ticari, bilimsel ve kültürel faaliyetlerin de gelişmesiyle birlikte, günümüzde çoğunlukla globalleşmiş⁴³⁸ bir dünyaya varıldığı söylenebilir. Bu gerçekler dâhilinde pek çok ülkenin pek çok şehrinde çokkültürlülük ile karşılaşmaktadır.⁴³⁹

Özellikle ABD gibi farklı inanç ve etnisiteden insanların oluşturduğu toplumlarda, ırkçılık görünürde kültürel, esasında ise ekonomik motivasyonla devam etmiştir. İkinci dünya savaşı sonrasındaki süreçte Avrupa'ya da yoğun göç olmuştur.

⁴³⁴ Feray Salman, **Hep Yenik Başlama Duygusu, Türkiye'de Ayrımcılık Uygulamaları: Mağdurlar ve Uzmanlar Anlatıyor**, Sivil Toplum Geliştirme Merkezi, Ankara, 2007, ss. 57-59.

⁴³⁵ Pınar Ecevitoglu, "Alevi Açılımının Gölgesinde Türkiye'de Alevi Olmak", **Ayrımcılığın Yüzleri**, (Der. Ülkü Doğanay), Kapasite Geliştirme Derneği, Ankara, 2018, ss. 96-98.; Yücel Demirel, Hülya Kendir ve Adem Yeşilyurt, "Türkiye Kamu Yönetiminde Ayrımcılık: Kürt ve Alevi Yöneticilerin Durumuna İlişkin Sınırlı Gözlemler", **Uluslararası Ayrımcılık Konferansı**, Eşit Haklar İçin İzleme Derneği, İstanbul, 26-27 Mayıs 2018, ss. 45-53.

⁴³⁶ Sagovsky, s. 45.; Kalabalık, ss. 21, 22.

⁴³⁷ Hatice Çoban Keneş, "İdeolojik Bir İnşa Olarak Yeni Irkçılık: Günümüz Irkçılığını Tartışmak, Anlamak ve Adlandırmak", **Ayrımcılığın Yüzleri**, (Der. Ülkü Doğanay), Kapasite Geliştirme Derneği, Ankara, 2018, ss. 49-51.; McEachrane, ss. 29, 30.

⁴³⁸ Peter Beyer, **Religion in the Context of Globalization**, 1st Edition, Routhledge Publishers, New York, 2013, ss.43-45.

⁴³⁹ Matthew Aaron Tennant, "Early Christian Eschatology as a Model for the Modern Practice of Interfaith Dialogue - An Eschatological Model", **Religion Beyond its Private Role in Modern Society**, (Ed. Wim Hofstee ve Arie van der Kooij), (International Studies in Religion and Society, (Ed. Lori G. Beaman ve Peter Beyer) ; Cilt: 20), Brill Publishers, Leiden, 2013, s. 167.

Göçün yönünün çoğunlukla sömürülen toplumlardan sömürgeci toplumlara doğru olduğu görülmektedir. Sanayileşen Avrupa'ya çoğunlukla eski sömürgelerinden olan ilk göç dalgalarında gelenlerin, ilk başlarda ucuz iş gücü teşkil etmeleri sebebiyle kabul gördüğü ancak devamında gettolaştırılarak ayrımcılığa maruz bırakıldığı görülmüştür.⁴⁴⁰ Ayrıca eski sömürge ülkeleri ucuz işgücü kaynağı olarak kullanılmaya devam edilmekte olduğundan, ırkçılığın uluslararası bir mesele olduğu söylenebilir.⁴⁴¹

Artan göçe karşı ırka ve inanca dayalı ayrımcılığın arttığı ve ırkçı siyasi grupların güçlendiği de görülmektedir.⁴⁴² Yaygınlaşan kapitalist düşüncenin, ırkçılığı sermayenin çıkarlarına göre revize ettiğini düşünen Wallerstein, evrenselleşen sermaye gücünün maksimum kâra ulaşabilmek amacıyla, emek sınıfı üstünde bir baskı aygıtı olarak ırkçılığın sermaye lehine kullanıldığını ileri sürmektedir.⁴⁴³ Wallerstein'e göre bu amaçla kapitalizm siyasi ve toplumsal araçları aracılığıyla sürekli olarak yeni "zenciler" üretir. Ulus devletlerin yaygınlaşması da yine kapitalizmin bu ihtiyacını giderecek şekilde organize edilmiştir.

Çokkültürlülüğün bulunduğu yerlerdeki baskın kültürlerin yasal ve sosyal asimilasyon politikalarına karşı, çokkültürlülüğün bir tehlikeden ziyade zenginlik teşkil ettiği noktasından hareketle ırkçılık ve ayrımcılık karşıtı çoğulcu tavırlar oluşmuştur.⁴⁴⁴ Çoğulculuk anlayışı, azınlık gruplarının çokkültürlü toplumlarda ayrımcılığa maruz kalmadan yaşayabilmelerini arzu eden bir anlayıştır.⁴⁴⁵ Bu anlayışın "müdahale etme!" olarak sloganlaştırdığı ve şekli eşitlik anlayışına karşılık gelen türüne göre, devletlerin azınlıkların iç uygulamalarına suç teşkil etmediği müddetçe müdahale etmemeleri çoğulculuğu sağlayacaktır. Çoğulcu anlayışın "ayrımcılık yapma!" şeklinde sloganlaşan diğer türü ise maddi eşitlik anlayışına

⁴⁴⁰ Bülent Somay, "Ayrarak Birleştirmek Mümkün Müdür ?", **Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar**, (Der. Kenan Çayır ve Müge Ayan Ceyhan), 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 103-104.

⁴⁴¹ McEachrane, ss. 33, 34.

⁴⁴² Kenan Çayır, "Gruplararası İlişkiler Bağlamında Ayrımcılık", **Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar**, (Der. Kenan Çayır ve Müge Ayan Ceyhan), 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 8-9.

⁴⁴³ Immanuel Wallerstein, "Kapitalizmin İdeolojik Gerilimleri: Irkçılık ve Cinsiyetçilik Karşısında Evrenselcilik", **İrk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler**, çev. Nazlı Ökten, Metis Yayınları, İstanbul, 2000, ss.39-49.'den aktaran; Çoban Keneş, ss. 41, 42.

⁴⁴⁴ Somay, s. 103.; Yücel, Ayrımcılık Yasağı, s. 25.; İoanna Kuçuradi, **İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları**, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2011, (İnsan Hakları) ss. 133, 134.

⁴⁴⁵ Arslan, s. 87.

tekabül edip, devletlere ayrımcılığı pratikte önlemek için geçici özel önlemler alma yükümlülüğü yüklenmesi gerektiği düşüncesini ifade eder.⁴⁴⁶

Çoğulcu demokratik sistemlerde çoğunluğun iradesiyle azınlık gruplarının ayrımcı şekilde hak ve özgürlüklerinin kısıtlanması mümkün olmaz. Bunun önlenmesi için gerekli yasal ve toplumsal düzenlemeler yerine getirilir ve ortaya konulan ilkeler takip edilir. Bu ilkeler inanç temelli ayrımcılığın önlenmesi açısından da elzemdir.⁴⁴⁷

Günümüzde tüm ayrımcılık türlerinin tek bir ırkçılık ifadesiyle karşılanıp karşılanamayacağı tartışması sürmektedir. Irkçılık ve ayrımcılık hakkındaki terimsel tartışmaların, çoğulculuk mücadelesinin önüne geçmesi, elbette eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağı bağlamında istenen bir sonuç olmaz. Buna karşın, özellikle medya aracılığıyla sürekli olarak inşası devam eden ırkçılık kavramının hangi amaçlara hizmet ettiğini tespit edebilmek ve klasik anlamını unutmadan manipülatif kullanımlarına karşı çıkmak elbette kıymetlidir.⁴⁴⁸

3. Ayrımcılık Türleri

a. Doğrudan Ayrımcılık

Doğrudan ayrımcılık, aynı veya benzer durumdaki özneler arasında belirlenebilir bir özelliğe dayanan ve eşitliği bozacak nitelikteki farklı muamelelerin olduğu hallerde görülür.⁴⁴⁹ Kişinin kusurlu veya hareketinin kasti olup olmaması doğrudan ayrımcılık açısından önem taşımaz.⁴⁵⁰ Yaş temelli ayrımcılık dışında, doğrudan ayrımcılık hallerinde ayrımcılığı haklı çıkarabilecek genel bir gerekçe de olamaz.⁴⁵¹ Şekli eşitlik anlayışının ortaya koyduğu ayrımcılığı tarif eder.⁴⁵²

⁴⁴⁶ Yücel, Ayrımcılık Yasağı, ss.24-26.

⁴⁴⁷ Kuçuradi, İnsan Hakları, ss. 135-139.; Arslan, ss 4-6.; **Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Vakfı v. Türkiye**, 2 Aralık 2014, 32093/10, par. 40.; **Mansur Yalçın ve Diğerleri v. Türkiye**, 16 Eylül 2014, 21163/11, par. 70, 75.; **Manoussakis v. Yunanistan**, 26 Eylül 1996, 18748/91, par. 47.

⁴⁴⁸ Çoban Keneş, ss.49-60.

⁴⁴⁹ Doğru ve Nalbant, s. 605.; **Carson ve Diğerleri v. Birleşik Krallık**, 16 Mart 2010, 42184/05, par. 61.; Gülmez, Ayrımcılığın Kaldırılması, ss. 25, 267.

⁴⁵⁰ Korkut, s.46.

⁴⁵¹ Łukasz Bojarski ve diğerleri, **Ayrımcılık Yasağı Eğitimi El Kitabı**, Human European Consultancy ve Migration Policy Group, 2012, s. 24, <https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/publication/8-ayrmclk-yasag-egitimi-el-kitab/>, (22.04.2021).

Ayrımcılığın en görünür halidir.⁴⁵³ Şekli eşitlik anlayışının sonucu olarak, muamelelerdeki farklılığa odaklı olan yaklaşım dâhilinde tespit edilir.⁴⁵⁴ Mahkeme'nin doğrudan ayrımcılık tespit ettiği kararlara örnek olarak, Yehova Şahidi rahiplerinin diğer inançların görevlilerinin sahip olduğu askerlik muafiyetinden aynı şekilde faydalanamıyor oluşlarına ilişkin verilen Gütl v. Avusturya⁴⁵⁵ kararı gösterilebilir.

Farklı muamele uygulanması amacının meşru olup olmadığının tespitinde, gözetilen değer objektif olarak makul kabul edilebilmesi ve erişilmek istenen amaç ile kullanılan vasıta arasında orantılılık bulunması kriterleri uygulanır. Öte yandan, farklı muameleden kaçınmak adına, karşılaştırılan taraflardan birisinin lehine olan durumun ortadan kaldırılarak her iki taraf için de ayrımcılık konusunun aleyhe şekilde düzenlenmesi “*aşağıya doğru eşitleme*” teşkil eder. Aşağıya doğru eşitleme, doğrudan ayrımcılık kavrayışının dışında kalır. Siyahîlerin alınmadığı bir havuza beyazların da alınmamaya başlanması bir aşağıya doğru eşitleme örneği olacaktır.⁴⁵⁶ Burada doğrudan ayrımcılık önlenmiş görülse de erişilmek istenen amacın tersine bir sonuç alınacağından, meşru bir amaçtan bahsedilemez.

Kamu kaynaklarından yalnızca belirli bir inanç grubunun yararlandırılması doğrudan ayrımcılığa örnek olarak gösterilebilir.⁴⁵⁷

b. Dolaylı Ayrımcılık

Doğrudan ayrımcılık yasağı şekli eşitlik anlayışının uzantısıyken, dolaylı ayrımcılık kavramı maddi eşitlik anlayışının bir uzantısıdır. Herkes için aynı şekilde uygulanan ve görünüşte tarafsız olan genel muamelelerin, herhangi bir meşru amaca dayandırılmaksızın, doğrudan hedef olmasalar dahi, bir kısım öznelere üzerinde diğerlerine nazaran daha fazla olumsuz etkiye sebep olması yahut böylesi bir ihtimali

⁴⁵² Ulaş Karan, **Avrupa Birliği Ülkelerinde Ayrımcılık Yasağı ve Eşitlik Kurumları**, İnsan Hakları Ortak Platformu, Ankara, 2009, (Eşitlik Kurumları), s. 9.

⁴⁵³ Şirin, İçtihatlar, s.218.

⁴⁵⁴ Coşkun, s.31.; Tanay, s. 42.

⁴⁵⁵ **Gütl v. Avusturya**, 12 Mart 2009, 49686/99.

⁴⁵⁶ Fredman, s. 9.

⁴⁵⁷ **İzzettin Doğan ve Diğerleri v. Türkiye**, 26 Nisan 2016, 62649/10 (B.D.), par. 171-185.; **Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Büyük Daire İzzettin Doğan ve Diğerleri Türkiye Davası**, Cem Vakfı, İstanbul, 2016, (Doğan v. Türkiye) ss.134-141.

doğurması dolaylı ayrımcılıktır.⁴⁵⁸ Bu uygulamalar yasal düzenlemeler veya idari uygulamalar olarak karşımıza çıkabilir. Bu ayrımcılık türünde doğrudan ayrımcılıktan farklı olarak, ayrımcılık teşkil eden husus uygulamanın kendisi değil de sonuçlarıdır.

Dolaylı ayrımcılığa, yargıçlık sınavı mülakatında sabah namazı kılınıp kılınmadığını anlamak maksadıyla sorulan "*Sabahları kaçta kalkarsınız ?*" sorusu örnek olarak verilebilir. Görünüşte tarafsız olan bu soru, makul bir gerekçeye dayanmadığı müddetçe, sabah namazı kılmayan kimseler için ayrımcılığa maruz kalma ihtimali doğurur.⁴⁵⁹

Dolaylı ayrımcılığın tespitinin görece daha zor olduğu gibi, dolaylı ayrımcılık vakalarında emsal kişi bulabilmek doğrudan ayrımcılık vakalarına göre daha zordur.⁴⁶⁰

Dolaylı ayrımcılığın da ayrımcılık teşkil edeceğinin kabulüyle birlikte, doğrudan ayrımcılık anlayışıyla tespit edilemeyecek ayrımcılık durumları da tespit edilebilir hale gelmiştir.

Sözleşme'de doğrudan, dolaylı veya diğer ayrımcılık türlerinden bahsedilmez. Dolaylı ayrımcılığın kriterleri Mahkeme içtihadı ile ortaya koyulmuştur.⁴⁶¹ Mahkeme uzun süre doğrudan ayrımcılık ile dolaylı ayrımcılığın farkına hiç değinmemiş ve dolaylı ayrımcılığı ilk kez *Hugh Jordan v. Birleşik Krallık* davasında açıklamıştır. 1969-1994 yılları arasında güvenlik güçleri tarafından öldürülen 357 kişinin büyük çoğunluğu Katolik ve milliyetçi İrlandalılar olmuştur. Mahkeme buna ilişkin şu tespitte bulunmuştur: "*Genel bir politika ya da önlem belirli bir gurup üzerinde orantısız ölçüde hak kayıplarına neden olacak etkiler doğuruyorsa, bu politika ya da önlemin o gurubu hedef almasına ya da o guruba yöneltilmesine bakılmaksızın bu durumu ayrımcılık olarak nitelendirmek mümkündür.*"⁴⁶²

⁴⁵⁸ Christopher McCrudden, "Indirect Religious Discrimination: Resisting the Temptations of Premature Normative Theorization", **Harvard Human Rights Journal**, Cilt: 34, Sayı: 2, 2021, s. 250.; Doğru ve Nalbant, s. 607.; Harris ve diğerleri, s. 599,600.; Bojarski ve diğerleri, s. 25.; Kabaçam, s. 32.; Gülmez, Ayrımcılığın Kaldırılması, ss. 27, 267, 268.

⁴⁵⁹ Şirin, İçtihatlar, s. 218.; Gül ve Karan, ss.20-21.

⁴⁶⁰ Yücel, Ayrımcılık Yasağı, ss.40-41.

⁴⁶¹ McCrudden, s. 260.

⁴⁶² **Hugh Jordan v. Birleşik Krallık**, 4 Mayıs 2001, 24746/94, par. 154.

İrlandalı muhalif Katoliklere yönelik devletin orantısız güç kullanması konusunda McKerr v. Birleşik Krallık⁴⁶³, Shanaghan v. Birleşik Krallık⁴⁶⁴ ve McCullough v. Birleşik Krallık⁴⁶⁵ başvurularının da olduğu görülmektedir.⁴⁶⁶ Bu başvurularda devletin sistematik olarak Katoliklere ve milliyetçilere yönelik ayrımcılık uyguladığı iddia edilmiştir. Polis tarafından öldürülen kimselerin büyük oranda bu kimlikteki kimseler olmasına ilişkin istatistikler ise tek başına ayrımcılık yapıldığını ortaya koymaya yeter görülmemiştir.

Her ne kadar bu kararlarda istatistiksel veriler ayrımcılığın ispatında yeterli görülme de sonraki kararlarda istatistiksel verileri dolaylı ayrımcılık ispatında yeterli gören kararlara imza atılmaya başlanmıştır.⁴⁶⁷

c. Dolayısıyla Ayrımcılık ve Çoklu Ayrımcılık

Dolayısıyla ayrımcılıkta da yine bir doğrudan ayrımcılık hali söz konusudur. Buradaki farklılık, ayrımcılık konusu öznenin doğrudan ayrımcı muamelenin mağduru olan özne değil, bu mağdurun yakın ilişkide olduğu başka bir özne olmasından kaynaklanır.⁴⁶⁸ Bir özne yakın ilişki içerisinde olduğu; kendisiyle bağı olan bir başka öznenin nitelikleri sebebiyle ayrımcılığa maruz kalıyorsa, burada dolayısıyla ayrımcılık vardır. Dolayısıyla ayrımcılığın kabulüyle birlikte, ayrımcılık yasağının kişi bakımından kapsamı genişlemiştir.⁴⁶⁹ Hindu olan kimse çalıştığı işyerinde eşinin Müslüman olmasından dolayı ayrımcılığa maruz kalıyorsa⁴⁷⁰, burada dolayısıyla ayrımcılıktan söz edilecektir.⁴⁷¹

⁴⁶³ McKerr v. Birleşik Krallık, 4 Mayıs 2001, 28883/95.

⁴⁶⁴ Shanaghan v. Birleşik Krallık, 4 Mayıs 2001, 37715/97.

⁴⁶⁵ McCullough v. Birleşik Krallık, 12 Eylül 1997, 24889/94. (Kom.)

⁴⁶⁶ Thlimmenos v. Yunanistan, 6 Nisan 2000, 34369/97. (B.D.) kararı da bu konudaki içtihadın değişmesindeki önemli kararlardandır. İlerleyen bölümlerde ayrıca ele alınmıştır.

⁴⁶⁷ Avrupa Ayrımcılık Yasağı Hukuku El Kitabı, s. 129.; Hoogendijk v. Hollanda, 6 Ocak 2005, 58641/00.; Zarb Adami v. Malta 20 Haziran 2006, 17209/02.; Opuz v. Türkiye, 9 Haziran 2009, 33401/02.

⁴⁶⁸ Karan, Eşitlik Kurumları, s. 18.

⁴⁶⁹ Karan, Ayrımcılık Yasağı, s. 267.

⁴⁷⁰ Brigitta Hauser-Schäublin ve David D. Harnish, **Between Harmony and Discrimination: Negotiating Religious Identities within Majority-Minority Relationships in Bali and Lombok**, Koninklijke Brill NV, Leiden, 2014, ss. 15-18.

⁴⁷¹ Gül ve Karan, s.21.; Şirin, İçtihatlar, s. 219.

Mahkeme'nin Weller v. Macaristan⁴⁷² davasında, Macaristan vatandaşı olmayan eşinin doğum ödeneğinden faydalanamaması ve doğum ödeneğinin erkeklere ödenmiyor olması sebebiyle yapılan başvuruda, çocukların babalarının cinsiyeti sebebiyle ayrımcılığa maruz kaldıklarına hükmedilmiştir.

Sodan v. Türkiye⁴⁷³ başvurusu ise, başvurunun başkentte vali yardımcısı olarak görev yaparken, eşinin türbanlı olması gerekçesiyle merkez dışındaki bir ile gönderilmesi hakkındadır. Başvurucu Sözleşme'nin 8. ve 9. maddelerinin ihlal edildiği iddiasıyla başvurmuştur. Mahkeme ise başvurunun eşinin inancı sebebiyle maruz kaldığı ayrımcılık hakkında 8. maddede düzenlenen özel hayat ve aile hayatına saygı hakkının ihlal edildiğine hükmetmiştir.

Bir kimsenin aynı bağlamda birden fazla temelde ayrımcılığa maruz kalması ise çoklu ayrımcılık, kesişen ayrımcılık veya çoklu temelde ayrımcılık olarak anılabilmektedir. Çoklu ayrımcılık aynı kişi hakkında bir ayrımcılık fiili ile birden fazla ayrımcılık türü açısından ayrımcılığın ortaya çıkması halinde veya aynı kişinin farklı durumlarda farklı ayrımcılıklara maruz kalması halinde söz konusu olabilir.⁴⁷⁴ Örneğin, bir kişinin hem biseksüel hem de Ezîdî olduğu için işe alınmaması çoklu ayrımcılık olacaktır.

d. Taciz ve Ayrımcılık Talimatı

Taciz Sözleşme kapsamında müstakil olarak düzenlenmemiş olsa da⁴⁷⁵, günümüzde ayrımcılığın en sık karşılaşılan özel görünüş hallerindendir.

İrk, etnisite, din, inanç, düşünce, cinsiyet, dış görünüş, cinsel yönelim ve engellilik gibi niteliklerinden herhangi biri sebebiyle, kasıtlı ya da kasıtsız olarak, birisinin aşağılanması, küçük düşürülmesi, onurunun zedelenmesi, tehdit edilmesi,

⁴⁷² **Weller v. Macaristan**, 31 Mart 2009, 44399/05'ten aktaran: European Union Agency for Fundamental Rights ve Council of Europe, **Handbook on European Non-Discrimination Law**, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2018, s. 52.

⁴⁷³ **Sodan v. Türkiye**, 2 Şubat 2016, 18650/05.

⁴⁷⁴ Amnesty International ve The Open Society Foundations, ss. 33,34; Karan, Eşitlik Kurumları, ss. 18,19.; **S.A.S. v. Fransa**, 1 Temmuz 2014, 43835/11. (B.D.) davasında başvuru hem kadın hem de Müslüman olduğu için çifte ayrımcılığa maruz kaldığını iddia etse de ihlal olmadığı yönünde karar verilmiştir.

⁴⁷⁵ European Commission, **A Comparative Analysis of Non-Discrimination Law in Europe 2019**, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2020, (Analysis) ss. 46-47.; Ataman ve Vural, ss. 44-51.

utandırılması ve başkaca şekillerde rahatsız edilmesi durumlarının hepsi taciz teşkil eder.⁴⁷⁶

Taciz doğrudan ayrımcılık şeklinde olabileceği gibi, dolaylı ayrımcılık şeklinde de görülebilir.⁴⁷⁷ Tacizin tespit edilebilmesi için emsal kişi belirlenmesine gerek yoktur.⁴⁷⁸

Genellikle işyeri veya okul gibi sürekli olarak bulunan ve şahsen kişinin tanındığı ortamlarda gerçekleşmektedir. Kamu görevlilerinin kamusal yetkisinin verdiği üstünlük sanrısıyla herhangi bir niteliğinden ötürü astlarını taciz ettiği de görülebilmektedir. Çoğu zaman şaka olduğu hasebiyle tacizin hukuka aykırı bir eylem olup ayrımcılık yasağının ihlali niteliğinde olduğu gerçeği göz ardı edilebilmektedir. Kadınların şort giydikleri için veya tesettürlü oldukları için hakarete maruz kalmaları tacizin en sık rastlanan örneklerindendir.⁴⁷⁹

İşyerinde uygulanan mobbing uygulaması taciz teşkil edebilir ancak tacizin mobbing seviyesine varması şart değildir.⁴⁸⁰ Larissis ve Diğerleri v. Yunanistan⁴⁸¹ başvurusunda astlarına karşı inanç yayma faaliyeti yürüten askerî personelin eylemlerinin taciz teşkil edebileceği değerlendirilerek yapılarak bu konuda başvuruculara uygulanan yaptırımın inanç özgürlüğünün ihlali niteliğinde olmadığına karar verilmiştir.

Kendi nam ve hesabına işlem yapma yetkisi bulunan kişilere verilen ayrımcılığa sebep olacak talimatlar ise ayrımcılık yapma talimatıdır. Özel sektördeki işveren ile şirket yöneticileri ve kamu görevinin icrası konusunda amir pozisyonundaki kişiler ayrımcılık talimatı verebilirler.⁴⁸² Ayrımcılık talimatına uyan kişi ayrımcılık yapmış olacaktır. Ayrımcılık talimatı çoğu zaman tacize teşvik etme ve tacize yönlendirme teşkil edeceği için tacizle beraber değerlendirilebilir. Mahkeme'nin

⁴⁷⁶ Gülmez, Ayrımcılığın Kaldırılması, s.30.; Bojarski ve diğerleri, s. 26.; Amnesty International ve The Open Society Foundations, **A Human Rights Guide for Researching Racial and Religious Discrimination in Counter-Terrorism in Europe**, 2021, s. 35.

<https://www.opensocietyfoundations.org/publications/a-human-rights-guide-for-researching-racial-and-religious-discrimination-in-counterterrorism-in-europe>, (11.04.2021).;

ACAS, **Religion or Belief Discrimination: Key Points For The Workplace**, 2018, ss. 8, 9, <https://www.acas.org.uk/acas-guide-to-religion-or-belief-discrimination>, (22.09.2021).;

⁴⁷⁷ Karan, Ayrımcılık Yasağı, ss. 269, 270.

⁴⁷⁸ Korkut,s.47.

⁴⁷⁹ Gül ve Karan, ss.22-23.

⁴⁸⁰ Gül, Hukukta Ayrımcılık, s.125.

⁴⁸¹ **Larissis ve Diğerleri v. Yunanistan**, 24 Şubat 1998, 23372/94, par. 51.

⁴⁸² Korkut,s.47.; Gülmez, Ayrımcılığın Kaldırılması, s. 33.

Baczowski ve Diğerleri v. Polonya⁴⁸³ kararında, belediye başkanının yapmış olduğu açıklamalarla, dolaylı olarak eşcinseller aleyhine ayrımcılık yasağını ihlal etmiş olduğuna hükmedilmesi, ayrımcılık talimatının tespiti niteliğindedir.⁴⁸⁴

4. Ayrımcılık Yasağını Tamamlayıcı Kavramlar

a. İspat Yükünün Yer Değiştirmesi

Temel yargılama usulüne göre, ispat yükü iddia sahibinin üzerindedir.⁴⁸⁵ Bununla birlikte, ayrımcılık mağdurları açısından mağduriyetlerini ispat etmeleri çoğu zaman mümkün olamayacağı için, ayrımcılık yasağının ihlal edildiği iddialarına istinaden yürütülen yargılamalarda, belirli şartlar dâhilinde ispat yükünün yer değiştirebileceği ilkesi kabul edilmiştir. Bu ilkeyle birlikte, ayrımcılık mağduru olan tarafın maruz kaldığı ayrımcılığı makul bir şekilde ortaya koyabilmesi halinde, mağduriyete sebep olduğu iddia olunan taraf aksini ispatla mükellef kılınacaktır.⁴⁸⁶

Mahkeme'nin D.H. ve Diğerleri v. Çek Cumhuriyeti kararında ispat yükünün yer değiştirilmesi yöntemine başvurduğu görülmektedir.⁴⁸⁷ Çek Cumhuriyeti'nin Ostrava şehrindeki Roman çocukların öğrenme zorlukları yaşadığı gerekçesiyle çoğunlukla "özel okul" denilen daha geri bir müfredatın okutulduğu okullara gitmek zorunda bırakılmaları dava konusu edilmiştir. Bu uygulamanın Roman çocuklar üzerinde genel nitelikli olup, orantısız negatif etkiler yaratması hususları ortaya koyulabildiği için, yapılan bu farklı muamelenin makul bir gerekçesi olduğunu ispatlama yükü davalı devlet üzerinde olacağı belirlenmiştir. Yargılama sonunda anılan uygulamanın dolaylı bir ayrımcılık teşkil ettiği tespit edilerek Sözleşme'nin Ek 1 Nolu Protokol'ün 2. maddesinde düzenlenen eğitim hakkı ile Sözleşme'nin 14. maddesinde düzenlenen ayrımcılık yasağının ihlal edildiğine hükmedilmiştir.⁴⁸⁸

⁴⁸³ **Baczowski ve Diğerleri v. Polonya**, 3 Mayıs 2007, 1543/06.

⁴⁸⁴ Bojarski ve diğerleri, s. 27.; Avrupa Ayrımcılık Yasağı Hukuku El Kitabı, ss. 34, 35.

⁴⁸⁵ The European Court of Human Rights, Art. 14, s. 21.

⁴⁸⁶ Dilşad Çiğdem Sever, "Ayrımcılığı İspatlamak: Güçlükler ve Olanaklar" **Uluslararası Ayrımcılık Konferansı**, Eşit Haklar İçin İzleme Derneği, İstanbul, 26-27 Mayıs 2018, ss. 81-83.; Avrupa Ayrımcılık Yasağı Hukuku El Kitabı, ss. 124-126.; Bojarski ve diğerleri, s. 33.; The European Court of Human Rights, Art. 14, ss. 21, 22.

⁴⁸⁷ **D.H. ve Diğerleri v. Çek Cumhuriyeti**, 13 Kasım 2007, 57325/00. (B.D.); Doğru ve Nalbant, s. 609.

⁴⁸⁸ Arnardóttir, ss.30-31.; Gül ve Karan, ss.27-28.

Mahkeme'ye yapılan başvurularda öncelikle başvuruçunun Sözleşme kapsamındaki bir hak konusunda farklı bir muameleye maruz kaldığını somut olarak ortaya koyması gerekir. Farklı muamelenin kabulü için Mahkeme makul şüphenin ötesinde bir ispat derecesini öngörür.⁴⁸⁹ Sonrasında ise farklı muamelenin ayrımcılık yasağının ihlali olmadığını taraf devletin ispat etmesi beklenir ancak ilk bakışta ayrımcılık yapılmış olabileceği karine olarak kabul edilebilirse, bu noktada taraf devlet farklı muamelenin mevcut olmadığını ispat etmek durumunda kalacaktır. Bu hallerde ispat yükü yer değiştirmiş olur.

Mahkeme ispat yükünün yer değiştirmesi için bir usul belirlememiştir. Bunun için her türlü delil öne sürülebilir. İspat için istatistiksel verilere, deneysel verilere veya tutum analizi gibi yöntemlere başvurulabilir. Ayrıca ayrımcılık testi gibi ayrımcılık mağdurlarına ve emsal kişilere yönelik geliştirilen bir yöntem de vardır.⁴⁹⁰ Doğrudan ayrımcılığın ispatında sayısal ve nitel veriler yardımcı olabilmekteyken, dolaylı ayrımcılığın ispatı noktasında çok daha komplike yorumlara ihtiyaç duyulmaktadır.⁴⁹¹ Farklı muameleyi ortaya koyabilen istatistiklerin⁴⁹² veya başka somut delillerin varlığı halinde Mahkeme farklı muamelenin somut olarak ortaya koyulmasını başvuruçudan beklemeden, taraf devletten aksinin ispatını talep edebilmektedir.⁴⁹³

Başvuruya konu olan ayrımcılık iddialarının ırk, milliyet, din, cinsiyet, cinsel yönelim ve evlilik dışı doğum temellerine dayanıyor olması halinde, Mahkeme taraf devletin ayrımcılık iddiasına konu uygulamasını meşrulaştırmak üzere sunulan gerekçeleri büyük oranda başvuruçular lehine yorumlamaktadır. Bu sayılan “*şüpheli ayrımcılık temelleri*” ne dayanan başvurularda, Mahkeme içtihadının başvuruçuyu korumaya yönelik geliştiği görülmektedir. Yine ispat yükünün yer değiştirmesi durumu da şüpheli ayrımcılık temelleri açısından daha muhtemeldir.⁴⁹⁴ Ayrımcılık konusundaki içtihatlar geliştikçe, şüpheli ayrımcılık temeli sayılan ayrımcılık türleri

⁴⁸⁹ **Velikova v. Bulgaristan**, 18 Mayıs 2000, 41488/98, par. 92.; **Anguelova v. Bulgaristan**, 13 Haziran 2002, 38361/97, par. 168.; **Bekos ve Koutropoulos v. Yunanistan**, 13 Aralık 2005, 15250/02, par. 35.; **Nachova ve Diğerleri v. Bulgaristan**, 6 Temmuz 2005, 43577/98, 43579/98 (B.D.), par. 65.'den aktaran Kibar, s.89.

⁴⁹⁰ Karan, Eşitlik Kurumları, s. 19.

⁴⁹¹ Sever, ss. 83,84.; European Commission, Claim, s. 47.

⁴⁹² İstatistiksel verilerin ayrımcılığın tespitinde yeterli delil oluşturabildiği örnek davalar için bkz. **Hoogendijk v. Hollanda**, 6 Ocak 2005, 58641/00.; **Zarb Adami v. Malta** 20 Haziran 2006, 17209/02.; **Opuz v. Türkiye**, 9 Haziran 2009, 33401/02.

⁴⁹³ Harris ve diğerleri, s. 621.; Şirin, İctihatlar, ss. 222-224.

⁴⁹⁴ Harris ve diğerleri, ss. 610- 621.; Karan, Ayrımcılık Yasağı, s. 158.; Kabaçam, s. 26.

listesinin genişlediği de görülecektir. Şüpheli temellerden birinin söz konusu olduğunda farklı muamelenin haklı bir gerekçeye dayandığını ortaya koymak görece daha zor olabilmektedir.⁴⁹⁵

b. Geçici Özel Önlemler

Tek başına ayrımcılık yasağının varlığı dezavantajlı grupların mağduriyetlerini engellemeye yetmemektedir. İnancı, engellilik hali veya cinsiyeti gibi niteliklerinden dolayı karşılaştığı farklı muameleler ile mağdur olan kimselerin mağduriyetlerine son vermek adına geçici özel önlemler almak gerekecektir. Ayrımcılığın herhangi bir görünüş halinden sonra dezavantajlı duruma düşmüş olan kimselerin, bulundukları dezavantajlı halden mümkün mertebe kurtarılacak, diğer bireylerle nispeten denk bir noktaya erişebilmeleri adına geçici olarak desteklenmeleri için alınan önlemler geçici özel önlemlerdir.⁴⁹⁶ Bu özel önlemler "*tersine ayrımcılık*" olarak da anılan farklı muameleleri gerektirebilir. Bu farklı muameleler ayrımcılık teşkil etmez. Aksine ayrımcılığın ortadan kaldırılmasına hizmet eder.⁴⁹⁷

Geçici özel önlemler daha çok "*pozitif ayrımcılık*" olarak anılmaktadır ancak ayrımcılığı önlemek amacıyla alınan önlemlerin ayrımcılık olarak isimlendirilmesi, ayrımcılığın normatif hale getirilmiş olacağı sebebiyle hukuk terminolojisine uygun düşmemektedir.⁴⁹⁸ Geçici özel önlemlerin "*olumlu ayrımcılık*", "*olumlu edim*", "*olumlu önlem*" ve "*olumlu eylem*" gibi ifadelerle de anıldığı görülmektedir.⁴⁹⁹ Kavramı geliştiren CEDAW Komitesi ise geçici özel önlemler teriminin kullanımını önermektedir.⁵⁰⁰

⁴⁹⁵ Karan, Bireysel Başvuru, s. 257.

⁴⁹⁶ Melek Göregenli, "Ayrımcılıkla Mücadele: Sosyal Psikolojik Değıniler", **Ayrımcılığın Yüzleri**, (Der. Ülkü Doğanay), Kapasite Geliştirme Derneği, Ankara, 2018, (Sosyal Psikolojik Değıniler), s.207.; CERD, No. 32.; European Commission, Discrimination, s. 31.; The European Court of Human Rights, Art. 14., ss. 13, 14.

⁴⁹⁷ Kabaçam, s. 18.; Harris ve diğerleri, ss. 632, 633.

⁴⁹⁸ Şirin, İçtihatlar, s. 220.

⁴⁹⁹ Karan, Ayrımcılık Yasağı, ss. 323, 324.

⁵⁰⁰ CEDAW No. 25'ten aktaran Fatma Küçükbaşol, "**Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Sağlanması ve Geçici Özel Önlem Uygulamaları: Türkiye'de Şartlı Eğitim Yardımları Örneği**", Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, (Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi), Ankara, 2014, ss. 31, 32, 73.

Engelleri sebebiyle iş bulmakta zorlanan kimseler için özel eğitimler verilmesi geçici özel önlemlere örnek olarak gösterilebilir.

Ayrıca engelli yürüyüş yolları gibi bazı özel önlemler ise geçici değil kalıcıdır. Yine de özel önlemlerin kalıcı olmalarının kimse için dezavantaj teşkil etmemesi sebebiyle bu kalıcı özel önlemler de ayrımcılık teşkil etmezler.⁵⁰¹ Ayrımcılığın önlenmesi amacıyla alınacak özel önlemler geçmişe, güncele veya geleceğe dair olabilir.⁵⁰²

Askerliğin erkekler için zorunlu tutulup kadınlar için zorunlu tutulmamasını konu edinen Spotl v. Avusturya⁵⁰³ başvurusu hakkında, farklı uygulamanın özel önlem niteliğinde olan makul bir gerekçeye dayandığı ve bu sebeple ayrımcılık teşkil etmeyeceği belirtilmiştir. Bu başvuru Komisyon tarafından kabul edilemez bulunmuştur.

c. Makul Uyumlaştırma

Kimi hallerde kişileri ayrımcılık mağduru yapan özellikleri gözetilerek, dezavantajın ortadan kaldırılması adına düzenleme yapılması ihtiyacı doğar.⁵⁰⁴ Makul uyumlaştırma yükümlülüğü, çoğunlukla işverenler veya kamu yöneticileri açısından söz konusu olup⁵⁰⁵, ihlali dolaylı ayrımcılık teşkil eder. Burada alınacak önlemler geçici özel önlem teşkil etmez. Geçici özel önlemlerde geçmişten gelen bir eşitsizlik ortadan kaldırılmaya çalışılırken, makul uyumlaştırmada güncel bir dezavantajı ortadan kaldırma yükümlülüğü söz konusudur. Makul uyumlaştırma ile amaçlanan, dezavantajlı gruptaki bireyin lehine geçici olarak daha avantajlı bir düzenleme getirilmesi değil, aynı haktan diğerleri kadar yararlanmasının sağlanmasıdır.⁵⁰⁶

Bu yükümlülüğten bahsedebilmek için, uyumlaştırma sorumlusunun dezavantajlı durum hakkında bilgi sahibi olması, uyumlaştırmanın mümkün olması

⁵⁰¹ İdil Işıl Gül, "Ayrımcılığın Önlenmesi ve Eşitliğin Sağlanmasında Hukukun Rolü", **Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar**, (Der. Kenan Çayır ve Müge Ayan Ceyhan), 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, s.273.

⁵⁰² Karan, Ayrımcılık Yasağı, s. 326.

⁵⁰³ **Spotl v. Avusturya**, 15 Mayıs 1996, 22956/93. (Kom.)

⁵⁰⁴ Ataman ve Vural, s. 16.

⁵⁰⁵ Ataman, s. 8.

⁵⁰⁶ Coşkun, s. 37.; Bojarski ve diğerleri, s. 30.

ve uyumlaştırmanın yürütülen faaliyetle ilgili olması gerekir. Ayrıca makul uyumlaştırmanın uyumlaştırma yükümlüsüne aşırı bir yük getirmemesi ve üçüncü kişiler açısından faaliyetin devamını ciddi derecede güçleştirmemesi de beklenir. Örnek olarak yürüme engellilerin işyerine erişimi hakkında yapılacak düzenlemeler ve ofis araçlarının engelli personelin ihtiyacına göre belirlenmesi gösterilebilir.⁵⁰⁷

Makul uyumlaştırmaya en çok engelli bireylerin konu edildiği görülmektedir. Aynı şekilde konuştuğu dil ve sahip olduğu inanç sebebiyle genel uygulamadan kaynaklanan dezavantajlı bir duruma düşen işçiler için de makul uyumlaştırma gerekebilir. Örneğin dinî inancı sebebiyle haftanın belirli bir günü çalışmayan işçinin izin günü, diğer şartları sağladığı takdirde işçinin ihtiyacına göre düzenlenmelidir.⁵⁰⁸

Mahkeme'nin bu konuda inanç özgürlüğü bağlamındaki tartışmalarda, makul uyumlaştırma lehine yorum yapmama eğiliminde olduğu görülmektedir. Francesco Sessa v. İtalya⁵⁰⁹ başvurusu, avukat başvurucunun talebine rağmen duruşma tarihinin dinî bayrama verilmesi hakkındadır. Mahkeme bu uygulamanın inanç özgürlüğüne müdahale ettiğini kabul etmekle birlikte, başkalarının hak ve özgürlüklerinin (yargılanan kimselerin) gözetilmesi amacıyla yasayla öngörülmüş ve başvuru açısından alternatif çözümleri olan bu müdahalenin ihlal teşkil etmediğine hükmetmiştir. X v. Birleşik Krallık⁵¹⁰ başvurusunda ise çalışma saatlerinin farz kılınan ibadetlere göre düzenlenmemesi inanç temelli ayrımcılık olarak yorumlanmamıştır.

d. Mağdurlaştırma

Ayrımcılığa maruz kalan kişinin bu gerekçeyle yapmış olduğu şikâyet sebebiyle kötü muameleye maruz kalması mağdurlaştırma değildir. Başka bir kişinin ayrımcılık konulu şikâyetine destek olan kişinin de bu desteği sebebiyle kötü muameleye maruz kalması halinde yine mağdurlaştırmadan bahsetmek gerekecektir.⁵¹¹ Mağdurlaştırma, ayrımcılık faillerinin ayrımcılığa karşı çıkan

⁵⁰⁷ Gül ve Karan, ss.23-25.

⁵⁰⁸ Gül, Hukukta Ayrımcılık, ss.126-127.

⁵⁰⁹ **Francesco Sessa v. İtalya**, 3 Nisan 2012, 28790/08.

⁵¹⁰ **X. v. Birleşik Krallık**, 12 Mart 1981, 8160/78. (Kom.)

⁵¹¹ Şirin, İçtihatlar, ss. 219,220.; Bojarski ve diğerleri, s. 27.

kimselere karşı misillemesi olarak karşımıza çıkar.⁵¹² Örneğin bir inancın ibadetini yerine getirdiği veya getirmediği için amiri tarafından ayrımcılığa maruz kaldığından bahisle şikâyetle bulunan memurun terfi etmesi engellenirse, bu engelleme bir mağdurlaştırma teşkil eder.

Ivanova v. Bulgaristan⁵¹³ başvurusunda, asıl başvuru olan Word of Life isimli inanç topluluğuna mensup öğretmenin işten çıkartılması yönünde müfettişlerce okul müdürüne baskı yapılmış olduğu görülmektedir. Başvurucunun müdürü bu ayrımcılık talimatını uygulamadığı için görevden alındığı görülmektedir. Burada okul müdürünün davalı devlet müfettişleri tarafından mağdurlaştırmaya maruz bırakıldıkları görülmektedir. Her ne kadar başvuru hakkında 9. maddenin ihlal edildiğine karar verildikten sonra 14. madde hakkında bir inceleme yapılmasına gerek görülme ve bu başvuruda asıl başvuru okul müdürü olmasa da okul müdürünün mağdurlaştırma suretiyle ayrımcılığa maruz kaldığı ortadadır.

Ayrımcılık yasağının tam anlamıyla etkili olabilmesi için, mağdurların haklarını koruyabilecekleri mekanizmaların da olması gerekir. Bu mekanizma, ayrımcılığın ortaya çıkartılmasında tanıklık gibi destekleyici pozisyonlarda bulunmak isteyen kimseleri de korumuş olacaktır.⁵¹⁴ Bu sebeple mağdurlaştırma yasağı da ayrımcılık yasağını tamamlayıcı mekanizmalardan biridir.

B. Temel Bir Hak Olarak İnanç Özgürlüğü ve Kapsamı

1. Tanımlama Problemi

Din ve inanç kavramlarının evrensel ve genel geçer tanımları mevcut değildir. Sözleşme de dâhil, uluslararası hukuk belgelerinde ve çoğu ulusal mevzuatta inanç özgürlüğü ve inanç temelli ayrımcılık yasağı düzenlenirken, din ve inanç tanımlamalarının yapılmadığı görülmektedir.⁵¹⁵ Konu hakkında çalışma yapan Max Weber gibi çoğu yazar da "*din*" kavramının tanımlanması uğraşını hata olarak

⁵¹² ACAS, s. 9.; Ataman, s. 7.

⁵¹³ **Ivanova v. Bulgaristan**, 12 Nisan 2007, 52435/99.

⁵¹⁴ Karan, Ayrımcılık Yasağı, s. 282.

⁵¹⁵ Lucy Vickers, **Religion and Belief Discrimination in Employment - the EU Law**, European Commission, Brussels, 2006, (Employment), s. 26.; Tolga Şirin, Erkan Duymaz ve Deniz Yıldız, **Türkiye'de Din ve Vicdan Özgürlüğü: Sorunlar, Tespitler ve Çözüm Önerileri**, Türkiye Barolar Birliği İnsan Hakları Merkezi, Ankara, 2016, s. 16.; Gomien ve Harris, s. 37.; Ast ve Thorsnes, s. 18.

görmektedir.⁵¹⁶ Buna karşın teoloji, psikoloji ve sosyoloji gibi pek çok farklı disiplinden farklı varsayımlar dâhilinde pek çok tanımlama girişimleri olmuştur.

Dinin hukuki bir tanımının yapılmasının mümkün ve doğru olup olmadığı da ayrı bir tartışma konusudur.⁵¹⁷ Uluslararası hukuk terminolojisinde bir din tanımı yapmanın asıl zorluğu, her bölgedeki inancın dinamiklerinin, tarihsel koşullarının ve yerel hukukla olan ilişkilerinin birbirlerinden çok farklı olmasıdır.⁵¹⁸ Mahkeme din veya inanç kavramlarını tanımlamaktansa, değerlendirme kriterlerini belirleyerek nelerin bu alana dâhil olduğu konusunda kendisine geniş bir takdir alanı bırakma yolunu tercih etmektedir.⁵¹⁹

Kaboğlu'na göre inanç özgürlüğü, bir inanca sahip olup olmamak ile inancın gereklerini yerine getirebilmek serbestliği anlamına karşılık gelir.⁵²⁰ Uluslararası hukuk metinlerinde ise inanç özgürlüğünü düzenleyen maddelerde genel olarak "*düşünce ve vicdan*" ile "*din ve inanç*" olarak iki farklı terim grubuna yer verildiği görülmektedir. Düşünce, vicdan ve din kavramları hakkın pasif boyutunu yansıtırken, "*din ve inancı açığa vurma*" yönüyle de inanç özgürlüğünün aktif kısmı ifade edilmektedir.

"*Vicdan*" kavramını, kişinin referans olarak kabul ettiği ahlak ilkeleri dâhilinde, kendi eylemlerini yargılayan içsel bir güdü olarak kabul etmek mümkündür. Buradan hareketle vicdan özgürlüğünü de kişinin kendi eylemleri üstünde sahip olduğu takdir alanı olarak görebiliriz.⁵²¹

İnançsal "*kanaat*" ise, temel olarak dinsel referansı bulunmayan metafizik alanındaki bireysel düşünceleri ifade etmektedir.⁵²²

⁵¹⁶ Ekiz, İnanç Özgürlüğü, s. 103.

⁵¹⁷ T. Jeremy Gunn, "The Complexity of Religion and the Definition of 'Religion' in International Law", **Harvard Human Rights Journal**, Cilt: 16, 2003, (Definition), ss.189-193.; Yüksel, ss. 25, 41.; Venice Commission, Laws Affecting Religion or Belief, s. 4.

⁵¹⁸ Ninan Koshy, **Religious Freedom in a Changing World**, WCC Publications, Geneva, 1992, s. 22.; Eda Demirsoy Aşıkoğlu, "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarına Göre Dinsel Ritüel ve Uygulamaların Sınırlandırılması", **Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 2, 2018, s. 452.; Yüksel, s. 24.

⁵¹⁹ Şennur Ağırbaşı, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Din ve Vicdan Özgürlüğü", **TBB Dergisi**, Sayı: 101, 2012, (Vicdan Özgürlüğü), s. 86.

⁵²⁰ İbrahim Ö. Kaboğlu, **Anayasa Hukuku Dersleri: Genel Esaslar**, 5. Baskı, İstanbul, Legal, 2009, (Anayasa Hukuku), s.285.; Benzer bir tanımlama için bkz. Ömer Yılmaz, "Avrupa Birliği Üye Ülkelerinin Ulus Anayasalarında 'Din ve Vicdan Özgürlüğü' ", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 11, Sayı: 1, 2007, s. 301.

⁵²¹ Koshy, s. 23.; Şirin, Duymaz ve Yıldız, s. 21.; Yıldız, s. 6.

⁵²² Jacques Robert, "Freedom of Conscience, Pluralism and Tolerance", **Freedom of Conscience**, Council of Europe Press, Leiden, Seminar of 12-14 November 1992, ss. 23, 24.; Recep Ardoğan,

Düşüncenin zihinsel bir kaynağı olup vicdanın ahlaki bir kaynağı olduğu için farklı anlamlara sahip olduğunu düşünen ve din ile vicdan arasındaki en görünür farkın, vicdanın çok dar bir açığa vurma alanına sahip olması olduğunu kabul eden yazarlar da vardır.⁵²³

Din teriminin Latince karşılığı "*bağlanmak*" anlamına gelirken, Arapçada "*tutulan yol /usul*" anlamına gelmektedir.⁵²⁴ Din ile inanç kavramları arasındaki ilişki hakkında, subjektif olan inancın somutlaştırılmış, nesnelleştirilmiş ve sistemleştirilmiş halinin dine karşılık geldiği şeklinde genel bir tespitte bulunulabilir.⁵²⁵ Genel kanı ise "*din ve inanç*" ifadesinin, Tanrı inancına sahip ve Tanrı inancına sahip olmayan dinler ile din şeklinde organize olmamış bağımsız mistik inançları ve inançsızları kapsadığı yönündedir.⁵²⁶ Bu konuda MSHS'nin 18. maddesi hakkında hazırlanan 22. Nolu Genel Yorum'da yer alan 2. madde şu şekildedir:

*18. madde, Tanrısallık olan (theistic), Tanrısallık olmayan (non-theistic) ve ateist inançları ve hiçbir din ya da inancı kabul etmeme hakkını da korumaktadır. Din ve inanç terimleri geniş yorumlanmalıdır. 18. maddenin uygulaması, geleneksel dinlere ve kurumsal özellikleri bulunan veya geleneksel dinlere benzer uygulamaları olan din ve inançlar ile sınırlanmamıştır.*⁵²⁷

Bu düzenleme din ve inanç alanının geniş yorumlanması gerektiğini açıkça belirtmiş olsa da belirli bir yorumlama sistemi ve sınırlama kıstasları öngörmemiştir. MSHS İnsan Hakları Komitesi'ne Kanada devleti aleyhinde yapılan şikâyet başvurusuna dair verilen kararda, inançları gereği marihuana bitkisi kullanmalarının inanç özgürlüğü kapsamında değerlendirilmesini talep eden başvuru sahiplerinin talepleri, uyuşturucu özelliği olan bir bitkinin kullanımının bu kapsamda değerlendirilemeyeceği gerekçesiyle yerinde görülmemiştir.⁵²⁸ Bu somut yorumlama örneği, 18. maddenin sınırlarının çok geniş şekilde yorumlanmadığını göstermektedir.

"Kur'an Açısından Din Özgürlüğünün Temelleri", **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 21, 2013, s. 308.; Yıldız, s. 10.

⁵²³ Ekiz, İnanç Özgürlüğü, ss. 105, 116.

⁵²⁴ Niyazi Öktem, "Din-İnanç Özgürlüğü ve Site", **Doğu Batı**, Sayı: 21, Kasım, 2002, s. 201.'den aktaran; Demir, Vicdan Özgürlüğü, s. 5.

⁵²⁵ Saadet Yüksel, **Anayasa Yargısında İbadet Özgürlüğü**, 1. Basım, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2015, s. 21.

⁵²⁶ Lerner, Standarts, s. 65.; Yıldız, s. 6.

⁵²⁷ CCPR, No. 22 : Art. 18, s. 1.

⁵²⁸ **M.A.B., W.A.T. ve J.-A.Y.T. v. Kanada**, 14 Ekim 1993, 570/1993, <https://juris.ohchr.org/Search/Details/744>, (24.07.2021).

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin hazırlık çalışmalarından anlaşıldığı üzere, 9. madde metninde yer alan "*inanç*" ifadesi, dinlerin yanı sıra dinlerin karakteristik yorumlarını ve din özelliği taşımayan mistik yahut felsefi inanç çevrelerini de kapsayacak şekilde kullanılmıştır.⁵²⁹ Bununla bağlantılı olarak, inancın "*açığa vurulması*" terimine de, dinsel ibadetlerin haricinde inançsal eylemleri de kapsayacak bir kavram ihtiyacı sebebiyle başvurulduğu anlaşılmaktadır.⁵³⁰ Aynı şekilde Venedik Komisyonu tarafından hazırlanan *Din veya İnanca Dair Hukukun Yasamaya İlişkin İncelenmesi Kılavuzu* belgesinde de inanç kavramı dinsel, tanrısal ve tanrısal olmayan mistik alanı kapsayacak şekilde yorumlanmıştır.⁵³¹

Biz de "*inanç*" teriminin hem zihin referanslı "*düşünce/kanaat*" kavramını, hem de ahlaki/mistik referanslı "*din*" ve "*vicdan*" kavramlarını da kapsayan ve bu kavramların dışında metafiziksel ve mistik alana ilişkin olan, bireysel yahut kitlesel, felsefi yahut dinsel olan tüm alanları, kaynakları, formatları ve inançsızlığı kapsadığını kabul ediyoruz. Bu sebeple bu terimi kullanmayı tercih ediyoruz. Çalışmamız boyunca kullandığımız "*inanç*" terimi ile dinsel olan veya olmayan, kitlesel olan veya olmayan, Tanrısal olan veya olmayan, felsefi olan veya olmayan tüm inançları ve inançsızlığı kapsayacak alanı ifade etmek istiyoruz. Elbette bu geniş anlam kapsamını, “yaşamın kaynağına ve nasıl icra edilmesi gerektiğine dair manevi ilkeler” gibi bir kıstasla da sınırlı görüyoruz. İnanç terimini diğer terimleri de kapsayacak anlamda⁵³² kullanmayı tercih ettiğimiz için, çalışma boyunca özel olarak gerekmedikçe ayrıca din, vicdan ya da düşünce ifadelerine başvurma ihtiyacı görülmemiştir.

Komisyon ve Mahkeme vermiş olduğu kararlarda, *Pasifizm* gibi dinsel olmayan inançların 9. madde kapsamında olup olmayacağını değerlendirmek⁵³³ veya kişisel bir "*kanaatin*" 9. maddenin mi yoksa 10. maddenin mi koruma alanında olacağını tespit etmek için bazı ölçütler geliştirmiştir. Bu ölçütler; “*belli bir ikna*

⁵²⁹ Gunn, Definition, ss. 200, 201.

⁵³⁰ Evans, Religious Liberty, s.286.

⁵³¹ Venice Commission, **Guidelines For Legislative Reviews Of Laws Affecting Religion or Belief**, OSCE/ODIHR Panel Of Experts On Religion Or Belief , Opinion No. 271/2004, CDL (2004) 061, 11 June 2004, (061) s. 6, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL\(2004\)061-e,\(13.08.2021\).](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL(2004)061-e,(13.08.2021).)

⁵³² Sevgi Usta, "Çocuğun İnanç Özgürlüğü ve Bir Müdahale: Ana Babanın Çocuğun Dini Eğitimini Belirleme Hakkı", *Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2010, ss. 144, 145.; Özenç, İnanç Özgürlüğü, s. 10.

⁵³³ **Arrowsmith v. Birleşik Krallık**, 16 Mayıs 1977, 7050/75. (Kom.)

edicilik, ciddiyet, uyum ve önem derecesine ulaşması” ve “insan onuruyla bağdaşır ve demokratik toplumda korunmaya değer olması” ⁵³⁴ şeklinde sayılabilir. ⁵³⁵ Ayrıca inanç özgürlüğü kapsamının *“dinler ve felsefi ya da ideolojik evrensel değerlere ilişkin teoriler”* ile sınırlı olacağı tespit edilmiştir. ⁵³⁶ Bu bağlamda ötenazi yardımı ⁵³⁷, dil tercihleri ⁵³⁸, oy kullanmaktan imtina ⁵³⁹, resmi olmayan evlilik ⁵⁴⁰, tutuklunun inanç içerikli dergide yazı yayımlaması ⁵⁴¹, tutuklunun inancı gereği cezaevi kurallarına uymaması ⁵⁴², pasifist içerikli bildiri dağıtılması ⁵⁴³ ve öldükten sonra naaşın yok edilmesi ⁵⁴⁴ gibi hususlar 9. maddenin koruma alanından yararlanacak durumlar olarak kabul görmemişlerdir. ⁵⁴⁵ Diğer yandan, bu kriterlerin dışında nelerin inanç kapsamında sayılabileceğine ilişkin başka açıklamalar getirilmemiştir. Kimlya ve Diğerleri v. Rusya kararında ise hangi düşünce veya inancın din olduğuna karar verilmesinin Mahkeme'nin görevi olmadığı açıkça ifade edilmiştir. ⁵⁴⁶ Mahkeme'nin bu kararı ile hangi durumların inanç özgürlüğü kapsamında değerlendirilebileceğine ilişkin kıstaslar geliştirmiş olması bir çelişki olarak kabul edilebilir. Ayrıca bu kıstasların somut durumlara karşı uygulanması her zaman tutarlılık içermemektedir.

⁵³⁴ Lami Bertan Tokuzlu, "Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü", **İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Anayasa**, (Ed. Sibel İnceoğlu), 3. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2013, s.333.; Vickers, Employment, s. 29.; **Campbell ve Cosans v. Birleşik Krallık**, 25 Şubat 1982, 7511/76; 7743/76, par. 36.

⁵³⁵ İnanç Özgürlüğü Girişimi, **Düşünce, Din veya İnanç Özgürlüğü Hakkı Nedir? Kapsamı ve Sınırları**, İstanbul, 2012, (İnanç Özgürlüğü Hakkı) s.7. The European Court of Human Rights, Art. 9, s. 9.; **Eweida ve Diğerleri v. Birleşik Krallık**, 15 Ocak 2013, 48420/10; 36516/10; 51671/10; 59842/10 (B.D.), par. 81.

⁵³⁶ **F.P. v. Almanya**, 29 Mart 1993, 19459/92. (Kom.); 'den aktaran Özenç, İnanç Özgürlüğü s. 34.

⁵³⁷ **Pretty v. Birleşik Krallık**, 29 Nisan 2002, 2346/02.

⁵³⁸ **Belçika Eğitim Dili Davası**, 23.07.1968, 1474/62; 1677/62; 1691/62; 1769/63; 1994/63; 2126/64, par. 6.; **Leeuw-St. Pierre Sakinleri v. Belçika**, 15 Temmuz 1965, 2333/64. (Kom.)

⁵³⁹ **X. v. Avusturya**, 22 Nisan 1965, 1718/62. (Kom.); **X. v. Avusturya**, 22 Mart 1972, 4982/71. (Kom.)

⁵⁴⁰ **X. v. Almanya**, 18 Aralık 1974, 6167/73. (Kom.)

⁵⁴¹ **X. v. Birleşik Krallık**, 20 Aralık 1974, 5442/72. (Kom.)

⁵⁴² **McFeeley ve Diğerleri v. Birleşik Krallık**, 15 Mayıs 1980, 8317/78. (Kom.); **X. v. Birleşik Krallık**, 6 Mart 1982, 8231/78. (Kom.); **J.L. v. Finlandiya**, 16 Kasım 2000, 32526/96.; Sınır dışı edilmek üzere tutuklanma halinde de aynı ilkeler geçerlidir: **C.D. ve Diğerleri v. Yunanistan**, 19 Aralık 2013, 33441/10.; 33468/10; 33476/10.

⁵⁴³ **Le Cour Grandmaison ve Fritz v. Fransa**, 6 Temmuz 1987, 11567/85; 11568/85.(Kom.)

⁵⁴⁴ **X. v. Almanya**, 10 Mart 1981, 8741/79. (Kom.)

⁵⁴⁵ Jim Murdoch, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Kapsamında Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü Hakkının Korunması**, çev. Serkan Cengiz, 1. Baskı, Avrupa Konseyi, Strasbourg, 2012, s. 16.; İnanç özgürlüğü kapsamında kabul görmeyen durumlara ilişkin örnek kararların detaylı bir listesi için bkz. The European Court of Human Rights, Art. 9, ss. 13-16.

⁵⁴⁶ **Kimlya ve Diğerleri v. Rusya**, 1 Ekim 2009, 76836/01, 32782/03, par. 79.

Uygulamada geleneksel inançların⁵⁴⁷ inanç özgürlüğü kapsamında olduklarının kabul edilmesi sorun olmazken, diğer inançlara ilişkin değerlendirmelerde de olabildiğince esnek yorum yapılmaya çalışıldığı görülür.⁵⁴⁸ Yine de bu konuda hâlâ çelişkilerden arındırılmış net bir yöntem mevcut değildir. Komisyon X v. Avusturya⁵⁴⁹ davasında Nazizm'in inanç olup olmadığı değerlendirmesi yapmadan, yasaklanmasının demokratik bir toplumda gerekli olduğuna karar verirken, Hazar ve Açık v. Türkiye⁵⁵⁰ kararında ise Komünizmi 9. madde kapsamında değerlendirmiştir. Her iki kararda da net değerlendirmeler olmadığından, siyasi ve felsefi düşüncelerin 9. madde bağlamında inanç özgürlüğü kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceği belirsizdir.⁵⁵¹ Ayrıca ateizm⁵⁵², veganizm⁵⁵³ ve pasifizm⁵⁵⁴ gibi⁵⁵⁵ düşünce sistemlerinin de 9. madde kapsamında olduğu kabul edilmiştir. Scientology⁵⁵⁶, Duridizm⁵⁵⁷, Yehova Şahitleri⁵⁵⁸, Moon Birleşme Kilisesi⁵⁵⁹ ve Osho Hareketi⁵⁶⁰ gibi⁵⁶¹ geleneksel dinlerin dışındaki inanç topluluklarının da 9. maddenin kapsamında olduğu kabul edilmiştir. Masonluğun inanç özgürlüğü kapsamında olup olmadığı ise henüz belirsizdir.⁵⁶² Yeni bir inancın

⁵⁴⁷ The European Court of Human Rights, Art. 9, s. 9'da büyük ve eski inançlara örnek olarak Alevilik, Budizm, Hristiyanlık, Hinduizm, İslam, Yahudilik, Sihizm ve Taoizm sayılmıştır.

⁵⁴⁸ Ağırbaşı, Vicdan Özgürlüğü, ss. 86, 87.; Demir, Vicdan Özgürlüğü, ss. 59, 60.

⁵⁴⁹ X. v. Avusturya, 13 Aralık 1963, 1747/62. (Kom.)

⁵⁵⁰ Hazar ve Açık v. Türkiye, 11 Ekim 1991, 16311/90;16312/90;16313/90. (Kom.)

⁵⁵¹ Özenç, İnanç Özgürlüğü, s. 34.

⁵⁵² Ateistler Birliği v. Fransa, 6 Temmuz 1994, 14635/89. (Kom.)

⁵⁵³ C. W. v. Birleşik Krallık, 26 Ocak 2016, 31758/11.

⁵⁵⁴ Arrowsmith v. Birleşik Krallık, 16 Mayıs 1977, 7050/75. (Kom.)

⁵⁵⁵ Ayrıca bkz. Vicdani Retçilik için Savda v. Türkiye, 12 Haziran 2012, 42730/05.; Kürtaj karşıtlığı için Van Schijndel, Van Der Heyden ve Leenman v. Hollanda, 10 Eylül 1997, 30936/96. (Kom.); Alternatif tıp savunuculuğu için Nyssönen v. Finlandiya, 15 Ocak 1998, 30406/96. (Kom.); Eşcinsel evlilik karşıtlığı için Eweida ve Diğerleri v. Birleşik Krallık, 15 Ocak 2013, 48420/10; 36516/10; 51671/10; 59842/10. (B.D.); Laikliğe bağlılık için Lautsi v. İtalya, 18 Mart 2011, 30814/06. (B.D.)

⁵⁵⁶ Kimlya ve Diğerleri v. Rusya, 1 Ekim 2009, 76836/01, 32782/03.

⁵⁵⁷ Chappel v. Birleşik Krallık, 30 Mart 1989, 10461/83.

⁵⁵⁸ Kokkinakis v. Yunanistan, 25 Mayıs 1993, 14307/88.

⁵⁵⁹ Boychev ve Diğerleri v. Bulgaristan, 27 Ocak 2011, 77185/01.

⁵⁶⁰ Mockutė v. Litvanya, 27 Şubat 2018, 66490/09.

⁵⁶¹ Ayrıca bkz. Mandorom Aumizm için Altın Lotus Şövalyeleri Derneği v. Fransa, 31 Ocak 2013, 50615/07.; Mormonizm için Jesus Christ of Latter-Day Saints Kilisesi v. Birleşik Krallık, 4 Mart 2014, 7552/09.; Raelien akımı için F. L. v. Fransa, 3 Kasım 2005, 61162/00.; Neo-Paganizm için Ásatrúarfélagid v. İzlanda, 18 Eylül 2012, 22897/08.; Santo Daime dini için Franklin-Beentjes ve Ceflu-Luz Da Floresta v. Hollanda, 6 Mayıs 2014, 28167/07.; Universelles Leben Tarikatı için Universelles Leben v. Almanya, 27 Kasım 1996, 29745/96. (Kom.); İlahi Işık Merkezi için Omkaranda ve Divine Light Zentrum v. İsviçre, 19 Mart 1981, 8118/77. (Kom.); Falun Gong için A. O. Falun Dafa ve Diğerleri v. Moldova Cumhuriyeti, 29 Haziran 2021, 29458/15.

⁵⁶² N. F. v. İtalya, 2 Ağustos 2001, 37119/97, par. 35-40.

bu maddenin koruma alanından faydalanabilmesi için, gerçekten böyle bir inanç olduğunu ortaya koyulması beklenmektedir.⁵⁶³

Diğer yandan Komisyon X. v. Almanya⁵⁶⁴ başvurusunda öldükten sonra Hristiyan mezarlığına gömülmek istemeyen başvurunun talebini, McFeeley ve Diğerleri v. İngiltere⁵⁶⁵ başvurusunda ise hapisane kıyafetini inancı gereği reddeden mahkûmun bu talebini inanç özgürlüğü dâhilinde değerlendirmemiştir. Komisyon bu ve benzeri⁵⁶⁶ kararlarında, başvuru sahiplerinin taleplerinin kaynağının gerçekten inançları gereği olup olmadığını açık şekilde ortaya koyamadıkları gerekçesiyle ihlal kararı vermemiştir. Komisyonun bu tutumu, bireysel inançların nasıl kanıtlanabileceği hakkında zor bir soru doğurmuştur. Bu tip başvurularda Komisyon'un ve Mahkeme'nin eğilimi, gerçekte olmayan bir inanca dayanarak ayrıcalıklı bir pozisyon elde etme isteğinin önüne geçmek olmuştur.⁵⁶⁷ Bu durumlarda başvuru konusu iddiaların gerçeği yansıtıp yansıtmadığının ortaya konulması noktasında ispat yükünün devletin üzerinde olması gerektiği savunulabilir. Diğer türlü başvuru sahiplerinin bireysel inanç özgürlükleri konusunda kamu gücüne karşı korunması mümkün olmayabilir.⁵⁶⁸

2. Mağdur Sıfatı ve İnanç Özgürlüğünün Özneleri

Sözleşme'nin 33. ve 34. maddelerine⁵⁶⁹ göre her bir taraf devlet, Sözleşme'nin "ortak güvence" niteliğinden hareketle, bir taraf devlet başvuru konusu ile ilgili bir zarara uğramamış olsa dahi, taraf devletlerden birisi aleyhinde Mahkeme'ye başvuruda bulunabilir.⁵⁷⁰ Buna karşılık gerçek kişilerin, kişi topluluklarının ya da resmi olmayan tüzel kişilerin Mahkeme'ye başvurmaları için başvuru konusunda mağduriyetlerinin olması şartı aranır. Bu bağlamda, bireysel başvuru sahiplerinin Sözleşme'de düzenlenmiş olan bir hakkın ihlal edilmesiyle somut bir menfaatlerinin

⁵⁶³ Murdoch, s. 18.

⁵⁶⁴ X. v. Almanya, 10 Mart 1981, 8741/79. (Kom.)

⁵⁶⁵ McFeeley ve Diğerleri v. Birleşik Krallık, 15 Mayıs 1980, 8317/78. (Kom.)

⁵⁶⁶ X. v. Birleşik Krallık, 4 Ekim 1977, 7291/75. (Kom.) başvurusunda, başvuru sahibinin Wicca olarak isimlendirdiği inancın gereklerini ortaya koyamadığına hükmedilmiştir.

⁵⁶⁷ Demir, s. Vicdan Özgürlüğü, 58.

⁵⁶⁸ Ekiz, İnanç Özgürlüğü, ss. 137-140.

⁵⁶⁹ Gemalmaz, Ulusalüstü Belgeler, s. 188.

⁵⁷⁰ Örnek olarak inanç temelli ayrımcılık ihlali iddiası h. Ukrayna v. Rusya, 16 Aralık 2020, 20958/14; 38334/18. (B.D.) kabul edilebilirlik kararı verilebilir.

etkilenmiş olması gerekecektir.⁵⁷¹ Başvurucuların Sözleşme'ye taraf olan ülkelerden birisinin vatandaşı olması şart değildir. Başvuru konusu olayın taraf ülkelerin yetki alanlarında gerçekleşmiş olması yeterli olacaktır.⁵⁷²

Resmi olmayan tüzel kişiler için madde metninde "*hükümet dışı kuruluşlar*" terimi kullanılmaktadır. Belediye benzeri yerel yönetim kurumları bu bağlamda bireysel başvuru hakkından faydalanamazlar.⁵⁷³ İnançsal cemaatler ise hükümet dışı kuruluş olarak Mahkeme'ye başvuru noktasında mağdur olarak kabul edilebilmektedir.⁵⁷⁴ Kutsal Manastırlar v. Yunanistan⁵⁷⁵ başvurusunda başvuru özne, davalı devlette ayrıcalıklı bir konuma sahip olan Ortodoks Manastırı'dır. Hükümet ilk itiraz olarak başvuru hukümet dışı bir kuruluş olmadığı için başvuru hakkına sahip olmadığını öne sürmüştür. Mahkeme tarafından bu ilk itirazı reddedilmiş ve başvuru hukümet dışı bir kuruluş olarak kabul edilmiştir.

Ayrıca siyasi partiler, sendikalar, dernekler, vakıflar ve ticari kuruluşların da Mahkeme'ye başvurabilen tüzel kişiler oldukları görülmektedir.⁵⁷⁶ Tüzel kişiliği olmayan kişi toplulukları da yine mağdur sıfatını taşımaları halinde başvuruda bulunabilmektedir.⁵⁷⁷

Sözleşme'nin 9. maddesine göre *herkes* inanç özgürlüğünden faydalanabilir. Bireylerin ve birey gruplarının inanç özgürlüğü kapsamında özne olmaları yönünde tartışma yoktur.⁵⁷⁸

Tüzel kişilerin ve kişi topluluklarının, inanç özgürlüğünün bireylere özgü alanı olan içsel alanına dair hak sahibi olamayacakları ve yalnızca inancın açığa vurulması noktasında hak sahibi olabilecekleri de açıktır.⁵⁷⁹

⁵⁷¹ Gölcüklü ve Gözübüyük, ss. 40-44.; Gözler, İnsan Hakları, ss. 508, 509.

⁵⁷² Gözler, İnsan Hakları, s. 507.

⁵⁷³ **Rothenthurm v. İsviçre**, 14 Aralık 1988, 13252/87. (Kom.)

⁵⁷⁴ **Chappell v. Birleşik Krallık**, 14 Temmuz 1987, 12587/86. (Kom.); **Fransız Rahipler Enstitüsü ve Diğerleri v. Türkiye**, 14 Aralık 2000, 26308/95.; Gölcüklü ve Gözübüyük, ss. 37, 38.

⁵⁷⁵ **Kutsal Manastırlar v. Yunanistan**, 9 Aralık 1994, 13092/87; 13984/88.

⁵⁷⁶ **Refah Partisi v. Türkiye**, 13 Şubat 2003, 41340/98; 41342/98; 41343/98; 41344/98.(B.D.); **Danilenkov ve Diğerleri v. Rusya**, 30 Temmuz 2009, 67336/01.; **Yehova Şahitleri Hristiyan Derneği v. Bulgaristan**, 3 Temmuz 1997, 28626/95. (Kom.); **Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Vakfı v. Türkiye**, 2 Aralık 2014, 32093/10.; **Sunday Times v. Birleşik Krallık**, 26 Nisan 1979, 6538/74.

⁵⁷⁷ **Avusturya Yehova Şahitleri v. Avusturya**, 25 Eylül 2012, 27540/05.; **Svyato-Mykhaylivska Parafiya v. Ukrayna**, 14 Haziran 2007, 77703/01.; **Mansur Yalçın ve Diğerleri v. Türkiye**, 16 Eylül 2014, 21163/11.; **Omkaranda ve Divine Light Zentrum v. İsviçre**, 19 Mart 1981, 8118/77. (Kom.)

⁵⁷⁸ Kemal Cömert, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları'nda Din ve İnanç Özgürlüğü**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2010, ss. 30-33.

Kilise, vakıf, inanç topluluğu, kâr amacı gütmeyen düşünce topluluğu ve şirket gibi tüzel kişiliği olan ve olmayan toplulukların inanç özgürlüğü kapsamında özne kabul edilip edilemeyeceği hakkında farklı kararlar verilmiştir. İlk verilen kararlarda kiliseler özne olarak kabul edilmezken⁵⁸⁰, X ve Scientology Kilisesi v. İsveç⁵⁸¹ kararı ile bu tutumdan dönülmüştür.⁵⁸² Bu içtihat değişikliğinin sebebi olarak, kiliselerin mensupları adına inanç özgürlüğüne dair hakların takipçisi olmaları gösterilmiştir. Böylece inanç topluluklarının üyelerini temsilen mağdur sıfatıyla başvuru olabilecekleri kabul edilmiştir.⁵⁸³

Komisyon Omkaranda ve Divine Light Zentrum v. İsviçre⁵⁸⁴ başvurusunda inançsal ve felsefi amaçlara sahip toplulukların inanç özgürlüğü konusunda özne olarak kabul edilebileceklerini tespit etmiştir. Davanın konusunu, inançsal ve felsefi nitelikteki topluluğun üyeleri hakkında verilen sınır dışı edilme kararı oluşturur. Hükümet, başvuranlardan Divine Light Zentrum isimli topluluğun tüzel kişiliğe sahip olmadığı için başvuru şartlarını sağlamadığını ileri sürmüştür. Komisyon ise X ve Scientology Kilisesi v. İsveç⁵⁸⁵ kararına atıfta bulunarak, inanç topluluklarının tüzel kişiliklerinin olup olmadığına bakılmaksızın, mensuplarının menfaatlerini gözeten öznel oldukları için mağdur sıfatına sahip başvuru sahipleri olduğunu belirtmiştir.

X Şirketi v. İsviçre⁵⁸⁶ başvurusunda ise, kâr amacıyla kurulmuş olan şirketlerin bu kapsamda özne olarak kabul edilemeyeceğine hükmedilmiştir.⁵⁸⁷ Kanımızca Mahkeme inanç özgürlüğü konulu başvurularda, ticari nitelikli öznel

⁵⁷⁹ The European Court of Human Rights, Art. 9, s. 8.; Demir, Vicdan Özgürlüğü, s.66.; **Kontakt-Information-Therapie ve Hagen v. Avusturya**, 10 Aralık 1988, 11921/86. (Kom.)

⁵⁸⁰ **X Kilisesi v. Birleşik Krallık**, 17 Aralık 1968, 3798/68. (Kom.); **X. v. Danimarka**, 8 Mart 1976, 7374/76. (Kom.)

⁵⁸¹ **X ve Scientology Kilisesi v. İsveç**, 5 Mayıs 1979, 7805/77. (Kom.)

⁵⁸² Özenç, İnanç Özgürlüğü, ss. 30, 31.

⁵⁸³ **Leela Förderkreis E.V. ve Diğerleri v. Almanya**, 6 Kasım 2008, 58911/00, par. 79.; **Cha'are Shalom ve Tsedek v. Fransa**, 27 Haziran 2000, 27417/95 (B.D.), par. 72.; The European Court of Human Rights, Art. 9, s. 8.

⁵⁸⁴ **Omkaranda ve Divine Light Zentrum v. İsviçre**, 19 Mart 1981, 8118/77. (Kom.)

⁵⁸⁵ **X ve Scientology Kilisesi v. İsveç**, 5 Mayıs 1979, 7805/77. (Kom.)

⁵⁸⁶ **X Şirketi v. İsviçre**, 27 Şubat 1979, 7865/77. (Kom.)

⁵⁸⁷ Murdoch, ss. 25, 26.; Ekiz, İnanç Özgürlüğü, ss. 140-142.; Benzer yöndeki bir başka karar **Kustannus Oy Vapaa Ajatteliya AB ve diğerleri v. Finlandiya**, 15 Nisan 1996, 20471/92. (Kom.)

için kâr amacı gütmeme kıstasını geliştirerek, bu hakkın özgün niteliğine uygun bir ayırımın altını çizmiştir.

3. Devlet-İnanç İlişkisi ve Laiklik İlkesi

Diğer hak gruplarında olduğu gibi inanç özgürlüğü söz konusu olduğunda da özgürlükten yararlanacak olan öznenin karşısındaki süje temel olarak devlettir. Devletlerin inançla ilişkisini düzenleyen farklı anayasal modeller vardır.⁵⁸⁸ Bu ilişkinin genel olarak devlet ve inanç kurumlarının birbirlerinden bağımsız olduğu, inancın devlete egemen olduğu, devletin inanca egemen olduğu ve devletle inanç kurumlarının farklı düzeylerde birbirlerine temas ettiği şekillerde ortaya çıktığı görülmektedir.⁵⁸⁹ Mahkemece devletlerin inançlarla kuracakları ilişkiler noktasındaki tutumları takdir marjı kapsamında kabul edildiğinden bir standart geliştirilmemiştir.⁵⁹⁰

Sözleşme'ye taraf ülkelerin çoğunda, devlet-inanç ilişkisi olarak inanç ve devletin birbirinden bağımsızlığı anlayışını yansıtan laiklik ilkesi kabul edilmiştir. Laiklik ilkesinin olumsuz görünüşü devletin inançları tanımaması ve mali destek vermemesi iken, olumlu yönü devletin inanç özgürlüğünü sağlamak adına inancın serbestçe yaşanması için gerekli tedbirleri almasıdır. Devletin inançları tanımamasından kasıt, tüm inançlara eşit mesafede bulunması ve herhangi bir inanca ayrıcalık tanımadan, devlet işlerini inançlara bağlı olmadan yürütmesidir. Diğer bir ifadeyle mensup sayısına bakılmaksızın tüm inançları eşit şekilde tanınmasıdır.

Laiklik inanç özgürlüğünün hem düşünsel temelini hem de hukuki güvencesini oluşturmaktadır.⁵⁹¹ Din kurallarının dogmatik olması ve kutsiyetleri gereği insanın üstünde konumlandırılması sebebiyle, çoğulcu ve adil bir hukuk devleti için laiklik ilkesi olmazsa olmazdır.⁵⁹²

⁵⁸⁸ *Sindicatul "Păstorul cel Bun" v. Romanya*, 9 Temmuz 2013, 2330/09 (B.D.), par. 138.

⁵⁸⁹ Roland Minnerath, "The Right to Autonomy in Religious Affairs", *Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook*, (Ed. Tore Lindholm, W.Cole Durham Jr. ve Bahia G. Tahzib-Lie), Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2004, ss. 295-297.; Koshy, ss. 36, 37.; Yüksel, s. 91.; Yıldız, s. 20.; Krishnaswami, s. 46.; *İzzettin Doğan ve Diğerleri v. Türkiye*, 26 Nisan 2016, 62649/10 (B.D.), par.183.

⁵⁹⁰ Doğru, s. 170.

⁵⁹¹ Kaboğlu, *Anayasa Hukuku*, ss. 292, 293.; Hafizoğulları, *Laiklik*, s.168.; Tosun, s. 20.

⁵⁹² Yasemin Işıқтаç, *Hukuk Başlangıcı*, 1. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2010, s. 79.; Kuçuradi, *İnsan Hakları*, ss. 84-86.

Laik devletlerde inanç sahası, diğer sosyal çalışma alanları gibi devletin görev ve yükümlülük alanına dâhildir. Teokratik anlayışta ise, devletin inanç kurallarına göre ve din görevlilerince yönetilmesi ve inanç sahasındaki çalışmaların devletin temel varlık sebebi olduğu kabul edilir. Laik anlayış rasyonel bir zemine dayanırken, teokratik anlayış tanrısal irade anlayışına dayanır.⁵⁹³ Laik devlet anlayışına varılan süreç, siyasi iktidar mücadelesinin tarihsel koşulları içerisinde şekillendiği için, laiklik kavramı felsefe, inanç ve hukuk evrenleri dışında ve belki daha da öncelikli olarak siyaset evreninde karşılık bulur.⁵⁹⁴

Laiklik anlayışının Fransız Devrimi sonrasında Fransız ekolünde "*Laisizm*"⁵⁹⁵ ve Anglo Sakson ekolünde "*Sekülerizm*" şeklinde farklı geleneklere ayrıldığı görülmüştür.⁵⁹⁶ Laiklik ilkesinin anayasanın değiştirilmez ilkesi vasfında olduğu Türkiye, bu sınıflandırmanın inançlara karşı keskin bir ayrımı öngören *Laisizm* ekolü tarafında kalırken, batı dünyasının çoğunluğu devlet - inanç ilişkisinin katı şekilde ayrılmadığı *Sekülerizm* ekolü tarafında yer almaktadır.⁵⁹⁷ Bununla beraber Türkiye'deki mevcut laik model Fransız modelinin birebir aynısı olmayıp, Fransa'da tanınmış inanç kurumuyla (Türkiye'deki karşılığı Diyanet İşleri Başkanlığı) sözleşme yapılarak inanç hizmetlerinin görülmesinin sağlandığı Napolyon dönemindeki Konkordato tipi laiklik modeline daha çok benzediği söylenebilir. Bu laiklik modelinin *Laisizm*e tam adaptasyon sürecinde Fransa'da bir geçiş basamağı olduğu görülmüştür.⁵⁹⁸

⁵⁹³ Niyazi Öktem, "İnsan Hakları ve Din Özgürlüğü", **Yeni Türkiye**, Sayı: 22, 1998, s. 724.

⁵⁹⁴ Acar, s. 3062, 3065-3069.

⁵⁹⁵ Nussbaum, ss. 132-138.; Serkan Ekiz, ; "Struggle Between a Fundamental Right and Secularism-the Islamic Headscarf in the Light of ECHR Jurisprudence and Legal Guidelines for Sweden", **Svensk Ratt I EU**, (Ed. Örjan Edström), Iustus Förlag, Uppsala, 2007, (Headscarf) s. 229.

⁵⁹⁶ Guy Haarscher, "Freedom of Religion in Context", **Brigham Young University Law Review**, Cilt: 2002, Sayı: 2, 2002, ss. 269-271.; Arslan, ss. 7, 8, 95.; Tosun, s. 25.; "*Laisizm*" kavramının en genel anlamıyla "*dine dayalı olmayan*"ı işaret eden bir olumsuz nitelik olduğu ve "*Sekülerizm*" kavramının en genel anlamıyla "*çağdaşlaşma*" anlamındaki olumlu bir nitelik olduğu yönündeki açıklamalar için bkz. Kuçuradi, İnsan Hakları, ss. 82-84.

⁵⁹⁷ Oatmar Oehring, **Human Rights in Turkey- Secularism = Religious Freedom ?**, Missio, 2002, s. 5.; George E. Gruen, "Turks Debate the role of Islam", **American Foreign Policy Interests**, Sayı: 25, 2003, s. 282.;

⁵⁹⁸ Onur Karahanoğulları, "III. Cumhuriyette Din Kamu Hizmetinin Kaldırılması, Laiklik" **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 72, Sayı: 4, 2017, ss. 901-909.; Saadet Yüksel, "The Clash Between Free Exercise of Religion and Secularism Within The Turkish Legal System" **Public and Private International Law Bulletin**, Cilt: 33, Sayı: 2, 2016, ss. 117-122.

Laiklik ilkesi hakkında farklı bağlamlarda, farklı gerekçelerle, farklı teoriler olsa da⁵⁹⁹, laiklik ilkesinin genel anlamıyla inanç otoritelerinin devlet otoritesinden ayrılığına işaret ettiği ortadadır.

Danimarka, Finlandiya, İngiltere, İsveç, Norveç, Malta ve Yunanistan gibi ülkelerde olduğu gibi resmi bir devlet dininin olması kendi başına diğer inançların engellendiği ve doğrudan bir inanç özgürlüğü ihlali teşkil edeceği anlamına gelmez.⁶⁰⁰ Resmi dini kabul eden kişilere kamusal hizmetlerde ayrıcalık tanınması, üyeliğe zorlama veya üyelikten ayrılmayı yasaklama, azınlık inançlarına sahip kimselere haksız kısıtlamalar getirilmesi ve resmi dini çocuklarına öğretmek istemeyen ebeveynlerin iradelerinin tanınmaması gibi hallerde ise inanç temelli ayrımcılık yasağı ihlal edilmiş olacaktır. Sözleşme tarafı olan çoğu Avrupa ülkesinde, devlet kilisesi tanınmış olsun ya da olmasın, belirli kiliselere ayrıcalıklar tanındığı da görülmektedir.⁶⁰¹

Devlet ile inanç ilişkisinin pratikte en çok gündeme geldiği durumlarda mali konular öne çıkmaktadır. Yalnızca belirli bir inanç topluluğunun ihtiyaçlarını gidermek için herkesten vergi alınması ve kişilerin mensubu olmadıkları inanç topluluklarının giderleri için vergi ödemeleri inanç temelli ayrımcılık yasağının ihlali sonucunu doğuracaktır. Yine aynı şekilde devletlerin kimi konularda uyguladıkları sübvansiyonları ve mali muafiyetleri tüm inançlara eşit şekilde uygulamaması halinde de inanç temelli bir ayrımcılık olduğundan bahsedilebilecektir.⁶⁰²

Mahkeme Darby v. İsveç⁶⁰³ başvurusunda devletin resmi kilise adına vergi toplayabileceğine karar verirken, Komisyon ise Gottessmann v. İsviçre⁶⁰⁴ başvurusunda resmi olmayan bir kilise adına da devletin kilise mensuplarından vergi toplamasının ihlal teşkil etmeyeceğine hükmetmiştir. Gerekçe olarak ise kilise

⁵⁹⁹ David Herbert, **Religion and Civil Society: Rethinking Public Religion in the Contemporary World**, Ashgate Publishing, Hampshire, 2003, ss. 29-34.

⁶⁰⁰ **Yehova'nın Şahitlerinin Gldani Cemaati Üyeleri ve Diğerleri v. Gürcistan**, 3 Mayıs 2007, 71156/01, par. 132.; **Ásatrúarfélagið v. İzlanda**, 18 Eylül 2012, 22897/08, par. 27.; Devlet-İnanç ilişkisinde takdir marjının geniş yorumlanması hakkında bkz. Esen, s. 165.

⁶⁰¹ Krishnaswami, s. 47.; Ekiz, İnanç Özgürlüğü, ss. 158-161.; Yıldız, s. 87.; **Alujer Fernández ve Caballero García v. İspanya**, 14 Haziran 2001, 53072/99.; **Savez Crkava "Riječ Žlvota" ve Diğerleri v. Hırvatistan**, 9 Aralık 2010, 7798/08.; **Saint Synode Bulgar Ortodoks Kilisesi (Métropolit Innoncent) ve Diğerleri v. Bulgaristan**, 22 Ocak 2009, 412/03; 35677/04.

⁶⁰² Krishnaswami, ss.51-53.; UN, Bielefeldt, s. 16-18.; **Klein v. Slovakya**, 31 Ekim 2006, 72208/01, par. 81.

⁶⁰³ **Darby v. İsveç**, 23 Ekim 1990, 11581/85.

⁶⁰⁴ **Gottessmann v. İsviçre**, 4 Aralık 1984, 10616/83. (Kom.)

üyeliğinden çıkmanın her zaman mümkün olması gösterilmiştir. Üyelikten çıkma beyanının, inancını açıklamak zorunda olmamak özgürlüğünün ihlali olabileceği ise göz ardı edilmiştir.⁶⁰⁵

Kustannus Oy Vapaa Ajatteliija AB ve diğerleri v. Finlandiya⁶⁰⁶ ve Bruno v. İsveç⁶⁰⁷ başvuruları devletin evlilik, doğum ve ölüm kayıtlarının tutulması gibi inançla ilgili olmayan işler için kiliseye inançsız kişilerden kısmi vergi toplama yetkisi vermesi hakkındadır. Açıkça dayanaktan yoksunluk nedeniyle verilen bu kabul edilemezlik kararlarına göre, kamusal hizmetlerin görülmesi amacıyla Kilise'ye verilen bu yetkiler ihlal niteliğinde değildir. Iglesia Bautista El Salvador ve Ortega Moratilla v. İspanya⁶⁰⁸ başvurusu ise devlet ile Katolik Kilisesi arasındaki anlaşmaya dayanarak Katolik Kilisesi'ne Protestan Kilisesi'ne nazaran ayrıcalıklı bir vergilendirme tarifi uygulanması hakkındadır. Komisyon Katolik Kilisesi'nin yüklendiği kamusal hizmetler sebebiyle, başvuruyu 9. ve 14. maddelerin ihlal edilmediği yönünde karara bağlanmıştır. Bu kararlardan anlaşıldığı üzere, kamusal hizmetler üstlenmiş inanç örgütlerine birtakım ayrıcalıklar tanınması ayrımcılık olarak değerlendirilmemektedir. Bu durumda hangi inanç örgütlerinin kamusal hizmet görüp göremeyeceği sorunu ortaya çıkmaktadır.

Devlet kilisesinin olduğu ülkelerde, kilise personeli ile devlet arasındaki ilişkinin sınırlarını belirleyen kararlara da imza atılmıştır. X. v. Danimarka⁶⁰⁹, Knudsen v. Norveç⁶¹⁰ ve Karlsson v. İsveç⁶¹¹ kararlarında, devletin resmi kilise personelinin çalışma ve işe alma prensiplerini belirleme noktasında takdir marjının olabileceği ancak devlet kilisesi personelinin de savunmadığı bir uygulama olması halinde istifa etme hakkının olacağına hükmedildiği görülmektedir.⁶¹² Buna karşın

⁶⁰⁵ Ekiz, İnanç Özgürlüğü, s. 161.; Benzer yönde bir diğer karar **E. ve G.R. v. Avusturya**, 14 Mayıs 1984, 9781/82.

⁶⁰⁶ **Kustannus Oy Vapaa Ajatteliija AB ve diğerleri v. Finlandiya**, 15 Nisan 1996, 20471/92. (Kom.)

⁶⁰⁷ **Bruno v. İsveç**, 28 Ağustos 2001, 32196/96.

⁶⁰⁸ **Iglesia Bautista El Salvador ve Ortega Moratilla v. İspanya**, 1 Kasım 1992, 17522/90. (Kom.)

⁶⁰⁹ **X. v. Danimarka**, 8 Mart 1976, 7374/76. (Kom.)

⁶¹⁰ **Knudsen v. Norveç**, 8 Mart, 1985, 11045/84. (Kom.)

⁶¹¹ **Karlsson v. İsveç**, 8 Eylül 1988, 12356/86. (Kom.)

⁶¹² Aynı yöndeki diğer kararlar **Williamson v. Birleşik Krallık**, 17 Mayıs 1995, 27008/95. (Kom.); **Spetz ve Diğerleri v. İsveç**, 12 Ekim 1994, 20402/92. (Kom.); **Kohn v. Almanya**, 23 Mart 2000, 47021/99.

resmi din olmayan inançlar hakkında devletin takdir marjının daha sınırlı olması gerektiği yönünde kararlar verilmiştir.⁶¹³

Türkiye'ye özgü bir kurum olan Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB)⁶¹⁴, yalnızca Sunni İslam inancına hizmet etme görevi yüklenmiş olması açısından devletin tarafsız olma ilkesi bağlamında inanç temelli ayrımcılık teşkil ettiği yönünde eleştirilmektedir.⁶¹⁵ Mahkeme ise konunun bu yönünü görmezden gelip, kurumun köktendinci hareketlere karşı⁶¹⁶ laiklik ilkesinin tesisinde gerekli olduğuna hükmetmiştir. Diğer yandan, Sinan Işık v. Türkiye⁶¹⁷ ve İzzettin Doğan ve Diğerleri v. Türkiye⁶¹⁸ kararlarında DİB'in Alevilik inancını Sunni İslam perspektifinden tanımlamasının devletin takdir marjını aştığına ve inanç temelli ayrımcılık yasağının ihlal edildiğine hükmedilmiştir. İnanç vergisi konusunda da kilise vergisinden farklı olarak tüm vatandaşlardan toplanan verginin, yalnızca Sunni İslam hizmetlerine harcanıyor olması ve maddi muafiyet uygulamalarının ayrımcı şekilde uygulanıyor olması hakkında ise İzzettin Doğan ve Diğerleri⁶¹⁹ ve Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Vakfı v. Türkiye⁶²⁰ kararlarında inanç temelli ayrımcılık yasağının ihlal edildiğine hükmedilmiştir.

Devlet aynı zamanda inanç özgürlüğüne uyma yükümlülüğü altındadır. İnançların yaşanmasına engel olmamak ve tüm inançlara eşit mesafede durmak devletin inanç özgürlüğü konusundaki negatif yükümlülüğüdür. Devlet herhangi bir inancın meşruluğunu tartışma yetkisine sahip değildir.⁶²¹ Resmi dinin olduğu devletlerde tüm inançlara eşit mesafede olma yükümlülüğünün, ancak diğer inançların da resmi dinin faydalandığı imkânlardan faydalanması ile mümkün olabileceği kabul edilir. Devletin inanç özgürlüğü konusundaki pozitif yükümlülükleri ise genel olarak bireylerin inanç özgürlüğünü diğer bireylerden

⁶¹³ **Hasan ve Chaush v. Bulgaristan**, 26 Ekim 2000, 30985/96. (B.D.); **Şerif v. Yunanistan**, 14 Aralık 1999, 38178/97.

⁶¹⁴ Helsinki Yurttaşlar Derneği, Diyanet İşleri Başkanlığı, ss. 3-10.

⁶¹⁵ Niyazi Öktem, "Religion in Turkey", **Brigham Young University Law Review**, Cilt: 2002, Sayı: 2, 2002, ss. 387, 400-403.; Şirin, Duymaz ve Yıldız, ss. 61-69.

⁶¹⁶ **Refah Partisi v. Türkiye**, 13 Şubat 2003, 41340/98; 41342/98; 41343/98; 41344/98 (B.D.), par. 65.; **Leyla Şahin v. Türkiye**, 10 Kasım 2005, 44774/98 (B.D.), par. 99-106.

⁶¹⁷ **Sinan Işık v. Türkiye**, 2 Şubat 2010, 21924/05, par. 45, 46.

⁶¹⁸ **İzzettin Doğan ve Diğerleri v. Türkiye**, 26 Nisan 2016, 62649/10 (B.D.), par. 95, 120-124.; Doğan v. Türkiye, ss. 99-114.

⁶¹⁹ **İzzettin Doğan ve Diğerleri v. Türkiye**, 26 Nisan 2016, 62649/10 (B.D.), par. 171-185.; Doğan v. Türkiye, ss. 134-141.

⁶²⁰ **Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Vakfı v. Türkiye**, 2 Aralık 2014, 32093/10, par. 45-52.

⁶²¹ Özenç, İnanç Özgürlüğü, ss. 37, 38.; Tezcan ve diğerleri, s.177.

gelecek saldırılara karşı korumak ve inançların yaşanması için gerekli tedbirleri almak olarak özetlenebilir.⁶²² Bu yükümlülükler inanca uygun şekilde kesilen etin denetimi ve ulaşılabilirliğini sağlama⁶²³, inanç topluluklarını saldırılara karşı koruyucu önlemler alma ve saldırılara dair etkili soruşturma ve kovuşturmalar yürütme⁶²⁴ ve inanç toplulukları arasındaki çatışmayı tarafsız uzlaştırma yoluyla giderme⁶²⁵ şekillerinde olabilmektedir.⁶²⁶

Tsartsidze ve Diğerleri v. Gürcistan⁶²⁷ kararında Yehova Şahitleri cemaatinin farklı zamanlarda saldırıya maruz kalmasına rağmen cemaatin korunmaması ve suçluların cezalandırılmasının sağlanamamasına ilişkin olarak 9. madde ışığında 14. maddenin ihlal edildiğine hükmedildiği görülmektedir. Burada devletin pozitif yükümlülüğünü yerine getirmediği için ihlal kararı verildiği görülmektedir.

İnanca saygı duyulması hakkını tesis etmek adına, inançsal değerlere karşı yapılan hakaretlere (*blasphemy*)⁶²⁸ karşı bireylerin hakkını savunmak da devletin pozitif yükümlülükleri arasında sayılabilir.⁶²⁹ Diğer yandan hem Komisyon'un hem de Mahkeme'nin, inancı sebebiyle işyerindeki çalışma şartlarında özel düzenleme (makul uyumlaştırma) uygulanmayan işçiler hakkında devletin pozitif düzenleme getirme sorumluluğu altında olmadığı görüşünde olduğu görülmektedir.⁶³⁰ Bununla birlikte, eğer bir inanç topluluğu lehine uygulanan bir muafiyet veya lehe bir düzenleme söz konusu ise, bu düzenlemeden tüm inanç topluluklarının makul bir gerekçe olmaksızın faydalandırılmaması inanç temelli ayrımcılık yasağının ihlali olarak kabul edilecektir.⁶³¹

⁶²² Murdoch, ss. 29-31.; Yıldız, ss. 47, 48.; **Scientology Kilisesi v. İsveç**, 14 Temmuz 1980, 8282/78 (Kom.), par. 160.; **Karaahmed v. Bulgaristan**, 24 Şubat 2015, 30587/13, par. 91-96.

⁶²³ **Cha'are Shalom ve Tsedek v. Fransa**, 27 Haziran 2000, 27417/95. (B.D.)

⁶²⁴ **Yehova'nın Şahitlerinin Gldani Cemaati Üyeleri ve Diğerleri v. Gürcistan**, 3 Mayıs 2007, 71156/01.; **Milanović v. Sırbistan**, 14 Aralık 2010, 44614/07.; **Kornilova v. Ukrayna**, 12 Kasım 2020, 47283/14.; **Zagubnya ve Tabachkova v. Ukrayna**, 12 Kasım 2020, 60977/14.

⁶²⁵ **Müslüman Cemaati Yüksek Ruhani Konseyi v. Bulgaristan**, 16 Aralık 2004, 39023/97.

⁶²⁶ **Kyivyi Rih'in Ternivsky Bölgesindeki Yehova Şahitleri İnanç Topluluğu v. Ukrayna**, 3 Eylül 2019, 21477/10, par. 58. gibi Mahkeme hükümlerinde devletin pozitif veya negatif yükümlülüklerine ilişkin tespit yapılmaktan kaçınıldığı da görülmektedir.

⁶²⁷ **Tsartsidze ve Diğerleri v. Gürcistan**, 17 Ocak 2017, 18766/04.

⁶²⁸ Petersen, İnanç Özgürlüğü, s. 37.

⁶²⁹ Nowak ve Vospernik, ss. 161-163.; Özenç, İnanç Özgürlüğü, ss. 66, 67.; **Dubowska ve Skup v. Polonya**, 14 Nisan 1997, 33490/96;34055/96. (Kom.)

⁶³⁰ **Konttinen v. Finlandiya**, 3 Aralık 1996, 24949/94. (Kom.); **Stedman v. Birleşik Krallık**, 9 Nisan 1997, 29107/95. (Kom.) ; **Kalaç v. Türkiye**, 1 Temmuz 1997, 20704/92.; **Cserjés v. Macaristan**, 5 Nisan 2001, 45599/99.

⁶³¹ **Avusturya Yehova Şahitleri v. Avusturya**, 25 Eylül 2012, 27540/05.

4. Kesişen Hak Grupları

İnanç özgürlüğüyle doğrudan alakalı olmasalar da Sözleşme'nin zorla çalıştırma ve kölelik yasağını düzenleyen 4. maddesi, adil yargılanma hakkını düzenleyen 6. maddesi, özel hayatın ve aile hayatının korunmasını düzenleyen 8. maddesi, ifade özgürlüğünü düzenleyen 10. maddesi, örgütlenme özgürlüğünü düzenleyen 11. maddesi ve evlenme hakkını düzenleyen 12. maddesi, inanç özgürlüğünün ihlali noktasında bağlantı kurulabildiği görülen maddelerdir. Aynı şekilde mülkiyet hakkını düzenleyen Ek 1 Nolu Protokol 1. maddesi ve serbest seçim hakkını düzenleyen Ek 1 Nolu Protokol 3. maddesi de inanç özgürlüğüyle birlikte gündeme gelebilen maddelerdir.⁶³²

a. İfade Özgürlüğü İlişkisi

Mahkeme içtihadı incelendiğinde, inanç özgürlüğü ile ifade özgürlüğünün aynı başvuruda söz konusu olabildiği görülmektedir. İfade özgürlüğü, Forum Externum alanı olarak anılan dinin açığa vurulması özgürlüğüyle doğrudan alakalıdır. İnanç özgürlüğünün düzenlendiği 9. madde ile inançsal öğretilerin açığa vurulması geniş anlamda korunurken, ifade özgürlüğünün düzenlendiği 10. madde ile her türlü düşüncenin yalnızca ifade edilebilmeleri korunmaktadır.⁶³³ İnanç özgürlüğünün hayata geçirilebilmesi için ifade özgürlüğünün tesisi şarttır. İfade özgürlüğünün inanç özgürlüğü kapsamındaki kısmı ise ancak laik bir devlette mümkün olabilir.⁶³⁴ Diğer yandan inanç özgürlüğü ile ifade özgürlüğünün yarıştığı durumlar da söz konusudur.

Sözleşme'nin ifade özgürlüğünü düzenleyen 10. maddesi şu şekildedir:

1. Herkes ifade özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu hak, kamu makamlarının müdahalesi olmaksızın ve ülke sınırları gözetilmeksizin, kanaat özgürlüğünü ve haber ve görüş alma ve de verme özgürlüğünü de kapsar. Bu madde, Devletlerin radyo, televizyon ve sinema işletmelerini bir izin rejimine tabi tutmalarına engel değildir.

2. Görev ve sorumluluklar da yükleyen bu özgürlüklerin kullanılması, yasayla öngörülen ve demokratik bir toplumda ulusal güvenliğin, toprak bütünlüğünün veya kamu güvenliğinin korunması, kamu düzeninin sağlanması

⁶³² Murdoch, ss. 68-83.; Gomien ve Harris, s. 21.

⁶³³ Evans, Religious Liberty, s.285.

⁶³⁴ Zeki Hafızogulları, "Liberal-Demokratik Toplum, Hukuk ve Devlet Düzeninde İfade Özgürlüğünün Sınırı", **TBB Dergisi**, Sayı: 55, 2004, (İfade Özgürlüğünün Sınırı) s. 85.

*ve suç işlenmesinin önlenmesi, sağlığın veya ahlakın, başkalarının şöhret ve haklarının korunması, gizli bilgilerin yayılmasının önlenmesi veya yargı erkinin yetki ve tarafsızlığının güvence altına alınması için gerekli olan bazı formaliteler, koşullar, sınırlamalar veya yaptırımlara tabi tutulabilir.*⁶³⁵

Madde metninde genel bir ifade özgürlüğü ile sınırlama şartlarının düzenlendiğini görüyoruz. İnancın açığa vurumu mahiyetindeki ifadeler de bu madde kapsamında değerlendirilecektir. Bununla birlikte ifade edilen şeyin kendisi bir hak ihlali niteliğindeyse elbette bu durumda ifade özgürlüğünden bahsedilemeyecektir.⁶³⁶

İnanç özgürlüğü kamu düzenine ilişkin olarak kabul edilebileceğinden ve başkalarının haklarının korunmasının gözetilmesi gerekliliğinden dolayı, inançlara yönelik hakaret içerikli ifadelerin inanç özgürlüğü lehine sınırlandırılacağı söylenebilir. Venedik Komisyonu'nun İfade Özgürlüğü ve Din Özgürlüğü raporunda da inançlara yönelik nefret söylemlerinin kabul edilemeyeceği ancak inançlara ilişkin eleştirel ifadelerin ifade özgürlüğü kapsamında kabul edilebileceği belirtilmiştir.⁶³⁷

Kokkinakis v. Yunanistan kararında, 9. ve 10. maddeler arasındaki ayrımın nasıl yapılacağı "*İfade özgürlüğünden yararlanmanın, ibadet, öğretme, uygulama ya da ayin şeklinde din veya inancı açığa vurma özgürlüğünden ibaret olduğu durumlarda, öncelikle uygulanabilir nitelikteki hak, Sözleşme'nin 9. maddesinde garanti altına alınan haktır*"⁶³⁸ şeklinde ifade edilmiştir.

İslam inancının kutsal kavramlarına hakaret edilmesi sebebiyle 9. maddenin ihlal edildiği iddiasına dayanan Choudhury v. Birleşik Krallık⁶³⁹ başvurusunda, Komisyon yazar veya yayıncılara karşı dava açabilme hakkının 9. madde kapsamına girmeyeceği yorumuyla bu başvuruyu kabul edilemez bulmuştur. Bu konudaki içtihadın ise zamanla değiştiği görülmüştür.⁶⁴⁰

⁶³⁵ Gemalmaz, Bölgesel Sistemler, s. 12.

⁶³⁶ Hafizoğulları, İfade Özgürlüğünün Sınırı, ss. 91, 92.; Zeki Hafizoğulları, "Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Tarafı Olduğu İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesinde Laiklik, Düşünce, Vicdan ve Din Hürriyeti, **Ankara Barosu Dergisi**, Sayı: 1, 2012, (Laiklik), ss. 165, 166.; **Rusya Krishna Bilinci Toplulukları Merkezi ve Frolov v. Rusya**, 23 Kasım 2021, 37477/11, par. 42, 43.

⁶³⁷ Venice Commission, **Report on the Relationship Between Freedom of Expression and Freedom of Religion: the Issue of Regulation and Prosecution of Blasphemy, Religious Insult and Incitement to Religious Hatred**, CDL-AD (2008) 026-e, 17-18.10.2008, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2008\)026-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2008)026-e) , (07.09.2021), par. 89.

⁶³⁸ **Kokkinakis v. Yunanistan**, 25 Mayıs 1993, 14307/88, par. 79.' dan aktaran Ekiz, İnanç Özgürlüğü, s.252.

⁶³⁹ **Choudhury v. Birleşik Krallık**, 5 Mart 1991, 17439/90. (Kom.)

⁶⁴⁰ Arslan, s. 55.

Otto-Preminger Enstitüsü v. Avusturya⁶⁴¹ başvurusunda, Hristiyanlık inancının kutsallarıyla alay edilerek küçümser şekilde gösterildiği bir filmin yasaklanması 10. madde ihlali olarak kabul edilmemiştir. Aynı şekilde Wingrove v. Birleşik Krallık⁶⁴² başvurusunda da Hristiyanlığı eleştirel şekilde ele alan ve dinî karakterlerin cinselliklerinin gösterildiği filmin yasaklanması hakkında, demokratik toplum gerekleri dâhilinde kalan devletin takdir marjı gözetilerek ihlal kararı verilmemiştir. Rommelfanger v. Almanya⁶⁴³ başvurusunda, Katolik hastanesinde çalışırken kürtaj hakkında Katolik inancının dışında açıklamalarda bulunan doktorun bu eylemi, mensup olduğu kurumun özellikleri gözetilerek ifade özgürlüğü kapsamında kabul edilmemiştir.⁶⁴⁴

Buna karşın Scientology Kilisesi v. İsveç⁶⁴⁵ ve benzeri⁶⁴⁶ başvurularda inanca dair değerlerin eleştiri konusu yahut aracı yapılması, hiçbir inancın eleştiriden muaf tutulamayacağı gerekçesiyle Sözleşme'ye aykırı bulunmamış, böylelikle inanç özgürlüğü ile ifade özgürlüğü arasındaki denge gözetilmeye çalışmıştır. Aynı yöndeki kararlardan Klein v. Slovakya⁶⁴⁷ davasında, Slovakya Roman Katolik Kilisesi kardinalini eleştirdiği bir dergi yazısının da ifade özgürlüğü kapsamında korunması gerektiği yönünde karar verilmiştir. Yahut geçerli bir sebep olmaksızın iletişim araçlarında inanç içerikli yayın yapılmasının engellenmesi hakkında ifade özgürlüğü ihlali kararı verilmiştir.⁶⁴⁸ Anılan kararlar inanç ile ifade özgürlükleri arasındaki sınırları belirlemektedir.

Diğer yandan Mahkeme içtihatları ile "*inancına saygı duyulmasını isteme hakkı*" olarak ifade ettiği, ifade özgürlüğü aleyhine inanç özgürlüğünün koruma alanını genişleten bir hak anlayışı geliştirildiği görülmektedir. İfade özgürlüğüyle inanç özgürlüğünün çatıştığı başvurularda genellikle inanç özgürlüğünü sağlamak

⁶⁴¹ **Otto-Preminger Enstitüsü v. Avusturya**, 20 Eylül 1994, 13470/87.

⁶⁴² **Wingrove v. Birleşik Krallık**, 25 Kasım 1996, 17419/90.

⁶⁴³ **Rommelfanger v. Almanya**, 6 Eylül 1989, 12242/86.

⁶⁴⁴ Benzer konuda farklı yöndeki bir karar: **Lombardi Vallauri v. İtalya**, 20 Ekim 2009, 39128/05.

⁶⁴⁵ **Scientology Kilisesi v. İsveç**, 14 Temmuz 1980, 8282/78. (Kom.)

⁶⁴⁶ **Jerusalem v. Avusturya**, 27 Şubat 2001, 26958/95.; **Dubowska ve Skup v. Polonya**, 18 Nisan 1997, 33490/96; 34055/96. (Kom.); **Giniewski v. Fransa**, 31 Ocak 2006, 64016/00.; **E. S. v. Avusturya**, 25 Ekim 2018, 38450/12.; **Ben El Mahi ve Diğerleri v. Danimarka**, 11 Aralık 2006, 5853/06.

⁶⁴⁷ **Klein v. Slovakya**, 31 Ekim 2006, 72208/01.

⁶⁴⁸ **Tagiyev ve Huseynov v. Azerbaycan**, 5 Aralık 2019, 13274/08. ve **Glas Nadejda EOOD ve Anatoli Elenkov v. Bulgaristan**, 11 Ekim 2007, 14134/02. kararlarında, ifade özgürlüğünün ihlal edildiğine hükmedildikten sonra inanç özgürlüğü hakkında ayrıca inceleme yapılmamıştır.

noktasında devletlere geniş takdir marjı tanındığı da söylenebilir.⁶⁴⁹ Murphy v. İrlanda⁶⁵⁰ başvurusu hakkında ihlal olmadığına dair verilen karar bu örneklerden birisidir. İrlanda'da halkın çoğunluğunun üye olduğu kiliseden farklı bir kilisenin televizyon reklamı vermesinin yasaklanması, halkın çoğunluğunun bu reklamdan rencide olabileceği ve kısıtlamanın yalnızca görsel ve işitsel medyayla sınırlı tutulmasının orantılı ve demokratik toplumda gerekli bir müdahale olarak kabul edilmesi sebepleriyle ihlal kararı verilmemiştir. Devletlere bu konuda tanınan geniş takdir marjının, ifade özgürlüğü için tehlike arz etmeyecek şekilde uygulanmasına dikkat edilmesi önemlidir.

İbragim İbragimov ve Diğerleri v. Rusya⁶⁵¹ başvurusu, davalı devlet tarafından radikal olarak kabul edilen bir İslam tarikatının yayınlarının yasaklanması hakkındadır. Yapılan yargılama sonucunda suç teşkil etmeyen ve inanç özgürlüğü sınırlarında kalan yayınlara müdahale edilmesi hakkında ifade özgürlüğünün ihlal edildiğine karar verilmiştir.

Kutsal değerlere hakaret içeren ifadelerin yer aldığı roman hakkında yayınevi sahibine verilen adli para cezasının konu edildiği İ. A. v. Türkiye⁶⁵² başvurusu hakkında, devlet müdahalesinin inanç özgürlüğünü korumaya yönelik meşru bir amaca hizmet ettiği ve orantılı olduğu tespitlerine yer verilerek, ifade özgürlüğünün ihlal edilmediğine hükmedilmiştir. Aynı konudaki Aydın Tatlav v. Türkiye⁶⁵³ davasında ise, başvuruçunun İslam dinine yönelik ciddi eleştirilerin inanç sahibi bir kısım insanı rahatsız etmesinin tek başına haklı sebep teşkil etmeyeceği tespit edilmiştir. Bu başvuruda hakarete varmayan ağır eleştirilerin ifade özgürlüğü kapsamında korunması gerektiği tespit edilmiş ve başvuruçuya verilen adli para cezasının 10. madde ihlali niteliğinde olduğuna hükmedilmiştir.

b. Örgütlenme Özgürlüğü İlişkisi

İnanç özgürlüğünün kolektif görünüşleri söz konusu olduğunda Sözleşme'nin 11. maddesinde düzenlenen dernek kurma ve örgütlenme hakkı gündeme gelir.

⁶⁴⁹ Arslan, ss. 56-58.; Ekiz, İnanç Özgürlüğü, ss. 228, 229.

⁶⁵⁰ Murphy v. İrlanda, 10 Temmuz 2003, 44179/98.; Arslan, ss. 126-133.

⁶⁵¹ İbragim İbragimov ve Diğerleri v. Rusya, 28 Ağustos 2018, 1413/08; 28621/11.

⁶⁵² İ. A. v. Türkiye, 13 Eylül 2005, 42571/98.

⁶⁵³ Aydın Tatlav v. Türkiye, 2 Mayıs 2006, 50692/99.

"Toplantı ve dernek kurma özgürlüğü" başlıklı 11. madde metni şu şekildedir: "1. Herkes barışçıl olarak toplanma ve dernek kurma hakkına sahiptir...". Madde metninin ikinci fıkrasında hakkın sınırlanmasına gerekçe olarak öngörülen kamu düzeni, kamu güvenliği ve kamu sağlığı hakkındaki tehditlerin olmadığı müddetçe, inanç konusunda faaliyet gösterecek toplulukların dernek olarak tüzel kişilik kazanmalarının önünde hiçbir engel yoktur.⁶⁵⁴ Herhangi bir makul gerekçe olmaksızın inanç topluluklarının örgütlenmelerinin önüne geçilmesi Sözleşme'nin ihlali niteliğinde olacaktır.⁶⁵⁵ Bessarabia Metropolitan Kilisesi v. Moldova⁶⁵⁶ kararında, bir milyon kadar üyesi olan kilisenin tüzel kişiliğinin herhangi bir makul sebebe dayanmaksızın tanınmaması sonucu pek çok haktan mahrum kalınmasının, 9. madde ihlali olduğuna hükmedilmiştir.

Kasymakhunov ve Saybatalov v. Rusya⁶⁵⁷ başvurusu anayasal düzeni zorla değiştirmeyi hedefleyen ve terör örgütü olarak kabul edilen Hizb ut-Tahrir isimli şeriatçı/cihatçı bir örgütün mensuplarının cezalandırılmaları hakkındadır. Başvurucuların diğer iddialarının yanında, Sözleşme'nin 9., 10. ve 11. maddelerinin ihlal edildiği iddiaları, Sözleşme'nin 35 § 3 (a) hükümlerince Sözleşme'nin 17. maddesi kapsamında hakların kötüye kullanılması niteliğinde olduklarından değerlendirmeye alınmamıştır. Gerekçe olarak ise söz konusu örgütün gayrimüslim ülkelerdeki hükümetleri şiddet yoluyla devirme amaçları ve öngördükleri şeriat düzeninin Sözleşme açısından kabul edilemez oluşu gösterilmiştir.

Refah Partisi v. Türkiye⁶⁵⁸ başvurusu, laiklik ilkesine karşı eylemlerin odağı haline geldiği gerekçesiyle kapatılan siyasi parti hakkındadır. Parti genel başkanının laiklik ilkesinin anayasadan kaldırılması, demokratik sistemin sonlandırılması ve hukuk sisteminin değiştirilerek dinî hukuk sistemine geçilmesi yönündeki söylemleri

⁶⁵⁴ Dündar Sezer, s. 67.

⁶⁵⁵ **Yehova Şahitleri Hristiyan Derneği v. Bulgaristan**, 3 Temmuz 1997, 28626/95. (Kom.); **Kurtuluş Ordusu Moskova Şubesi v. Rusya**, 5 Ekim 2006, 72881/01.; **Hasan ve Chaush v. Bulgaristan**, 26 Ekim 2000, 30985/96. (B.D.); **Ortodoks Ohrid Archdiocese v. Kuzey Makedonya**, 16 Kasım 2017, 3532/07.; **Bektaşî Topluluğu ve Diğerleri v. Kuzey Makedonya**, 12 Nisan 2018, 48044/10; 75722/12; 25176/13.; **Genov v. Bulgaristan**, 23 Mart 2017, 40524/08.; **Rusya Krishna Bilinci Toplulukları Merkezi ve Frolov v. Rusya**, 23 Kasım 2021, 37477/11.

⁶⁵⁶ **İnanç Özgürlüğü Girişimi**, s. 9.; **Bessarabia Metropolitan Kilisesi v. Moldova**, 13 Aralık 2001, 45701/99.; Ayrıca aynı konudaki bir diğer karar **Fusu Arcadie ve Diğerleri v. Moldova**, 17 Temmuz 2012, 22218/06.

⁶⁵⁷ **Kasymakhunov ve Saybatalov v. Rusya**, 14 Mart 2013, 26261/05; 26377/06.

⁶⁵⁸ **Refah Partisi v. Türkiye**, 13 Şubat 2003, 41340/98.; Doğru ve Nalbant, ss. 507-528.; Doğru ve Nalbant, ss. 507-528.; Venice Commission, Laws Affecting Religion or Belief, ss. 26, 27.

ile diğer partililerin teokratik şariat düzenine geçiş için şiddete başvurulabileceği yönündeki cihada çağrı konuşmaları kapatmaya gerekçe olarak gösterilmiştir. Mahkeme verilen kapatma kararının yasal öngörülebilirlik, kamu güvenliğini ve kamu düzenini sağlamaya yönelik meşru amaçlara dayanma, demokratik toplumda gerekli olma, orantılılık ve devletin takdir marjını aşmama ölçütlerine uygunluğunu tespit ederek, 11. maddenin ihlal edilmediğine hükmetmiştir.⁶⁵⁹

c. Diğer Hak Gruplarıyla Olan İlişkiler

Sözleşme'nin *kölelik ve zorla çalıştırma yasağını* düzenleyen 4. maddesinin 3.b fıkrasında, zorunlu askerliğe alternatif olarak alternatif hizmet seçeneği sunan ülkelerde, bu alternatif hizmetlerin zorla çalıştırma yasağının ihlali niteliğinde kabul edilemeyeceği açıkça düzenlenmiştir.⁶⁶⁰ Grandrath v. Almanya⁶⁶¹ başvurusu, savaş karşıtı olduğu bilinen Yehova Şahitleri inancı rahibi olan başvurucuya, diğer inanç rahiplerine tanınan askerlikten ve alternatif hizmetten muaf tutulma hakkının tanınmaması hakkındadır. Bu başvuru hakkında, Sözleşme'nin 4. maddesindeki düzenleme gerekçe gösterilerek, şikâyet konusu farklı muamelenin inanç temelli ayrımcılık olmadığı yönünde karar verilmiştir.

Erçep v. Türkiye⁶⁶², Feti Demirtaş v. Türkiye⁶⁶³ ve Buldu ve Diğerleri v. Türkiye⁶⁶⁴ başvuruları da aynı şekilde, inançları sebebiyle zorunlu askerliğe karşı vicdani ret ortaya koyan başvurucuların yaşadığı hak ihlalleri hakkındadır. Her üç başvuru hakkında inanç özgürlüğünün ihlaliyle birlikte hem işkence yasağı hem de adil yargılanma hakkı gibi ihlallerin de olduğuna hükmedilmiştir.

Genellikle inanç özgürlüğünün kolektif boyutu söz konusu olduğunda gündeme gelen bir diğer Sözleşme düzenlemesi de 6. maddede düzenlenen *adil yargılanma hakkı*dır. İnanç topluluklarının tanınmadığı durumlarda yargısal yollara başvuramadıkları ve bu sebeple yargısal korunmadan mahrum kaldıkları

⁶⁵⁹ Aynı yöndeki diğer kararlar **Hizb Ut-Tahrir ve Diğerleri v. Almanya**, 12 Haziran 2012, 31098/08.; **Staatkundig Gereformeerde Partij v. Hollanda**, 10 Temmuz 2012, 58369/10.

⁶⁶⁰ Gemalmaz, Ulusalüstü Belgeler, s. 174.

⁶⁶¹ **Grandrath v. Almanya**, 12 Aralık 1966, 2299/64. (Kom.)

⁶⁶² **Erçep v. Türkiye**, 22 Kasım 2011, 43965/04.

⁶⁶³ **Feti Demirtaş v. Türkiye**, 17 Ocak 2012, 5260/07.

⁶⁶⁴ **Buldu ve Diğerleri v. Türkiye**, 3 Haziran 2014, 14017/08.

görülmüştür. Bu durumlar 6. maddenin ihlaline sebebiyet vermektedir.⁶⁶⁵ Pellegrini v. İtalya⁶⁶⁶ başvurusunda, Vatikan Mahkemeleri'nin vermiş olduğu kararın İtalyan yargısında sonuç doğurması, kilise yargısının Sözleşme'nin tarafı olamaması ve yargılamanın Sözleşme hükümlerine uygun yapıldığının tespit edilememesi sebepleriyle 6. maddenin ihlali kararı verilmiştir. Tanyar ve Küçükergin v. Türkiye⁶⁶⁷ başvurusunda olduğu gibi, azınlık inanç topluluklarına mensup kimseler hakkındaki ayrımcılık niteliğinde olan özensiz yargılamalar hakkında 6. maddenin ihlal edildiği yönünde karar verildiği görülmektedir.⁶⁶⁸

Sözleşme'nin 8. Maddesinde düzenlenen özel hayata saygı hakkı da başvuru konusuna göre inanç özgürlüğü ile gündeme gelebilmektedir.⁶⁶⁹ Johnston ve Diğerleri v. İrlanda⁶⁷⁰ başvurusunda, o zamanki İrlanda yasalarına göre boşanmanın mümkün olmaması⁶⁷¹ ve evlilik dışı doğan çocukların evlilik içinde doğan çocuklara göre daha az hakka sahip olması sebepleriyle, 8. maddenin ihlal edildiğine ve 14. madde hakkında ayrıca değerlendirme yapılmasına gerek olmadığına karar verilmiştir. Her ne kadar bu başvuruda 9. madde hakkında bir karar verilmemiş olsa da bahsi geçen boşanma yasağının Katolik inancı kaynaklı olduğu bilinmektedir. Kuropyatnik v. Rusya⁶⁷² kararında ise Scientology Kilisesi mensubunun polis tarafından teknik takibe alınması yasayla yeterince açık şekilde öngörülemez bir uygulama olduğundan, 9. madde ışığında 8. maddenin ihlal edildiğine karar verilmiştir. *Özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı* konusundaki Şerife Yiğit v. Türkiye⁶⁷³, Hoffmann v. Avusturya⁶⁷⁴, Zorica Jovanovic v. Sırbistan⁶⁷⁵ ve benzeri

⁶⁶⁵ **X ve Scientology Kilisesi v. İsveç**, 5 Mayıs 1979, 7805/77. (Kom.); **Canea Katolik Kilisesi v. Yunanistan**, 16 Aralık 1997, 25528/94.; Murdoch, ss. 24, 25.

⁶⁶⁶ **Pellegrini v. İtalya**, 20 Temmuz 2001, 30882/96.

⁶⁶⁷ **Tanyar ve Küçükergin v. Türkiye**, 5 Aralık 2006, 74242/01.

⁶⁶⁸ **Svyato-Mykhaylivska Parafiya v. Ukrayna**, 14 Haziran 2007, 77703/01.

⁶⁶⁹ Tosun, ss. 80, 81.

⁶⁷⁰ **Johnston ve Diğerleri v. İrlanda**, 18 Aralık 1986, 9697/82.

⁶⁷¹ 2019 yılında yapılan referandum sonrasında, daha önceden 5 yıl olan boşanma davası açmadan önce beklenmesi gereken süre 3 yıla indirilmiştir.; Citizens Information Board, **Getting a Divorce in Ireland**, https://www.citizensinformation.ie/en/birth_family_relationships/separation_and_divorce/divorce_decrees.html#l0b797. (25.08.2021).

⁶⁷² **Kuropyatnik v. Rusya**, 28 Eylül 2021, 64403/11.

⁶⁷³ **Şerife Yiğit v. Türkiye**, 2 Kasım 2010, 3976/05. (B.D.)

⁶⁷⁴ **Hoffmann v. Avusturya**, 23 Haziran 1993, 12875/87.

⁶⁷⁵ **Zorica Jovanovic v. Sırbistan**, 26 Mart 2013, 21794/08.

başvurularda⁶⁷⁶ inanç özgürlüğünün de gündeme gelmesine rağmen, kararlar 8. madde üzerinden verilmiştir.

Şerife Yiğit v. Türkiye⁶⁷⁷, O'Donoghue ve Diğerleri v. Birleşik Krallık⁶⁷⁸ ve Selim v. Kıbrıs⁶⁷⁹ gibi başvurularda ise inanç özgürlüğünün yanında Sözleşme'nin 12. maddesinde düzenlenen *evlenme hakkı* gündeme gelmiştir. Özellikle inançsal evlilik ritüellerinin olduğu durumlarda bu hak inanç özgürlüğü dâhilinde gündeme gelebilmektedir.

Darby v. İsveç⁶⁸⁰, Kutsal Manastırlar v. Yunanistan⁶⁸¹, Molla Sali v. Yunanistan⁶⁸² ve Fransız Rahipler Enstitüsü ve Diğerleri v. Türkiye⁶⁸³ başvurularında ise Sözleşme'nin Ek 1 Nolu Protokol 1. maddesinde düzenlenen *mülkiyet hakkı* inanç özgürlüğü ile gündeme gelmiştir.⁶⁸⁴

İnanç özgürlüğünün ifade özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü ve Ek 1 Nolu Protokol 3. maddesinde düzenlenen *serbest seçim hakkı* ile birlikte anıldığı bir diğer alan ise inanç odaklı siyasi yapılardır. Çoğu ülkede siyasi ideolojisini inançsal referanslara dayandıran yahut belirli bir inancın kamusal gücünü arttırmaya odaklı siyasi partiler mevcuttur. İlkesel olarak laik devletlerde inancın kamusal karar alma mekanizmalarında referans olmaması gerekeceği ileri sürülebilir. Bununla birlikte, demokratik sistemlerde laikliğe eleştirel yaklaşan inanç odaklı siyasi ideolojilerin iktidarda olmak dâhil her türlü siyasi faaliyet yürütmeleri de mümkündür. İnanç odaklı yürütülen siyasi faaliyetlerin demokratik topluma zarar verebileceği hallerde ise Mahkeme bu siyasi faaliyetlerin engellenmesini Sözleşme'ye aykırı bulmamaktadır. Viyana Komisyonu'nun 1999 yılında düzenlediği Siyasi Partilerin

⁶⁷⁶ **Pannullo ve Forte v. Fransa**, 30 Ekim 2001, 37794/97.; **Ploski v. Polonya**, 12 Kasım 2002, 26761/95.; **Elli Poluhas Dödsbo v. İsveç**, 17 Ocak 2006, 61564/00.; **Lind v. Rusya**, 6 Aralık 2007, 25664/05.; **Hadri-Vionnet v. İsviçre**, 14 Şubat 2008, 55525/00.; **Girard v. Fransa**, 30 Haziran 2011, 22590/04.; **M. M. v. Bulgaristan**, 9 Temmuz 1997, 27496/95. (Kom.); **Vojnity v. Macaristan**, 12 Şubat 2013, 29617/07.; **İsmailova v. Rusya**, 29 Kasım 2007, 37614/02.; **Sodan v. Türkiye**, 2 Şubat 2016, 18650/05.; **Schüth v. Almanya**, 23 Eylül 2010, 1620/03.

⁶⁷⁷ **Şerife Yiğit v. Türkiye**, 2 Kasım 2010, 3976/05. (B.D.)

⁶⁷⁸ **O'Donoghue ve Diğerleri v. Birleşik Krallık**, 14 Aralık 2010, 34848/07.

⁶⁷⁹ **Selim v. Kıbrıs**, 16 Temmuz 2002, 47293/99.

⁶⁸⁰ **Darby v. İsveç**, 23 Ekim 1990, 11581/85.

⁶⁸¹ **Kutsal Manastırlar v. Yunanistan**, 9 Aralık 1994, 13092/87, 13984/88.

⁶⁸² **Molla Sali v. Yunanistan**, 19 Aralık 2018, 20452/14. (B.D.)

⁶⁸³ **Fransız Rahipler Enstitüsü ve Diğerleri v. Türkiye**, 14 Aralık 2000, 26308/95.

⁶⁸⁴ Ayrıca bkz. **Herrmann v. Almanya**, 26 Haziran 2012, 9300/07. (B.D.); **Chassagnou ve Diğerleri v. Fransa**, 29 Nisan 1999, 25088/94; 28331/95; 28443/95. (B.D.)

Yasaklanması ve Benzer Tedbirlere İlişkin Rehber'de⁶⁸⁵ yer alan ilkelere göre, bir siyasi partinin kapatılması ancak anayasal düzenin şiddet vasıtasıyla değiştirmeyi amaçladığının somut olarak ortaya koyulabilmesi halinde söz konusu olmalıdır. Viyana Komisyonu Avrupa Konseyi'nin anayasal standartları belirleme konusundaki danışma organı olduğundan, bu ilkeler doğrudan Mahkeme'yi bağlamasa da bu konuda başvurulacak bir kaynaktır.⁶⁸⁶

İnanç özgürlüğü ile ilişkili bir konuda 8., 10., 11. veya diğer maddeler üzerinden daha kolay inceleme yapılmasının mümkün olduğunda, genellikle kararın bu maddeler üzerinden verildiği görülmektedir.⁶⁸⁷

II. SINIRLANDIRMA ÖLÇÜTLERİ

A. Ayrımcılığın Sınırları

Ayrımcılık yasağının sınırlarını belirlemek için, ayrımcılığın hangi şartlarda ortaya çıkabileceğinin ve hangi farklı muamelelerin ayrımcılık teşkil edebileceğinin tespiti gerekir.

İnsan hakları düşüncesinin ortaya çıkışının temelinde, birey hak ve özgürleri ile devlet iktidarını sınırlamak gayeleri yatar. Zamanla gelişen insan hakları anlayışında artık devletlerin temel hak ve özgürlükleri ihlal etmemeleri insan haklarının kıstası değildir. Günümüz insan hakları anlayışında, devletlerin yükümlülük alanındaki kimseleri üçüncü kişilerin hak ihlallerine karşı koruma sorumluluğunun altında olduğu da kabul edilmiştir.⁶⁸⁸

Farklı pozisyondaki özneler arasındaki eşitsizliği kaldırma amacıyla veya başka meşru amaçlarla uygulanan orantılı ve makul farklı muameleler ayrımcılık

⁶⁸⁵ Vedat Ahsen Coşar, "Siyasi Partilerin Yasaklanması ile İlgili Venedik Kriterleri", **Ankara Barosu Dergisi**, Yıl 67, Sayı: 2, Bahar 2009, ss. 123-126.; İlgili belge ve güncel belgeler için https://www.venice.coe.int/WebForms/pages/default.aspx?p=01_main_reference_documents&lang=EN, (02.09.2021)

⁶⁸⁶ Abdurrahman Eren, "Yeni Anayasa Arayışında Avrupa Standartları Açısından Siyasi Partilerle İlgili Düzenlemeler", **Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 1-2, 2009, ss. 45, 46.; Yıldız, s. 126.

⁶⁸⁷ Donna Gomien ve David Harris, **Düşünce, İnanç, Vicdan ve İfade Özgürlüğü**, çev. Orhan Kemal Cengiz, 1. Baskı, Belge Uluslararası Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.25.; Murdoch, ss. 12, 13.

⁶⁸⁸ Karan, Eşitlik İlkesi, s.140.

yasağı teşkil etmeyecektir.⁶⁸⁹ Vergilendirmenin gelir düzeyine göre farklı uygulanması ya da görme engellilere ehliyet verilmemesi, ayrımcılık teşkil etmeyen farklı uygulamalara örnek olarak verilebilir.

Devletler açısından ise ayrımcılık yasağının sınırları negatif ve pozitif yükümlülüklerine göre belirlenir. Temel negatif yükümlülük ayrımcılık yasağına saygı duymak ve yasağı çiğnememektir. Hakların tanınmasında ve kullanılmasında ve haklara ve özgürlüklere erişimde ayrımcılık yasağına uymak ve de ayrımcılık yasağı teşkil eden eylemlerden kaçınmak devletlerin negatif yükümlülük alanına dairdir. Pozitif yükümlülükler ise ayrımcılık yasağına karşı önleyici ve düzenleyici önlemler geliştirmeye yönelik tüm tedbirleri kapsar.⁶⁹⁰

B. İnanç Temelli Ayrımcılık Yasağının Sınırlandırılması

Günümüzde hemen her ülkede farklı inançların bir arada yaşadığı bilinmektedir. Her bir inancın farklı gereklilikleri ve farklı toplumsal idealleri vardır. Farklı inanç gruplarının bir arada demokratik bir şekilde var olabilmeleri için bireysel hak ve özgürlüklerin kamu düzenini sağlamaya yönelik toplumsal ihtiyaçlara göre sınırlandırılmaları kaçınılmazdır.

İnanç temelli ayrımcılık yasağının sınırlandırılması, ayrımcılığın dayandığı temel olan inanç özgürlüğünün sınırlandırılması ilkelerine göre yapılabilecektir. Çünkü ayrımcılık yasağının temel düzenlemesi olan 14. madde, ancak bir başka hakkın ihlaliyle birlikte ileri sürülebilir. Genel eşitlik ilkesinin düzenlendiği Ek 12 Nolu Protokol ise henüz taraf devletlerin çoğunluğu tarafından kabul edilmemiştir. Mahkeme de bu konudaki başvuruların çoğunda 9. madde hakkında karar verdikten sonra, ayrımcılık yasağı hususunda ayrıca değerlendirme yapılmaya gerek görmemektedir. Bu sebeple hakkın sınırlandırılması incelemesi, Mahkeme'nin de tercih ettiği şekilde 9. maddenin incelenmesi yöntemine⁶⁹¹ sadık kalarak yürütülmüştür. Bu sebeple 14. maddenin inceleme yönteminden farklı olarak yasayla öngörülebilirlik ve demokratik toplumda gereklilik yönlerinden de inceleme yapmak gerekmiştir.

⁶⁸⁹ Doğru ve Nalbant, s. 193.; Gül ve Karan, ss.15-18.; Gülmez, Ayrımcılığın Kaldırılması, ss. 258-263.

⁶⁹⁰ Weiwei, ss. 20-22.; Coşkun, s.93.

⁶⁹¹ Bkz. ss. 26-29.

Sözleşme'nin 9. maddesinin ikinci fıkrasında inanç özgürlüğünün sınırlanması düzenlenmiştir: "*Din veya inancını açıklama özgürlüğü, sadece yasayla öngörülen ve demokratik bir toplumda kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlık veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli sınırlamalara tabi tutulabilir.*"⁶⁹²

Forum Internum alanındaki özgürlüklerin aksine Forum Externum alanındaki özgürlükler mutlak olmayıp sınırlanabilirler.⁶⁹³ Forum Internum alanı kişinin iç dünyasına dair olduğu için zaten tam olarak sınırlandırılması mümkün de değildir.⁶⁹⁴ Sınırlandırmaya tabi tutulan alan yalnızca inanç özgürlüğünün dış dünya ile temas eden halleri ile inancın açığa vurulmasının görünüş şekilleridir. Komisyon ise inançsal güdüyle yapılan tüm eylemleri değil, yalnızca inançsal zorunluluktan doğan eylemleri Forum Externum alanında korunmaya değer kabul etmiştir.⁶⁹⁵ Farklı inançların uygulamalarının sınırlanmaları konusunda standart sınırlama kıstasları geliştirilmesi ise tutarsız sonuçlara sebep olabilir.⁶⁹⁶

İnancın açığa vurulması özgürlüğünün sınırlanabileceği, 8., 10. ve 11. maddelerde de düzenlendiği gibi⁶⁹⁷ belirli şartlar altında kabul edilmiştir. Kamusal bir güç inancın açığa vurulması özgürlüğüne müdahale etmişse, bu müdahalenin hukuken öngörülmüş olması, meşru bir amaca dayanması ve demokratik bir toplumda gerekli olması beklenir.⁶⁹⁸ Aksi halde müdahale inanç özgürlüğünün ihlali niteliğinde olacaktır.⁶⁹⁹ Sınırlandırma ölçütlerinin dışındaki müdahaleler aynı zamanda ayrımcılık teşkil ediyorsa, inanç temelli ayrımcılık yasağının ihlal edildiği tespit edilebilecektir.

Sayılan sınırlandırma kriterleri olağan dönemlere ilişkindir. Sözleşme'nin "*Olağanüstü hallerde yükümlülükleri askıya alma*" başlıklı 15. maddesine⁷⁰⁰ göre,

⁶⁹² Gemalmaz, Türban, s. 1279.

⁶⁹³ Doğru ve Nalbant, s. 122.; Tosun, s. 82.; Bu durumun takdir marjına etkisi hakkında bkz. Şirin, Takdir Marjı, s. 374. ve Doğru, s. 169.

⁶⁹⁴ Gülşah Köprülü, "Uluslararası Hukuk Bağlamında Din ve Vicdan Hürriyetinin Korunması", **Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2019, s. 83.

⁶⁹⁵ Murdoch, ss. 22, 23.; **Arrowsmith v. Birleşik Krallık**, 16 Mayıs 1977, 7050/75 (Kom.), par.71, 72.; **D. v. Fransa**, 6 Aralık 1983, 10180/82. (Kom.); **Salonen v. Finlandiya**, 2 Temmuz 1997, 27868/95. (Kom.)

⁶⁹⁶ Evans, Religious Liberty, s. 330.

⁶⁹⁷ Murdoch, s. 13.

⁶⁹⁸ Venice Commission, Belief Communities , s. 6.; Gemalmaz, Cilt II, s. 21-23.

⁶⁹⁹ Doğru ve Nalbant, ss. 127- 135.; Murdoch, s. 37.

⁷⁰⁰ Gemalmaz, Bölgesel Sistemler, s. 14.

savaş ve afet gibi tüm toplumu etkileyen olağanüstü tehlike durumlarında, devletler 2., 3., 4/1. ve 7. maddelerde düzenlenen yaşam hakkı, işkence yasağı, kölelik yasağı ve suç ve cezada kanunilik ilkesi hakları dışındaki sözleşme hükümlerini, tehlike kontrol altına alınıncaya kadar ve tehlikeli durumun gerektirdiği ölçüde askıya alabilirler. Olağanüstü halin varlığının tespiti ise devletlerin takdirindedir.⁷⁰¹

1. Yasayla Öngörülebilirlik

Sınırlamanın yasayla öngörülebilir olması ilk geçerlilik şartıdır. İçtihat gibi yazılı olmayan hukuk kuralları ile kanun ismiyle düzenlenmemiş olsa dahi bu mahiyette olan tüm düzenlemeler maddi kanun anlayışına göre Mahkeme tarafından yasallık ilkesi dâhilinde kabul edilir. Ayrıca yüksek mahkeme kararlarına dayanan idari kararların da maddi kanun olarak kabul edildiği ve öngörülebilirlik şartını da sağladığı görülmektedir.⁷⁰² Yasallık ilkesinin karşılanabilmesi için hukuki düzenlemelerin ulaşılabilir ve açık şekilde anlaşılabilir olmaları⁷⁰³ ve kanunun keyfi uygulamalara karşı bir koruma mekanizmasına sahip olması⁷⁰⁴ beklenir.

Hasan ve Chaush v. Bulgaristan⁷⁰⁵ başvurusunda, inanç topluluklarının hangi şartlar dâhilinde ayrılıp birleştirilebileceğine dair önemli sorulara cevap verebilecek bir yasal düzenlemenin olmayışı, başvuru hakkında 9. madde ihlali kararı verilmesinin sebepleri arasında gösterilmiştir. Benzer şekilde Perry v. Letonya⁷⁰⁶ başvurusunda ülke vatandaşı olmayan Evangelik rahibin oturma iznini yenilediğinde görevine devam etmesinin yasaklanmasının hiçbir yasal dayanağının olmaması da ihlal sebebi sayılmıştır. Kuznetsov ve Diğerleri v. Rusya⁷⁰⁷ başvurusunda, başvuru sahiplerinin barışçıl dinî toplantılarının hukuka aykırı şekilde basılarak sonlandırılması ve Svyato-Mykhaylivska Parafiya v. Ukrayna⁷⁰⁸ başvurusunda Rus

⁷⁰¹ Manfred Nowak ve Tanja Vospernik, "Permissible Restrictions on Freedom of Religion or Belief", **Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook**, (Ed. Tore Lindholm, W.Cole Durham Jr. ve Bahia G. Tahzib-Lie), Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2004, s. 148.; Evans, Religious Liberty, ss. 315-317.

⁷⁰² Leyla Şahin v. Türkiye, 10 Kasım 2005, 44774/98. (B.D.)

⁷⁰³ Sunday Times v. Birleşik Krallık, 26 Nisan 1979, 6538/74.

⁷⁰⁴ Murdoch, s.39.

⁷⁰⁵ Hasan ve Chaush v. Bulgaristan, 26 Ekim 2000, 30985/96 (B.D.), par. 84, 85.; Venice Commission, Laws Affecting Religion or Belief, s. 22.

⁷⁰⁶ Perry v. Letonya, 8 Kasım 2007, 30273/03.

⁷⁰⁷ Kuznetsov ve Diğerleri v. Rusya, 11 Ocak 2007, 184/02.

⁷⁰⁸ Svyato-Mykhaylivska Parafiya v. Ukrayna, 14 Haziran 2007, 77703/01.

Ortodoks Kilisesi'nden Ukrayna Ortodoks Kilisesi'ne geçmeye karar veren inanç topluluğunun bu kararının tescil edilmemesi de yasayla öngörülebilirlik şartının sağlanmadığı gerekçesiyle 9. madde hakkında ihlal kararlarıyla neticelenmiştir.

Diğer inanç gruplarından farklı şekilde Yehova Şahitleri inanç topluluğuna uygulanan vergi düzenlemesinin kesin olmayan ifadelerden oluşmuş olması sebebiyle, Fransa Yehova Şahitleri Derneği v. Fransa⁷⁰⁹ başvurusunda inanç özgürlüğünün ihlal edildiğine hükmedilmiştir.⁷¹⁰

Yasa dışı örgüt üyesinin cenaze törenine katılmaları sebebiyle başvuruçuların ceza almalarını konu edinen Güler ve Uğur v. Türkiye⁷¹¹ yargılamasında, başvuruçuların dinî bir törene katılmalarının suç teşkil edebileceğine ilişkin öngörülebilir bir düzenleme bulunmaması sebebiyle inanç özgürlüğünün ihlal edildiğine hükmedilmiştir. Ayrımcılık yasağının ihlal edildiğine dair bir incelemeye ise gerek görülmemiştir.

2. Meşru Sınırlandırma Amaçları

Mahkeme inanç özgürlüğüne getirilen sınırlamanın yasayla öngörülebilirlik kriterini sağladığını tespit ettikten sonra, sınırlamanın meşru amaçlara dayanıp dayanmadığını tespit etmektedir. Bu meşru amaçlar madde metninde kamu güvenliği ve kamu sağlığının korunması, genel ahlak ve sağlığın korunması ve başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması olarak sayılan amaçlarla sınırlıdır.⁷¹² Madde metninde tercih edilen ifadeler yoruma açık geniş anlamlara karşılık geldiğinden, meşru sınırlandırma amaçlarına ilişkin standartlar içtihat yoluyla oluşturulmuştur.

Hakkın meşru amaç olmaksızın sınırlandırılması doğrudan olabileceği gibi ihmal yoluyla da olabilir. Manzanas Martín v. İspanya⁷¹³ başvurusunda Evangelik rahip olan başvuruçucu, uzun yıllar önce sosyal güvenlik planına dâhil edilmesine rağmen Katolik rahipler dışındaki inanç toplulukları görevlilerinin emeklilik hakkından yararlanamamasını dava konusu etmiştir. Mahkeme geçerli bir sebep

⁷⁰⁹ **Fransa Yehova Şahitleri Derneği v. Fransa**, 30 Haziran 2011, 8916/05.

⁷¹⁰ Aynı yöndeki bir diğer karar **Église Évangélique Missionnaire ve Salaûn v. Fransa**, 31 Ocak 2013, 25502/07.

⁷¹¹ **Güler ve Uğur v. Türkiye**, 2 Aralık 2014, 31706/10; 33088/10.

⁷¹² Evans, Religious Liberty, s. 322.; Doğru ve Nalbant, s. 138.; The European Court of Human Rights, Art. 9, s. 17.

⁷¹³ **Manzanas Martín v. İspanya**, 3 Nisan 2012, 17966/10.

olmaksızın orantısız şekilde ihmal yoluyla yaşatılan mağduriyetin Ek 1 Nolu Protokol 1. madde ile bağlantılı olarak ayrımcılık yasağının ihlali niteliğinde olduğuna karar vermiştir.

a. Kamu Güvenliği ve Kamu Düzeninin Korunması

Kamu güvenliği kavramı kişilerin fiziki ve maddi bütünlüklerinin güvenliğini korumayı öngören amacı ifade eder. Kamu düzeni kavramı ise toplumsal düzenin devamlılığına işaret eder.⁷¹⁴ Her iki kavram da oldukça geniş şekilde yorumlanabileceğinden, kimi yazarlarca hakkın özünün rahatça ihlal edilebileceği gerekçesiyle eleştirilmektedir.⁷¹⁵ Yine de inanca dair tartışmalı konulardan kaynaklı kitlesel çatışmaların yaşandığı örneklerde⁷¹⁶ görüldüğü üzere, kamu güvenliğinin ve kamu düzeninin tesisinde inanç özgürlüğünün de sınırlanabilir olması ciddi bir ihtiyaç olabilmektedir. Özellikle ABD'de gerçekleşen 11 Eylül saldırısından sonra kamu güvenliği sebebiyle inanç özgürlüğünün sınırlandırılmasının yoğun şekilde tartışıldığı görülmüştür.⁷¹⁷ Bu kavramların her toplumun özgün yapısına göre değerlendirilmesi gerektiği de unutulmamalıdır.⁷¹⁸

Mahkûm⁷¹⁹ ve asker⁷²⁰ başvuruları gibi güvenliğin ve disiplinin üst düzeyde tutulduğu mekânlardan gelen başvurularda inanç özgürlüğünün kamu güvenliğini ve kamu düzenini sağlamak sebepleriyle sınırlandırılmalarının sivillere nazaran daha kolay olduğu görülmektedir. Sivil alanlarda karşılaşılan kamu güvenliği ve kamu düzeni gerekçeli inanç özgürlüğü sınırlamalarına ilişkin başvurularda⁷²¹ ise

⁷¹⁴ Demirsoy Aşıkoğlu, ss. 456, 466.; Murdoch, ss. 37-39.; İnanç Özgürlüğü Girişimi, İnanç Özgürlüğü Hakkı, ss. 14,15.; Özenç, İnanç Özgürlüğü, ss. 85-92.

⁷¹⁵ Ekiz, İnanç Özgürlüğü, ss. 352-355.

⁷¹⁶ **Platform Arzte v. Avusturya**, 21 Haziran 1988, 10126/82.; **Omkananda ve Divine Light Zentrum v. İsviçre**, 19 Mart 1981, 8118/77. (Kom.)

⁷¹⁷ Nina Weiler-Harwell, **Discrimination Against Atheists A New Legal Hierarchy Among Religious Beliefs**, LFB Scholarly Publishing LLC, El Paso, 2011, ss. 4-8.; Silvio Ferrari, "Individual Religious Freedom and National Security in Europe After September 11", **Brigham Young University Law Review**, Cilt: 2004, Sayı: 2, 2004, s. 361.; Özenç, İnanç Özgürlüğü, ss. 10, 11.

⁷¹⁸ **Manoussakis v. Yunanistan**, 26 Eylül 1996, 18748/91, par. 39.

⁷¹⁹ **X v. Avusturya**, 15 Şubat 1965, 1753/63. (Kom.); **X v. Birleşik Krallık**, 20 Aralık 1974, 5442/72. (Kom.)

⁷²⁰ **Arrowsmith v. Birleşik Krallık**, 16 Mayıs 1977, 7050/75. (Kom.); **Grandrath v. Almanya**, 12 Aralık 1966, 2299/64. (Kom.)

⁷²¹ **ISKCON ve Diğerleri v. Birleşik Krallık**, 8 Mart 1994, 20490/92. (Kom.); **Şerif v. Yunanistan**, 14 Aralık 1999, 38178/97.; **Agga v. Yunanistan**, 17 Ekim 2002, 50776/99, 52912/99.

devletlerin takdir marjının daha dar yorumlandığı ve sınırlamanın yerindeliğinin daha hassas incelendiği görülmektedir.

Bessarabia Metropolit Kilisesi v. Moldova⁷²² başvurusunda, davalı devletin tarihindeki siyasal çatışmaları tetiklemesi muhtemel olan ve başka bir devletteki Patrikhane'ye bağlı olan kilisenin tanınmamış olmasının mevcut şartlar altında kamu güvenliğini sağlamak yönündeki meşru sınırlandırma amacı olarak kabul edilmesine karar verilmiştir. Öte yandan kilisenin tanınmaması, gözetilen meşru amaçla orantılı olmayan bir müdahale olarak görüldüğünden, demokratik bir toplumda gerekli olmayan bir müdahale olarak kabul etmiş ve 9. maddenin ihlal edildiğine karar vermiştir. Ayrımcılık yasağı özelinde ayrıca inceleme yapılmasına ise gerek görülmemiştir.

Askerî bir yargıcın köktendinci bir örgütle irtibatının tespit edilmesi üzerine emekli edilmesi konulu Kalaç v. Türkiye⁷²³ başvurusu hakkında, devletin almış olduğu tedbirin kamu güvenliği ve kamu düzeni tesisinde gerekli olabileceğinden bahisle ihlal kararı verilmemiştir.

Nolan v. K. v Rusya⁷²⁴ başvurusu ise, Rusya'da Moon Birleşme Kilisesi'nde görev almak üzere bulunan yabancı ülke vatandaşı olan başvurucunun, yasal olan kiliseye üyeliği sebebiyle oturma izni bulunmasına rağmen sınır dışı edilmesini konu edinmektedir. Başvurucunun dinî faaliyetlerinin ulusal güvenlik açısından tehdit oluşturduğuna ilişkin somut bir ispat aracı ortaya sunulamamış olduğundan, inanç özgürlüğünü sınırlayan müdahaleyi meşru kılacak sebeplerin yokluğunda 9. maddenin ihlal edildiğine hükmedilmiştir.⁷²⁵ Başvuran bu ihlalin, geleneksel inançlara nazaran sonradan ortaya çıkmış ve "*yabancı dinler*" olarak anılan inanç topluluklarına uygulanan ayrımcılığın bir görünüşü olduğunu da belirtmiş olmasına rağmen, 9. madde ihlali tespitinden sonra ayrıca 14. madde hakkında değerlendirme yapılmamıştır. Benzer konulu El Majjaoui ve Stichting Touba Moskee v. Hollanda⁷²⁶ başvurusu AB ülkeleri dışındaki bir ülke vatandaşı olması sebebiyle kendisine çalışma izni verilmeyen imam hakkında olup, başvuru kabul edilebilir bulunmuş ve

⁷²² **Bessarabia Metropolit Kilisesi v. Moldova**, 13 Aralık 2001, 45701/99, par. 111-113.

⁷²³ **Kalaç v. Türkiye**, 1 Temmuz 1997, 20704/92.

⁷²⁴ **Nolan v. K. v Rusya**, 12 Şubat 2009, 2512/04.

⁷²⁵ Aynı konudaki bir diğer karar: **Corley ve Diğerleri ve Rusya**, 23 Kasım 2021, 292/06; 43490/06.

⁷²⁶ **El Majjaoui ve Stichting Touba Moskee v. Hollanda**, 20 Aralık 2007, 25525/03. (B.D.)

sonrasında çalışma izninin verilmesiyle birlikte dosya hakkında kayıttan düşürülme kararı verilmiştir.⁷²⁷

El Morsli v. Fransa⁷²⁸ başvurusu, konsolosluktaki güvenlik kontrolünde erkek çalışanların yanında başörtüsünü çıkartmayı reddeden başvurucunun inanç özgürlüğünün orantısız sınırlandığı iddiasını konu edinmektedir. Komisyon bu başvuruyu kamu güvenliğinin sağlanması için orantılı bir müdahale olarak yorumlamış ve başvuru hakkında kabul edilemezlik kararı vermiştir. Tsavachidis v. Yunanistan⁷²⁹ başvurusu ise Yehova Şahidi başvurucunun ve diğer cemaat mensuplarının istihbarat servisinde izlenmeleri hakkındadır. Bu davada 8., 9., 11. ve 14. maddeleri değerlendirilmiş olup, başvuru dostane çözüm ile kapanmış olduğundan muhtemel bir kamu güvenliği tartışması önlenmiştir.

b. Genel Sağlık ve Genel Ahlakın Korunması

Genel sağlık kamu düzeni ile de ilgili olup, birey ve toplum sağlığı ile ilgili olan alanlara işaret eder. Bazı inançların uyuşturucu niteliğindeki maddelerin kullanımına yer vermesi, kan naklini yasaklaması, aşı karşıtı olması, fiziksel acıya dayanan ibadetlere yer vermesi, otopsiye karşı olması, cinsel organların sünnetini emretmesi ve modern tıbbi uygulamalara karşı olunması gibi konularda, inanç özgürlüğü ile genel sağlığın çatıştığı durumlarla karşılaşılabilir.⁷³⁰ Bu gibi durumlarda genel sağlığın tesisi amacının inanç özgürlüğünü kısıtlamak için meşru bir sebep olup olmayacağı tartışılmaktadır.

Hoffmann v. Avusturya⁷³¹ başvurusunda, Yehova Şahitliği'nin kan naklini yasaklaması gerekçesiyle, müşterek çocuğun velayetinin sonradan Yehova Şahidi olan anneden alınması, acil durumlarda mahkeme kararıyla gerekli tıbbi müdahalelerin mümkün olması sebebiyle orantılı bir müdahale olarak görülmemiştir.⁷³² Seven Individuals v. İsveç⁷³³ başvurusunda çocuğuna inançsal

⁷²⁷ Benzer pozisyondaki bir imamın geçerli bir çalışma izni olmadığı için oturma izni verilmemesinin yerinde bulunduğu karar için bkz. **Öz v. Almanya**, 3 Aralık 1996, 32168/96. (Kom.)

⁷²⁸ **El Morsli v. Fransa**, 4 Mart 2008, 15585/06.; Doblhoff-Dier, s. 71.

⁷²⁹ **Tsavachidis v. Yunanistan**, 21 Ocak 1999, 28802/95. (B.D.)

⁷³⁰ Krishnaswami, s. 45.; Ekiz, İnanç Özgürlüğü, s. 361.

⁷³¹ **Hoffmann v. Avusturya**, 23 Haziran 1993, 12875/87.

⁷³² **Moskova Yehova Şahitleri ve Diğerleri v. Rusya**, 10 Haziran 2010, 302/02, par. 131-144.'de görüldüğü üzere, kan naklinin inanca aykırı olması tek başına genel sağlık sebebiyle müdahale sebebi olamaz.

sebeplerle şiddet uygulayan ebeveynlere ceza verilmesi genel sağlık ve kamu düzeni açısından yerinde bir müdahale olarak görülmüştür.⁷³⁴ Boffa ve Diğerleri v. San Marino⁷³⁵ davasında zorunlu tutulan aşıları çocuklarına yaptırmak istemeyen ailelerin başvuruları kabul edilemez bulunmuştur. X. v. Birleşik Krallık⁷³⁶ başvurusunda ise inancı gereği başörtüsü takmak zorunda olan Sih başvurusunun motosiklet kullanırken kask takmak zorunda olması genel sağlığın tesisi amacıyla getirilen meşru bir sınırlama sebebi olarak kabul edilmiştir.⁷³⁷ Benzer şekilde Sutter v. İsviçre⁷³⁸ başvurusunda inancı gereği sakalını kesmek istemeyen askerin bu talebi askerlerin sağlığını tehlikeye atabileceği için kabul görmemiştir. Cha'are Shalom ve Tsedek v. Fransa⁷³⁹ başvurusunda ise mevcut helal kesim sertifikasına sahip olan kuruma rağmen Musevi inancına göre yeni bir helal hayvan kesim sertifikası talep eden cemaatin talebinin kamu sağlığı ve kamu düzeni gözetildiği için reddedilmesinin ihlal teşkil etmediğine hükmedilmiştir.

Sağlığın korunması amacıyla orantısız ve gereksiz şekilde kişilerin inançlarına doğrudan müdahale edilmesi ise Sözleşme'ye aykırılık oluşturur. Mockuté v. Litvanya⁷⁴⁰ davasında başvurusunun zorunlu olarak tutulduğu psikiyatri kliniğinde başvurusunun baskı yoluyla Osho inancından uzaklaştırılmaya çalışılması hem 8. hem de 9. maddenin ihlali olarak kabul edilmiştir. Polat v. Avusturya⁷⁴¹ başvurusunda ise gerekli açıklamalar yapılmaksızın ve zaruri bir durum olmaksızın, vefat eden bebeğe ailesinin itirazına rağmen otopsi yapılması 8. ve 9. maddelerin ihlali sayılmıştır.

İnanç özgürlüğünün sınırlandırılmasında öngörülen meşru sebeplerden “*genel ahlak*”ın korunması ise, içeriğini tespit etmenin en zor olduğu sınırlandırma sebebidir. Genel ahlaki standartların oluşturulamayacağı ve ulusal makamların bu

⁷³³ **Seven Individuals v. İsveç**, 13 Mayıs 1982, 8811/79. (Kom.)

⁷³⁴ Aynı yöndeki bir diğer karar: **Abrahamsson v. İsveç**, 5 Ekim 1987, 12154/86. (Kom.)

⁷³⁵ Boffa ve Diğerleri v. San Marino, 15 Ocak 1998, 26536/95. (Kom.)

⁷³⁶ **X. v. Birleşik Krallık**, 12 Temmuz 1978, 7992/77. (Kom.)

⁷³⁷ Aynı konulu ve aynı yöndeki BM İHK kararı için bkz. **Karnel Singh Bhinder v. Kanada**, 9 Kasım 1989, 208/1986.’ den aktaran Gemalmaz, Türban, s. 1309.

⁷³⁸ **Sutter v. İsviçre**, 22 Şubat 1984, 8209/78.

⁷³⁹ **Cha'are Shalom ve Tsedek v. Fransa**, 27 Haziran 2000, 27417/95. (B.D.); Venice Commission, *Laws Affecting Religion or Belief*, s. 21.

⁷⁴⁰ **Mockuté v. Litvanya**, 27 Şubat 2018, 66490/09.

⁷⁴¹ **Polat v. Avusturya**, 20 Temmuz 2021, 12886/16.

konudaki takdir yetkilerinin tanınması gerektiği *Handyside v. Birleşik Krallık*⁷⁴² ve *Dudgeon v. Birleşik Krallık*⁷⁴³ kararlarında ifade edilmiştir.

c. Başkalarının Hak ve Özgürlüklerinin Korunması

İnanç özgürlüğü toplumdaki tüm inançlar için geçerli olacağından, tüm inançların aynı anda dengeli ve makul şekilde yaşanabilmesini sağlamak adına böylesi bir meşru sınırlandırılma sebebine ihtiyaç duyulmuştur. Başkalarının hak ve özgürlükleri hem kamu güvenliği ile kamu düzeni açısından, hem de genel sağlığın ve genel ahlakın korunması açısından gündeme gelebilmektedir.

*ISKCON ve Diğerleri v. Birleşik Krallık*⁷⁴⁴ başvurusunda Krishna inancı için ibadet ve yaşam merkezi haline getirilmiş olan binanın, inanca göre özel sayılan günler dışında günlük belirli bir sayıdan fazla insan ağırlamaması kuralı, bölgede yaşayan diğer insanların günlük hayatlarını etkilememek amacıyla getirilen meşru bir sınırlandırma olarak kabul görmüştür.

*X. v. Birleşik Krallık*⁷⁴⁵ başvurusunda ise Budist başvurusunun dövüş sanatlarına dair bilgilerin de yer aldığı kitabına el konulmasının inanç özgürlüğünün ihlali olduğu ileri sürülmüştür. Komisyon diğer mahkûmların güvenliğinin tehlikeye atılmasının önlenmesi amacını başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması bağlamında değerlendirmiş ve başvuruyu kabul edilemez bulmuştur.

*Gough v. Birleşik Krallık*⁷⁴⁶ başvurusu, başvurusunun ısrarla kamusal alanda çıplak dolaştığı için cezalandırılması hakkındadır. Başvurusunun eylemleri 9. madde kapsamında kabul edilmemekle birlikte, yapılan müdahalenin başkalarının hak ve özgürlüğünü koruyan meşru bir amaca hizmet ettiği tespit edilmiştir.

Mahkeme dinsel kıyafet ve semboller kullanımını da din yayma faaliyeti olarak kabul ederek, başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması amacıyla kamusal alanda getirilen sınırlamaların meşru olacağı yönünde kararlara imza atmıştır. *Dahlab v. İsviçre*⁷⁴⁷ başvurusunda, ilkokul öğretmenin başörtüsü takması küçük yaştaki çocuklar açısından sistematik telkin teşkil edebileceği gerekçesiyle,

⁷⁴² *Handyside v. Birleşik Krallık*, 7 Aralık 1976, 5493/72, par. 48.

⁷⁴³ *Dudgeon v. Birleşik Krallık*, 22 Ekim 1981, 7525/76, par. 47.

⁷⁴⁴ *ISKCON ve Diğerleri v. Birleşik Krallık*, 8 Mart 1994, 20490/92. (Kom.)

⁷⁴⁵ *X. v. Birleşik Krallık*, 18 Mayıs 1976, 6886/75. (Kom.)

⁷⁴⁶ *Gough v. Birleşik Krallık*, 28 Ekim 2014, 49327/11.

⁷⁴⁷ *Dahlab v. İsviçre*, 15. Şubat 2001, 42393/98.

öğretmene yapılan idari uyarının Sözleşme'ye aykırı olmadığına hükmedilmiştir. Türkiye hakkında verilen Şenay Karaduman⁷⁴⁸ ve Leyla Şahin⁷⁴⁹ kararları da Dahlab kararı ile aynı yöndedir.⁷⁵⁰

Schilder v. Hollanda⁷⁵¹ davasında olduğu gibi, ibadete davet amacıyla başvurulmuş çan çalmak veya ezan okumak gibi uygulamaların başkalarının huzurunu bozacak şekilde uygulanması halinde ve ihtiyaç doğrultusunda sınırlandırılabilirliği kabul edilmiştir.

3. Demokratik Toplumda Gerekliklik

Bu şart inanç özgürlüğüne getirilecek sınırlamaların genel bir değerlendirmeye tabi tutularak, insan hakları hukukunun genel amaçlarına, temel hukuk ilkelerine ve demokratik toplum anlayışına uygunluğun denetlenmesi amacıyla hizmet etmektedir. Demokratik toplum ise çoğulculuğun, hoşgörünün ve açık fikirliliğin yerleşmiş olduğu toplumdur.⁷⁵² İnanç özgürlüğüne yapılan müdahalenin, hakkın özünü zedelemesi ve böylelikle hak sahiplerini makul sebepler olmaksızın mağdur etmesi halinde, sınırlamanın demokratik bir toplumda gerekli olamayacağı sonucuna varılır.

Müdahalenin demokratik bir toplumda gerekli olup olmadığının belirlenmesinde, devletin takdir marjının orantılılık ilkesiyle sınırlanması yoluyla değerlendirme yapılır. Bu değerlendirmede farklı grupların çıkarlarının uzlaştırılması gözetilir.⁷⁵³

Kişilerin Forum Externum alanında kalan her türlü inancı açığa vurma durumu kamusal alanda gerçekleştiğinden, bu alanda sonsuz bir özgürlüğe izin

⁷⁴⁸ Karaduman v. Türkiye, 3 Mayıs 1993, 16278/90. (Kom.)

⁷⁴⁹ Leyla Şahin v. Türkiye, 10 Kasım 2005, 44774/98. (B.D.)

⁷⁵⁰ Sylvie Langlaude, "Indoctrination, Secularism, Religious Liberty, and the ECHR", *The International and Comparative Law Quarterly*, Cilt: 55, Sayı: 4, 2006, ss. 930, 931.

⁷⁵¹ Schilder v. Hollanda, 16 Ekim 2012, 2158/12.

⁷⁵² Handyside v. Birleşik Krallık, 7 Aralık 1976, 5493/72, par. 49.; Kokkinakis v. Yunanistan, 25 Mayıs 1993, 14307/88, par. 31; The European Court of Human Rights, Art. 9, s. 8.

⁷⁵³ Doğru ve Nalbant, ss. 139, 140.

verilebilmesi düşünülemez.⁷⁵⁴ Kamusal alandan kasıt ise, tüm bireyleri ilgilendiren konuların tartışıldığı, yaşandığı ve toplumsal ilkelere varıldığı alandır.⁷⁵⁵

Yukarıda sayılan meşru sınırlandırma amaçlarına dayanan müdahalelerin demokratik toplumda gerekli sayılabilmesi için, müdahalenin ciddi bir toplumsal ihtiyacın giderilmesi zorunluluğundan kaynaklanması ve güdülen amaçlarla kullanılan araçların makul bir orantılılık içinde olması aranır.⁷⁵⁶ Araçların orantılılığı ve elverişliliği kıstasları, devletin meşru amaçlarla getirdiği sınırlandırmalar hakkındaki takdir marjının sınırlarını oluşturur. Müdahalenin bu kıstaslar dâhilinde olup demokratik toplumda gerekli olduğunu ortaya koyma borcu devletin üzerindedir.⁷⁵⁷

a. Orantılılık İlkesi

Orantılılık ilkesi, bir hak alanına yapılan müdahalenin, müdahale ile ulaşılmak istenen meşru amaca erişmeye yetecek ölçüde ve nitelikte bir müdahale öngörerek, gereğinden fazla olabilecek müdahaleleri engellemeyi amaçlar.⁷⁵⁸ Bu marifetle toplumun genel çıkarları gözetilerek getirilen sınırlamalar ile bireyin hak ve özgürlükleri arasındaki dengenin korunması amaçlanmaktadır.

Bu ilke Sözleşme’de açık şekilde düzenlenmemiş olsa da hakkın sınırlandırılmasının sınırlarının belirlenmesi amacıyla yorumlama aracı olarak kullanılmaktadır.⁷⁵⁹

Mahkeme Olsson v. İsveç⁷⁶⁰ başvurusunda, Sözleşme’de yer alan haklardan birisine yapılan müdahalenin demokratik bir toplumda gerekli olduğundan söz edebilmek için, müdahalenin toplumsal bir ihtiyacı giderme zorunluluğundan doğmuş olması gerektiğini ve müdahalenin dayanağı olan meşru amaçla orantılı olması gerektiğini tespit etmiştir. X v. Birleşik Krallık⁷⁶¹ başvurusunda, motosiklet

⁷⁵⁴ Özenç, İnanç Özgürlüğü, ss. 73-77.

⁷⁵⁵ Beyer, s.4.; Herbert, ss. 96-98.; Kamusal alana ilişkin Avrupa ve ABD yaklaşımlarının farklılıkları için bkz. Blandine Chelini-Pont, "Religion in the Public Sphere: Challenges and Opportunities", **Brigham Young University Law Review**, Cilt: 2005, Sayı: 3, 2005, ss. 613-615.

⁷⁵⁶ **Svyato-Mykhaylivska Parafiya v. Ukrayna**, 14 Haziran 2007, 77703/01, par. 116.

⁷⁵⁷ Murdoch, s. 42.

⁷⁵⁸ Evans, Religious Liberty, s. 332.

⁷⁵⁹ Doğru, s. 19.

⁷⁶⁰ **Olsson v. İsveç**, 24 Mart 1988, 10465/83.

⁷⁶¹ **X. v. Birleşik Krallık**, 12 Temmuz 1978, 7992/77. (Kom.)

kullanırken kask takma zorunluluğunun, başörtüsü takan Sih inancına sahip olanlar için de geçerli kılınması, kamu güvenliği açısından orantılı bir önlem olarak kabul edilmiştir. Kokkinakis v. Yunanistan⁷⁶² başvurusu hakkında, inancın açığa vurulması hakkının orantısız şekilde sınırlandırılması üzerine 9. maddenin ihlal edildiğine hükmedilmiştir.

Korostelev v. Rusya⁷⁶³, Francesco Sessa v. İtalya⁷⁶⁴, Kostas v. Kuzey Makedonya⁷⁶⁵ ve Khan v. Birleşik Krallık⁷⁶⁶ gibi kararlarda da müdahalenin "*uygun ve yeterli olmak*" veya "*ikna edici şekilde ortaya konulması*", orantılılık kriterleri olarak kullanmıştır.

Orantılılığı ispat etme külfetinin hangi tarafta olduğu açık şekilde ifade edilmemiş olsa da verilen kararlardan ispat külfetinin genellikle devletin üzerinde olduğu anlaşılabilmektedir.⁷⁶⁷ Devletlerin ilgili müdahalenin acil bir sosyal ihtiyaç baskısı sebebiyle yapıldığını ispatlaması ve buna karşın başvurucunun bu iddiayı çürütmesi beklenir.⁷⁶⁸

Orantılılık ilkesi müstakil anlamı ve işlevinin yanında, devletin takdir marjının tespitinde de başvuru temel bir araçtır.⁷⁶⁹

b. Devletin Takdir Marjı

Demokratik toplumda gereklilik şartının diğer belirleyicisi ise devletin takdir marjıdır. Takdir marjı, devletlerin kendi egemenlikleri dâhilinde Sözleşme'yi uygulamadaki serbestliği ifade eder. Devletlerin ulusal çıkarları doğrultusunda ve kamu düzenini sağlama ekseninde sahip olduğu mutlak egemenliğin sınırlarını ise uluslararası insan hakları hukuku oluşturmaktadır. Uluslararası insan hakları hukukundan doğan yükümlülükleri yerine getirirken devletlere ulusal çıkarları doğrultusunda takdir marjı tanınması suretiyle ulusal ve uluslararası hukukun dengesi

⁷⁶² **Kokkinakis v. Yunanistan**, 25 Mayıs 1993, 14307/88.

⁷⁶³ **Korostelev v. Rusya**, 12 Mayıs 2020, 29290/10.

⁷⁶⁴ **Francesco Sessa v. İtalya**, 3 Nisan 2012, 28790/08.

⁷⁶⁵ **Kostas v. Kuzey Makedonya**, 13 Nisan 2006, 55170/00.

⁷⁶⁶ **Khan v. Birleşik Krallık**, 7 Temmuz 1986, 11579/85. (Kom.)

⁷⁶⁷ Demirsoy Aşıkoğlu, ss. 482-488.; Ekiz, İnanç Özgürlüğü, s. 390.

⁷⁶⁸ Doğru, s. 21.; "*Zorlayan sosyal ihtiyaç*" konusu için bkz. Serkan Ekiz, "AIHS 8-11. Maddelerindeki Sınırlama Rejimine Hakim Olan Temel İlkeler", **İzmir Barosu Dergisi**, Yıl:73, Sayı: 3, Temmuz 2008, ss. 270-286.

⁷⁶⁹ Doğru, ss. 22-24.

gözetilmeye çalışılmıştır. Sözleşme'nin devletlerin ulusal hukuklarına nazaran ikincil ve tamamlayıcı nitelikte olduğu, esas amacın her devletin kendi özgün şartlarına göre insan haklarını sağlaması olduğu Mahkeme'nin pek çok kararında ifade edilmiştir.⁷⁷⁰

Mahkemece önemli bir yorumlama aracı olarak kullanılan devletin takdir marjı konusunda yoğun tartışmalar ve ciddi eleştiriler olduğu bilinmektedir.⁷⁷¹ Yapılan eleştiriler ve geliştirilen içtihat ile devletin takdir marjı konusunda uygulanabilir kriterler geliştirilmeye çalışılmaktadır.⁷⁷² Birey ile devlet arasındaki menfaat çatışmalarında her iki tarafı da tatmin edici kriterler geliştirmek kolay olmamaktadır.

Lawless v. İrlanda⁷⁷³ başvurusunda da ifade edildiği üzere, kamu düzenini ve güvenliğini tehlikeye atan bir duruma karşı ancak Sözleşme'de yer alan hakların sınırlandırılması yoluyla çözüm üretilebilecekse, devletin bu durumlarda gerekli tedbirleri uygulama noktasında takdir marjı olduğu kabul edilir. Handyside v. Birleşik Krallık⁷⁷⁴ başvurusunda, devletin genel ahlakın korunması amacıyla getireceği sınırlamaların takdir marjı dâhilinde olacağı belirtilmiştir. Otto-Preminger-Institute v. Avusturya⁷⁷⁵ ve Wingrove v. Birleşik Krallık⁷⁷⁶ başvurularında, genel geçer bir ahlak standardı belirlemenin mümkün olmadığı için, genel ahlakın korunması gerekçesiyle inanç özgürlüğüne getirilen kısıtlamaların, diğer hak gruplarına oranla devletin takdir marjını daha geniş yorumlamak zorunda kalınan bir alan olduğu tespit edilmiştir. Manoussakis ve diğerleri v. Yunanistan ve Larissis ve Diğerleri v. Yunanistan⁷⁷⁷ kararında askerî rütbelilerin astlarına yönelik yaptıkları inanç yayma faaliyeti sınırlanmasında devletin takdir marjı daha geniş yorumlanırken, aynı askerlerin sivillere yönelik inanç yayma faaliyetine karşı devletin takdir marjı daha dar yorumlanmıştır.⁷⁷⁸

⁷⁷⁰ Murdoch, ss. 44, 45.; Gölcüklü ve Gözübüyük, ss. 15, 16.; The European Court of Human Rights, Art. 9, s. 19.; Doğru, ss. 18-34.; Esen, ss. 423-425.; Şirin, Takdir Marjı, ss. 379-386.

⁷⁷¹ Doğru, ss. 1, 2, 13.; Esen, ss. 349-388.

⁷⁷² Esen, ss. 66-97.

⁷⁷³ Lawless v. İrlanda (No. 1), 14 Kasım 1960, 332/57, par. 60.

⁷⁷⁴ Handyside v. Birleşik Krallık, 7 Aralık 1976, 5493/72, par. 48.

⁷⁷⁵ Otto-Preminger Enstitüsü v. Avusturya, 20 Eylül 1994, 13470/87, par. 50.

⁷⁷⁶ Wingrove v. Birleşik Krallık, 25 Kasım 1996, 17419/90, par. 58.

⁷⁷⁷ Larissis ve Diğerleri v. Yunanistan, 24 Şubat 1998, 23372/94, par. 50.; Manoussakis ve Diğerleri v. Yunanistan, 26 Eylül 1996, 18748/91, par. 44.

⁷⁷⁸ Esen, s. 334.

İnanç grupları içerisindeki farklı görüşteki grupların arasında hakemlik yapmak devletlerin görevi değildir.⁷⁷⁹ Şerif v. Yunanistan⁷⁸⁰, Agga v. Yunanistan⁷⁸¹ ve Hasan ve Chaush v. Bulgaristan⁷⁸² ve Müslüman Cemaati Yüksek Kutsal Konseyi v. Bulgaristan⁷⁸³ başvurularında, bulundukları ülkede azınlıkta olan Müslüman cemaatin dinî liderlerinin, cemaatin aksi yöndeki iradesine rağmen devletçe atandığı ve cemaatin seçtiği liderlere de yaptırım uygulandığı görülmektedir. Her üç başvuruda da Mahkeme devletlerin takdir yetkilerinin sınırlarını aşarak dinî cemaatleri iradeleri dışında atanmış tek bir dinî lidere bağlamalarını ve cemaatçe seçilmiş liderlere yaptırım uygulamalarını 9. maddenin ihlali olarak kabul etmiştir.⁷⁸⁴ Başvurular hakkında ayrımcılık incelemesi yapılmamıştır ancak diğer inanç topluluklarına uygulanmayan, orantılı ve demokratik toplumda gerekli olmayan farklı muameleler tespit edilmiştir.

Anılan kararlar Mahkeme'nin devletin takdir marjını belirlerken başvurduğu ilkeleri ortaya koymaktadır. Mahkeme'nin genel itibariyle inançların tanınması, endoktrinasyon, çocuk evlilikleri, vicdani ret, kişisel ibadet ve ibadethane konularında takdir marjını dar yorumladığı; laikliğin tesisi, kamu görevlilerinin inanç uygulamaları, inanç topluluklarının finansmanı/vergilendirilmesi, kamusal alandaki ve işyerindeki inanç sembolü kullanımı, proselitizm önlemleri ve kamusal inanç kurumu konularında takdir marjını geniş yorumladığı söylenebilir.⁷⁸⁵

⁷⁷⁹ **Fernández Martínez v. İspanya**, 12 Haziran 2014, 56030/07 (B.D.), par. 128.; **Sindicatul "Păstorul cel Bun" v. Romanya**, 9 Temmuz 2013, 2330/09 (B.D.), par. 165.

⁷⁸⁰ **Şerif v. Yunanistan**, 14 Aralık 1999, 38178/97.

⁷⁸¹ **Agga v. Yunanistan**, 17 Ekim 2002, 50776/99, 52912/99.; Doğru ve Nalbant, ss. 158-161.

⁷⁸² **Hasan ve Chaush v. Bulgaristan**, 26 Ekim 2000, 30985/96. (B.D.)

⁷⁸³ **Müslüman Cemaati Yüksek Ruhani Konseyi v. Bulgaristan**, 16 Aralık 2004, 39023/97.; Arslan, ss. 180-197.

⁷⁸⁴ Benzer konulu diğer başvurular: **Tothpal ve Szabo v. Romanya**, 19 Şubat 2019, 28617/13; 50919/13.; **Bulgaristan Ortodoks Eski Takvim Kilisesi ve Diğerleri v. Bulgaristan**, 20 Nisan 2021, 56751/13.; **Bağımsız Ortodoks Kilisesi ve Zahariev v. Bulgaristan**, 20 Nisan 2021, 76620/14.

⁷⁸⁵ Şirin, Takdir Marjı, ss. 374, 375.; Doğru, ss. 171-176.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AYRIMCILIK YASAĞININ İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜNE İZDÜŞÜMÜ

I. FORUM INTERNUM

A. İnanç Özgürlüğünün İçsel Alanının Tespiti

Herhangi bir dine yahut inanca sahip olup olmamak, inancını değiştirebilmek ve inancını açığa vurmaya zorlanmamak hakları, bireylerin manevi iç dünyalarına ilişkin haklardır.⁷⁸⁶ Bu haklar taraf devletlere inançlar konusunda tarafsız olma, herhangi bir inancı dayatmama ve vatandaşlarının bu konudaki haklarını koruma yükümlülükleri getirmektedir.⁷⁸⁷ Sözleşme'nin 9. maddesinin 1. fıkrasının ilk bölümünde "*1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir; bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü[...]* " şeklinde düzenlenen kısmı Forum Internum alanıdır.

Forum Internum alanına dair olan bu haklar mutlak olup sınırlandırılmaları mümkün değildir.⁷⁸⁸ Bu imkânsızlık yalnızca yasal ve pratik bir engel değil, hakkın bireysel inanç boyutunda teorik olarak da pek mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte vicdan özgürlüğünün inancı açığa vurma halleriyle temas noktalarında hakka müdahale edilebildiği görülür.⁷⁸⁹ Forum Internum alanı bireyin iç dünyasına dair olduğundan, bu alana müdahalede bulunulduğu iddiasıyla pek fazla karşılaşılmassa da endoktrinasyon gibi kişinin iradesinin sakatlanmasına yönelik faaliyetler bu alana müdahale niteliğindedir.⁷⁹⁰

İnanç özgürlüğünün içsel alanına karşılık gelen Forum Internum ile dışsal alana karşılık gelen Forum Externum⁷⁹¹, Mahkeme içtihadında net bir şekilde birbirlerinden ayrılabilmiş değildir. Özellikle inanç değiştirmek ve inanç yaymak

⁷⁸⁶ David Llewellyn ve H. Victor Conde, "Freedom of Religion or Belief Under International Humanitarian Law and International Criminal Law", **Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook**, (Ed. Tore Lindholm, W.Cole Durham Jr. ve Bahia G. Tahzib-Lie), Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2004, s. 135.; **Van den Dungen v. Holanda**, 22 Şubat 1995, 22838/93. (Kom.); Yüksel, s. 43.

⁷⁸⁷ Arslan, s. 34.; Krishnaswami, s. 23.

⁷⁸⁸ Durham, Perspectives, s.27.; Bülent Tanör, **Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu**, Genişletilmiş 3. Baskı, BDS Yayınları, İstanbul, 1994, s.45.; Murdoch, s. 18.

⁷⁸⁹ Krishnaswami, s. 16.

⁷⁹⁰ Özenç, İnanç Özgürlüğü, s. 40.; Ekiz, İnanç Özgürlüğü, s. 145.; Şirin, Duymaz ve Yıldız, s. 22.

⁷⁹¹ Tahzib-Lie, Legal Protection, s. 73.

gibi yakın ilişkili durumlarda bu iki hak alanı iç içe geçebilmektedir.⁷⁹² Bununla birlikte Mahkeme çoğu başvuruda yalnızca Forum Externum alanına ilişkin değerlendirme yaparak, inanç özgürlüğünün içsel alanı hakkında değerlendirme yapmayı dahi atlayabilmektedir.⁷⁹³

İnanç temelli ayrımcılığın Forum Internum alanındaki tezahürleri şu şekillerde olabilmektedir: bir inanca sahip olunması yahut olunmaması sebebiyle maruz kalınan ayrımcılık, belirli inançlara mensubiyetin yasaklanması, belirli inançlara mensup kişilerin inançlarını açıklamak zorunda kalmaları ve belirli inançlardaki kişilerin cebren inançlarını değiştirilmeye zorlanması.⁷⁹⁴

BM MSHS'nin inanç özgürlüğünün Forum Internum alanını düzenleyen 18. maddesinin 2. fıkrası "*Hiç kimse, kendi seçtiği bir din ya da inanca sahip olma ya da bunu benimseme özgürlüğünü zedeleyecek bir baskıya maruz bırakılamaz.*" şeklindedir.⁷⁹⁵

Bu maddeye ilişkin düzenlenen 22 Nolu Genel Yorum⁷⁹⁶'da ise Forum Internum alanına dair şu değerlendirmeler yapılmıştır.

1. 18. maddenin 1. paragrafında düzenlenen düşünce, vicdan ve din özgürlüğü (inanç özgürlüğü de dâhil olmak üzere), geniş kapsamlı ve derinlikli bir haktır. Bu hak, her konuda düşünce özgürlüğünü, kişisel kanaat özgürlüğünü ve bir dine veya inanca sahip olma ve bunları bireysel ya da başkalarıyla birlikte topluluk olarak ortaya koyabilme özgürlüğünü içerir. Komite, Taraf Devlet 18. madde kapsamında düşünce özgürlüğü ve vicdan özgürlüğünün, din ve inanç özgürlüğüyle eşit şekilde korunduğuna Taraf Devletlerin dikkatini çekmektedir. Maddede düzenlenen özgürlüklerin 4. maddenin 2. paragrafında belirtildiği üzere olağanüstü durumlarda dahi askıya alınamaz olması, sahip oldukları temel önemi yansıtmaktadır. [...]

3. 18. madde, düşünce, vicdan, din veya inanç özgürlüğü ile din veya inancı açıklama özgürlüğünü birbirinden ayırmaktadır. Düşünce ve vicdan özgürlüğü veya kişinin kendi seçtiği bir din veya inanca mensup olma veya bunları değiştirme özgürlüğü üzerinde hiçbir sınırlamaya izin verilmemektedir. Bu özgürlükler, 19. maddenin 1. paragrafında yer alan herkesin kimsenin müdahalesi olmadan istediği düşünceye sahip olması hakkı gibi, kayıtsız şartsız olarak korunmaktadır. 18. maddenin 2. paragrafı ve 17. madde uyarınca, hiç kimse düşüncelerini ya da herhangi bir din veya inanca bağlılığını açıklamaya zorlanamaz. [...]

5. Komite'ye göre bir dine ya da inanca 'sahip olma' veya bir din ya da inancı 'benimseme', din veya inanç seçme özgürlüğünü içerdiği gibi, bir kimsenin din veya inanç değiştirme, ateist olma ve aynı zamanda din veya inanç

⁷⁹² Tahzib-Lie, Legal Protection, s. 83.

⁷⁹³ Ekiz, İnanç Özgürlüğü, s. 412.

⁷⁹⁴ Tahzib-Lie, Legal Protection, s. 26.

⁷⁹⁵ Gemalmaz, Ulusüstü Belgeler, ss. 18, 19.

⁷⁹⁶ CCPR, No. 22: Art. 18, ss. 1, 2.

değiştirmeme hakkını da içerir. 18. maddenin 2. paragrafı, bir din ya da inanç benimseme hakkını zedeleyecek fiziksel şiddet uygulama, cezalandırma tehditleri, inanç sahibi olanları veya olmayanları kendi dini inançlarına ve cemaatlerine katılmaya zorlama, din veya inanç değiştirmeye zorlama gibi baskıların önüne geçmektedir. Bu şekilde bir baskı yaratmaya yönelik veya böyle bir etki içeren, eğitim ve sağlık hakkının kullanılmasını, iş sahibi olmayı veya 25. madde ve Sözleşme'nin diğer hükümleri ile güvence altına alınan hakların kullanılmasını kısıtlayan politikalar ve uygulamalar, benzer şekilde, 18. maddenin 2. paragrafına aykırılık teşkil edecektir. Aynı koruma, dini özellik taşımayan inançlara sahip olanlar için de sağlanmalıdır. [...]

*8. [...] Herhangi bir din veya inancı benimsemeye baskı altında olmama özgürlüğü ve ana-babaların veya vasilerin din ve ahlak eğitimi güvence altına alma hakları kısıtlamaya tâbi tutulamaz. [...]*⁷⁹⁷

22 Nolu Genel Yorum'daki ilgili maddeler incelendiğinde, Forum İnternum ile Forum Externum alanlarının birbirlerinden ayrıldıklarına, her alanın da eşit şekilde korunduğuna ve Forum İnternum alanının olağanüstü durumlarda dahi sınırlandırılmayacağına yer verildiği görülmektedir. Ayrıca Forum İnternum alanının inanma veya inanmama, inanç değiştirme, inancını açıklamaya zorlanmama ve inancı sebebiyle baskıya maruz kalmama haklarını kapsadığı da belirtilmiştir.

Mahkeme'nin Forum İnternum alanındaki ihlalleri tespit etmek noktasında genellikle çok istekli olmadığı ve Sözleşme'nin başka bir düzenlemesine dayanarak uyumsuzluğu çözüme kavuşturmaya eğilimli olduğu görülmektedir. Resmi inançların olduğu ülkelerdeki inanç temelli ayrımcılık uygulamalarında ve ebeveynlerin çocukları üzerindeki inanç eğitimi haklarının ihlal edildiği durumlarda inanç özgürlüğünün içsel alanının görece daha iyi şekilde değerlendirildiği söylenebilir.⁷⁹⁸

B. Forum İnternum Alanındaki Görünüm Şekilleri

1. İnanma ve İnanmama Hakları

Kişiler bir inanca sahip olup olmamak veya sahip oldukları inançları değiştirmek noktasında özgürdürler. Bu özgürlük inanç özgürlüğünün içsel alanının temel özgürlüğü olup, kısıtlanması söz konusu olamaz.⁷⁹⁹

⁷⁹⁷ Ataman ve Vural, ss. 180, 181.

⁷⁹⁸ Ekiz, İnanç Özgürlüğü, ss. 153, 154.

⁷⁹⁹ **Karlsson v. İsveç**, 8 Eylül 1988, 12356/86. (Kom.) ; **Stedman v. Birleşik Krallık**, 9 Nisan 1997, 29107/95. (Kom.); **Mockutė v. Litvanya**, 27 Şubat 2018, 66490/09.

Word of Life isimli inanç grubuna üye olduğu için uzun süre farklı şekillerde baskıya maruz kalan başvuru öğretmenin işinden atılmasını konu edinen *Ivanova v. Bulgaristan*⁸⁰⁰ başvurusu hakkında 9. maddenin ihlal edildiğine hükmedilmiş ve ayrıca 14. madde incelemesi yapılmasına gerek görülmemiştir. Mahkeme, hükümetin aksi yöndeki iddialarını yerinde bulmayarak, başvuru grubuna mensup olduğu için görevinden alındığına kanaat getirmiştir. Ayrıca müfettişlerin ayrımcılık talimatlarına rağmen başvuruları görevden almayan önceki müdür de bu sebeple görevden alınmıştır. İşine devam etmesinin şartı olarak başvurucudan inancının değiştirilmesinin istenmesi, doğrudan doğruya inanç özgürlüğünün çekirdeğini oluşturan inanma hakkına yapılan haksız bir müdahaledir.

*CJ., JJ. ve EJ. v. Polonya*⁸⁰¹ başvurusu ise, ailelerinin talebi üzerine din dersinden muaf tutulan çocukların din dersine girmemeleri sebebiyle arkadaşları tarafından hor görülmesi ve karnelerindeki din dersi hanesinin boş gözükmesiyle ilgilidir. Normalde bu başvuru daha çok inancını açıklamaya zorlanmama hakkı ile ilgilidir. Bununla birlikte, kardeşlerden birisinin uğradığı ayrımcılığa dayanamayarak dersi yeniden almak zorunda hissetmesi, çocuk yaşta inanmama özgürlüğünün fiili olarak engellenmesine bir örnektir. Komisyon ise çocukların okulda din dersine girmediği için dışlanmalarının ve karnelerinde din hanesinin boş olmasının, ileride çocukların sosyal ve ekonomik durumlarını olumsuz etkilemeyeceğini ifade ederek ihlal olmadığını hükmetmiş ve başvuruyu kabul edilemez bulmuştur.

Halbuki benzer durumda olan pek çok ebeveynin ve çocuğun, bu başvurudaki başvuru ile aynı pozisyonda oldukları ve toplumsal baskı sebebiyle inanmadıkları bir dine mensup şekilde yaşadıkları bilinen bir gerçekliktir. Karnelerde din hanesinin boş gözükmesiyle ilgili içtihat ise sonradan değişmiş ve bu durumun ayrımcılık teşkil ettiği tespit edilebilmiştir.⁸⁰² Devletlerin bu durumlarda genellikle bireylerin inanmama yahut baskın inanca mensup olmama haklarını gereğince korumadıkları görülmektedir.⁸⁰³ Bizce devlet tarafından, çocuğun okulda inanç sebebiyle zorbalığa maruz kalması engellenmeyerek inanç özgürlüğü hakkındaki pozitif

⁸⁰⁰ *Ivanova v. Bulgaristan*, 12 Nisan 2007, 52435/99.

⁸⁰¹ *CJ., JJ. ve EJ. v. Polonya*, 16 Ocak 1996, 23380/94. (Kom.)

⁸⁰² *Grzelak v. Polonya*, 15 Haziran 2010, 7710/02.

⁸⁰³ Krishnaswami, s. 24.

yükümlülüğünün de ihlal edilmiş olduğundan, verilen karar bu yönüyle de isabetsizdir.

İnanç topluluklarının devletlerce tanınmaması, öncelikle Forum Externum alanındaki inancı toplu olarak açığa vurma hakkının ihlalini teşkil eder. Belirli bir inanç topluluğunun devletçe tanınmaması, tescil edilmemesi ve bu yüzden faaliyetlerini gizli olarak yürütmek zorunda kalması aynı zamanda başlı başına inanma hakkına da bir müdahale teşkil eder. Tanınmayan inanç topluluklarına mensup olan bireylerin her birisinin ayrı ayrı inanma hakları da etkilenir. Bu sebeple burada yalnızca inanç topluluklarının tanınmamasının inanma hakkına etkisine değinilmekle yetinilecektir.

Masaev v. Moldova⁸⁰⁴ başvurusunda, devlet tescilli olmayan Müslüman inanç topluluğu üyelerinin inançsal uygulamalar nedeniyle yaptırıma maruz kalmaları başvuru konusu edilmiştir. Başvurucular, evde toplu şekilde ibadet ettikleri için cezalandırılmalarının yasayla öngörülemez olduğunu ileri sürmüşlerdir. Davalı devlet ise inanç topluluklarının faaliyette bulunmaları için devletçe tescil edilmeleri gerektiğini düzenleyen mevzuatı buna karşı olarak öne sürmüştür. Mahkeme müdahalenin yasayla öngörülmüş olduğunu ve kamu düzenini korumaya yönelik meşru bir amaca dayandığını kabul etmiştir. Devamında mahkemenin yaptığı değerlendirme şu şekildedir:

*Mahkeme, Devletin dini mezheplerin tescili için Sözleşme'nin 9. ve 11. maddeleriyle uyumlu bir şekilde bir şart koyma yetkisine itiraz etmemektedir. Ancak, Hükümet'in iddia ettiği gibi, kayıtlı olmayan bir dini mezhebin bireysel üyelerine dua etmeleri veya dini inançlarını başka bir şekilde açıklamaları için yaptırım uygulanmasının Sözleşme ile uyumlu olduğu sonucu çıkmamaktadır. Aksini kabul etmek, Devlette resmi olarak kayıtlı olmayan azınlık dini inançlarının dışlanması anlamına gelir ve sonuç olarak, bir Devletin bir kişinin neye inanması gerektiğini dikte edebileceğini kabul etmek anlamına gelir. Mahkeme, böyle bir yaklaşıma katılmamakta ve İdari Suçlar Kanunu'nun 200 § 3 maddesi tarafından sağlanan din özgürlüğü hakkının sınırlandırılmasının, acil bir toplumsal ihtiyaca karşılık gelmeyen ve bu nedenle davada gerekli olmayan bir müdahale teşkil ettiği kanaatindedir.*⁸⁰⁵

⁸⁰⁴ Masaev v. Moldova, 12 Mayıs 2009, 6303/05.

⁸⁰⁵ Masaev v. Moldova, 12 Mayıs 2009, 6303/05, par. 26.

Sonuç olarak Mahkeme, müdahalenin demokratik bir toplumda gerekli olmadığını tespit ederek inanç özgürlüğünün ihlal edildiğine karar vermiştir.⁸⁰⁶ Bu kararlar bireylerin inançlarını gizlice yaşamalarının sorumluluğu devlete yüklenmiştir.

Jakóbski v. Polonya⁸⁰⁷ başvurusunda ise Budist bir mahkûmun inancı gereği kendisine etsiz yemek verilmesi talebinin yerine getirilmemesi hakkında 9. maddenin ihlal edildiği kararı verilmiştir. Bu başvuru hakkında da 14. madde incelemesine gerek görülmemiştir.⁸⁰⁸ Bu kararda ihlal niteliğinde olduğu tespit edilen müdahale aynı zamanda inanç özgürlüğünün dışı vurum hallerinden ibadet etme özgürlüğünün de ihlalini teşkil eder. Çünkü inançlarının gereği olan diyet uygulamaları aynı zamanda inançların zorunlu dışı vurum halleri olan uygulamalardır.⁸⁰⁹ Neagu v. Romanya⁸¹⁰ başvurusu da inancını değiştirerek Müslüman olan cezaevindeki başvurucuya domuz eti olmayan yemekler verilmesi talebi hakkındadır. Başvurucunun talebinin reddedilmesi orantısız bir müdahale sayılarak ihlal kararı verilmiştir.⁸¹¹ Postoratski v. Ukrayna⁸¹² başvurusunda rahiplerle görüştürülmeyen mahkûmun inanç özgürlüğünün ihlal edildiğine hükmedilmiştir.⁸¹³ Kovalkovs v. Letonya⁸¹⁴ başvurusunun konusu ise, Vaishnavist Hindu mahkûmun cezaevinde tek başına meditasyon yapıp bu esnada tütsü kullanması imkânının tanınmamasıdır. Başkalarının hak ve özgürlüklerinin gözetilmesi amacıyla getirilen kısıtlamalar devletin takdir marjı kapsamında kabul edildiğinden, bu başvuru hakkında kabul edilemezlik kararı verilmiştir.

Darby v. İsveç⁸¹⁵ kararında ise hiç kimsenin, inanmadığı bir dinî kurumun organları için vergi ödeme ve bu kurumlara üye olma zorunluluğu altında tutulamayacağına hükmedilmiştir. Bu başvuru hakkında Ek 1 Nolu Protokol 1. maddede düzenlenen mülkiyet hakkı özelinde ayrımcılık yasağının ihlal edildiğine

⁸⁰⁶ Aynı yöndeki diğer kararlar: **Kuznetsov v. Rusya**, 11 Ocak 2007, 184/02.; **Krupko ve Diğerleri v. Rusya**, 26 Haziran 2014, 26587/07.; **Dimitrova v. Bulgaristan**, 10 Şubat 2015, 15452/07.

⁸⁰⁷ **Jakóbski v. Polonya**, 7 Aralık 2010, 18429/06.

⁸⁰⁸ Aynı yönde bir diğer karar **Vartic v. Romanya (No. 2)**, 17 Aralık 2013, 14150/08.

⁸⁰⁹ Krishnaswami, s. 36.

⁸¹⁰ **Neagu v. Romanya**, 10 Kasım 2020, 21969/15.

⁸¹¹ Aynı konudaki diğer kararlar: **Saran v. Romanya**, 10 Kasım 2020, 65993/16.; **Erlich ve Kastro v. Romanya**, 9 Haziran 2020, 23735/16; 23740/16.

⁸¹² **Poltoratskiy v. Ukrayna**, 29 Nisan 2003, 38812/97.; Aynı konudaki diğer karar: **Kuznetsov v. Ukrayna**, 29 Nisan 2003, 39042/97.

⁸¹³ Benzer konudaki kararlar: **Mozer v. Moldova ve Rusya**, 23 Şubat 2016, 11138/10. (B.D.); **Igors Dmitrijevs v. Letonya**, 30 Kasım 2006, 61638/00.

⁸¹⁴ **Kovalkovs v. Letonya**, 31 Ocak 2012, 35021/05.

⁸¹⁵ **Darby v. İsveç**, 23 Ekim 1990, 11581/85.

karar verildiği için, devamında 9. madde özelinde 14. madde incelemesi yapılmaya gerek görülmemiştir.

Kalaç v. Türkiye⁸¹⁶ davasının konusu, başvuru askerî yargıcın kökten dinci eğilimlerde olduğunun tespit edilmesi üzerine zorunlu olarak emekliliğine karar verilmiş olmasıdır. Aynı dönemde başvurucuyla birlikte 28 asker hakkında daha aynı kapsamda kararlar verilmiştir. Bu başvuru aynı zamanda Türkiye hakkında 9. madde incelemesinin yapıldığı ilk başvurudur.⁸¹⁷ Davalı devlet, başvurunun köktendinci Süleymancılar tarikatına mensup olduğu ve tarikatın talimatları doğrultusunda tarikata mensup askerlerin atanmasına birçok kez müdahale ederek askerî disiplini bozduğunu savunmuştur. Mahkeme, başvurunun askerlik mesleğini seçerek birtakım kısıtlamaları da kabul etmiş olduğunu tespit etmiştir. Silahlı kuvvetlerin doğası gereği, disiplini sağlamak üzere önlemler alınabileceği de bu kapsamda değerlendirilmiştir. Sonuç olarak Mahkeme, başvurunun zorunlu olarak emekli edilmesinin sebebinin başvurunun sahip olduğu inanç olmadığına hükmetmiştir. Davalı devletin askerî disiplini ve laiklik ilkesini tesis edebilmek amaçlarıyla uygulamış olduğu zorunlu emeklilik tedbirinin, başvurunun bir inanca sahip olma hakkının ihlali niteliğinde olmadığı yönünde karar verilmiştir.⁸¹⁸

İnsanların öldükten sonra ne şekilde defnedilecekleri ve ölen kişinin yakınlarının naaş üzerindeki ve cenaze törenine ilişkin hakları kişilerin inançlarını yakından ilgilendiren konulardır. Ancak Mahkeme bu konudaki başvuruları genellikle 8. maddede düzenlenen özel ve aile yaşamına saygı hakkı kapsamında incelemiştir.⁸¹⁹

Kemal Şişman v. Türkiye⁸²⁰ başvurusunda da başvuru 9. maddenin ihlal edildiği iddiasıyla başvurmuş olmasına rağmen, Mahkeme benzer konudaki önceki kararlarına atıf yaparak incelemeyi 8. madde üstünden yapmıştır. Başvurucunun

⁸¹⁶ **Kalaç v. Türkiye**, 1 Temmuz 1997, 20704/92.; Doğru ve Nalbant, ss. 144-147.

⁸¹⁷ Güney Dinç, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine Göre İnanç, Anlatım ve Örgütlenme Özgürlükleri**, İzmir Barosu Yayınları, İzmir, 2005, s. 18.

⁸¹⁸ Benzer konulu diğer başvurular: **Çınar v. Türkiye**, 7 Eylül 2002, 39334/98.; **Acarca v. Türkiye**, 3 Ekim 2002, 45823/99.; **Sert v. Türkiye**, 8 Temmuz 2004, 47491/99.; **Pitkevich v. Rusya**, 8 Şubat 2001, 47936/99.; **Demeester v. Belçika**, 8 Ekim 1981, 8493/79. (Kom.)

⁸¹⁹ Şirin, Duymaz ve Yıldız, ss. 136, 138.; **Pannullo ve Forte v. Fransa**, 30 Ekim 2001, 37794/97.; **Ploski v. Polonya**, 12 Kasım 2002, 26761/95.; **Elli Poluhas Dödsbo v. İsveç**, 17 Ocak 2006, 61564/00.; **Lind v. Rusya**, 6 Aralık 2007, 25664/05.; **Hadri-Vionnet v. İsviçre**, 14 Şubat 2008, 55525/00.; **Girard v. Fransa**, 30 Haziran 2011, 22590/04.; **Zorica Jovanovic v. Sırbistan**, 26 Mart 2013, 21794/08.

⁸²⁰ **Kemal Şişman v. Türkiye**, 21 Ocak 2014, 46352/10.

öldükten sonra küllerinin evinin çevresine serpilmesi arzusunun kabul görmemesi yargılama konusudur. Yerel makamların bu hizmeti sunacak alt yapılarının olmamasını devletin takdir marjı kapsamında kabul edilmiş ve talep edilen hizmetin yurt dışından satın alınmasının önünde bir engel olmadığı da gözetilerek, başvuru hakkında kabul edilemezlik kararı verilmiştir.

2. İnancını Yayma ve İnancını Değiştirme Hakları

İnançlar çoğu zaman ebeveynler tarafından çocuklarına aktarılırlar. Yetişkin hale gelen bireyler ailelerinin kendilerine aktardıkları inançları değiştirebilir veya tüm inançları tümden reddedebilirler. İnanç yayma ve değiştirme özgürlükleri Forum Internum alanına dâhil olup, sınırlanamayacak ve dışarıdan müdahale edilemeyecek haklardır.⁸²¹ Buna rağmen İslam dini gibi dinden çıkmanın meşru görülmediği inanç çevrelerinde bu hakların tanınmaması gerektiği düşünceleri ileri sürülebilmektedir. Bu düşünceler sebebiyle BM belgelerini oluşturma sürecinde ve 1981 Bildirisi taslak çalışmalarında uzun tartışmalar yaşanmıştır.⁸²² İnanç değişikliği sonrasında maruz kalınan olumsuzluklara ilişkin hazırlanan çeşitli BM raporlarından⁸²³ da anlaşılabileceği üzere, inanç değiştirme ve inanmama özgürlüğünün uluslararası hukuk metinlerinde müstakil olarak düzenlenmesi ve hakkın kullanımının takip edilmesi oldukça önemlidir.⁸²⁴

Diğer yandan inancın yayılması yönteminin kamu düzenini ve güvenliğini tehdit ettiği noktalarda sınırlandırılması da mümkün olabilmektedir. Örneğin yabancı ülkelerde yürütülen misyonerlik faaliyetlerinin siyasi yahut kültürel sebeplerle sınırlandırılabilir de kabul edilebilir. Bu konuda sınırlandırmanın meşruluğunu tespit etmenin kolay olmayacağı da tahmin edilebilir.⁸²⁵

⁸²¹ **Kokkinakis v. Yunanistan**, 25 Mayıs 1993, 14307/88, par. 29, 31 ve Yargıç S. K. Martens'in kısmi muhalefet görüşü par. 14.; **Nasirov ve Diğerleri v. Azerbaycan**, 20 Şubat 2020, 58717/10, par. 60.

⁸²² Natan Lerner, "Proselytism, Change of Religion and International Human Rights", **Emory International Law Review**, Cilt: 12, 1998, (Proselytism), s. 478.

⁸²³ UN, **Human Rights Treaties**, E/CN.4/SR.116; E/CN.4/Sub.2/SR.228; E/CN.4/Sub.2/200 ; A/C.3/SR.127; A/C.3/SR.563, <https://hr-travaux.law.virginia.edu/dengrove/document>, (19.08.2021).

⁸²⁴ Ekiz, İnanç özgürlüğü, ss. 200-204.

⁸²⁵ Krishnaswami, ss. 39-41.

Komisyon Gottesmann v. İsviçre⁸²⁶ başvurusunda, dinlerini terk eden çiftin kilise vergisi ödemekten kurtulmak için resmi bir beyanda bulunmak zorunda olmalarını ihlal olarak görmemiştir. Buradaki beyan zorunluluğunun makul bir idari gereklilik olarak kabul edilebileceğine hükmedilmiştir.

Razaghi v. İsveç⁸²⁷ başvurusu İran uyruklu başvurunun sığınma başvurusunun reddi ile ilgilidir. Başvurucu İran'da evli bir kadınla ilişki yaşadığı iddiasıyla hakkında yakalama emri olduğunu belirterek işkence ve kötü muameleye maruz kalacağı sebebiyle İsveç'e sığınma başvurusu yapmıştır. Başvurucunun iddialarının yeterince kanıtlanmaması sebebiyle davalı devletin başvuruyu reddedip başvuru ülkeseine gönderme kararı vermesi üzerine, başvuru ikinci bir sığınma başvurusunda bulunmuştur. Başvurucu ikinci başvurudan önce inancını değiştirerek Hristiyanlık dinini kabul etmiştir. İnancını da değiştirmesiyle birlikte, ülkesine iade edilmesi halinde işkence ve kötü muameleye maruz kalma ihtimali sebebiyle psikolojisinin bozulduğunu ve tedavi ihtiyacı olduğunu da sığınma başvurusunda belirtmiştir. Başvurucu hem zina suçu sebebiyle hem de inancını değiştirdiği için ülkesinde ölüm cezasına da çarptırılabilirliğini öne sürmüştür. Davalı devlet her ne kadar başvurunun iddialarını dayanaksız bulmuş olsa da vermiş olduğu sınır dışı etme kararını iptal ederek başvurana oturum izni vermiştir. Sözleşme'nin 2., 3. ve 6. maddelerinin yanında 9. maddesinin de ihlal edilmiş olduğu iddiasıyla yapılan başvuru hakkında inceleme yapmaya gerek kalmadığı için listeden çıkarma kararı verilmiştir.⁸²⁸

İnancın değiştirilmesi çoğunlukla başka inançlardan haberdar olunması yoluyla gerçekleşir. Kitlel inançların çoğunun da yayılmayı amaçladığı bilinmektedir. Gerçek anlamda bir inanç değiştirme özgürlüğünden bahsedebilmek için, inancı yayma özürünün de mevcut olması gerekir.⁸²⁹ İnancı yayma faaliyeti "*Proselitizm*" olarak isimlendiriliyor olup⁸³⁰, Latince karşılığı "*Proselytism*"dir. Bu faaliyette inancını yaymak marifetiyle inancını açığa vurma hakkını kullanan kişi

⁸²⁶ **Gottesmann v. İsviçre**, 4 Aralık 1984, 10616/83. (Kom.)

⁸²⁷ **Razaghi v. İsveç**, 25 Ocak 2005, 64599/01.

⁸²⁸ Aynı konulu **Z. ve T. v. Birleşik Krallık**, 28 Şubat 2006, 27034/05. kararında, başvuru ülkeseine gönderilecekleri ülkede inanç özgürlüklerinin ihlal edileceğini açık şekilde ortaya koyamadıkları için kabul edilemezlik kararı verilmiştir.; The European Court of Human Rights, Art. 9, ss. 52, 53.

⁸²⁹ Demir, Vicdan Özgürlüğü, ss. 91, 92.

⁸³⁰ Tad Stahnke, " Proselytism and The Freedom to Change Religion in International Human Rights Law", **Brigham Young University Law Review**, Cilt: 1999, Sayı: 1, 1999, ss. 254-256.

açısından inanç özgürlüğünün Forum Externum alanı söz konusu olurken, yeni bir inançtan haberdar olmak marifetiyle inancını değiştirme hakkını kullanması muhtemel olan kişi açısından ise inanç özgürlüğünün Forum Internum alanı söz konusudur. İnanç yayma faaliyetinin, bu faaliyete maruz kalan kişiler açısından Forum Internum alanının ihlali anlamı taşıyıp taşımayacağı doktrinde tartışmalı olmakla beraber, genel kanı inancı yayma faaliyetinin inanç özgürlüğü dâhilinde kabul edilmesi gerektiği yönündedir.⁸³¹

İnanç yayma özgürlüğünün sınırının ise endoktrinasyon olduğu kabul edilir. "Endoktrinasyon", sistematik telkin ve manipülasyon yoluyla dogmatik inanç aşılması/dikte edilmesi anlamına gelmektedir.⁸³² Endoktrinasyon aynı zamanda düşünce özgürlüğü ihlaline de sebep olur.⁸³³ Yehova Şahidi olan başvurucunun inancı yayma faaliyeti sebebiyle mahkûm edilmesini konu edinen Kokkinakis v. Yunanistan⁸³⁴ başvurusu hakkında, inanç yayma faaliyetinin inancı açığa vurma hakkının ayrılmaz bir parçası olduğu sebebiyle, bu faaliyetten dolayı kişilerin mahkûm edilmesinin 9. maddenin ihlali olacağı yönünde karar verilmiştir. Öte yandan inanç yayma faaliyetinin yasaklanmasının, başkalarının hak ve özgürlüklerini korumak gibi meşru bir sebebe dayandığı ancak güdülen meşru amaçla getirilen kısıtlamanın orantısız olduğu tespit edilmiştir.

Larissis ve Diğerleri v. Yunanistan⁸³⁵ başvurusunda ise askerî personelin astlarına yönelik inanç yayma faaliyeti sebebiyle cezalandırılmaları, yasayla öngörülebilir ve kamu düzeninin sağlanması noktasında meşru bir gerekçeye dayanıyor kabul edilmiştir. Mahkeme askerî hiyerarşinin başvuru konusu müdahale açısından değerlendirmesini şu şekilde yapmıştır:

Mahkeme, silahlı kuvvetlerdeki yaşamın bir özelliği olan hiyerarşik yapıların askerî personel arasındaki ilişkilerin her yönünü etkileyebileceğini ve bir astın üst düzeydeki bir bireyin yaklaşımlarını reddetmesini veya başlattığı bir konuşmadan çekilmesini zorlaştırabileceğini kaydeder. Bu nedenle, sivil dünyada, alıcının kabul veya reddetmekte özgür olduğu zararsız bir fikir alışverişi olarak görülen şey, askerî hayatın sınırları içinde, bir taciz biçimi veya kötüye kullanımda aşırı baskı uygulaması olarak görülebilir. Eşit olmayan rütbedeki bireyler arasında din veya diğer hassas konular hakkındaki her

⁸³¹ Ekiz, İnanç Özgürlüğü, ss. 217-220.; Nowak ve Vospernik, 160.

⁸³² Charlene Tan, "Michael Hand, Indoctrination and the Inculcation of Belief", **Journal of Philosophy of Education**, Cilt: 38, Sayı: 2, 2004, ss. 258-260.

⁸³³ Şirin, Duymaz ve Yıldız, s. 22.

⁸³⁴ **Kokkinakis v. Yunanistan**, 25 Mayıs 1993, 14307/88.; Arslan, ss. 99-125.; Doğru ve Nalbant, ss. 143, 144.

⁸³⁵ **Larissis ve Diğerleri v. Yunanistan**, 24 Şubat 1998, 23372/94.

*tartışmanın bu kategoriye girmeyeceği vurgulanmalıdır. Bununla birlikte, koşulların gerektirdiği hallerde, Devletler silahlı kuvvetlerin astlarının hak ve özgürlüklerini korumak için özel önlemler almakta haklı olabilir.*⁸³⁶

İnanç yayma faaliyeti kaynağı olan kişinin eğitim, sağlık veya askerlik gibi kurumlarda otorite sahibi kimselerden olması veya muhatabın eğitimsiz, yoksul veya çocuk gibi savunmasız kimselerden olması, bu konuda yapılan başvurular hakkındaki kararı etkilemektedir. Ayrıca inanç yayma faaliyetinin gerçekleştiği ortamın muhatap üzerindeki etkisi de faaliyetin ihlal niteliğini tespit ederken etkili olmaktadır.⁸³⁷

İnanç yayma faaliyetinin muhataplarının siviller olması ise Mahkemece farklı şekilde değerlendirilmiştir:

*Mahkeme, başvuruların dönüştürmeye çalıştıkları sivillerin, havacılarla aynı türden baskılara ve kısıtlamalara maruz kalmamasının belirleyici bir öneme sahip olduğu kanaatindedir. Bairamis ailesi ve komşuları ile ilgili olarak, delillerin hiçbirisi, başvuruları dinlemek zorunda hissettiklerini veya başvuranın onlara karşı davranışının herhangi bir şekilde uygunsuz olduğunu göstermemektedir.*⁸³⁸

Bu değerlendirmeye birlikte askerî hiyerarşideki astlara yönelik inanç yayma faaliyeti hakkındaki müdahale 9. maddeye aykırı görülmezken, sivillere yönelik inanç yayma faaliyetine karşı yapılan müdahale hakkında 9. maddenin ihlal edildiği yönünde karar verilmiştir. İnanç özgürlüğünün ayrımcılık yasağı kapsamında da ihlal edilmesi ayrıca incelenmiştir. Mahkeme yaptığı inceleme sonucu, hakka yapılan müdahalenin karşılaştırılabileceği bir emsal sunulamadığı için inanç temelli ayrımcılık yasağının ihlal edilmediğine hükmetmiştir.

Yakın tarihli Kornilova v. Ukrayna⁸³⁹ ile Zagubnya ve Tabachkova v. Ukrayna⁸⁴⁰ başvuruları ise inanç yayma faaliyeti esnasında yaralanan Yehova Şahidi başvuruçular hakkında, inanç saikiyle işlenen özel suç düzenlemesi kapsamında işlem yapılmaması suretiyle 3. madde ile bağlantılı olarak 14. maddenin ihlal edildiğine karar verilmiştir.

Van Den Dungen v. Hollanda⁸⁴¹ başvurusu, bir kürtaj kliniğinin önündeki başvuruçuların İsa Peygamber ve cenin görselleri kullanarak kürtaj karşıtı propaganda yapmalarının cezalandırılmasını konu edinmektedir. Başvuruçular bu

⁸³⁶ Larissis ve Diğerleri v. Yunanistan, 24 Şubat 1998, 23372/94, par. 51.

⁸³⁷ Özenç, İnanç Özgürlüğü, s. 63.

⁸³⁸ Larissis ve Diğerleri v. Yunanistan, 24 Şubat 1998, 23372/94, par. 59.

⁸³⁹ Kornilova v. Ukrayna, 12 Kasım 2020, 47283/14.

⁸⁴⁰ Zagubnya ve Tabachkova v. Ukrayna, 12 Kasım 2020, 60977/14.

⁸⁴¹ Van Den Dungen v. Hollanda, 22 Şubat 1995, 22838/93. (Kom.)

müdahalenin inanç özgürlüğü ve ifade özgürlüğü ile ayrımcılık yasağının ihlali niteliğinde olduğunu öne sürmüşlerdir. Komisyon, başvuruçuların kadınları kürtaj yapmamaya ikna etmeye yönelik olan eylemlerinin inanç özgürlüğü kapsamında kabul edilemeyeceğini belirtmiş ve başvurunun açıkça dayanaktan yoksun olduğuna hükmederek kabul edilemezlik kararı vermiştir.

Elbette inanç yayma özgürlüğünün de makul sınırları olmalı ve hiç kimse iradesi dışında bir inanç yayma faaliyetine maruz kalmamalıdır. Farklı ülkelerde bu özgürlükten yararlanmak için devletçe tanınma gibi şartlar da getirilebilmektedir. Diğer yandan inanç yayma faaliyetinin doğal sınırını suç eylemleri oluşturur.⁸⁴² Ulusal hukukta açıkça düzenlenmiş bir yasaya dayanmaksızın, inanç uygulamalarını yasa dışı propaganda olarak kabul etmek ise inanç özgürlüğünün ihlali olarak kabul edilir.⁸⁴³

3. İnancını Açıklamaya Zorlanmama Hakkı

Devletin belirli bir inanca mensup kişileri sürekli takip etmesi ve bürokratik işlemlerde sürekli zorluk çıkartması gibi açık olumsuz tutumları ile belirli bir inanca diğerlerine tanımadığı ayrıcalıklar tanınması da baskı yoluyla inanç özgürlüğünün içsel gelişiminin engellenmesi niteliğini taşır.⁸⁴⁴ Bu ve benzeri şekillerde inancını açıklamak zorunda bırakılmak 9. maddenin ihlalini teşkil eder.⁸⁴⁵

Okullardaki din derslerinin içerikleri ve işleniş şekilleri sistematik telkin ve ebeveynlerin çocukları üzerindeki inanç eğitimi hakkının ihlalini teşkil edebilecekken, zorunlu din derslerinden muafiyet usulü de inancını açıklamaya zorlanmama hakkının ihlali niteliğinde olabilir. İnancını açıklamaya zorlanmanın tek başına bir ihlal sebebi sayılacağına tespit edildiği ilk karar olan⁸⁴⁶ *Folgerø ve Diğerleri v. Norveç*⁸⁴⁷ başvurusunda, din dersinden muaf tutulabilmek için resmi olarak inancın beyan edilmesi zorunluluğu, Ek 1 Nolu Protokol 2. maddesinin ihlali olarak kabul edilmiştir. Mahkemenin aşağıdaki değerlendirmesi bu açıdan önemlidir:

⁸⁴² Tad Stahnke, ss. 262-266.

⁸⁴³ *Sheveli ve Shengelaya v. Azerbaycan*, 5 Kasım 2020, 42730/11, par. 25-36.

⁸⁴⁴ Llewellyn ve Conde, s. 136.; Ekiz, *İnanç Özgürlüğü*, s. 149.

⁸⁴⁵ *Dimitras ve Diğerleri v. Yunanistan*, 3 Haziran 2010, 42837/06; 3237/07; 3269/07; 35793/07; 6099/08, par. 78.; *Alexandridis v. Yunanistan*, 21 Şubat 2008, 19516/06, par. 35, 38.

⁸⁴⁶ Berke Özenç, "İnancını Açıklamama Hakkı Açısından Türkiye Cumhuriyeti Kimlik Kartlarındaki Din Hanesi", *TBB Dergisi*, Sayı: 141, 2019, (Din Hanesi) s. 15.

⁸⁴⁷ *Folgerø ve Diğerleri v. Norveç*, 29 Haziran 2007, 15472/02. (B.D.)

*Mahkeme, kısmi muafiyet sisteminin, ilgili ebeveynleri, özel hayatlarının gereğinden fazla ifşa edilme riskiyle birlikte ağır bir yüke maruz bırakabileceği ve çatışma potansiyelinin onları caydırmasının muhtemel olduğu sonucuna varmıştır. Özellikle dini nitelikteki faaliyetlerle ilgili olan kimi durumlarda, kısmi bir muafiyetin kapsamı farklılaştırılmış öğretim yoluyla önemli ölçüde azaltılabilir. Bu, Sözleşme'nin 8. ve 9. maddeleri ışığında yorumlandığı üzere, 1 No'lu Protokol'ün 2. maddesinin amaçları doğrultusunda[...] pek uyumlu olarak değerlendirilemez. Bu bağlamda, Sözleşme'nin 'teorik veya yanıltıcı hakları değil, pratik ve etkili hakları garanti etmek' için tasarlandığı unutulmamalıdır.*⁸⁴⁸

Ebeveynlerin çocukları üzerindeki inanç eğitimi hakkını ihlal edildiğini tespit ettikten sonra, Mahkeme ayrı bir ayrımcılık yasağı incelemesi yapılmasına gerek duymamıştır.⁸⁴⁹

Öğrenci karnelerinde din dersinden muaf olanların not kısmının boş tutulması da inancını açıklamaya zorlanma hallerinden birisidir. Grzelak v. Polonya⁸⁵⁰ başvurusunda agnostik ebeveynlerin din dersinden muaf tutulan çocuklarının karnesinde din dersi hanesinin boş tutulması (düz çizgi çekilmesi) başvuru konusu yapılmıştır. Mahkeme, çocuğun hayatı boyunca kendisini takip edecek bu durumun, özellikle nüfusun çoğunluğunun belirli bir inancın mensubu olduğu toplumlarda çocuğun fişlenmesi/damgalanması anlamı taşıyacağı için, bu ayrımcı uygulamanın 9. madde ile bağlantılı şekilde 14. madde ihlali teşkil ettiğine hükmedilmiştir. Mahkemenin nihai tespitleri şu şekildedir:

Hükümet'in bu konuda 'din/ahlak' dersi için not bulunmamasının tamamen nötr olduğuna ve sadece din eğitimi ya da ahlak dersinin alınıp alınmadığını yansıttığına ilişkin görüşü, Mahkeme'yi ikna etmemiştir. Ayrıca üçüncü başvurusunun ilköğretim bitirme diplomasında düz bir çizginin bulunması ve 'ahlak' kelimesinin üzerine çarpı işareti konulmuş olması, bu savı çürütmüştür. Böyle bir belgenin taşıdığı mesaj muğlaktır ve hiç de nötr değildir, çünkü ahlak dersi üçüncü başvuru için mevcut bir seçmeli bir ders olmayıp, kendisi din dersine katılmamayı tercih etmiştir. ... Yukarıda anlatılanları göz önünde tutan Mahkeme, üçüncü başvurusunun bütün eğitimi boyunca okul karnelerinde 'din/ahlak' notunun bulunmamasının, üçüncü başvuru için haksız bir damgalanma biçimi oluşturduğunu tespit etmiştir. [...]

Bu koşullar altında Mahkeme, ahlak dersi almak isteyen bir inanca sahip olmayan kimseler ve din dersi alan öğrenciler arasında yapılan farklı muamelenin, nesnel ve makul bir şekilde gerekçelendirildiğine ve kullanılan

⁸⁴⁸ Folgero ve Diğerleri v. Norveç, 29 Haziran 2007, 15472/02 (B.D.), par. 100.

⁸⁴⁹ Detaylı değerlendirme için bkz. Özenç, Zorunu Din Dersleri, ss. 199-209.

⁸⁵⁰ Grzelak v. Polonya, 15 Haziran 2010, 7710/02.; Madalina Rosu, **Faith in Equality: Religion and Belief in Europe**, (Ed. Sarah Cooke O'Dowd), Equinet, Brussels, 2017, s. 55.; Carmelo Danisi, "How Far Can the European Court of Human Rights Go in the Fight Against Discrimination? Defining New Standards in its Nondiscrimination Jurisprudence", **International Journal of Constitutional Law**, Cilt: 9, Sayı: 3-4, October 2011, ss.800-802.

araçlar ile güdülen amaç arasında makul bir orantılılık ilişkisi bulunduğu ikna olmamıştır. Mahkeme, devletin bu konudaki takdir yetkisini aştığını düşünmektedir; zira üçüncü başvurucunun Sözleşme'nin 9. maddesindeki din ya da inancını açığa vurmama hakkının özü ihlal edilmiştir.⁸⁵¹

Hasan ve Eylem Zengin⁸⁵² ve Mansur Yalçın ve Diğerleri v. Türkiye⁸⁵³ başvurularının da konuları, Alevi ebeveynlerin arzuları dışındaki inanç eğitimi içeren din derslerinin zorunlu tutulması ve bunlardan muaf tutulma taleplerine ilişkindir. Hasan ve Eylem Zengin başvurusu hakkında, zorunlu tutulan din dersi müfredatının yalnızca Sunni İslam öğretisine yer verdiği ve bu dersten muaf olmanın Aleviler açısından mümkün olmaması sebepleriyle ebeveynlerin çocukları üzerindeki inanç eğitimi haklarının ihlal edildiğine hükmedilmiştir. Hasan ve Eylem Zengin kararından sonra her ne kadar zorunlu din dersi müfredatında Alevi inancına kısmen yer verilmiş olsa da, bu küçük değişiklik çoğulcu anlayışlı ve objektif bir içerik olarak kabul edilmemiştir.⁸⁵⁴ Anılan sebeple Mansur Yalçın başvurusunda bu yapısal problemin tek başına Ek 1 Nolu Protokol 2. madde ihlali niteliğinde olduğu ve din dersinden muaf olabilmek için ebeveynlerin inançlarını açıklamak zorunda olmalarının da inancını açıklamaya zorlanmama hakkının ihlalini teşkil ettiğine hükmedilmiştir.⁸⁵⁵

Kimlik kartlarında bulunan din ibareleri de inancı açıklamaya zorlanmanın bir başka görünüş halidir.⁸⁵⁶ Sofianopoulos ve Diğerleri v. Yunanistan⁸⁵⁷ davasında, başvurucular kimlik kartlarından din hanesinin kaldırılmasını, inançlarını açığa vurma özgürlüklerinin ihlal edildiği gerekçesiyle şikâyet etmişlerdir. Mahkeme, kimlik kartlarının inancı açıklamaya hizmet etme amacı dışında düzenlenen belgeler olması sebebiyle başvuruyu kabul edilemez bulmuştur. Daha yakın tarihli olan Sinan

⁸⁵¹ **Grzelak v. Polanya**, 15 Haziran 2010, 7710/02, par. 97-100.

⁸⁵² **Hasan ve Eylem Zengin**, 9 Ekim 2007, 1448/04.

⁸⁵³ **Mansur Yalçın ve Diğerleri v. Türkiye**, 16 Eylül 2014, 21163/11.

⁸⁵⁴ Detaylı inceleme için bkz. Kerem Altıparmak, Zengin Raporu, ss. 1-3.; Özenç, Zorunlu Din Dersleri, ss. 209-216.; Doğru ve Nalbant, ss. 794-806.; Mine Yıldırım, **Türkiye'de Zorunlu Din Eğitimi**, Eşit Haklar İçin İzleme Derneği, İstanbul, 2021, ss. 21-22, <https://inancozgurlugugirisimi.org/wp-content/uploads/2021/03/Tu%CC%88rkiyede-Zorunlu-Din-Egitimi.pdf>, (22.11.2021).; Doğru, s. 173.

Ayrıca ders kitaplarının içeriğinin belirlenmesi konusundaki bir UNESCO çalışmasının çevirisi için bkz. BM Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü, **Ders Kitaplarının İçeriğinin Kapsayıcı Hale Getirilmesi**, çev. Alev Özsoy, Eşit Haklar İçin İzleme Derneği, İstanbul, 2021, <https://www.esithaklar.org/wp-content/uploads/2021/04/UNESCO-ders-kitaplari2.pdf>, (22.11.2021).

⁸⁵⁵ Detaylı inceleme için bkz. Şirin, Din Dersleri, ss. 22-24.

⁸⁵⁶ Norwegian Helsinki Committee ve İnanç Özgürlüğü Girişimi, Türkiye'de İnanç Özgürlüğü, s. 15.

⁸⁵⁷ **Sofianopoulos ve Diğerleri v. Yunanistan**, 12 Aralık 2002, 1988/02; 1997/02; 1977/02.

Işık v. Türkiye⁸⁵⁸ başvurusu ise Sofianopoulos başvurularının tam tersi yönde olmuştur. Başvurucunun kimlik kartında yer alan ve kendisine sorulmadan İslam olarak doldurulan din hanesini Alevi olarak değiştirmek istemesi yargılamaya konu edilmiştir. Mahkeme ise Alevi inancının devletçe tanınmamasını bir yana bırakıp, ihlal kararının gerekçesi olarak kimlik kartlarında din hanesinin bulunmasının kendisini göstermiştir. Kimlik kartları hayatın her alanında sürekli ve yoğun şekilde kullanıldığından, din ibaresinin bulunduğu kimliklerle kişiler sürekli olarak inançlarını bildirmek zorunda bırakılmaktadırlar. Dolayısıyla kimlik kartında din ibaresinin bulunması kendi başına ihlal sebebi sayılmıştır. Mahkeme'nin bu konudaki değerlendirmeleri aşağıdaki gibidir:

Her hâlükârda, nüfus cüzdanlarında din kutusu varsa, bu kutunun boş bırakılması kaçınılmaz olarak özel bir anlam taşır. Dini bilgi içermeyen nüfus cüzdanı sahipleri, kendi istekleri dışında ve yetkililerin müdahalesi sonucu, dinî inançlarını gösteren bir kimlik kartına sahip olanlar arasında öne çıkacaktır. Ayrıca, kimlik kartlarında hiçbir bilginin gösterilmemesini isteme gerçeği, bireyin en derin inançlarıyla yakından bağlantılıdır. Buna göre Mahkeme, bir bireyin en mahrem yönlerinden birinin ifşa edilmesi meselesinin hâlâ ortaya çıktığı kanaatindedir. [...]

*Bu durum, kuşkusuz, din veya inancını açıklamama özgürlüğü ilkesiyle çelişmektedir. Bununla birlikte, Mahkeme, söz konusu ihlalin, başvuranın inancının (Alevi) kimlik kartında belirtilmesinden değil, kimlik kartında - zorunlu veya isteğe bağlı- dinin belirtilmesi sorunundan kaynaklandığını gözlemlemektedir. Bu nedenle, 29 Nisan 2006'da kabul edilen mevzuat değişikliğine rağmen, başvuranın yine de ihlal mağduru olduğunu iddia edebileceği sonucuna varmakta ve hükümetin itirazlarını reddetmektedir.*⁸⁵⁹

Kimlik kartları gibi doğum belgeleri de inancı açıklamaya zorlanmama hakkının ihlal edilebildiği resmî belgelerdendir. Stavropoulos v. Yunanistan⁸⁶⁰ başvurusunda vaftiz edilmeyen çocuğun doğum belgesinde bu durumu belli eden bir ibarenin kullanılması konu edilmiştir. Mahkeme doğum belgesinde yer alan bu ayırt edici işaretin ebeveynlerin inancını ortaya çıkardığını ve bu durumun yasayla öngörülmemiş olduğunu tespit ederek inanç özgürlüğünün ihlal edildiğine hükmetmiştir.

Kimi ülkelerde kamusal görevlere gelirken, bir mesleğe başlarken yahut kamusal bir hizmetin devamı sürecinde dinî yemin uygulamalarına başvurulmaktadır. Kamusal işlerde belirli bir inanç dâhilindeki yemin uygulamalarının herkes için

⁸⁵⁸ Sinan Işık v. Türkiye, 2 Şubat 2010, 21924/05.; Doğru ve Nalbant, ss. 161-166.

⁸⁵⁹ Sinan Işık v. Türkiye, 2 Şubat 2010, 21924/05, par. 51, 52.

⁸⁶⁰ Stavropoulos v. Yunanistan, 25 Haziran 2020, 52484/18.

zorunlu tutulması ise inanç özgürlüğünün ve ayrımcılık yasağının ihlalini teşkil eder. Zorunlu yemin uygulamaları inancını açıklamaya zorlanmama hakkının ihlali olduğu gibi, aynı zamanda yemin içeriğindeki inanca sahip olmayanlar açısından inanca aykırı davranmaya zorlanmama hakkının ihlalini de teşkil eder.⁸⁶¹

Buscarini ve Diğerleri v. San Marino⁸⁶² ile Alexandridis v. Yunanistan⁸⁶³ başvurularında olduğu gibi, milletvekilliği veya avukatlık gibi bir göreve gelirken herhangi bir dinî kitap üstüne yemin etme zorunluluğunun bulunması, bu mutlak hakkın ihlaline örnek teşkil eden durumlardır. Dimitras ve Diğerleri v. Yunanistan⁸⁶⁴ başvurusunda, yargılama esnasında İncil'e el basarak yemin edilmesi usulüne mecbur bırakılan ve Ortodoks olmayan başvuruçulara, alternatif bir yemin usulü geliştirilmemiş olması da inancı açıklamaya zorlanmama hakkının ihlali olarak kabul edilmiştir. Shortall ve Diğerleri v. İrlanda⁸⁶⁵ başvurusunda ise cumhurbaşkanlığı ve Danıştay üyeliği adayı olabilmek için dinî içerikli bir yeminde bulunma zorunluluğu dava konusu yapılmıştır. Mahkeme esas incelemesine geçmeden, başvuranların somut bir zararları olmadığı gerekçesiyle mağdur sıfatlarının olmadığına hükmetmiş ve kabul edilemezlik kararı vermiştir.

Mahkeme her ne kadar Buscarini ve Diğerleri v. San Marino⁸⁶⁶ ve Valsamis v. Yunanistan⁸⁶⁷ kararlarında olduğu gibi, inancın açıklamaya zorlanılmasını veya inanca aykırı eylemlere zorlanılmayı inanç özgürlüğünün içsel alanında değil de inancın açığa vurulmasının bir görünüşü olarak yorumlayabilse de⁸⁶⁸ bu müdahaleler asıl olarak Forum İnternum alanına dairdir. Mahkeme'nin bu alana dair olan hakların sınırlarını net şekilde tespit edemediği görülebilmektedir.

Wasmuth v. Almanya⁸⁶⁹ başvurusu, kilise vergisi yükümlülerinin işveren tarafından tespit edilmesi amacıyla, işçilerin ilgili kiliselerden birisine mensup olup

⁸⁶¹ Krishnaswami, s. 43.; Yemin uygulamaları hakkındaki başvurularda, Forum İnternum alanına ilişkin inceleme yapılmaması hakkındaki eleştiri için bkz. Ekiz, İnanç Özgürlüğü, s. 151.

⁸⁶² **Buscarini ve Diğerleri v. San Marino**, 18 Şubat 1999, 24645/94. (B.D.); Venice Commission, Laws Affecting Religion or Belief, s. 20.

⁸⁶³ **Alexandridis v. Yunanistan**, 21 Şubat 2008, 19516/06.

⁸⁶⁴ **Dimitras ve Diğerleri v. Yunanistan (No.3)**, 8 Nisan 2013, 44077/09; 15369/10; 41345/10.

⁸⁶⁵ **Shortall ve Diğerleri v. İrlanda**, 19 Ekim 2021, 50272/18.

⁸⁶⁶ **Buscarini ve Diğerleri v. San Marino**, 18 Şubat 1999, 24645/94. (B.D.)

⁸⁶⁷ **Valsamis v. Yunanistan**, 18 Aralık 1996, 21787/93.; Venice Commission, Laws Affecting Religion or Belief, s. 29.

⁸⁶⁸ Ekiz, İnanç Özgürlüğü, ss. 151, 152.

⁸⁶⁹ **Wasmuth v. Almanya**, 17 Şubat 2011, 12884/03.; Benzer bir konulu karar: **Klein ve Diğerleri v. Almanya**, 6 Nisan 2017, 10138/11.

olmadıkları sorusunu cevaplamak zorunda olmalarıyla ilgilidir. Mahkeme başvuru konusu inancını açıklamaya zorlayan sorunun amacı ile bilgilerin paylaşıldığı kurumların sınırlı ve amaçla uyumlu olmasını gözeterek, bu durumun ihlale yol açmadığına hükmetmiştir.

İş dünyasında da işçilerin inançlarını açıklamak zorunda olmalarıyla karşılaşılabilir. İnancı açıklama zorunluluğunun, inançla ilgili devlet görevlerinde⁸⁷⁰ ve inanca dayalı askerlik muafiyeti⁸⁷¹ durumlarında hakkın ihlalini oluşturmeyan istisnalar oluşturdukları görülmektedir.

Müslüman olması sebebiyle dinî tatil günlerinde çalışmayı reddeden işçinin, İslam'ın şartlarını yerine getirmediğinden hareketle Müslüman olup olmadığının tartışma konusu edildiği *Kosteski v. Kuzey Makedonya*⁸⁷² başvurusunda, işçinin işten çıkartılmasının haklı neden teşkil edip etmediğinin tespiti için bu tartışmanın tüketilmesinin gerekli olduğu yorumu yapılmıştır. Bu sebeple, talep edilen ayrıcalığın gerçekten bir zaruret oluşturup oluşturmadığının ortaya konulabilmesi adına, işçinin Müslüman olduğunu ortaya koyabilmesi somut olayda gerekli görülmüş ve inancını açıklamaya zorlanmama hakkının ihlal edilmediğine hükmedilmiştir.⁸⁷³

4. Sistematik Telkine Karşı Korunma Hakkı

Endoktrinasyon/sistematik telkin yoluyla inanç özgürlüğünün içsel alanına müdahale edilebilmektedir.⁸⁷⁴ Bu sebeple inanç özgürlüğünün içsel alanının korunabilmesi için sistematik telkine karşı kişilerin korunması gerekmektedir. Sistematik telkin yetişkinlere nazaran dış etkilere karşı daha savunmasız olan çocukların eğitiminde daha çok gündeme gelmektedir.⁸⁷⁵

⁸⁷⁰ *Vogt v. Almanya*, 2 Eylül 1996, 17851/91. (B.D.); *Lombardi Vallauri v. İtalya*, 20 Ekim 2009, 39128/05.

⁸⁷¹ *N. v. İsveç*, 11 Ekim 1984, 10410/83. (Kom.) ; *Raninen v. Finlandiya*, 16 Aralık 1997, 20972/92.

⁸⁷² *Kosteski v. Kuzey Makedonya*, 13 Nisan 2006, 55170/00.

⁸⁷³ Benzeri kararlar için bkz. *Dyagilev v. Rusya*, 10 Mart 2020, 49972/16.; *Neagu Vaka v. Romanya*, 11 Ekim 2020, 21969/15.

⁸⁷⁴ Özenç, İnanç Özgürlüğü, s. 40.

⁸⁷⁵ Cömert, s. 39.

Folgerø ve Diğerleri v. Norveç⁸⁷⁶ başvurusunda aileler çocuklarına verilen zorunlu din derslerindeki Luteryen Evanjelik öğretiden tam olarak muaf tutulamamalarının ihlal niteliğinde olduğunu savunmuşlardır. Mahkeme resmi devlet dininin zorunlu olarak ilkokullarda ve ortaokullarda okutulması ve bu dersten yalnızca kısmi bir muafiyet hakkının bulunmasına ilişkin olarak, bu uygulamanın *tarafsız, eleştirel ve çoğulcu* olmadığı⁸⁷⁷ sebebiyle 8. ve 9. maddeler ışığında 1 Nolu Ek Protokol'ün 2. maddesinin ihlal edildiğine hükmetmiştir. Muafiyet tanınmayan din dersinin aynı zamanda sistematik telkin niteliğinde olabileceği de değerlendirilmiştir. Mahkeme başvuruçuların taleplerine rağmen 14. maddenin yanında 8. ve 9. maddelerin ayrıca incelenmesine gerek görmemiştir.

Aynı şekilde Türkiye'de ilköğretim ve ortaöğretim seviyelerinde müfredatta yer alan zorunlu din derslerinin içerikleri ve işlenişleri itibarıyla sistematik telkin teşkil ettiği de Hasan ve Eylem Zengin ile Mansur Yalçın kararlarında incelenmiştir.⁸⁷⁸

Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen v. Danimarka⁸⁷⁹ başvurusu okullardaki cinsel eğitime ilişkindir. Cinsellik eğitiminin inançlarına ters düşmesi sebebiyle inanç özgürlüklerinin ihlal edildiğini savunan ailelerin başvurusu hakkında, cinsellik eğitiminin *nesnel, eleştirel ve çoğulcu* nitelikte olduğu müddetçe sistematik telkin niteliğinde olmayacağı şu şekilde tespit edilmiştir:

Protokol'ün 2. maddesinin (P1-2) ikinci cümlesi, Devletlerin öğretim veya eğitim yoluyla doğrudan veya dolaylı olarak dinî veya felsefî türden bilgi veya bilgi vermesini engellemez. Ebeveynlerin bu tür öğretim veya eğitimin okul müfredatına dâhil edilmesine itiraz etmesine bile izin vermez, aksi takdirde kurumsallaşmış tüm öğretimin uygulanamaz olma riskini taşır. Aslında, okulda öğretilen pek çok konunun, az ya da çok bir ölçüde, bazı felsefî çehre ya da çıkarımlara sahip olmaması çok zor görünüyor. Aynı şey, felsefî, kozmolojik veya ahlaki nitelikteki her soruya cevapları olan veya olabilecek çok geniş dogmatik ve ahlaki bir varlık oluşturan dinlerin varlığı hatırlanırsa, dinî yakınlıklar için de geçerlidir. [...] (P1-2) ise Devletin eğitim ve öğretimle ilgili olarak üstlendiği işlevleri yerine getirirken, müfredatta yer alan bilgi veya bilgilerin eleştirel ve çoğulcu bir şekilde aktarılmasına özen göstermesi gerektiğini ifade etmektedir. Devletin, ebeveynlerin dinî ve felsefî inançlarına

⁸⁷⁶ **Folgerø ve Diğerleri v. Norveç**, 29 Haziran 2007, 15472/02. (B.D.)

⁸⁷⁷ İnanç eğitimi ilkeleri hakkındaki detaylar için bkz. Işık Tüzün ve Ezgi Tunca, **Eğitimde Çoğulculuk ve Çocuğun Din veya İnanç Özgürlüğü Açısından Bir İnceleme**, Eşit Haklar İçin İzleme Derneği, İstanbul, 2021, ss. 10-21, <https://www.esithaklar.org/2021/02/bilgi-notu-turkiye-egitim-sisteminde-cogulculugu-ve-din-ve-inanc-ozgurlugunu-destekleme-projesi/>, (11.11.2021).

⁸⁷⁸ bkz. s. 154.

⁸⁷⁹ **Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen v. Danimarka**, 7 Aralık 1976, 5095/71, 5920/72, 5926/72.; Doğru ve Nalbant, ss. 775-784.

*saygısızlık olarak kabul edilebilecek bir telkin etme amacı gütmesi yasaktır. Aşılması gereken sınır budur. [...] Nitelikli uzmanların tavsiyelerini önceden almayı ihmal etmeyen Danimarkalı yasa koyucu, bugün Danimarka'da çocukların cinsel yaşamla ilgili kendilerini ilgilendiren bilgileri zorluk çekmeden ve birkaç çevreden keşfettikleri bilinen gerçeği açıkça başlangıç noktası olarak aldı. Devlet okullarında konu ile ilgili verilen eğitim, öğrencilere sahip olmadıkları veya başka yollarla edinemeyecekleri bilgileri aşlamaktan çok, onlara bu bilgileri daha doğru, kesin, nesnel ve bilimsel olarak vermeyi amaçlamaktadır.*⁸⁸⁰

Dahlab v. İsviçre⁸⁸¹ başvurusu, ilkokulda öğretmenlik yapan başvurunun başörtüsü ile derslere girdiği için almış olduğu uyarıyı konu edinmektedir. Mahkemece müdahalenin hukuken öngörülebilir olduğu tespit edilmiştir. Müdahalenin meşru amaçları olarak gösterilen kamu düzenini ve başkalarının hak ve özgürlüklerini koruma amaçları bakımından da bir aykırılık bulunmamıştır ve demokratik bir toplumda gereklilik incelemesine geçilmiştir. Davalı devlet ülkenin çoğunluğunun benimsediği dinin sembolü olan haçın da okullarda bulunmasının yasaklandığının altını çizmiştir. Mahkeme küçük yaştaki öğrencilerin güçlü bir dinî simgeden etkilenebilecekleri ve bu durumun sistematik telkin teşkil edebileceği sebebiyle başvuru öğretmene uygulanan yaptırımın ihlal niteliğinde olmadığına şu tespitlerle karar vermiştir:

Mahkeme, başörtüsü gibi güçlü bir dışsal sembolün çok küçük yaştaki çocukların din ve vicdan özgürlüğü üzerinde nasıl bir etki yapabileceğini değerlendirmenin çok zor olduğunu kabul etmektedir. Başvurucunun öğrencileri, birçok şey hakkında meraklı oldukları ve diğer öğrencilerden çok daha fazla etkilenmeye açık oldukları yaş olan dört-sekiz yaş grubuna mensuptular. Bu şartlar altında, Kuran'daki bir emir tarafından kadınlara dayatılan ve Federal Mahkeme'nin belirttiği gibi kadın erkek eşitliği ilkesi ile bağdaştırılması zor olan bir uygulama olarak görüldüğünde, başörtüsü takmanın bir çeşit proselitizm (kendi dinine çevirme etkisi) yaratacağı tamamen yadsınamaz. Dolayısıyla, İslami başörtüsü takmayı, tüm öğretmenlerin demokratik bir toplumda öğrencilerine yayması gereken hoşgörü mesajı, başkalarına saygı ve her şeyden öte eşitlik ve ayrımcılık karşıtlığı ile bağdaştırmak zor görünmektedir.

*Buna göre, dinsel harmoniyi muhafaza etmek suretiyle öğrencileri korumak karşısında bir öğretmenin dinini açığa vurma hakkını değerlendiren Mahkeme, davanın şartlarını ve her şeyden öte başvurunun Devletin temsilcisi sıfatıyla kendilerinden sorumlu olduğu çocukların hassas yaşlarını dikkate alarak, Cenevre'deki yetkililerin takdir yetkilerini aşmadıklarına ve yaptıkları işlemin bu nedenle makul olduğuna karar vermiştir.*⁸⁸²

⁸⁸⁰ Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen v. Danimarka, 7 Aralık 1976, 5095/71, 5920/72, 5926/72, par. 53, 54.

⁸⁸¹ Dahlab v. İsviçre, 15. Şubat 2001, 42393/98.; Arslan, ss. 134-150.

⁸⁸² Arslan, s.148.

Sonuç olarak Mahkeme başvuru hakkında kabul edilemezlik kararı vermiştir.

Kendi disiplini olmamasına rağmen öğrencilere inançsal telkinde bulunan öğretmenin görevine son verilmesi konulu X. v. Birleşik Krallık⁸⁸³ başvurusu hakkında ise, devletin ebeveynlerin inanç özgürlüğünü koruma yükümlülüğü hatırlatılmış ve görevden uzaklaştırma işleminin ifade özgürlüğünün ihlali niteliinde olmadığına hükmedilmiştir.

Çiftçi v. Türkiye⁸⁸⁴ başvurusunda, başvuru ebeveyn ilköğretim eğitimini tamamlamayan çocukların Kur'an kurslarına kabul edilmemesi hakkındaki düzenlemenin inanç temelli ayrımcılık olduğunu iddia etmiştir. Mahkeme ise incelemesini Ek 1 Nolu Protokol 2. madde üzerinden yapmayı uygun görmüştür. Yapılan değerlendirme sonucu, Kur'an kursuna gidebilmek için getirilen şartın küçük yaştaki çocukları sistematik telkinden koruyucu nitelikte olduğu ve dolayısıyla sistematik telkin teşkil etmediği sonucuna varılmıştır.

Devletin bir inanç topluluğuna mensup olmayı avantajlı hale getirecek⁸⁸⁵ yahut bir inanç topluluğuna mensup olmamayı dezavantajlı hale getirecek⁸⁸⁶ her türlü düzenlemesi ve uygulaması da geniş anlamada sistematik telkin niteliğinde olacaktır. Sözleşme'ye taraf ülkelerde farklı devlet/inanç ilişkisi modelleri görüldüğünden, sistematik telkin niteliğindeki durumların yapısal olarak tasnif edilmesi mümkün olmamıştır. Mahkeme her başvuruyu öne çıkan değerlendirme kıstasına göre inceleyip gerek görmesi halinde sistematik telkine ilişkin müstakil bir değerlendirme yapma yoluna gitmektedir. Kilise vergileri, inanç topluluklarına tanınan imtiyazlar ve tarihsel bağ içinde süregelen ayrıcalıklı uygulamalar sistematik telkin olarak değerlendirilebilecek olsa da mahkeme her başvuru hakkında özgün koşullar dâhilinde değerlendirme yapmıştır.

⁸⁸³ X. v. Birleşik Krallık, 1 Mart 1979, 8010/77. (Kom.)

⁸⁸⁴ Çiftçi v. Türkiye, 17 Haziran 2004, 71860/01.

⁸⁸⁵ Sunni Müslümanlar lehine ayrımcı şekilde uygulanan muafiyetler için bkz. İzzettin Doğan ve Diğerleri v. Türkiye, 26 Nisan 2016, 62649/10. (B.D.)

⁸⁸⁶ Yehova Şahitleri aleyhine uygulanan ayrımcılık için bkz. Yehova Şahitlerini Destekleme Derneği v. Türkiye, 24 Mayıs 2016, 36915/10; 8606/13.

II. FORUM EXTERNUM

A. İnanç Özgürlüğünün Dışsal Alanının Tespiti

İnanç özgürlüğünün dış dünyaya dönük tarafını din veya inancını açığa vurma özgürlüğü oluşturur.⁸⁸⁷ Bu özgürlük inançsal ritüeller yapma, ibadethanelere sahip olma, hac ve kurban gibi ibadetleri yerine getirme, tatil günlerini düzenleme, evlilik ve boşanma merasimleri düzenleme, inanç toplulukları şeklinde organize olma ve inançsal kıyafet veya semboller kullanabilme özgürlükleri şeklinde görülebilir.⁸⁸⁸ Geniş anlamda bir inancın uygulanmasında öngörülen tüm eylem ve eylemsizlikler inancın açığa vurulması olarak kabul edilebilir. İnancın açığa vurulması somut olarak gözlemlenebilen eylemler/eylemsizlikler olduğundan, inanç özgürlüğünün içe dönük alanı olan Forum Internum'a nazaran bu alana dair ihlallerin tespiti daha kolaydır.

MSHS'nin 18. maddesi hakkında hazırlanan 22 Nolu Genel Yorum'da Forum Externum alanı şu şekilde ifade edilmiştir:

*[...]Din veya inanca uygunluk veya din veya inancın gereklerinin uygulanması, sadece törenleri değil aynı zamanda, beslenme ile ilgili belirli âdetleri, belirli kıyafetlerin giyilmesini veya başörtüsü takılmasını, hayatın belirli aşamalarıyla ilgili törenlere katılmayı, özellikle belirli bir grubun kullandığı belirli bir dili konuşmayı da içerebilir. Ayrıca, belirli bir din veya inancın uygulanması ve öğretilmesi; belirli din gruplarının temel faaliyetlerinin ayrılmaz bir parçasını oluşturan dini liderleri, rahipleri, din eğitimi verecek olan öğretmenleri seçme, seminerler düzenleme veya dini okullar açma, dini metinler ve dini yayınlar hazırlama ve dağıtma özgürlüğünü de kapsamaktadır[...]*⁸⁸⁹

Mahkeme'ye yapılan Forum Externum konulu başvurularda, geleneksel dinler dışındaki inançların dışavurumlarının ne ölçüde Sözleşme kapsamında korunabileceği başat tartışma konularından olmuştur. Bu tip başvurularda temel mesele başvuru konusu uygulamanın gerçekten bir inanca dayanıyor olup olmadığını, dolayısıyla referans olarak gösterilen inancın, Sözleşme kapsamında "kabul edilebilir" bir "inanç" olup olmadığını tespit etmek olmaktadır. Bu noktada Forum Externum alanında olduğu iddia edilen bir uygulamanın geçerliliğinin tespiti için Forum Internum alanına dair bir değerlendirme yapmak mecburiyeti

⁸⁸⁷ Evans, Religious Liberty, s. 315.; Tanör, s. 47.

⁸⁸⁸ Murdoch, s. 22.

⁸⁸⁹ CCPR, No. 22: Art. 18, s. 1.

doğmaktadır. Mahkeme ayrıca başvuru konusu inançla başvuru konusu uygulamanın arasında bir bağ olup olmadığını ve somut durumdaki uygulama bağlamının söz konusu inanç açısından gereklilik içerip içermediğini tespit etmek durumunda kalmaktadır.⁸⁹⁰

Mahkeme Vereniging Weekblad Bluf! v. Hollanda⁸⁹¹ başvurusunda olduğu gibi, kişisel inançları 9. madde kapsamında değil, çoğunlukla bir düşüncenin ifadesi olarak 10. madde kapsamında yorumlamaktadır. Diğer taraftan vicdani ret başvurularında görüldüğü üzere⁸⁹², kişisel inancı geullanmak istemeyen askerlik yükümlülerinin bu yöndeki iradesi, inancın açığa vurulması özgürlüğü kapsamında kabul edilebilmektedir.⁸⁹³

Mahkemenin bu konuda kabul ettiği kıstas, başvuru konusu uygulamanın belirli bir inanç sisteminin zorunlu sonucu olup olmadığıdır. Arrowsmith v. Birleşik Krallık⁸⁹⁴ başvurusunda ortaya konulan bu kriter, beraberinde “*inançsal uygulama*”nın sınırlarını belirleme gerekliliğini de doğurmaktadır.⁸⁹⁵ Arrowsmith başvurusunda pasifist başvurucunun askerleri pasifizme davet eden broşür dağıtmasının pasifizm inancıyla doğrudan bağlantılı olmadığı değerlendirilmiştir. Her ne kadar bu sebeple ihlalin olmadığına hükmedilmiş olsa da ortaya konulan kriterler aynı konulu sonraki başvurular için yol gösterici olmuştur. Karar, Sözleşme'nin 9. maddesinde “*ibadet, öğretim, uygulama ve ayin*” şeklinde sayılan açığa vurum şekillerinin “*inançsal uygulama*”nın kapsamı olarak yorumlanması ve başvuru konusu uygulamanın referans gösterilen inanç açısından gerekliliğinin ortaya konulması kriterlerini getirmesi açısından önem arz eder.⁸⁹⁶

⁸⁹⁰ Javier Martínez-Torrón ve Rafael Navarro-Valls, "The Protection of Religion Freedom in the System of the Council of Europe", **Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook**, (Ed. Tore Lindholm, W.Cole Durham Jr. ve Bahia G. Tahzib-Lie), Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2004, ss. 228-230.; Ekiz, İnanç Özgürlüğü, ss. 230-233, 237.; The European Court of Human Rights, Art. 9, s. 12.; **Skugar ve Diğerleri v. Rusya**, 3 Aralık 2009, 40010/04.

⁸⁹¹ **Vereniging Weekblad Bluf! v. Hollanda**, 9 Şubat 1995, 16616/90.

⁸⁹² **Bayatyan v. Ermenistan**, 7 Temmuz 2011, 23459/03. (B.D.); **Thlimmenos v. Yunanistan**, 6 Nisan 2000, 34369/97. (B.D.); **Tsirlis ve Kouloumpas v. Yunanistan**, 29 Mayıs 1997, 19233/91; 19234/91.; **Gütl v. Avusturya**, 12 Mart 2009, 49686/99.; **Ercep v. Türkiye**, 22 Kasım 2011, 43965/04.; **Feti Demirtaş v. Türkiye**, 17 Ocak 2012, 5260/07.

⁸⁹³ Parliamentary Assembly, **Right of Conscientious Objection**, Debate on 26th January 1967, 22nd Sitting (Doc. 2170, Report of the Legal Committee), <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=15752&lang=en> (07.10.2021).; Doğru ve Nalbant, ss. 124, 125.

⁸⁹⁴ **Arrowsmith v. Birleşik Krallık**, 16 Mayıs 1977, 7050/75. (Kom.);

⁸⁹⁵ Özenç, İnanç Özgürlüğü, s. 69.

⁸⁹⁶ Evans, Religious Liberty, ss. 284,285.; Gemalmaz, Türban, s. 1282.

X v. Birleşik Krallık⁸⁹⁷ başvurusu bir siyasi tutuklunun hapisane üniformasını giymeyi reddetmesi hakkındadır. Başvurucunun siyasi inancının hapisane üniforması giymeyi kesin şekilde yasakladığını ortaya koyamadığını tespit eden Komisyon, başvuru konusu tutum ile kaynağı olarak gösterilen inanç arasında bağlantı kurulamadığını değerlendirmiş ve başvuruyu bu bağlamda kabul edilemez bulmuştur.

Musevilik kurallarına göre boşanan çiftlerin yeniden evlenebilmeleri için eşlerin buna ilişkin bir belge düzenlemeleri gerekir. D. v. Fransa⁸⁹⁸ başvurusu, bu belgeyi boşanmış olduğu eşine düzenlemediği için tazminata mahkûm edilen Musevi başvurucunun inanç özgürlüğünün ihlal edildiği iddiasını konu edinmektedir. Yapılan yargılamada başvurucunun tazminata konu eyleminin inancının zorunlu sonucu olmadığı tespit edildiğinden, Komisyon başvuruyu açıkça dayanaktan yoksun bulmuştur.

15 yaşının altındaki bir kız çocuğuyla reşit bir erkeğin İslamiyet'te imam nikâhı olarak bilinen dinî törenle evlenmesi üzerine reşit olan başvurucuya ceza verilmiştir. Khan v. Birleşik Krallık⁸⁹⁹ başvurusu bu ceza hakkındadır. Başvurucu kendisine verilen cezanın inanç özgürlüğünü ihlal ettiğini savunmuştur. Komisyon ulusal yasalara aykırı olan bu dinî törenin inancın açığa vurulması için zorunlu bir uygulama olmadığını tespit ederek başvuru hakkında kabul edilemezlik kararı vermiştir.

Yanaşık v. Türkiye⁹⁰⁰ başvurusunun konusu, askerî okul öğrencisinin köktendinci bir harekete mensup olduğunun tespiti üzerine okuldan atılmasıdır. Bu konuyla ilgili olarak başvuru birçok disiplin cezası almıştır. Komisyon, disiplin sağlamak amacıyla askerî kurumların sivil kurumlardan daha katı önlemler alabilmesini kurumun doğal yapısına bağlamıştır. Bir askerî öğrencinin de kurum tarafından gerektiğinde inanç uygulamalarının ve inanç konusundaki radikal tutumlarının sınırlandırılabilceğini peşinen kabul etmiş olduğu varsayılr. Dolayısıyla başvuru bağlamındaki eylemler inancın açığa vurulması kapsamında

⁸⁹⁷ X v. Birleşik Krallık, 6 Mart 1982, 8231/78. (Kom.)

⁸⁹⁸ D. v. Fransa, 6 Aralık 1983, 10180/82. (Kom.)

⁸⁹⁹ Khan v. Birleşik Krallık, 7 Temmuz 1986, 11579/85. (Kom.)

⁹⁰⁰ Yanaşık v. Türkiye, 6 Ocak 1993, 14524/89. (Kom.)

değerlendirilmemiştir. Bu tespitler dâhilinde başvuru hakkında kabul edilemezlik kararı verilmiştir.⁹⁰¹

Yine Memduh Aksoy v. Türkiye⁹⁰² davası da Yanaşık başvurusunda olduğu gibi köktendinci örgütlerle bağı olduğu gerekçesiyle başvurunun ordudan ihraç edilmesiyle ilgilidir. Mahkeme başvurunun laiklik ilkesine ve askerî disipline muhalefet etmesi sebepleriyle alınan ihraç kararını Sözleşme'ye aykırı bulmamış ve başvuru hakkında kabul edilemezlik kararı vermiştir. Bu kararda da başvurunun inancını açığa vurmasının sınırlandırılması yerinde görülmüştür. Karara dayanak olarak gösterilen istihbarat raporunda yer alan köktendinci örgütle bağın olması noktasında sorun görülmemekle beraber, raporda başvuranın eşinin türbanlı olması gibi inanç özgürlüğü kapsamındaki hususların nazara alınmasının doğru olmadığı kanaatindeyiz.

Karaduman v. Türkiye⁹⁰³ ve Bulut v. Türkiye⁹⁰⁴ başvuruları hakkında verilen kararda ise, Arrowsmith kararında tespit edilen kriterlerin gereğince incelenmediği görülmektedir.⁹⁰⁵ Üniversite mezuniyet belgesi ve diploma için sunmuş oldukları türbanlı fotoğrafı kabul edilmeyen başvuru sahipleri inanç özgürlüğünün ihlal edildiğini savunmuştur. Komisyon ise Yanaşık başvurusundaki tespitine benzer şekilde, laik bir üniversitede okumayı kabul etmekle, üniversitenin laikliği tesis etmek için öngördüğü sınırlamalara uymayı baştan kabul edildiğinin varsayılabilirliğini belirlemiştir. Bu sınırlamanın amacı olarak ise, baskın bir inancın olduğu bir ülkede, bu inanca mensup olmayan kişilerin baskıya maruz kalmamasının sağlanması gösterilmiştir.⁹⁰⁶ Ayrıca üniversite diplomasının yalnızca mesleki yeterliliği gösteren bir belge olduğu ve inancın açığa vurulmasının bir aracı olarak kabul edilemeyeceğine hükmedilmiştir. Oysa Arrowsmith kararında belirlenen kriterlere göre, bir uygulamanın ilgili inanç açısından gerekli olup olmadığı nazara alınmalıdır. Bu inceleme belirlenen kritere göre yapılmış olsaydı, Komisyon'un başvuruların konusu olan uygulamanın inancın bir gereği olduğunu kabul etmesi gerekecekti. Komisyonun önceki içtihadıyla belirlenen kriterleri uygulamaması ve inanç

⁹⁰¹ Aynı yönde bir diğer karar **Tepeli ve Diğerleri v. Türkiye**, 11 Eylül 2001, 31876/96.

⁹⁰² **Memduh Aksoy v. Türkiye**, 5 Aralık 2000, 45376/99.

⁹⁰³ **Karaduman v. Türkiye**, 3 Mayıs 1993, 16278/90. (Kom.)

⁹⁰⁴ **Bulut v. Türkiye**, 3 Mayıs 1993, 18783/91. (Kom.)

⁹⁰⁵ Arslan, ss. 74-78.

⁹⁰⁶ Bu gerekçeye nesnel bir araştırmaya dayanmaksızın başvurulması hakkındaki eleştiri için bkz. Gemalmaz, Türban, ss. 1299-1301.

özgürlüğünü daraltıcı yorumlarla başvuruyu incelemesi tarafımızca doğru görülmemiştir.

İncelenen kararlarda, inancın gereği olduğu ortaya konulamayan başvuru konusu uygulamaların inanç özgürlüğü ve inanç temelli ayrımcılık kapsamlarında değerlendirmeye alınmadığı görülmektedir. Öte yandan bu kriterler uygulanırken tutarlı bir yöntem izlenmediği ve çoğu kararda gerçekten ilgili inancın gereklerine uygun bir uygulamanın söz konusu olup olmadığının araştırılmadığı da görülmektedir.⁹⁰⁷ Bu husustaki kararlar incelendiğinde, ibadet, öğretim ve ayin gibi tanımlı etkinlikler yoluyla inancın açığa vurulması hakkına yapılan müdahaleleri ortaya koyabilmenin yeterli olduğu ancak diğer inançsal uygulamaların belirli bir inanç açısından gerekliliği kanıtlanmadan Sözleşme'nin koruma güvencesinden yararlanamadığı görülmektedir.⁹⁰⁸

Ayrıca inancın açığa vurulması şeklinin ilgili inancın zorunlu bir uygulaması olmasının ortaya konulması tek başına yeterli olmamaktadır. Örneğin Pichon ve Sajous v. Fransa⁹⁰⁹ başvurusunda, inancı gereği hamilelik engelleyici ilaçları satmak istemeyen eczacının cezalandırılması, kamusal alanda genel kabul gören bir uygulama olmadığından inanç özgürlüğü kapsamında değerlendirilmemiştir.

B. Forum Externum Alanındaki Görünüm Şekilleri

1. İnançsal Ritüellere ve Uygulamalara İlişkin Haklar

İnancın açığa vurulması bahsinde akla gelen ilk konu ibadetler ve diğer inançsal ritüellerdir. İbadetler dinî öğretiler için söz konusu olurken, dinî olmayan inançların da kişisel yahut kolektif ritüelleri/ayinleri ve başkaca uygulamaları olabilmektedir.⁹¹⁰ Çalışmamızda "*inançsal ritüeller ve uygulamalar*" terimi, ibadetlerin yanında bireysel ve kolektif ritüelleri de kapsayacak bir anlamda kullanılmıştır. Bireysel veya toplu ibadetler, cenaze törenleri, evlilik ve boşanma törenleri, kurban kesmek, tatil ve bayram uygulamaları, diyet uygulamaları, ibadete

⁹⁰⁷ Ekiz, İnanç Özgürlüğü, ss. 271-278.

⁹⁰⁸ Ağırbaşı, Vicdan Özgürlüğü, s. 87.

⁹⁰⁹ Pichon ve Sajous v. Fransa, 2 Ekim 2001, 49853/99.

⁹¹⁰ Cömert, s. 64.; Demirsoy Aşıkoğlu, ss. 458, 459.

çağrı ve inancın dışı vurumu özelliğindeki her türlü uygulama da bu kapsamda değerlendirilmektedir.

MŞHS'nin 22 Nolu Genel Yorumu'nda ibadet şu şekilde ifade edilmiştir: "... *İbadet kavramı, inancı doğrudan yansıtan ritüelleri ve törensel davranışları ve ayrıca, ibadethane inşa etmek, ritüel yöntemleri ve araçları kullanmak, sembolleri açığa vurmak ve tatil ve bayram günlerine riayet de dâhil, bu davranışlar için gerekli olan dinsel uygulamaları da kapsar...*".⁹¹¹

Bireysel ibadetlerin herhangi bir hakkı ihlal etmediği müddetçe sorun teşkil etmeyeceği açıktır. Buna karşın toplu ve kamusal alandaki ibadetlere müdahale edilebildiği görülmektedir. Bu müdahaleler belirli bir inanç topluluğunun tanınmaması, toplu ibadetin yapıldığı mekânın ibadethane olarak tanınmaması yahut belirli bir ibadet ya da inançsal ritüelin yasaklanması olarak karşımıza çıkabilir. Müdahaleler tüm inançlar için eşit şekilde uygulandığı müddetçe sorun olamazken, geçerli bir sebep olmaksızın kısıtlamaların yalnızca belirli inançlara yönelik olması inanç temelli ayrımcılık yasağının ihlalini teşkil eder.⁹¹²

Sözleşme'nin 9. madde metninde bireysel yahut topluca ibadet etme hakkı açık şekilde tanınmıştır. Toplu ibadet etme hakkına örnek olarak, Müslüman bir öğretmenin Cuma namazlarını cemaatle kılabilme talepli başvurusunda, toplu ibadet hakkının tanındığı X. v. Birleşik Krallık⁹¹³ kararı gösterilebilir. Bireysel ibadet hakkının ihlal edilmesine ise örnek olarak Korostelev v. Rusya⁹¹⁴ kararı gösterilebilir. Başvurucunun uyku saati olarak belirlenmiş zamanlarda namaz kılmasının engellenmesi orantısız bir müdahale olarak kabul edildiğinden 9. maddenin ihlal edildiğine hükmedilmiştir.

Cha'are Shalom ve Tsedek v. Fransa⁹¹⁵ başvurusu Museviliğe uygun şekilde hayvan kesilmesi konusunda devletçe yetkilendirilmek isteyen bir cemaatle ilgili olup, yine inançsal uygulama yoluyla inancın açığa vurulması hakkı kapsamındaki bir başvurudur. Museviliğe uygun helal kesim yapma yetkisinin tek bir kurumda olmasını kamu sağlığı açısından makul bir gerekçe olarak yorumlayan Mahkeme, bu başvuru hakkında 9. ve 14. maddelerin ihlal edilmediğine hükmetmiştir. Francesco

⁹¹¹ CCPR, No. 22: Art. 18, s. 1.

⁹¹² Krishnaswami, s. 31.

⁹¹³ X. v. Birleşik Krallık, 12 Mart 1981, 8160/78. (Kom.)

⁹¹⁴ Korostelev v. Rusya, 12 Mayıs 2020, 29290/10.

⁹¹⁵ Cha'are Shalom Ve Tsedek v. Fransa, 27 Haziran 2000, 27417/95. (B.D.)

Sessa v. İtalya⁹¹⁶ başvurusunda Musevi avukatın duruşma gününün dinî bayrama denk geldiğini belirtmesine rağmen bu hususun dikkate alınmaması başvuru konusu yapılmıştır. Mahkeme mevcut düzenlemelerin diğer kişilerin haklarını gözetir nitelikte, makul ve orantılı olduğundan bahisle 9. maddenin ihlal edilmediğine hükmetmiştir.

Poltoratskiy v. Ukrayna⁹¹⁷ ve Kuznetsov v. Ukrayna⁹¹⁸ başvurularında idam edilecek olan mahkûmların, diğer mahkûmların yararlandıkları ibadet etme hakkından yararlanmalarının engellenmeleri hakkında ihlal kararları verilmiştir. Süveges v. Macaristan⁹¹⁹ başvurusunda ise ev hapsinde olan hükümlünün haftada bir kez toplu ayinlere katılmasına izin verilmemesinin ihlal niteliğinde olmadığına hükmedilmiştir. Gerekçe olarak ise ev hapsi cezasının amacının boşa çıkmaması için izin verilmemesinin orantılı olduğu ve müdahalenin devletin takdir marjı dâhilinde kabul edilmesi gösterilmiştir.

Chappell v. Birleşik Krallık⁹²⁰ başvurusu, Druid başvurucuların geleneksel olarak İngiltere'de bulunan meşhur Stonehenge antik tapınağında senenin en uzun gününde yaptıkları ritüelin yasaklanması hakkındadır. Stonehenge anıtlarının bulunduğu alan tarihsel ve arkeolojik değerlere sahip olduğu için güvenlik sebebiyle ziyarete kapanmıştır. Başvurucular binlerce yıldır süregelen geleneksel ayinlerinin engellenmesinin inanç özgürlüklerini ihlal ettiğini savunmuşlardır. Komisyon ise davalı devletin almış olduğu önlemleri meşru amaçlarla orantılı kabul ettiği için başvuru hakkında kabul edilemezlik kararı verilmiştir.⁹²¹ Bununla birlikte verilen karar hakkında tatmin edici bir gerekçe ortaya koyulmuş olduğu söylenemez.

İnançsal evlilik ve boşanma ritüelleri de inancın dışı vurumu kapsamında değerlendirilen uygulamalardır. Bu konuda geleneksel dinlerdeki uygulamalar ile modern devletlerdeki aile kurumunun düzenlenmesi isteğinin çatışabildiği görülmektedir. Bazı ülkelerde yalnızca resmi evlilikler yasarken, kimi ülkelerde resmi evlilik dışında inançsal evliliklerin de geçerli olduğu görülmektedir. Resmi evlilik inanç sahibi olmayan veya farklı inançlara sahip kişilerin evlenebilmeleri

⁹¹⁶ **Francesco Sessa v. İtalya**, 3 Nisan 2012, 28790/08.

⁹¹⁷ **Poltoratskiy v. Ukrayna**, 29 Nisan 2003, 38812/97.

⁹¹⁸ **Kuznetsov v. Ukrayna**, 29 Nisan 2003, 39042/97.

⁹¹⁹ **Süveges v. Macaristan**, 5 Ocak 2016, 50255/12.

⁹²⁰ **Chappel v. Birleşik Krallık**, 14 Temmuz 1987, 12587/86. (Kom.)

⁹²¹ Aynı konuda aynı yöndeki bir diğer karar: **Pendragon v. Birleşik Krallık**, 19 Ekim 1998, 31416/96. (Kom.)

açısından ise zorunlu bir ihtiyaçtır.⁹²² Resmi evliliğin zorunlu olduğu ülkelerde inançsal evlilik törenlerinin yapılmasının önünde bir engel yoktur. İnançsal evlilik töreninin tamamen yasaklanması ise elbette inanç özgürlüğü ihlali sonucunu doğuracaktır. Aynı durumlar boşanma bahsinde de geçerli olacaktır. Boşanmanın mümkün olmadığı inançlar ile laik hukuk sistemleri arasında çatışmalar doğabilir. Devletler evlilik hakkı gibi boşanma hakkını da bireylere eşit şekilde tanımak durumundadırlar. Buna rağmen boşanma hakkının tanınmadığı ülkeler görülebilmektedir.⁹²³

Şerife Yiğit v. Türkiye⁹²⁴ başvurusu, imam nikâhlı eşinin vefatından sonra emekli aylığı gibi sosyal haklardan faydalanılamaması hakkındadır. Mahkemeye göre, resmi nikâhlı kimseler ile imam nikâhlı kimseler arasındaki muamele farklılığı kamu düzenini sağlamaya yöneliktir. Ayrıca kadınların tek taraflı çok eşliliği kabul etmek zorunda kalmasını önlemek de başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması meşru amacı niteliğindedir. Tarafların resmi evlilik yapmak için 26 yıl süreleri olmaları ve resmi evliliğin herhangi bir zorluk teşkil etmemesi sebepleriyle, uygulanan farklı muamele ile gözetilen meşru amaçlar arasında makul orantılılık olduğu tespit edilmiştir. Sonuç olarak Ek 1 Nolu Protokol 1. maddesinde düzenlenen mülkiyet hakkı özelinde bir ayrımcılık yasağı ihlali olmadığına hükmedilmiştir. Mahkeme başvuru konusunun inanç özgürlüğünden ziyade 8. maddede düzenlenen özel hayata ve aile hayatına saygı gösterilmesi hakkı kapsamında olduğunu belirtmiş ve bu madde kapsamında da ihlal olmadığına hükmetmiştir.

O'Donoghue ve Diğerleri v. Birleşik Krallık⁹²⁵ başvurusu Anglikan Kilisesi dışında evlenmek isteyen başvuruçuların önce izin almak zorunda bırakılmaları, değişen düzenlemeyle birlikte ise belli bir miktar ödeme yapmak zorunda olmaları hakkındadır. Başvuruçulardan birisi mülteci olup diğeri Katolik inancına mensuptur. Oturum iznine sahip olmayan ve Anglikan Kilisesi mensubu olmayan başvuruçular önceki düzenlemeye göre hiç evlenemezken, sonraki düzenlemeye göre ancak belli miktar para ödeyerek iki sene sonra evlenebilmişlerdir. Evlenme hakkını düzenleyen

⁹²² **X. v. Almanya**, 18 Aralık 1974, 6167/73. (Kom.); **Khan v. Birleşik Krallık**, 7 Temmuz 1986, 11579/85. (Kom.)

⁹²³ Krishnaswami, ss. 36, 39.

⁹²⁴ **Şerife Yiğit v. Türkiye**, 2 Kasım 2010, 3976/05. (B.D.)

⁹²⁵ **O'Donoghue ve Diğerleri v. Birleşik Krallık**, 14 Aralık 2010, 34848/07.

Sözleşme'nin 12. maddesinin yanı sıra 9. maddeyle bağlantılı olarak 14. maddenin de ihlal edildiğine hükmedilmiştir.

Kıbrıs'ta yaşayan Türkler ve Rumlar arasında süregelen çatışmalardan sonra 1974 yılında Türkiye tarafından bir askerî harekât gerçekleştirilmiş ve sonrasında adanın kuzeyinde yaşayan Türkler bağımsızlıklarını ilan ederek Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni (K.K.T.C.) kurmuşlardır. Kıbrıs v. Türkiye⁹²⁶ başvurusu, bu süreçte adanın kuzeyinde kalmış olan Rumların yaşadığı hak ihlalleri iddiası hakkında Kıbrıslı Rumlar tarafından Kıbrıs Cumhuriyeti (Güney Kıbrıs Rum Yönetimi) adına yapılmış devlet başvurusudur. Başvuruda Sözleşme'nin pek çok maddesinin ihlal edildiği iddia edilmiştir. 9. madde hakkındaki iddialar ise K.K.T.C. sınırlarında yaşayan Rum cemaatinin seyahat özgürlüklerine yönelik kısıtlamalar ve Ortodoks cemaatin ihtiyaç duyduğu rahiplerin atanmaması hakkındadır. Ortodoks cemaatin kendi köyleri dışında kalan ibadethaneleri kullanamamaları ve kendilerine rahip atanmadığı için dinî törenlerini yürütemedikleri yönündeki iddialarının gerçeği yansıttığı Komisyon tarafından tespit edilmiştir. Sayılan sınırlandırmaların 9. madde ihlali olduğuna karar verilmiştir. K.K.T.C.'de yaşayan bir başka azınlık inanç grubu olan Maruniler hakkında da benzeri iddialarda bulunulmuşsa da bu iddiaların gerçeği yansıttığı tespit edilemediğinden bu inanç grubu yönünden ihlal olmadığına hükmedilmiştir.

Selim v. Kıbrıs⁹²⁷ başvurusu da Kıbrıs Cumhuriyeti'nde Müslüman Türklerin evlenmelerinin mümkün olmaması hakkındadır. Davalı hükümet yargılama esnasında gerekli yasal düzenlemeyi yapmış olduğundan davanın listeden düşürülmesine karar verilmiştir.

Güler ve Uğur v. Türkiye⁹²⁸ başvurusunda ele alınan inancın açığa vurulması niteliğindeki uygulama ise cenaze törenidir. Başvurucular aynı siyasi partinin aktif üyeleridir. Terör örgütü üyesi üç kişinin ölümü üzerine partilerinin yerel bir binasında düzenlenen mevlit törenine katılmışlardır. Bu tören ölen kimselerin ardından düzenlenen dinî içerikli bir törendir. Bununla birlikte ölen kişilerin üyesi oldukları örgütün bayraklarının da törende bulunması sebebiyle, ulusal yargı bu etkinliği bir terör faaliyeti kabul ederek başvuranlara terör örgütü propagandası

⁹²⁶ **Kıbrıs v. Türkiye**, 10 Mayıs 2001, 25781/94 (B.D.), par. 241-247.

⁹²⁷ **Selim v. Kıbrıs**, 16 Temmuz 2002, 47293/99.

⁹²⁸ **Güler ve Uğur v. Türkiye**, 2 Aralık 2014, 31706/10; 33088/10.

suçundan hapis cezası vermiştir. Başvuranlar kendilerine verilen cezaya dayanak olan mevzuatın, inanç törenlerine katılmalarının suç oluşturabileceğini yeterince açık şekilde ortaya koyamadığını iddia etmektedirler. Mahkeme söz konusu uygulamanın inancın açığa vurulması kapsamında olduğunu değerlendirerek, inancı açığa vurma hakkına yapılan müdahalenin yasayla öngörülebilir olup olmadığı incelemesine geçmiştir. Bu incelemede Mahkeme Venedik Komisyonu'nun dinî inançları etkileyen kanunların incelenmesi hakkında kabul ettiği⁹²⁹ aşağıdaki genel ilkeye atıf yapmıştır:

*B. Ulusal güvenlik/Terörizm Ulusal güvenlik ve dinî terörizm ile ilgili kanunlar genellikle tam anlamıyla meşru olarak kabul edilseler bile, bu kanunların, objektif olarak bakıldığında herhangi bir suç ya da şiddet eylemine yönelmeyen dinî organizasyonları sorumlu tutmak için ileri sürülmemesi gerekmektedir. Anti terörist kanunlar, meşru dinî faaliyetleri kısıtlamak için bir bahane olmamalıdır.*⁹³⁰

Atıf yapılan ilkeye de dayanılarak, başvuru sahiplerinin yalnızca katılımcıları oldukları bir dinî törenle terör örgütü propagandası yapmış olamayacakları tespit edilmiştir. Bu sebeple inancın açığa vurulması hakkına yapılan müdahalenin, yasayla öngörülebilir olmadığına karar verilmiş ve incelemeye devam etmeye yer görülmeyerek 9. maddenin ihlal edildiğine hükmedilmiştir. Müdahale açısından 14. madde bağlamında ayrı bir inceleme yapılmasına ise gerek görülmemiştir. Altun ve Diğerleri v. Türkiye⁹³¹ başvurusu da aynı cenaze törenine katılan başka kişilere verilen cezalar hakkındadır. Aynı şekilde bu başvuruda da Güler ve Uğur kararındaki gerekçelere dayanarak 9. maddenin ihlal edildiği yönünde karar verilmiştir.

İbadete çağrı amacıyla çan çalınması, şofar çalınması veya ezan okunması gibi çağrı uygulamaları da ibadetle doğrudan ilgilidir.⁹³² Schilder v. Hollanda⁹³³ başvurusunda Katolik Kilisesi'nin sabah erken saatlerde çan çalıyor olmasından rahatsız olan mahallelinin şikâyeti üzerine başvuru sahibi rahip ceza almıştır. Yalnızca gece saatlerinde düşük sesli çan çalınması sınırlaması, başkalarının hak ve özgürlüklerini korumak gibi meşru bir sebebe dayanan orantılı bir müdahale olarak kabul edildiğinden, başvuru hakkında kabul edilemezlik kararı verilmiştir.

⁹²⁹ Venice Commission, Laws Affecting Religion or Belief, s. 16.

⁹³⁰ Güler ve Uğur v. Türkiye, 2 Aralık 2014, 31706/10; 33088/10, par. 17.

⁹³¹ Altun ve Diğerleri v. Türkiye, 10 Temmuz 2018, 54093/10.

⁹³² Şirin, Duymaz ve Yıldız, s. 88.

⁹³³ Schilder v. Hollanda, 16 Ekim 2012, 2158/12.

2. İbadethanelere İlişkin Haklar

İnançların yaşanması noktasında inançsal ritüellerin ve ibadetlerin önemine yukarıda değinilmiştir. Kitlelerin ibadet edebilmeleri noktasındaki mekân gereksinimleri ibadethanelerin inşasıyla giderilir.⁹³⁴ Özellikle toplu ibadetler için gerekli olan ibadethaneler, ibadet yoluyla inancın açığa vurulması özgürlüğünün bir gereğidir. İbadethanelerin ihtiyacı karşılayacak nitelikte olmasının sağlanması ve ibadethanelerin güvenliğinin sağlanması devletlerin yükümlülüğündedir.⁹³⁵

Manoussakis ve Diğerleri v. Yunanistan⁹³⁶ başvurusunda, Yehova Şahitleri'nin ibadethane olarak kullanmak üzere düzenledikleri mekân hakkında, ulusal mevzuata aykırı olduğu gerekçesiyle cezai işlemler uygulanması ve bir ibadethaneye sahip olunmasının engellenmesi başvuru konusu edilmiştir. Verilen kararda, yapılan müdahalenin kamu düzenini koruma amacıyla orantılı olmaması sebebiyle demokratik bir toplumda gerekli olmadığı tespit edilmiş ve 9. maddenin ihlal edilmiş olduğuna hükmedilmiştir.

Kutsal Manastırlar v. Yunanistan⁹³⁷ başvurusunda ise manastırların mülkiyetinde olan arazilerin devlet mülkiyetine geçirilmesine ilişkin olarak, ibadethanelerin doğrudan etkilenmediği ancak Ek 1 Nolu Protokol 1. Madde kapsamındaki mülkiyet hakkının ihlal edildiğine hükmedilmiştir.

İzzettin Doğan ve Diğerleri v. Türkiye⁹³⁸ başvurusu temelde bir inanç topluluğunun devletçe tanınmamasıyla ilgilidir. Bununla birlikte, tanınmamanın bir sonucu olarak Alevilik inancının ibadethanesi olan cemevlerine ibadethane statüsü verilmemesinin sonuçları da bu yargılamada tartışılmıştır. Alevilik gibi devletçe tanınmayan azınlık inanç toplulukları hakkında açık bir kanuni düzenleme olmadığı için, ibadethane inşa etme ve ibadet hizmetlerinin devamlılığı için gerekli olan maliyetin karşılanması noktasında ciddi maddi, hukuki ve fiili engellerle karşılaşmakta olduğu tespit edilmiştir. Aleviler aleyhine uygulanan farklı muamelelerin makul bir sebebe dayanmaması sebebiyle 9. ve 14. maddelerin birlikte

⁹³⁴ **Johannische Kirche ve Peters v. Almanya**, 10 Temmuz 2001, 41754/98. başvurusunda mezarlıkların da ibadet yapılan mekânlardan olduğu kabul edilmiştir.

⁹³⁵ Norveç Helsinki Komitesi ve İnanç Özgürlüğü Girişimi, s. 20.

⁹³⁶ **Manoussakis ve Diğerleri v. Yunanistan**, 26 Eylül 1996, 18748/91.

⁹³⁷ **Kutsal Manastırlar v. Yunanistan**, 9 Aralık 1994, 13092/87, 13984/88.

⁹³⁸ **İzzettin Doğan ve Diğerleri v. Türkiye**, 26 Nisan 2016, 62649/10. (B.D.); The European Court of Human Rights, Art. 9, ss. 73, 74.

ve 9. maddeni ayrı olarak ihlal edildiğine karar verilmiştir. Verilen karar, cemevlerinin ibadethane olarak kabul edilmemesinin de inanç temelli ayrımcılık teşkil ettiği sonucunu kapsar niteliktedir.

Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı v. Türkiye⁹³⁹ davası da yukarıda aktarılan İzzettin Doğan davası ile aynı şekilde Alevi inancının devletçe tanınmaması kaynaklıdır. Özel olarak ise cemevlerinin diğer ibadethanelerin faydalandığı elektrik faturası muafiyetinden faydalanamıyor olması başvuru konusu edilmiştir. Davada cemevlerine ibadethane statüsünün verilmemiş olması tartışılmıştır. Mahkeme cemevlerinin ibadet etmek amacıyla inşa edilen ve cenaze merasimi gibi inançsal ritüellerin düzenlendiği yerler olduğunu ve maddi çıkar gütmeyen ibadet merkezleri olduğunu tespit etmiştir.⁹⁴⁰ Her ne kadar Sözleşme devletlere ibadethanelere maddi muafiyet tanıma yükümlülüğü getirmese de, devletlerin kamusal hizmetler için tanıdığı muafiyetleri tüm muhataplara tarafsız şekilde uygulamak zorunda olduğunu altı çizilmiştir.⁹⁴¹ Oysa başvuru konusu olan elektrik faturasından ibadethanelerin muaf tutulması uygulamasından cemevleri faydalanamamaktadır. Mahkemece matbu şekilde kullanılan ve çoğulculuk ilkesini yansıtan açıklama şu şekildedir:

*Mahkeme, Sözleşme'nin 9. maddesinin koruma altına aldığı din, vicdan ve düşünce özgürlüğünün, Sözleşme anlamında 'demokratik bir toplumun' yapı taşlarından birini oluşturduğunu hatırlatmaktadır. Bu özgürlük, dinî boyutuyla, inananların kimliği ve dünya görüşüyle ilgili olan en temel unsurlar arasında yer almaktadır ve aynı zamanda ateistler, bilinemezçiler, kuşkucular ve ilgisizler için de değerli bir kazanımdır. Demokratik bir toplumun vazgeçilmez bir ögesi olan ve yüzyıllarca süren mücadeleler sonucunda kazanılmış olan çoğulculuk buna bağlıdır.*⁹⁴²

Mahkeme devamında şu tespitlerde bulunmuştur:

Mahkeme, başvuranın talebinin reddedilmesinin, Alevilik inancını bir din olarak değerlendirmeyen ve İslam dininin alanına giren işlerden sorumlu bir makam tarafından sunulan bir görüş temelinde yerel mahkemelerin yaptığı değerlendirmeye dayandığını gözlemlemektedir. Bununla birlikte Mahkeme, yukarıda belirtildiği gibi (45. paragraf), statüsü tanınan diğer ibadethaneler gibi cemevlerinin de dinî ibadetlerin yapılması için tahsis edilmeleri sebebiyle, bu türden bir değerlendirmenin, cemevlerine söz konusu haktan yararlanma hakkı verilmemesini haklı çıkaramayacağı kanaatindedir.

⁹³⁹ Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Vakfı v. Türkiye, 2 Aralık 2014, 32093/10.

⁹⁴⁰ Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Vakfı v. Türkiye, 2 Aralık 2014, 32093/10, par. 44.

⁹⁴¹ Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Vakfı v. Türkiye, 2 Aralık 2014, 32093/10, par. 45, 48.; Şirin, Duymaz ve Yıldız, ss. 61,62.

⁹⁴² Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Vakfı v. Türkiye, 2 Aralık 2014, 32093/10, par. 40.

Mahkeme başvuru kurumun indirimli fatura ödemesinin, mahrum kaldığı muafiyet hakkını telafi etmeye yetmeyen bir muamele farklılığı olarak yorumlamıştır. Mahkeme bu muamele farklılığının herhangi bir makul gerekçeye dayanmadığını tespit ederek, inanç temelli ayrımcılık yasağına aykırı davranan devletin 9. ve 14. maddeleri birlikte ihlal ettiğine hükmetmiştir.

Jesus Christ of Latter-Day Saints Kilisesi v. Birleşik Krallık⁹⁴³ davasında ise, başvuru kilisenin ibadethaneler için öngörülen tam vergi muafiyetinden yararlanma talebinin reddedilmesi konu edilmektedir. Başvuru konusu ibadethane inanç merkezi niteliğinde olup, yalnızca bu inancın mensuplarının ve liderlerinin ibadetine açıktır. İbadethanelerin emlak vergisinden tam olarak muaf tutulabilmeleri için halka açık nitelikte olma şartı gözetildiğinden, bu kiliseye %20 emlak vergisi uygulanmış olması hakkında, karşılaştırılabilir durumlardan farklı olan muamelenin makul ve nesnel bir gerekçesinin olması sebebiyle 9. ve 14. maddelerin ihlal edilmediği yönünde karar verilmiştir.

Ouardiri v. İsviçre⁹⁴⁴ başvurusu ise camilere minare inşa etme yasağı hakkındadır. Mahkeme başvuruçunun doğrudan etkilenmediği gerekçesiyle mağdur sıfatının olmadığını tespit etmiş ve kabul edilemezlik kararı vermiştir.

Yehova Şahitlerini Destekleme Derneği ve Diğerleri v. Türkiye⁹⁴⁵ başvurusu ise ülkenin farklı yerlerinde bulunan Yehova Şahitleri inanç topluluğu mensuplarının tüm taleplerine rağmen ibadethane olarak bir yer tesis edilmiyor olması hakkındadır. Bu inanç topluluğuna mensup kişiler kendi imkânlarıyla ibadetlerini gerçekleştirmek istediklerinde, ibadetlerin gerçekleştirildiği mekânların ibadethane statüsünde olmamaları sebebiyle bu mekânların kullanımları engellenmektedir. Mahkeme bu konudaki başvuruları değerlendirirken öncelikle ibadethanelerin inançlıların yaşaması için olmazsa olmaz unsurlar olduğunu tespit ederek, inanç topluluğuna uzun yıllardır ibadethane yeri gösterilmiyor olmasının inanç özgürlüğüne müdahale niteliğinde olduğunu tespit etmiştir. İmar planlama gibi karmaşık bir durumun her ne kadar devletin takdir alanında olduğu kabul edilse de inanç özgürlüğüne yapılan bu müdahalenin demokratik bir toplumda gereklilik kriterini karşılamadığı sonucuna varılmıştır. Başvuru hakkında 9. maddenin ihlal edildiğine karar veren Mahkeme, 14.

⁹⁴³ Jesus Christ of Latter-Day Saints Kilisesi v. Birleşik Krallık, 4 Mart 2014, 7552/09.

⁹⁴⁴ Ouardiri v. İsviçre, 28 Hiran 2011, 65840/09.

⁹⁴⁵ Yehova Şahitlerini Destekleme Derneği v. Türkiye, 24 Mayıs 2016, 36915/10; 8606/13.

madde hakkında ayrıca bir değerlendirme yapmaya gerek görmemiştir⁹⁴⁶ fakat bu başvuru hakkında inanç temelli ayrımcılık yasağının ihlal edildiği yönünde bir karar verilebileceği de ortadadır.

Yabancı ülkede faaliyet gösteren bir ibadet ve eğitim merkezinin giderlerini karşılamak için, devlet tarafından kendisine tahsis edilmiş olan taşınmazın bir kısmının kiralanarak gelir elde edilmesi üzerine, ibadethanenin yer aldığı taşınmazın mülkiyet hakkı başvuru inanç topluluğundan geri alınmıştır. Bunun üzerine yapılan Fransız Rahipler Enstitüsü ve Diğerleri v. Türkiye⁹⁴⁷ başvurusu, ilgili ibadethane ve inanç eğitimi kurumunun bulunduğu taşınmazın intifa hakkının başvuru inanç kurumuna tanınması üzerine dostane çözüm yoluyla sonuçlandırılmıştır.

Tanyar ve Küçükergin v. Türkiye⁹⁴⁸ başvurusu ise yine bir inanç azınlığı topluluğunun ibadethane olarak kullandıkları taşınmazın ibadethane vasfında olmaması hakkındadır. İbadethane niteliğinde olmayan mekânda toplu ibadet düzenlenmiş olduğu gerekçesiyle, taşınmazın maliklerine adli para cezası uygulanmıştır. Verilen cezanın kanunla öngörülmüş olma şartını sağladığı tespit edilmiştir. Ceza davasında duruşma görülmeksizin ve sanıklar dinlenmeksizin gerekçesiz olarak karar verilmiş olması hakkında ise Sözleşme'nin 6. maddesinde düzenlenen adil yargılanma hakkının ihlal edildiğine hükmedilmiştir.

3. İnanç Topluluğu Olarak Tanınma Hakkı

İnanç özgürlüğü aynı zamanda bireysel bir hak olmakla beraber, çoğu inanç kitlesel şekilde de yaşanmaktadır. Sözleşme'nin 9. maddesinde yer aldığı üzere, bireysel yahut topluca ibadet etmek inanç özgürlüğü dâhilindeki bir haktır.⁹⁴⁹ Toplu ibadetlerin ve eğitim faaliyetinin söz konusu olduğu ve hatta zorunlu olduğu inançlar açısından, ciddi boyutlarda ibadethane ve eğitim masrafları ile karmaşık organizasyonlar ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla inanç özgürlüğünün kolektif

⁹⁴⁶ Aynı konulu bir diğer karar: **Bulgaristan Yehova Şahitleri Mezhebi v. Bulgaristan**, 10 Kasım 2020, 5301/11.

⁹⁴⁷ **Fransız Rahipler Enstitüsü ve Diğerleri v. Türkiye**, 14 Aralık 2000, 26308/95.

⁹⁴⁸ **Tanyar ve Küçükergin v. Türkiye**, 5 Aralık 2006, 74242/01.

⁹⁴⁹ Kevin Boyle, "Freedom of Conscience, Pluralism and Tolerance: Freedom of Conscience in International Law", **Freedom of Conscience**, Council of Europe Press, Leiden, Seminar of 12-14 November 1992, s. 37.; Langlaude, ss. 941, 942.

kısımının gerçekten tesis edilebilmesi için inanç toplulukları olarak örgütlenmek mecburiyeti doğmuştur.⁹⁵⁰ İnanç topluluklarının özerk varlıkları, çoğulculuk ilkesi kapsamında demokratik toplumun vazgeçilmez bir parçasıdır.⁹⁵¹ Hatta öyle ki, inanç toplulukları olarak organize olunamaması, çoğu zaman inanç özgürlüğünün anlamını yitirmesine karşılık gelmektedir. Bu yöndeki engellemeler aynı zamanda Sözleşme'nin 11. maddesi kapsamında örgütlenme özgürlüğünün de ihlalinin teşkil edecektir.⁹⁵²

İnançların topluluk olarak örgütlenme hakları yalnızca devletler tarafından değil, diğer inanç toplulukları tarafından da ihlal edilebilmektedir. Özellikle politik etki sahibi olabilecek büyüklükteki azınlık inanç toplulukları, içinde oldukları çevredeki çoğunluk inanç topluluğunca baskıya maruz kalabilmektedir.⁹⁵³

X v. Avusturya⁹⁵⁴ Komisyon kararında, devletlerin inançlara resmiyet tanımakla veya kayıt altına almakla yükümlü olamayacağına hükmedilmiştir. Bununla birlikte devletler 11. madde kapsamında dernek kurma ve örgütlenme hakkına riayet etmekle yükümlüdür.

Yehova Şahitleri Hristiyan Derneği v. Bulgaristan⁹⁵⁵, Moskova Yehova Şahitleri ve Diğerleri v. Rusya⁹⁵⁶, Çuvaş Cumhuriyeti İncil Merkezi v. Rusya⁹⁵⁷ ve The Metropolitan Church of Bessarabia v. Moldova⁹⁵⁸ kararları, inanç özgürlüğünün kolektif açığa vurumu durumlarında 9. Maddenin yanında 11. maddenin de göz önünde bulundurulduğu örneklerdir. Bu kararlardan anlaşılacağı üzere, inanç konulu dernekler 11. maddenin koruma alanından yararlanmaktadır.⁹⁵⁹ Mahkeme'nin inanç topluluklarının devletçe tanınmaması durumlarında ihlal kararı verdiği

⁹⁵⁰ W. Cole Durham Jr., "Facilitating Freedom of Religion or Belief Through Religious Association Laws", **Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook**, (Ed. Tore Lindholm, W.Cole Durham Jr. ve Bahia G. Tahzib-Lie), Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2004, ss. 355-357.

⁹⁵¹ The European Court of Human Rights, Art. 9, s. 71.; Venice Commission, Belief Communities, s. 9.; **Hasan ve Chaush v. Bulgaristan**, 26 Ekim 2000, 30985/96 (B.D.), par. 62, 91.; **Fernández Martínez v. İspanya**, 12 Haziran 2014, 56030/07 (B.D.), par. 127.

⁹⁵² Lance S. Lehnhof, "Freedom of Religious Association: The Right of Religious Organizations to Obtain Legal Entity Status Under the European Convention" **Brigham Young University Law Review**, Cilt: 2002, Sayı: 2, 2002, ss. 561-565.; Krishnaswami, s. 21.

⁹⁵³ Krishnaswami, s. 22.

⁹⁵⁴ **X v. Avusturya**, 15 Ekim 1981, 8652/79. (Kom.)

⁹⁵⁵ **Yehova Şahitleri Hristiyan Derneği v. Bulgaristan**, 3 Temmuz 1997, 28626/95. (Kom.)

⁹⁵⁶ **Moskova Yehova Şahitleri ve Diğerleri v. Rusya**, 10 Haziran 2010, 302/02.

⁹⁵⁷ **Çuvaş Cumhuriyeti İncil Merkezi v. Rusya**, 12 Haziran 2014, 33203/08.

⁹⁵⁸ **Bessarabia Metropolitan Kilisesi v. Moldova**, 13 Aralık 2001, 45701/99.

⁹⁵⁹ Dündar Sezer, ss. 30-36.

görülmektedir.⁹⁶⁰ BM İnsan Hakları Komisyonu önüne giden bu konudaki başvurular hakkında da ihlal kararları verilmektedir.⁹⁶¹

İnanç topluluklarının kurumsal ihtiyaçlarının yargısal korunmadan faydalanması ise Sözleşme'nin 6. maddesini gündeme getirmektedir. Sviato-Mykhailivska Parafiya v. Ukrayna⁹⁶² başvurusunda, başvuru topluluğun devletçe tanınmıyor olması ve devletin bu konuda sınırsız yetkilere sahip olması sebepleriyle, 6. madde ışığında 9. maddenin ihlal edildiği kararı verilmiştir. İnanç topluluklarının mahkemeye erişim hakkından faydalanamamaları halinde inanç özgürlüklerini yaşamaları da mümkün olamayacaktır.⁹⁶³ Bu sebeple inanç topluluklarının da mağdur statüsünde Mahkeme dâhil tüm yargısal yollara başvurabiliyor olmaları beklenir.⁹⁶⁴

Devletlerin inanç topluluklarını tanımayarak hukuk sisteminin dışında bırakmaları, bu inançlara mensup kişilerin inanç özgürlüklerinin ciddi şekillerde ihlal edilmesinin önünü açar. Mahkeme devletlerin inanç topluluklarıyla olan ilişkisi hakkında devletin takdir marjını tanısa da devletlerin inançlara karşı tarafsız olma yükümlülüğünü gözetmektedir.⁹⁶⁵

Yehova Şahitleri'nin devlet nezdinde inanç olarak tanınmasının 20 yıl boyunca gerçekleşmemesi konulu Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas ve Diğerleri v. Avusturya⁹⁶⁶ başvurusu hakkında, diğer inanç topluluklarının aksine bu topluluğa karşı uzun yıllar uygulanan bu engelleme 9. madde ışığında 14. maddenin ihlali olduğu yönünde karar verilmiştir. Meşru bir sebebe dayanmaksızın devletçe tanınmayan inanç topluluklarının pek çok konuda tanınmış inanç

⁹⁶⁰ **Kurtuluş Ordusu Moskova Şubesi v. Rusya**, 5 Ekim 2006, 72881/01.; **Moskova Scientology Kilisesi v. Rusya**, 5 Nisan 2007, 18147/02 ; **Moskova Yehova Şahitleri ve Diğerleri v. Rusya**, 10 Haziran 2010, 302/02.' den aktaran Şirin, Duymaz ve Yıldız, s. 69.; **Mirolubovs ve Diğerleri v. Letonya**, 15 Eylül 2009, 798/05.; **Metodiev ve Diğerleri v. Bulgaristan**, 15 Haziran 2017, 58088/08.; **Biserica Adevărat Ortodoxă din Moldova ve Diğerleri v. Moldova**, 27 Şubat 2007, 952/03.; **A. O. Falun Dafa ve Diğerleri v. Moldova Cumhuriyeti**, 29 Haziran 2021, 29458/15.

⁹⁶¹ BM İHK, **Malakhovsky ve Alexander Pikul v. Belarus**, 1207/2003, 26.07.2005. ve BM İHK, **Sister Immaculate Joseph v. Sri Lanka**, 1249/2004, 21.10.2005.'den aktaran Şirin, Duymaz ve Yıldız, ss. 69-71.

⁹⁶² **Svyato-Mykhaylivska Parafiya v. Ukrayna**, 14 Haziran 2007, 77703/01.

⁹⁶³ Murdoch, ss. 24, 25.

⁹⁶⁴ **X ve Scientology Kilisesi v. İsveç**, 5 Mayıs 1979, 7805/77. (Kom.); **Canea Katolik Kilisesi v. Yunanistan**, 16 Aralık 1997, 25528/94.

⁹⁶⁵ Şirin, Duymaz ve Yıldız, s. 58.

⁹⁶⁶ **Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas ve Diğerleri v. Avusturya**, 31 Temmuz 2008, 40825/98.

topluluklarına nazaran dezavantajlı durumda olmalarının tespiti bu karara temel oluşturmuştur.

Yalnızca dernek statüsü altında örgütlenmenin mümkün olması ise, özerk bir inanç topluluğu olarak kabul görme hakkının ihlal edilmesinin gerekçesi olarak kabul edilmemiştir.⁹⁶⁷ Aynı şekilde Antik Baltık Dinleri Derneği "Romuva" v. Litvanya⁹⁶⁸ başvurusu da Pagan inanç topluluklarının tanınmaması hakkında olup, 9. madde ile değerlendirildiğinde 14. maddenin ihlal edildiğine hükmedilmiştir. Lotter ve Lotter v. Bulgaristan⁹⁶⁹ başvurusu ise Yehova Şahitleri'nin devletçe tanınması şeklindeki dostane çözümle sonuçlanmıştır.

İzzettin Doğan ve Diğerleri v. Türkiye⁹⁷⁰ davasında, Alevilerin kamu hizmetlerinden eşit şekilde faydalanamaması, Alevilerin ibadethaneleri olan cemevlerine ibadethane statüsü verilmemesi, dinî görevlilerinin kamu görevlisi olarak istihdam edilmemesi ve Alevilik inancına bütçeden pay ayrılmaması başvuru konusu yapılmıştır. Sayılan taleplerin hiçbirisi Sözleşme kapsamında devletlerin yüklenmeleri gereken sorumluluklar olmamakla beraber, talep konusu olan hususların ülkedeki baskın inanç grubu olan Sunni Müslümanların lehine uygulanmakta olduğu tespit edilmiştir. Davanın temel tartışma konusu Alevilik inancının müstakil bir inanç olarak tanınıp tanınmaması olup, cemevlerinin ibadethane statüsü, inanç görevlilerinin memurluk statüsü ve bütçeden pay ayrılması hususları bu noktaya bağlı olarak yorumlanmıştır.⁹⁷¹ Yapılan yargılamada, yasayla öngörülmüş olunan⁹⁷² farklı muamelenin kamu düzenini sağlama meşru amacına dayandığı kabul edilmişse de⁹⁷³, devletin inançlara karşı tarafsız olma yükümlülüğünü ihlal ettiği ve inanç topluluklarının özerk bir varlığa sahip olma hakkını tanımadığı şu şekilde tespit edilmiştir:

⁹⁶⁷ **Magyar Keresztény Mennonita Egyház ve Diğerleri v. Macaristan**, 8 Nisan 2014, 70945/11; 23611/12; 26998/12; 41150/12; 41155/12; 41463/12; 41553/12; 54977/12; 56581/12 kararında ise "kilse" statüsünden "dernek" statüsüne düşürülme işleminin 9. madde ışığında 11. madde ihlali niteliğinde olduğuna hükmedilmiştir.

⁹⁶⁸ **Antik Baltık Dinleri Derneği "Romuva" v. Litvanya**, 8 Haziran 2021, 48329/19.

⁹⁶⁹ **Lotter ve Lotter v. Bulgaristan**, 19 Mayıs 2004, 39015/97.

⁹⁷⁰ **İzzettin Doğan ve Diğerleri v. Türkiye**, 26 Nisan 2016, 62649/10. (B.D.)

⁹⁷¹ **İzzettin Doğan ve Diğerleri v. Türkiye**, 26 Nisan 2016, 62649/10 (B.D.), par. 92, 95.; Doğan v. Türkiye, ss. 96-99.; Doğru, s. 172. zor

⁹⁷² **İzzettin Doğan ve Diğerleri v. Türkiye**, 26 Nisan 2016, 62649/10 (B.D.), par. 101.; Doğan v. Türkiye, ss. 101,102.

⁹⁷³ **İzzettin Doğan ve Diğerleri v. Türkiye**, 26 Nisan 2016, 62649/10 (B.D.), par. 102.; Doğan v. Türkiye, s. 102.

*Mahkeme, içtihadında ortaya konan ve Devletin tarafsızlık görevinin neticesi olan dini toplulukların özerkliği ilkesi uyarınca, bir dini topluluğun hangi inanca mensup olduğunu belirlemenin Devletin (hatta ulusal mahkemelerin dahi) değil, sadece söz konusu topluluğun en üst düzey ruhani makamlarının görevi olduğunu gözlemlemektedir. Dolayısıyla Mahkeme, Devletin Alevilik inancına karşı tutumunun, Alevi topluluğunun Sözleşme'nin 9. maddesinde yer alan güvencelerin tam merkezinde bulunan özerk varlık hakkını ihlal ettiğini değerlendirmektedir. [...] Mahkeme, Devlet makamlarının Alevi topluluğuna, dini uygulamalarına ve mabedlerine yönelik tutumunun Devletin tarafsızlık göreviyle ve dini toplulukların özerk olarak var olma hakkıyla bağdaşmadığını düşünmektedir. [...] Alevilik inancı gibi tanınmamış dini azınlıkları düzenleyen açık bir yasal çerçevenin bulunmayışı, çok sayıda ek hukuki, örgütsel ve mali sorunlara sebebiyet vermektedir. İlk olarak, ibadethane inşa edebilme kabiliyeti kesin olmayıp, merkezî veya yerel makamların iyi niyetine tabidir. İkinci olarak, söz konusu topluluklar resmi olarak üyelerden veya Devlet sübvansiyonlarından bağış kabul edememektedir. Üçüncü olarak, bu toplulukların tüzel kişiliğe sahip olmamasından ötürü kendi başına mahkemelere erişim hakkı bulunmayıp, sadece vakıflar, dernekler veya takipçi grupları aracılığıyla mahkemeye erişim hakkı bulunmaktadır. Ayrıca, bir vakıf veya dernek olarak faaliyet göstermeye çalışan dini topluluklar çok sayıda hukuki engelle karşı karşıya kalmaktadır. [...] Özetle Mahkeme, Alevi topluluğuna inancını yaşama konusunda makamlar tarafından tanınan özgürlüğün, söz konusu topluluğun 9. madde kapsamındaki haklarını tamamen kullanmasına imkân verdiğine ikna olmamıştır. [...] Devletlere tanınan takdir yetkisinin ölçüsü Devletlerin dini mezhep kavramını, bir dinin geleneksel olmayan ve azınlık bir biçimini yasal korumadan yoksun kılacak derecede kısıtlı bir şekilde yorumlamasına izin verdiği takdirde, Sözleşme'nin 9. maddesinde yer verilen hak oldukça teorik ve yanıltıcı olacaktır. [...] Mahkeme, yukarıda açıklanan durumun, Alevi topluluğunun üyelerinin ve özellikle başvuranların din özgürlüğü haklarını etkin bir şekilde kullanmalarına imkân verecek olan tanınmanın reddedilmesi anlamına geldiği sonucuna ulaşmıştır. Özellikle, şikâyetçi olunan red, Alevi topluluğunun özerk varlığını inkâr etme ve üyelerinin ibadethanelerini (cemevlerini) ve dini liderlerini ifade eden unvanı (dede) mevzuata tam uygunluk içerisinde kullanmalarını imkânsız kılma etkisi yaratmıştır. Sonuç olarak, ilgili ve yeterli gerekçe bulunmaması nedeniyle, davalı Devlet takdir payını aşmıştır. Bu nedenle, şikâyetçi olunan müdahalenin demokratik bir toplumda gerekli olduğu değerlendirilemez. Dolayısıyla, Sözleşme'nin 9. maddesi ihlal edilmiştir.*⁹⁷⁴

Mahkeme yapmış olduğu bu değerlendirmelere dayanak olarak Venedik Komisyonu'nun Din ve İnancı İlgilendiren Kanunların Yasama Denetimi Yönergeleri⁹⁷⁵ ve Din veya İnanç Topluluklarının Tüzel Kişiliği Hakkında Kılavuz İlkeleri⁹⁷⁶, Irkçılığa ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu'nun 2011 yılında Türkiye hakkında yayımlamış olduğu dördüncü raporunu⁹⁷⁷ ve BM Özel Raportörü

⁹⁷⁴ İzzettin Doğan ve Diğerleri v. Türkiye, 26 Nisan 2016, 62649/10 (B.D.), par. 121-135.; Doğan v. Türkiye, ss. 112-119.

⁹⁷⁵ Venice Commission, Laws Affecting Religion or Belief, ss. 4-6.

⁹⁷⁶ Venice Commission, Belief Communities, ss. 19, 20.

⁹⁷⁷ ECRI, Report on Turkey (fourth monitoring cycle), TUR-CBC-IV-2011-005, 08.02.2011,

Heiner Bielefeldt'in BM Genel Kurulu'na sunmuş olduğu 2011 tarihli raporu⁹⁷⁸ göstermiştir.

Venedik Komisyonu tarafından 2010 yılında kabul edilen “*Türkiye’de Dini Cemaatlerin Hukuki Statüsü ile İstanbul Ortodoks Patrikliğinin ‘Ekümenlik’ Sifatını Kullanma Hakkına İlişkin Görüşü*”nde⁹⁷⁹ yer alan aşağıdaki gözlemler, başvuruçuların inançlarının tanınmaması ve devlet sübvansiyonlarından yararlanamamasının hukuki arka planını ortaya koymaktadır:

*32. Dini cemaatlere ilişkin Türk hukukunda mevcut olan temel sorun, onların kaydedilip tüzel bir kişilik kazanamamalarıdır. Bu konu ile ilgili olarak mevzuatta açık bir düzenleme bulunmamaktadır ve şimdiye kadar hiçbir dini cemaat, tüzel kişilik kazanamamıştır. Bunun yerine, bu cemaatler dolaylı olarak vakıf ve dernekler aracılığıyla faaliyette bulunmak zorundadır.*⁹⁸⁰

Sunulan raporlarda inanç temelli ayrımcılık yasağı hakkındaki ilkeler hatırlatılmış ve davalı devletin hangi ilkelerden saptığı gösterilmiştir. Tüm bu öncüller dâhilinde, bariz şekilde başvuruçular aleyhine uygulanan farklı muamelelerin haklı bir gerekçeye dayanmıyor olduğu tespit edilerek, devletin güttüğü amaçla takip ettiği uygulamalar arasında ciddi orantısızlık olması sebebiyle, 9. maddeyle birlikte 14. maddenin de ihlal edildiğine karar verilmiştir.

Yukarıda değinilmiş olan Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı v. Türkiye⁹⁸¹ davasında, İzzettin Doğan davasında olduğu gibi Alevilere karşı uygulanan farklı muamelelerin inanç özgürlüğünün ihlali niteliğinde olduğuna karar verilmiştir. Kararda cemevlerinin diğer ibadethanelerin yararlandığı muafiyetlerden yararlanamamasının kaynağı olarak, Alevilik inancının devletçe müstakil bir inanç olarak kabul edilmemesi gösterilmiştir.

<https://rm.coe.int/fourth-report-on-turkey-turkish-translation-/16808b5c80>, (12.11.2021).;

Komisyonun Türkiye hakkındaki diğer raporları için bkz.

<https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/turkey>, (12.11.2021).

⁹⁷⁸ UN, **Report of the Special Rapporteur on Freedom of Religion or Belief, Heiner Bielefeldt**, A/HRC/19/60, 22.12.2011,(Bielefeldt) <https://undocs.org/A/HRC/19/60>, (12.11.2021).

⁹⁷⁹ Venice Commission, **Opinion on the Legal Status of Religious Communities in Turkey and the Right of the Orthodox Patriarchate of Istanbul to Use the Adjective “Ecumenical”**, CDL-AD (2010)005-e, 15.03.2010,

[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2010\)005-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2010)005-e), (12.11.2021).

⁹⁸⁰ **İzzettin Doğan ve Diğerleri v. Türkiye**, 26 Nisan 2016, 62649/10 (B.D.), par. 33.; Doğan v. Türkiye, ss. 45,46.

⁹⁸¹ **Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Vakfı v. Türkiye**, 2 Aralık 2014, 32093/10.

Devletin inanç topluluklarının liderlerine müdahale etmeleri sebebiyle ortaya çıkan ihlallere Şerif v. Yunanistan⁹⁸² ve Hasan ve Chaush v. Bulgaristan⁹⁸³ kararları örnek olarak gösterilebilir. İnanç topluluklarının mülkiyet haklarının ihlal edilmesi konusunda ise Sâmbata Bihor Greek Catholic Parish v. Romanya⁹⁸⁴ başvurusu örnek olarak verilebilir. Yehova'nın Şahitlerinin Gldani Cemaati Üyeleri ve Diğerleri v. Gürcistan⁹⁸⁵ kararında ise, inanç topluluklarının ayrımcı saldırılara maruz kalmasına karşı gerekli tedbirlerin alınmamış olması sebebiyle ihlal kararı verildiği görülmektedir.⁹⁸⁶

Avusturya Yehova Şahitleri v. Avusturya⁹⁸⁷ başvurusunda ise, diğer inanç topluluklarının aksine Yehova Şahidi olan yabancı ülke uyruklu dinî görevlilerin, yabancıların istihdamı mevzuatından muaf tutulmamaları hakkında 9. madde ile bağlantılı olarak 14. madde ihlali kararı verilmiştir. Diğer yandan diğer inanç topluluklarının faydalandığı veraset ve intikal vergisi muafiyetinden faydalandırmama şeklindeki ayrımcı muamele hakkında ise Ek 1 Nolu Protokol 1. maddesi ile bağlantılı olarak 14. madde ihlali kararı verilmiştir.

İnanç topluluğu şeklinde organize olmuş örgütlerin de elbette yasal sınırlar içinde faaliyet yürütmeleri beklenir. Kalifatstaat v. Almanya⁹⁸⁸ başvurusunun konusunu, Türkiye'de anayasal düzenin yıkılarak şeriatın ve hilafetin yeniden tesis edilmesini amaçlayan ve Almanya'da faaliyet yürüten bir derneğin kapanması oluşturur. Başvurucu derneğin temsilcisi olan kişi, inanç topluluğun halifesidir. Başvurucunun Sözleşme'nin 9., 10., 11. ve 14. maddeleri ile Ek 1 Nolu Protokol 1. maddesinin ihlal edildiğini öne sürdüğü görülmektedir. Mahkeme başvuru derneğin faaliyetlerinin engellenmesini ve mal varlığına el konulmasını kapsayan müdahalenin yasayla öngörülebilir olduğunu tespit etmiştir. Başvuran derneğin ve temsilcisinin laik ve demokratik düzeni yıkmak için açıkça şiddete başvurulmasını desteklediğini gözetken Mahkeme, topluluğa uygulanan müdahaleyi kamu

⁹⁸² Şerif v. Yunanistan, 14 Aralık 1999, 38178/97.

⁹⁸³ Hasan ve Chaush v. Bulgaristan, 26 Ekim 2000, 30985/96. (B.D.)

⁹⁸⁴ Sâmbata Bihor Rum Katolik Cemaati v. Romanya, 12 Ocak 2010, 48107/99.

⁹⁸⁵ Yehova'nın Şahitlerinin Gldani Cemaati Üyeleri ve Diğerleri / Gürcistan, 3 Mayıs 2007, 71156/01 .

⁹⁸⁶ Langlaude, ss. 938-940.; Aynı yöndeki diğer kararlar Tsartsidze ve Diğerleri v. Gürcistan, 17 Ocak 2017, 18766/04.; Begheluri v. Gürcistan, 7 Ekim 2014, 28490/02.; Karaahmed v. Bulgaristan, 24 Şubat 2015, 30587/13.; Migoryanu ve İzmail Şehri Yehova Şahitleri Dini Topluluğu v. Ukrayna, 12 Kasım 2020, 36046/15.

⁹⁸⁷ Avusturya Yehova Şahitleri v. Avusturya, 25 Eylül 2012, 27540/05.

⁹⁸⁸ Kalifatstaat v. Almanya, 11 Aralık 2006, 13828/04.

güvenliğinin ve kamu düzeninin korunması, suçun önlenmesi ve başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması meşru amaçlarıyla orantılı olarak değerlendirmiştir. Yapılan değerlendirmede, demokratik toplum ilkelerine açıkça karşı olan başvuru derneğinin eylemlerine karşı daha yumuşak önlemlerin, gözetilen meşru amaçlara ulaşmaya yetmeyeceği de belirtilerek, başvurunun açıkça dayanaktan yoksun olduğuna hükmedilmiştir. Sonuç olarak başvuru hakkında kabul edilemezlik kararı verilmiştir.

İnanç topluluklarına dâhil olan bireylerin bireysel inanç özgürlükleri ile mensubu oldukları topluluğun kolektif inanç özgürlüklerinin çatıştığı durumlarda ise kolektif inanç özgürlüğü lehine karar verildiği görülmektedir.⁹⁸⁹

4. İnançsal Kıyafet ve Sembol Kullanılması Hakkı

Forum Externum alanında yer alan inancın en belirgin dışa vurum halleri dinî kıyafetler ve diğer dinî sembollerdir. Mahkeme önüne gelen dosyalarda, başörtüsü, burka ve Sih türbanı gibi kıyafetler ile haç şeklindeki aksesuarlar çoğunlukla başvuru konusu olmuştur. Bu sembollerin bireylerce kullanımı, inancın gereğinin olmasının yanı sıra kültürel ve tarihsel sebeplere de dayandığından⁹⁹⁰, bu konudaki başvuruları geniş bir perspektiften değerlendirmek yerinde olacaktır.

İnançsal kıyafet ve semboller, başka bir hakkın ihlaline sebep olmadıkları müddetçe, özel alanlarda özgürce kullanılabilir. Kamusal alanda inançsal kıyafet ve sembol kullanımının yasaklanması hakkında ise Mahkeme'nin kamu düzenini ve laik toplum düzenini sağlamak gibi meşru amaçlardan hareketle çoğunlukla ihlal kararı vermediği görülmektedir. Bu konuda özellikle başörtülü Müslüman kadınların, kamusal alanda ve iş hayatında inanç temelli ayrımcılık uygulamalarıyla karşılaştığı bilinmektedir.⁹⁹¹ Genel olarak kadınlara karşı var olan cinsiyete dayalı ayrımcılığın inanç temelli ayrımcılıklarda da bir çarpan olarak yer aldığı görülmektedir. Kadınların, çoğu inanç temelli ayrımcılık bahsinde daha

⁹⁸⁹ Knudsen v. Norveç, 8 Mart, 1985, 11045/84. (Kom.)

⁹⁹⁰ Kurt, ss. 204-210.

⁹⁹¹ W. Shadid ve P. S. van Koningsveld, "Muslim Dress in Europe: Debates on the Headscarf", *Journal of Islamic Studies*, Cilt: 16, Sayı: 1, 2005, ss. 58-61.; Dilek Cindoğlu, *Headscarf Ban and Discrimination: Professional Headscarved Woman in the Labor Market*, TESEV Publications, 2011, ss. 38-47.; Ekiz, Headscarf, ss. 225-228.

dezavantajlı olduğu görülmektedir. Kimi inanç kurallarının/uygulamalarının ise doğrudan doğruya kadınlar aleyhine ayrımcılık ve şiddet öngördüğü bilinmektedir.⁹⁹²

İlkokul öğretmeninin başörtüsü takması sebebiyle uyarı cezası almasının konu edildiği Dahlab v. İsviçre başvurusunda⁹⁹³, güçlü bir dinî simge niteliğinde olan başörtüsünün küçük yaştaki öğrenciler üzerinde ciddi bir etkisinin olabileceği değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu durumun sistematik telkin niteliğinde olabileceğinden hareketle, verilen cezanın inanç özgürlüğünü ihlal etmediğine hükmedilmiştir. Buna karşılık Lautsi v. İtalya⁹⁹⁴ başvurusunda sınıflara asılan haçın aynı mahiyette kabul edilmemesiyle⁹⁹⁵, Mahkeme'nin bu konuda belirli bir standardı yakalayamadığı eleştirisi yapılabilir.⁹⁹⁶

Mahkeme'nin başörtüsü hakkındaki bu sınırlayıcı tutumu, Doğru v. Fransa⁹⁹⁷ ve Kervancı v. Fransa⁹⁹⁸ kararlarında da kendisini göstermiştir. Her iki başvuruda da öğrencilerin beden eğitimi derslerine başörtülü şekilde katılmasının uygun görülmemesinin 9. madde ve Ek 1 Nolu Protokol 2. Madde açısından ihlal teşkil etmediği yönünde karar verilmiştir. Bu kararlarda kamu düzeni ve başkalarının hak ve özgürlüklerinin gözetilmesi sebepleriyle inanç özgürlüğünün bu şekildeki dışavurumunun sınırlandırılabilmesi, devletin takdir marjı dâhilinde kabul edilmiştir.⁹⁹⁹ Osmanoğlu ve Kocabaş v. İsviçre¹⁰⁰⁰ başvurusu da okuldaki karma yüzme derslerinin zorunlu olmasının inanç özgürlüğünün ihlal edildiği iddiasına dayanmaktadır. Mahkeme kız öğrencilerin ayrı bir giyinme odasına ve tesettürlü mayoyla yüzebilme imkânına sahip olduğunu belirterek, başvuru konusu zorunluluğun demokratik toplumda gerekli olduğu yorumu dâhilinde ihlal olmadığına hükmetmiştir.

⁹⁹² Bahia G. Tahzib-Lie, "Applying a Gender Perspective in the Area of the Right to Freedom of Religion or Belief", **Brigham Young University Law Review**, Cilt: 2000, Sayı: 3, 2000, (Gender Perspective), ss. 967-986.; Frances Raday, "Culture, Religion and Gender", **International Journal of Constitutional Law**, Cilt: 1, Sayı: 4, 2003, s. 669.; Gunn, Definition, ss. 209-212.; Sahar F. Aziz, " From the Oppressed to the Terrorist: Muslim-American Women in the Crosshairs of Intersectionality the Crosshairs of Intersectionality" **Hastings Race and Poverty Law Journal**, Cilt: 9, 2012, s. 262.

⁹⁹³ **Dahlab v. İsviçre**, 15. Şubat 2001, 42393/98.

⁹⁹⁴ **Lautsi v. İtalya**, 18 Mart 2011, 30814/06. (B.D.); Doğru ve Nalbant, ss. 806-816.; Rosu, s. 55.

⁹⁹⁵ Benzer konulu ve aynı yönde bir diğer başvuru: **Perovy v. Rusya**, 20 Ekim 2020, 47429/09.

⁹⁹⁶ Yıldız, s.130.; Esen, ss. 165,166.

⁹⁹⁷ **Doğru v. Fransa**, 4 Aralık 2008, 27058/05.

⁹⁹⁸ **Kervancı v. Fransa**, 4 Aralık 2008, 31645/04.

⁹⁹⁹ Yıldız, s. 136.

¹⁰⁰⁰ **Osmanoğlu ve Kocabaş v. İsviçre**, 10 Ocak 2017, 29086/12.

Aktaş v. Fransa¹⁰⁰¹ başvurusunda ise devlet okulundaki Müslüman ve Sih öğrencilerin türban ve sarık takmalarının yasaklanmasına karşı koyan öğrencilerin okuldan atılmaları dava konusu yapılmıştır. Getirilen yasaklama mevzuata uygun şekilde kamu düzenini ve laiklik ilkesini tesis etmeye yönelik olarak yorumlandığından, başvuru hakkında benzeri başvurularda olduğu gibi¹⁰⁰² kabul edilemezlik kararı verilmiştir. Benzer şekilde Phull v. Fransa¹⁰⁰³ başvurusunda ise hava limanında güvenlik kontrolü sebebiyle başvurucunun başörtüsünün çıkarılmasını konu edinen başvuru da devletin kamu güvenliğini sağlamak konusundaki meşru amacı gerekçe gösterilerek kabul edilemez bulunmuştur.

Eğitim kurumları gibi sağlık kurumları da önemli kamusal alanlardır. Psikiyatri kliniğinde asistan olarak çalışan Müslüman başvurucunun başörtülü olması sebebiyle iş sözleşmesinin yenilenmemesi konulu Ebrahimian v. Fransa¹⁰⁰⁴ başvurusu hakkında da ihlal olmadığı yönünde karar kurulmuştur. Gerekçe olarak müdahalenin meşru ve orantılı olması ile söz konusu müdahalenin devletin takdir marjı sınırlarında kalması gösterilmiştir.

Kıyafet ve dinî sembollerle ilgili başvurular genellikle kamu kurumları ile ilgili olsalar da özel sektördeki kısıtlamaların Mahkemeye taşındığı da görülmüştür. Eweida v. Birleşik Krallık¹⁰⁰⁵ başvurusunda dört farklı başvurucunun inancı açığa vurma haklarına yapılan müdahaleler konu edilmektedir. İlk başvuru bir havayolu şirketinde haç şeklindeki kolyesini üniformasının üstünden gözükecek şekilde çalışan başvurucunun, kolyesini çıkartmayı kabul etmemesi üzerine işten çıkartılmasını konu edinmektedir. Bir sağlık kurumunda hemşire olan ikinci başvuranın haç şeklinde kolye takma talebi, çeşitli sağlık ve güvenlik gerekçeleriyle reddedilmiştir. Diğer iki başvuru ise inanca aykırı davranmama hakkının ihlali iddiasına dayanmaktadır. Başvurucular tek başına veya 14. Madde ile bağlantılı olarak, 9. madde yönünden ihlale uğradıklarını iddia etmişlerdir. Mahkeme başvuruların birleştirilmesine karar

¹⁰⁰¹ Aktaş v. Fransa, 30 Haziran 2009, 43563/08.

¹⁰⁰² Bayrak v. Fransa, 30 Haziran 2009, 14308/08.; Gamaleddyn v. Fransa, 30 Haziran 2009, 18527/08.; Ghazal v. Fransa, 30 Haziran 2009, 29134/08.; Jasvir Singh v. Fransa, 30 Haziran 2009, 25463/08.; Ranjit Singh v. Fransa, 30 Haziran 2009, 27561/08.; Rosu, s. 56.

¹⁰⁰³ Phull v. Fransa, 11 Ocak 2005, 35753/03.; Rosmarie Doblhoff-Dier, **Faith in Equality: Religion and Belief in Europe**, (Ed. Sarah Cooke O'Dowd), Equinet, Brussels, 2017, s. 70.

¹⁰⁰⁴ Ebrahimian v. Fransa, 26 Kasım 2015, 64846/11.; Tine Thomsen, **Faith in Equality: Religion and Belief in Europe**, (Ed. Sarah Cooke O'Dowd), Equinet, Brussels, 2017, s. 28.; The European Court of Human Rights, Art. 9, ss. 37, 38.

¹⁰⁰⁵ Eweida ve Diğerleri v. Birleşik Krallık, 15 Ocak 2013, 48420/10; 36516/10; 51671/10; 59842/10. (B.D.)

vermiştir. Birinci başvuruda, her ne kadar şirket daha sonradan inançsal sembollerin gözükecek şekilde kullanılmasını serbest bırakmış olsa da başvurucunun çalışmasına izin verilmeyen müddet boyunca maaşının ödenmemiş olduğu tespit edilmiştir. Bu başvuru hakkında şirket imajı ile çalışanın inancını açığa vurma özgürlüğünün yarıştığı yargılama sonrasında, inanç özgürlüğünün demokratik toplumda gerekli olmayacak şekilde kısıtlanması sebebiyle 9. maddenin ihlal edildiğine karar verilmiş ve ayrıca 14. madde incelemesine yer görülmemiştir. İkinci başvuruda ise yapılan müdahalenin demokratik toplumda gerekli olduğu tespit edilmiş ve ayrımcılık yasağının ihlali noktasında karşılaştırılabilecek uygun bir emsal bulunamadığı belirtilmiştir. Bu kararlar birlikte, inancın başka bir şekilde açıklanmasının mümkün olduğu durumlarda, inancı açığa vurma özgürlüğüne yapılan müdahalenin de inanç özgürlüğünün ihlali olarak kabul edileceği ilk kez net şekilde ortaya koyulabilmiştir.¹⁰⁰⁶ Verilen kararda ayrımcılık yasağı yönünden ihlal tespit edilmemiştir. Bununla birlikte dolaylı ayrımcılık sebebiyle inanç temelli ayrımcılık yasağının ihlal edildiği yönündeki iddiaların kabul edilebilir bulunarak incelenmeleri açısından önemli bir karar olmuştur.

S.A.S. v. Fransa¹⁰⁰⁷ davası ise tanımlı bir kamusal alandaki sınırlamayı değil, genel bir yasağı konu edinmektedir. Fransa'da 2010 yılında yürürlüğe konulan yeni kanunla kamuya açık alanlarda tüm yüzü kapatan kıyafetlerin giyilmesi yasaklanmıştır. Bu yasaktan en çok burka olarak anılan ve yüzü tamamen kapatan kıyafetleri giyen Müslüman kadınlar etkilenmiştir.¹⁰⁰⁸ Davalı hükümet meşru sınırlama sebeplerini kamu güvenliğini sağlamak ve birlikte yaşamın mümkün kılınmasını sağlamak olarak sıralamıştır. *Birlikte yaşamının mümkün kılınması* kıstası, Mahkeme tarafından başkalarının hak ve özgürlüklerini korumak bağlamında ele alınmıştır. Mahkeme her ne kadar bu şekildeki genel bir yasağın kamu güvenliğini sağlamak konusunda orantısız olduğunu tespit etmiş olsa da¹⁰⁰⁹, getirilen

¹⁰⁰⁶ McCrudden, s. 255.

¹⁰⁰⁷ **S.A.S. v. Fransa**, 1 Temmuz 2014, 43835/11. (B.D.); Imane El Morabet, **Faith in Equality: Religion and Belief in Europe**, (Ed. Sarah Cooke O'Dowd), Equinet, Brussels, 2017, ss. 88-89.; The European Court of Human Rights, Art. 9, s. 34.

¹⁰⁰⁸ Martha Craven Nussbaum, **The New Religious Intolerance: Overcoming the Politics of Fear in an Anxious Age**, Harvard University Press, Cambridge, 2012, s. 3, 105-132.; Claire Saas, "Muslim Headscarf Secularism in France", **European Journal of Migration and Law**, No 3, 2001, ss. 453-456.

¹⁰⁰⁹ McCrudden, s. 264.

kısıtlamayı devletin takdir marjı dâhilinde bir toplumsal tercih olarak demokratik toplumda gerekli kabul etmiş ve ihlal olmadığı yönünde karar vermiştir.

Daha sonraki yıllarda Belçika, Danimarka, Hollanda, Almanya ve Bulgaristan gibi ülkelerde de Fransa'da olan yasağa benzer şekilde, kamusal alanda yüzü tamamen örten kıyafetlere farklı yasaklamalar getirilmiştir.¹⁰¹⁰ Belçika hakkında verilen Belcacemi ve Oussar v. Belçika¹⁰¹¹ ile Dakir v. Belçika¹⁰¹² kararları da S.A.S. v. Fransa kararını takip etmiştir. İhlal olmadığı yönündeki kararların gerekçesi olarak, demokratik bir toplumda sürdürülebilir bir birlikte yaşam pratiği¹⁰¹³ için böylesi bir müdahalenin gerekliliği öne sürülmüştür. Bu gerekçelendirme, tarafımızca çoğulculuk ilkesinden sapılmasını açıklar nitelikte görülememiştir.

Sih başvurucunun ehliyetinde kullanılacak fotoğrafın başı açık şekilde olmaması isteğinin reddedilmesi konulu Mann Singh v. Fransa¹⁰¹⁴ başvurusu hakkında ise açıkça dayanaktan yoksunluk kararı verilmiştir.

Leyla Şahin v. Türkiye¹⁰¹⁵ kararı da başörtüsü hakkında verilen önemli kararlardandır. Başvurucu üniversite öğrencisi olup, üniversite eğitimi boyunca başörtülü şekilde eğitimine devam etmiştir. Başvurucu üniversitede yayınlanan genelgeden sonra derslere başörtüsü ile girmekte ısrar edince uyarı cezası almış ve başörtüsü yasağını protesto ettiği için de uzaklaştırma cezası almıştır. Mahkeme iç hukuktaki düzenlemelerin ve rektörlük genelgesinin yasayla öngörülebilirlik kistasını karşıladığını ve müdahalenin kamu düzenini korumak ve başkalarının hak ve özgürlüklerini korumak meşru amaçlarına dayandığını tespit etmiştir. Diğer yandan, Mahkeme tarafından başörtüsü takmanın inancın açığa vurulması özgürlüğü kapsamında kabul edildiği de ifade edilmiştir.¹⁰¹⁶ Müdahalenin demokratik toplumda gerekliliği incelemesinde ise Mahkeme Karaduman ve Bulut kararlarında da yapmış olduğu şu tespiti yinelemiştir:

Nüfusun büyük bir çoğunluğunun belli bir dine mensup olduğu Türkiye gibi bir ülkede, üniversitelerde bazı fundamentalist dinî hareketlerin dindar

¹⁰¹⁰ Kemal Efe Sayın, "Avrupa'da Burka Yasakları Üzerine Bir İnceleme", **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 11, Sayı: 1, 2020, s. 184.

¹⁰¹¹ **Belcacemi ve Oussar v. Belçika**, 11 Temmuz 2017, 37798/13.; El Morabet, ss. 89-90.

¹⁰¹² **Dakir v. Belçika**, 11 Temmuz 2017, 4619/12.; El Morabet, 89-90.

¹⁰¹³ Kavramın belirsizliğinin yarattığı tehlike hakkındaki eleştiri için bkz. El Morabet, s. 92.

¹⁰¹⁴ **Mann Singh v. Fransa**, 13 Kasım 2008, 24479/07.; Reynolds, s. 98.

¹⁰¹⁵ **Leyla Şahin v. Türkiye**, 10 Kasım 2005, 44774/98. (B.D.); Murdoch, s. 54.; Arslan, ss. 87-96.; Şirin, Duymaz ve Yıldız, ss. 101, 102.; Doğru ve Nalbant, s. 147-158.; Gemalmaz, Türban, ss. 1285-1318.

¹⁰¹⁶ Dinç, s. 20.

*olmayan veya başka bir dine mensup olan öğrenciler üzerinde baskı kurmasını engellemek amacıyla getirilen kısıtlamalar, Sözleşme'nin 9.maddesi 2.paragrafi çerçevesinde haklaştıırılabilir. Bu bağlamda, laik üniversiteler farklı inançlara mensup öğrencilerin barışçıl bir aradalığını temin etmek ve kamu düzeni ile başkalarının inançlarını korumak amacıyla, söz konusu dinin ritüel ve sembollerinin açığa vurulmasını, bu açığa vurmanın yer ve şekline sınırlamalar getirmek suretiyle, düzenleyebilirler.*¹⁰¹⁷

Yapılan değerlendirmelerden sonra, başvuru konusu müdahalenin, davalı devletçe ortaya konulan meşru amaçlarla uyumlu ve orantılı nitelikte olduğu ve müdahalenin demokratik toplumda gerekli olduğundan hareketle inanç özgürlüğü ihlali niteliğinde olmadığına karar verilmiştir. Mahkeme 14. madde ile Ek 1 Nolu Protokol 2. madde açısından ayrı incelemeler yapmaya gerek görmemiştir.

Çoğunluğun dinî baskısına karşı azınlığın korunması amacıyla üniversitelerde başörtüsü gibi inancın açığa vurulmasını teşkil eden dinî bir sembolün sınırlandırılmasının yerinde görülmesi, soyut ihtimallere¹⁰¹⁸ dayandırılmış bir kabul olduğundan eleştirilmektedir. Diğer yandan Mahkeme'nin "*Türkiye'de bu dini sembolün son yıllarda siyasal bir anlam taşıması nedeniyle bu alandaki özgürlüğü sınırlandırmanın, söz konusu iki meşru amaca matuf olarak zorlayıcı bir toplumsal ihtiyacı karşıladığı kabul edilebilir*"¹⁰¹⁹ yönündeki tespiti de Mahkeme'nin amacını aşan ve hak sınırlandırıcı bir siyasi nitelendirme olarak eleştirilmektedir.¹⁰²⁰ Müdahalenin devletin takdir marjında değerlendirilmesi de yine aynı doğrultuda eleştirilmektedir.¹⁰²¹ Biz de başörtüsü gibi çok yaygın şekilde inancın zorunlu gereği olduğu düşünülen bir dinî sembolün kamusal alanda tamamen yasaklanmasını inanç temelli ayrımcılık olarak görmekteyiz.

Kurtulmuş v. Türkiye¹⁰²² başvurusunda, akademisyen olan başvurusunun, devlet üniversitesindeki işini yaparken İslami başörtüsü takmakta ısrar etmesi üzerine işine son verilmesi konu edilmektedir. Mahkeme, kamu görevlisinin kamusal hizmet esnasında inancını "gösterişli" şekilde açığa vurmasının sınırlandırılmasını, başkalarının hak ve özgürlüklerini ve kamu düzenini koruma amaçlarıyla orantılı bir tedbir olarak

¹⁰¹⁷ **Leyla Şahin v. Türkiye**, 10 Kasım 2005, 44774/98 (B.D.), par. 99.

¹⁰¹⁸ İslami esaslara dayana devlet düzeni kurulması ihtimaliyle alakalı değerlendirmeler için bkz. Gemalmaz, Türban, ss. 1301-1303.

¹⁰¹⁹ **Leyla Şahin v. Türkiye**, 10 Kasım 2005, 44774/98 (B.D.), par. 108.

¹⁰²⁰ Arslan, s. 85.

¹⁰²¹ Gemalmaz, Türban, ss. 1303, 1304.; Esen, ss. 165,166.

¹⁰²² **Kurtulmuş v. Türkiye**, 24 Ocak 2006, 65500/01.; Doğru ve Nalbant, s. 133.; Şirin, Duymaz ve Yıldız, s. 106.

değerlendirmiştir. Ayrıca başvuru konusu uygulamanın yasayla öngörülebilir ve devletin takdir marjı sınırlarında olduğu da tespit edilmiş ve başvuru hakkında inanç özgürlüğü bahsinde dayanaktan yoksunluk kararı verilmiştir. Ayrımcılık yasağı hakkında yapılan incelemede de başvuru hakkında uygulanan tedbirin hem laikliğin tesisine hem de eğitim kurumlarında devletin tarafsızlığının sağlanmasına hizmet eden amaçlara dayandığı tespit edilmiştir. Ayrıca inanç özgürlüğü hakkında yapılan değerlendirmelerin ayrımcılık yasağı için de geçerli olduğu belirtilerek, 9. madde hakkındaki iddialar gibi 14. madde hakkındaki ihlal iddialarının da açıkça dayanaktan yoksun olduğuna hükmedilmiştir.

Bizce başörtüsü kullanımının yüksek öğretim kurumlarında yasaklanması, devletin tarafsızlığını sağlamak ve laikliği tesis etmek amaçlarına hizmet eden veya bu amaçlara hizmet etmek için orantılı sayılabilecek bir müdahale değildir. Devletin tarafsızlığı kamusal alanda inanç sembollerinin yasaklanması marifetiyle değil, herhangi bir hak ihlaline sebep olmadıkça tüm inanç sembollerinin kullanılabilmesine eşit imkân yaratmak suretiyle gerçekleştirilir.

Karaduman v. Türkiye¹⁰²³ ve Bulut v. Türkiye¹⁰²⁴ başvuruları ise eğitim kurumlarından mezun olan başvuru sahiplerinin başörtülü fotoğraflarının resmî kurumlarca kabul edilmemesi hakkındadır. Önceki başlıklarda detaylarından bahsedildiği üzere¹⁰²⁵, başvuru sahiplerinin diploma ve mezuniyet belgelerinde kullanılmak üzere kurumlara sundukları başörtülü fotoğraflarının kabul edilmemesinin temel sebebi olarak laiklik ilkesinin korunması gösterilmiştir. Bu hususta toplumdaki baskın inancın sembollerinin bu şekilde kullanılmasının diğer yurttaşlar açısından baskı unsuru oluşturabileceği belirtilmiştir. Diğer yandan mezuniyetle ilgili belgelerin inancın ifade edilmesinin uygun araçları olmadığı ileri sürülmüştür. Komisyon her iki başvuru hakkında da davalı devletin savunmalarını yerinde görerek başvuruların kabul edilemez olduğuna hükmetmiştir.¹⁰²⁶ Başörtüsüyle ilgili verilen diğer kararlarda olduğu gibi, bu kararlardaki yaklaşımın da inancın dışı vurulması özgürlüğünü daraltıcı etkisini yerinde görmemekteyiz. İnanç

¹⁰²³ **Karaduman v. Türkiye**, 3 Mayıs 1993, 16278/90. (Kom.); Arslan, ss. 74-78.; Şirin, Duymaz ve Yıldız, s. 96.; Doğru ve Nalbant, s. 132.

¹⁰²⁴ **Bulut v. Türkiye**, 3 Mayıs 1993, 18783/91. (Kom.); Arslan, ss. 74-78.

¹⁰²⁵ bkz. ss. 165, 166.

¹⁰²⁶ Aynı konuda ve aynı yönde bir başka karar için bkz. **Emine Araç v. Türkiye**, 23 Eylül 2008, 9907/02.; Şirin, Duymaz ve Yıldız, s. 116.

temelli ayrımcılık iddialı başvurularda devletlere tanınan takdir marjının bunca geniş tutulması düzenlemelerin amacıyla ve hakkın koruma alanını genişleten dinamik içtihat anlayışıyla uyuşmamaktadır.

Aczimendi isimli bir İslam tarikatının üyeleri olan başvuruçular bir inanç etkinliği için toplanarak şehir turu yapmışlardır. Ahmet Arslan ve Diğerleri v. Türkiye¹⁰²⁷ davası başvuruçularının, tarikata özgü siyah renkli cübbe, sarık, şalvar ve asa giyip kuşanmaları sebebiyle yargılanarak adli para cezasına çarptırıldıkları görülmektedir. Cezanın bir takım dinî kıyafetleri de kapsayan bir kılık kıyafet yasağını düzenleyen kanuna dayanarak verildiği görülmektedir. Başvuruçular bu kanunun çok eski olduğunu ve şapka yasağı gibi pek çok yasağın de facto olarak tanınmadığını savunsalar da Mahkeme yasayla öngörülebilirlik yönünden bir tespitle bulunmamıştır. Başvuru konusu kıyafet ve dinî sembollerin inancın açığa vurulması hakkı kapsamında olduğunu değerlendiren Mahkeme, bu hakka yapılan müdahalenin yeterli gerekçelere dayandırılmadığı için 9. maddenin ihlal edildiğine hükmetmiştir.

Benzer konudaki yakın tarihli Hamidović v. Bosna Hersek¹⁰²⁸ başvurusunda, ulusal yargılama esnasında takkesini çıkartmak istemeyen başvuruçunun duruşmadan atılması ve mahkemeye saygısızlıktan cezalandırılması konu edilmiştir. Müdahalenin yasayla öngörülmüş olduğunu ve başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması meşru amacına dayandığını tespit eden Mahkeme, müdahalenin demokratik bir toplumda gerekli olarak kabul edilemeyeceğini ve devletin takdir marjını aştığını belirterek, 9. maddenin ihlal edildiğine hükmetmiştir.¹⁰²⁹ 14. madde hakkında ise ayrı bir incelemeye gerek görülmemiştir.

Mahkeme'nin ve BM İHK'nin dinî kıyafet ve sembollerin sınırlandırılmasına dair verdiği kararlar karşılaştırıldığında, BM İHK'nin inanç özgürlüğünü daha geniş yorumlayarak devletlere daha dar bir takdir marjı tanıdığı ve aynı konularda Mahkeme'nin aksine ihlal kararı verdiği görülmektedir. İki insan hakları merciinden

¹⁰²⁷ **Ahmet Arslan ve Diğerleri v. Türkiye**, 23 Şubat 2010, 41135/98.; Şirin, Duymaz ve Yıldız, s. 122.; Doğru ve Nalbant, s. 134.; The European Court of Human Rights, Art. 9, s. 33.

¹⁰²⁸ **Hamidović v. Bosna Hersek**, 5 Aralık 2017, 57792/15.; Lindsey Reynolds, **Faith in Equality: Religion and Belief in Europe**, (Ed. Sarah Cooke O'Dowd), Equinet, Brussels, 2017, ss. 97, 98.

¹⁰²⁹ Aynı yöndeki bir diğer karar **Lachiri v. Belçika**, 18 Eylül 2018, 3413/09.

İHK'nin bu konudaki yorumu, elbette inanç temelli ayrımcılık yasağına ve insan hakları hukukunun amacına daha uygun olanıdır.¹⁰³⁰

5. İnanca Aykırı Davranmama Hakkı

a. Hakkın Genel Kapsamı

İnancın açığa vurulmasında, inancın gereği olan aktif bir eylem içine girilebileceği gibi, yine inancın gereği olan bir yasağa uymak maksadıyla bazı eylemlerden kaçınarak inanç özgürlüğü pasif biçimde de açığa vurulabilir. İnanç özgürlüğünün açığa vurulması halleri, inançsal ritüelleri uygulamak veya inanç sembollerini kullanmak gibi çoğunlukla aktif dışavurumlardır.

Vergilendirme düzenlemelerinin inanç özgürlüğünün ihlali niteliğinde olması iddiasıyla¹⁰³¹ veya inancı gereği belirli bir işi hiç veya belirli zamanlarda yapmadığı için farklı yaptırımlarla karşılaşanlara ilişkin başvurular¹⁰³² Mahkeme'nin önüne gelmiştir. Yine de inanç özgürlüğünün pasif dışavurum görünüşlerinde en çok askerî görevlendirmelere karşı vicdani ret konulu başvurular görülmektedir.

İnanç özgürlüğünün açığa vurulmasının pasif boyutunun, devletlerce düzenlenen genel ve tarafsız hukuk düzenlemelerinin bazı inançların gereklilikleriyle çatıştığı noktalarda söz konusu olduğu görülmektedir. Bu durumlarda kişilerin inançlarına aykırı davranmama hakları gündeme gelmektedir.¹⁰³³ Savaşmayı ve silah kullanmayı yasaklayan pasifist inançlarda silah kullanmayı reddetmek, inanç özgürlüğünün açığa vurulmasının pasif boyutunun en bilindik örneğidir. Vicdani ret genel anlamıyla, vicdani sebeplerle yasal düzenlemelere bilinçli şekilde karşı gelmek

¹⁰³⁰ Erkan Duymaz, "Dini Sembol ve Kıyafet Sınırlamalarında İki Farklı Yaklaşım: İnsan Hakları Komitesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarının Devletlerin Uluslararası Yükümlülükleri Bakımından Tahlili", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 64, Sayı: 4, 2015, ss. 1151-1154.; Doğru ve Nalbant, s. 133.; İnsan Hakları Komitesi'nin Hebbadj v. Fransa, Yaker v. Fransa ve Ranjit Singh v. Fransa karar incelemeleri için bkz. Sayın, ss. 185-187.

¹⁰³¹ **C. v. Birleşik Krallık**, 15 Aralık 1983, 10358/83. (Kom.); **K. ve V. v. Hollanda**, 16 Temmuz 1987, 11086/84. (Kom.); **H. ve B. v. Birleşik Krallık**, 18 Temmuz 1986, 11991/86. (Kom.); **Bouessel du Bourg v. Fransa**, 18 Şubat 1993, 20747/92. (Kom.)

¹⁰³² **Eweida ve Diğerleri v. Birleşik Krallık**, 15 Ocak 2013, 48420/10; 36516/10; 51671/10; 59842/10. (B.D.); **Stedman v. Birleşik Krallık**, 9 Nisan 1997, 29107/95. (Kom.); **Mignot v. Fransa**, 12 Ekim 1998, 37489/97. (Kom.); **Pichon ve Sajous v. Fransa**, 2 Ekim 2001, 49853/99.

¹⁰³³ Ekiz, İnanç Özgürlüğü, ss. 285, 288.

şeklinde ifade edilebilir.¹⁰³⁴ Bu yasal düzenleme hemcins evliliği, zorunlu aşı, vergi, sosyal sigorta yahut başka bir genel düzenlemeye ilişkin olabilse de günümüzde en çok zorunlu askerlik hizmetine karşı ortaya koyulan vicdani retle karşılaşmaktadır.

Askerlik hizmetinden sonra, bireylerin iradelerinin yöneticileri tarafından kısıtlanması ve talimatlara koşulsuz uyulması en çok iş yaşamında görülebilmektedir. Bu sebeple inancı gereği askerî emirlere uymaktan kaçınma vakalarından sonra, ikinci büyük grup olarak inancı gereği iş yaşamının gerektirdiği düzenlemelere uyulmaması vakaları gelmektedir.

Eweida v. Birleşik Krallık¹⁰³⁵ kararında ilk iki başvuru inançsal sembollerin kullanımıyla ilgilidir. Üçüncü başvuran hemcins evliliklerin resmi işlemlerini gerçekleştirmeyi inançsal sebeplerle reddeden bir çalışana uygulanan yaptırımla ilgilidir.¹⁰³⁶ Diğer başvuru ise ilişki terapistliği ve psiko-seksüel danışmanlık hizmetleri veren bir merkezde çalışan ve homoseksüel ilişkileri inancı gereği tasvip etmemesi sebebiyle işten çıkartılan çalışan hakkındadır. Üçüncü başvurucu tek başına veya 14. Madde ile bağlantılı olarak, 9. madde yönünden ihlale uğradığını, dördüncü başvuran ise, 14. ve 9. maddelerin birlikte ihlal edildiğini iddia etmiştir. İki başvuruda da başvurucuların emsallerinden farklı olan durumu hakkında farklı bir muamele geliştirilmemiş olunmasının dolaylı ayrımcılık yasağının ihlali olup olmadığı incelenmiştir. Yapılan değerlendirmede başvurucuların inanç özgürlükleri ile başkalarının hak ve özgürlükleri arasındaki denge sağlanmaya çalışılmıştır. Her iki başvuru hakkında da başvuru konusu olan müdahaleler hakkında, başkalarının hak ve özgürlüklerini korumak amacıyla alınmış oldukları gözetilerek, müdahalelerin devletin takdir marjı kapsamında olduğundan inanç temelli ayrımcılık niteliğinde olmadıkları yönünde karar verilmiştir.

Stedman v. Birleşik Krallık¹⁰³⁷ başvurusunu da yine inanca aykırı davranmama hakkı bağlamında değerlendirebiliriz. Bu davada Hristiyan başvurucunun inancı gereği Pazar günleri çalışmayı reddetmesi sebebiyle işi bırakmak zorunda kalması başvuru konusu edilmiştir. Başvurucu işi bırakmak

¹⁰³⁴ Hande Seher Demir, "Vicdani Ret Hakkı", **Ankara Barosu Dergisi**, Yıl 2011, Sayı: 4, 2011, (Vicdani Ret) ss. 242, 244.

¹⁰³⁵ **Eweida ve Diğerleri v. Birleşik Krallık**, 15 Ocak 2013, 48420/10; 36516/10; 51671/10; 59842/10. (B.D.); Thomsen, s. 29.

¹⁰³⁶ Aynı konuda bir diğer karar: **Parry v. Birleşik Krallık**, 28 Kasım 2006, 42971/05.

¹⁰³⁷ **Stedman v. Birleşik Krallık**, 9 Nisan 1997, 29107/95. (Kom.)

zorunda kalmasıyla ilgili olarak 6., 8., 9., 13. ve 14. maddelerin ihlal edildiğini iddia etmiştir. Komisyon, işin gereği olarak Pazar günleri de çalışmanın zorunlu olduğu işyerinin başvuruçuyu işten çıkartmasının 9. maddeyi ihlal niteliğinde olmaması ve bu uygulamanın inanç farkı gözetmeksizin tüm işçileri kapsamı sebepleriyle, tüm maddeler yönünden başvuruyu açıkça dayanaktan yoksun bularak kabul edilemezlik kararı vermiştir.

Komisyonun verdiği kararın netice itibarıyla isabetli olduğunu kabul etmek mümkün olabileceksede kararın gerekçelerinin yeterli ve diğer kararlarla tutarlı olmadığını söylemek gerekir. Bu başvuruyla aynı konulu başvurularda, başvuranın inancına aykırı davranmaya zorlanıp zorlanmadığı ve işverenin makul uyumlaştırma yükümlülüğünü yerine getirip getirmediği değerlendirilmeleri yapılmaksızın karar verildiği görülmektedir. Halbuki hem inanç özgürlüğü anlayışında hem de ayrımcılık yasağı anlayışında insan hakları hukukunun geldiği noktada bu tartışmaların yapılmaması önemli bir eksikliktir. İş hayatı gibi ekonomik ve sosyal hayatın temel bileşenlerinden birisi olan etkili bir alanda, özgürlükçü bir yorum geliştirmekten ziyade ekonomik düzenin korunması için devletlere geniş takdir payı bırakılabilmesi Sözleşme mantığına göre elbette anlaşılabilir. Buna karşın, verilen kararların yeterli ve makul gerekçeler olmaksızın verilmesi Mahkeme'nin amacına hizmet etmez.

Çalışma yaşamında işçilerin inançlarının gereklerini yerine getirirken karşılaştıkları inanç temelli ayrımcılık iddiasına dayanan başvuruların çoğunlukla 8. ve 10. maddelerle birlikte gündeme geldiği görülmektedir.¹⁰³⁸ Dolayısıyla bu başvuruların hepsinde inanca aykırı davranmama hakkının ihlali incelemesi yapılamamıştır. İncelediğimiz başvurular arasında iş ilişkileri çevresinde meydana gelen müdahalelere ilişkin başvuru sayısı oldukça fazladır. Şimdiye kadar Ivanova v. Bulgaristan¹⁰³⁹ başvurusu inanma veya inanmama hakkı; Koteski v. Kuzey Makedonya¹⁰⁴⁰ başvurusu inancını açıklamaya zorlanmama hakkı; X v. Birleşik Krallık¹⁰⁴¹ başvurusu sistematik telkine karşı korunma hakkı; Francesco Sessa v. İtalya¹⁰⁴² ve X v. Birleşik Krallık¹⁰⁴³ başvuruları inançsal ritüel ve uygulama hakkı;

¹⁰³⁸ Vickers, Workplace, s. 114.

¹⁰³⁹ **Ivanova v. Bulgaristan**, 12 Nisan 2007, 52435/99.

¹⁰⁴⁰ **Koteski v. Kuzey Makedonya**, 13 Nisan 2006, 55170/00.

¹⁰⁴¹ **X. v. Birleşik Krallık**, 1 Mart 1979, 8010/77. (Kom.)

¹⁰⁴² **Francesco Sessa v. İtalya**, 3 Nisan 2012, 28790/08.

¹⁰⁴³ **X. v. Birleşik Krallık**, 12 Mart 1981, 8160/78. (Kom.)

Dahlab v. İsviçre¹⁰⁴⁴ ve Eweida ve Diğerleri v. Birleşik Krallık¹⁰⁴⁵ başvuruları ise inançsal kıyafet ve sembol kullanabilme hakkı bağlamlarında incelenmiştir.

İş yaşamıyla ilgili Thlimmenos v. Yunanistan¹⁰⁴⁶, Stedman v. Birleşik Krallık¹⁰⁴⁷ ve Eweida v. Birleşik Krallık¹⁰⁴⁸ başvuruları ise inanca aykırı davranmama hakkı bağlamında ele alınmıştır. Oysa iş dünyasında inanç temelli ayrımcılık vakalarının hepsi aynı zamanda inanca aykırı davranmama hakkını da gündeme getirebilmektedir. Bununla birlikte iş yaşamında inanç temelli ayrımcılık yasağına yapılan müdahaleler, özel olarak yukarıda sayılan diğer hak gruplarıyla doğrudan bağlantılı ya da görece daha baskın şekilde ilişkili olabilmektedir. Dolayısıyla iş yaşamıyla ilgili tüm başvuruları inanca aykırı davranmama hakkı başlığı gibi tek başlık altında toplamak mümkün olmamıştır.

b. Hakkın Özel Görünüm Şekli Olarak Vicdani Ret

Sözleşme'nin 9. madde metni doğrudan yorumlanacak olsa, vicdani reddin de inanç özgürlüğü kapsamında kabul edilebileceği çıkarımı yapılabilir. Buna karşın Sözleşme'nin 4. maddesinin 3.b hükmünde¹⁰⁴⁹, askerî alandaki vicdani reddin kabulünün devletlerin takdir alanında olduğu açıkça düzenlenmiştir.¹⁰⁵⁰ Fakat bu hak bir kez tanındıktan sonra, tüm inanç mensupları için ayrımcılık yapılmadan uygulanmalıdır.

AKPM'nin 1967 tarihli 337 sayılı Kararı'nda vicdani reddin Sözleşme'nin 9. maddesi kapsamında yer alan bir hak olduğu belirlenmiştir.¹⁰⁵¹ Parlamenter Meclisi'nin 1967 tarihli 478 sayılı, 1977 tarihli 816 sayılı, 2001 tarihli 1518 sayılı ve 2006 tarihli 1742 sayılı Tavsiye Kararları ile Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nin R(87)8 sayılı Tavsiye Kararı da vicdani reddin inanç özgürlüğü kapsamında bir hak

¹⁰⁴⁴ Dahlab v. İsviçre, 15. Şubat 2001, 42393/98.

¹⁰⁴⁵ Eweida ve Diğerleri v. Birleşik Krallık, 15 Ocak 2013, 48420/10; 36516/10; 51671/10; 59842/10. (B.D.)

¹⁰⁴⁶ Thlimmenos v. Yunanistan, 6 Nisan 2000, 34369/97. (B.D.)

¹⁰⁴⁷ Stedman v. Birleşik Krallık, 9 Nisan 1997, 29107/95. (Kom.)

¹⁰⁴⁸ Eweida ve Diğerleri v. Birleşik Krallık, 15 Ocak 2013, 48420/10; 36516/10; 51671/10; 59842/10. (B.D.)

¹⁰⁴⁹ Gemalmaz, Bölgesel Sistemler, s. 9.

¹⁰⁵⁰ Marie-France Major, "Conscientious Objection To Military Service: The European Commission on Human Rights and The Human Rights Committee", **California Western International Law Journal**, Cilt: 32, Sayı: 1, 2001, s. 22.

¹⁰⁵¹ Parliamentary Assembly, Doc. 2170, Report of the Legal Committee.

olduğunu ve ulusal hukuklarda bu yöndeki gerekli düzenlemelerin yapılmasına ilişkin tavsiyeleri içermektedir.¹⁰⁵²

C. v. Birleşik Krallık¹⁰⁵³ başvurusunda, pasifist olan başvurucunun askerî hizmetler için kullanılmak üzere vergi ödemeyi reddetmesi üzerine girişilen icra takibi hakkında, inanç özgürlüğünün genel ve tarafsız bir düzenleme olan vergi kanununa aykırı davranmaya hak veremeyeceği gerekçesiyle ihlal olmadığına dair karar verilmiştir. Benzer şekilde, çocuklarının ulusal tatil törenlerindeki askerî yürüyüşlerde yer almalarına pasifist inançları gereği müsaade etmeyen ailelerin çocuklarına yaptırım uygulanmasına ilişkin olan Valsamis v. Yunanistan¹⁰⁵⁴ ve Efstratiou v. Yunanistan¹⁰⁵⁵ başvurularında da genel ve tarafsız düzenlemelerde 9. maddeye dayanarak muafiyet kazanılamayacağı yönünde hüküm kurulmuştur. Buna karşın genel ve tarafsız düzenlemelere ilişkin verilen diğer kararlarda tutarsızlık yaratacak yorumların yapıldığı da görülmektedir.¹⁰⁵⁶

Grandrath v. Almanya¹⁰⁵⁷ kararı, zorunlu askerlik hizmetine karşı ortaya konulan vicdani ret hakkında verilen ilk karardır. Bu kararda ve devamındaki kararlarda¹⁰⁵⁸, Sözleşme'nin "*Kölelik ve zorla çalıştırma yasağı*" başlıklı 4. maddesinin 3.b fıkrasında yer alan, "*Askerî nitelikli herhangi bir hizmet veya vicdanî reddin meşru sayıldığı ülkelerde, vicdanî reddi seçen kişilere zorunlu askerlik hizmeti yerine gördürülebilecek başkaca bir hizmet*" in zorla çalıştırma sayılmayacağına ilişkin düzenleme gerekçe gösterilerek, bu konudaki başvurular 9. madde kapsamında değil 4. madde kapsamında değerlendirilmiştir. Grandrath v. Almanya başvurusunda, Yehova Şahidi rahibi olan başvurucunun zorunlu askerliğe alternatif olarak sunulan sivil hizmette bulunmaktan muaf tutulma talebinin reddedilmesinin 9. madde ihlali teşkil etmediğine hükmedilmiştir. Ayrıca Katolik ve Evangelik rahiplerin sivil hizmetlerden muaf tutulmalarının da ayrımcılık teşkil etmediğine hükmedilmiştir.

¹⁰⁵² Ranâ Göksu, "Yargılanan Vicdanî Ret Hakkı", *TBB Dergisi*, Sayı: 129, 2017, ss. 42-45.

¹⁰⁵³ C. v. Birleşik Krallık, 15 Aralık 1983, 10358/83. (Kom.)

¹⁰⁵⁴ Valsamis v. Yunanistan, 18 Aralık 1996, 21787/93.

¹⁰⁵⁵ Efstratiou v. Yunanistan, 18 Aralık 1996, 24095/94.

¹⁰⁵⁶ Ekiz, İnanç Özgürlüğü, ss. 299-304.

¹⁰⁵⁷ Grandrath v. Almanya, 12 Aralık 1966, 2299/64. (Kom.)

¹⁰⁵⁸ Johansen v. Norveç, 7 Ağustos 1996, 17383/90.

N. v. İsveç¹⁰⁵⁹ ve Suter v. İsviçre¹⁰⁶⁰ başvurularında vicdani retlerini inançsal zorunluluklara değil de bireysel tutumlara dayandıran başvuruçuların vicdani retlerinin tanınmamış olması, devletlerin güvenlik konusundaki geniş takdir yetkileri göz önünde bulundurularak 14. maddenin ihlali olarak kabul edilmemiştir.

Autio v. Finlandiya¹⁰⁶¹ başvurusunda zorunlu askerlik hizmeti ile alternatif sivil hizmet sürelerinin farklı olması sebebiyle; Rainen v. Finlandiya¹⁰⁶² başvurusunda ise başından itibaren vicdani retçi olanlarla, askerlik hizmeti altındayken vicdani reddini açıklayanlara uygulanan cezai yaptırımların farklı olması sebebiyle ayrımcılık yapıldığı iddia edilmiştir. Mahkeme ise her iki başvuruda da ayrımcılık teşkil eden uygulamaların kamu düzeni ve güvenliğinin sağlanması noktasında devletin takdir marjına dayanan objektif ve makul sebepleri olduğu gerekçesiyle 14. maddenin ihlal edilmediğine hükmetmiştir.

Tsirlis ve Kouloumpas v. Yunanistan¹⁰⁶³ ve Gütl v. Avusturya¹⁰⁶⁴ başvurularında ise Yehova Şahidi rahiplerin çoğunluk inançları rahiplerinin sahip olduğu askerlik muafiyetinden aynı şekilde faydalanamıyor oluşlarına ilişkin 9. maddeyle birlikte 14. maddenin ihlal edildiği kararları verilmiştir. Verilen bu ihlal kararları doğrudan vicdani reddin inanç temelli ayrımcılık kapsamında kabul edilmesi niteliğinde değildir. Bu kararlar, diğer inanç görevlileri emsal alındığında yapılan farklı muamelelerin ayrımcılık teşkil ettiğini tespit etmektedir.

Ülke v. Türkiye¹⁰⁶⁵ başvurusu, dinî bir referansı olmaksızın savaş karşıtlığı ve antimilitarizm düşüncelerinden hareketle askerî üniforma giymeyi ve askerî emir komuta zincirini reddeden vicdani retçi başvuruçunun defalarca hapis cezasına çarptırılması hakkındadır. Mahkeme vicdani retçiler hakkında herhangi bir alternatif yol düzenlemesi olmadığı için başvuruçunun ömür boyu kışla ve cezaevi arasında hayatını tüketmesi gibi kabul edilemez bir riskin mevcut olduğunu tespit eder. Mahkeme aşağıda yer alan tespitiyle birlikte, başvuru hakkında 3. maddede düzenlenen işkence yasağının ihlal edildiğine hükmetmiş olsa da 9. madde kapsamında bir değerlendirme yapılmamıştır.

¹⁰⁵⁹ N. v. İsveç, 11 Ekim 1984, 10410/83. (Kom.)

¹⁰⁶⁰ Suter v. İsviçre, 1 Aralık 1986, 11595/85. (Kom.)

¹⁰⁶¹ Autio v. Finlandiya, 6 Aralık 1991, 17086/90. (Kom.)

¹⁰⁶² Rainen v. Finlandiya, 16 Aralık 1997, 20972/92.

¹⁰⁶³ Tsirlis ve Kouloumpas v. Yunanistan, 29 Mayıs 1997, 19233/91;19234/91.

¹⁰⁶⁴ Gütl v. Avusturya, 12 Mart 2009, 49686/99.

¹⁰⁶⁵ Ülke v. Türkiye, 24 Ocak 2006, 39437/98.

*Sözü edilen uygulamalar daha ziyade başvuranın düşünsel kişiliğini bastırmakta, başvuranda korku, sıkıntı, alçalma ve küçük düşmeyle birlikte hiçlik duygusu uyandırmakta, direncini ve isteğini kırmaktadır. Başvuranın gizlenerek yaşamaya hatta 'medeni ölüm' olarak tabir edilebilecek bir yaşantıyı sürmeye zorlanması demokratik bir toplumdaki cezalandırma rejimine uygun değildir.*¹⁰⁶⁶

Sevindirici bir gelişme olarak zamanla bu konudaki içtihadın, vicdani ret konulu başvuruları 9. madde ve gereğine göre 14. madde bağlamında da değerlendirmek yönünde geliştiği söylenebilir.

Thlimmenos v. Yunanistan kararı¹⁰⁶⁷ 9. maddenin 14. maddeyle birlikte değerlendirilmesi açısından önemli tespitlere yer vermiştir:

Mahkeme başvurunun geçmişte askerlik hizmetini yerine getirmeyi reddetmesinden kaynaklanan itaatsizlik suçundan mahkûmiyeti dolayısıyla yeminli müşavir olarak atanmadığını saptamıştır. Böylelikle, başvurucuya, sabıkalı olduğu gerekçesiyle, aynı işe başvuran öteki kişilerden farklı muamele edilmiş olmaktadır. Mahkeme'ye göre AİHS meslek özgürlüğünü güvence altına almadığından, bu tür bir muamele farkı belirli bir mesleğe girme söz konusu olduğu ölçüde genel olarak 14. Madde kapsamına girmez.

Ancak, başvurunun şikâyeti mesleğe girişi düzenleyen kuralların sabıkalı kişilerle diğerleri arasında yaptığı ayrıma ilişkin değildir. Şikâyet, bundan ziyade, konuyla ilgili yasanın uygulanmasında, sadece dini inançları dolayısıyla işledikleri suçlardan mahkûm olmuş kişilerle başka suçlar dolayısıyla hüküm giymiş kişiler arasında bir ayrım yapılmaması ile ilgilidir. Bu bağlamda Mahkeme başvurunun, pasifist bir dinî grup olan Yehova Şahitlerinin mensubu olduğunu ve dosyada başvurunun askerlik hizmetini yerine getirmeyi reddetmesinin tek nedeninin dininin kendisini bunu yapmaktan men etmesi olduğu yolundaki iddiasını çürütecek herhangi bir unsura rastlanılmadığını belirlemiştir. Başvurunun iddiası, özünde, kendisi din özgürlüğünü kullandığı için hüküm giymiş olduğu halde cürüm işlemiş herhangi bir insanla aynı muameleyi gördüğü için, AİHS'in 9. Maddesiyle güvence altına alınan din özgürlüğünün kullanımı dolayısıyla kendisine ayrımcılık yapılmış olduğu anlamına gelmektedir. [...]

Mahkeme [...] başvurunun askerlik hizmetini yerine getirmeyi reddettiği için hapis cezasını çekmiş olduğuna işaret eder. Bu durumda Mahkeme'ye göre başvurucuya yeni bir yaptırım uygulanmış olması orantısızdır. Bundan dolayı başvurunun yeminli mali müşavirlik mesleğinden dışlanmış olması meşru bir amaca hizmet etmemiştir. Sonuçta Mahkeme başvurucuya ağır bir suçtan hüküm giymiş başka kişilerden farklı muamele edilmemiş olmasının nesnel ve makul bir gerekçesi olmadığına karar vermiştir.

[...] Mahkeme mevzuatın AİHS ile dolaysız biçimde çelişki içinde olması ihtimalini asla dışlamamıştır (diğer örneklerin yanı sıra, bkz. Chassagnou ve Diğerleri-Fransa [BD], No. 25088/94, 28331/95 ve 28443/95, ECHR 1999-III). Mevcut davada Mahkeme'ye göre başvurunun AİHS'in 9. Maddesinden kaynaklanan hakkının kullanılmasında ayrımcılığa uğramaması hakkının ihlal edilmesine yol açan, mevzuatı kabul etmiş olan Devlet'tir. Devlet,

¹⁰⁶⁶ Ülke v. Türkiye, 24 Ocak 2006, 39437/98, par. 62.

¹⁰⁶⁷ Thlimmenos v. Yunanistan, 6 Nisan 2000, 34369/97. (B.D.)

cürüm işlemiş kişilerin yeminli mali müşavir olarak çalışmasını yasaklayan hükme uygun istisnalar getirmemiş olmakla bu duruma yol açmıştır.

*Dolayısıyla, Mahkeme'nin ulaştığı sonuç, AİHS'in 9. Maddesi ile bağlantısı içinde 14. Maddesinin bir ihlalinin mevcut olduğudur.*¹⁰⁶⁸

Mahkeme'nin vicdani ret sebebiyle askerlik yapmaya karşı olunmasını ilk kez Bayatyan v. Ermenistan¹⁰⁶⁹ kararıyla birlikte, 9. madde kapsamında korunan bir değer olarak kabul etmiş ve aksi yöndeki uygulamaların ihlal teşkil ettiğine hükmetmiştir.¹⁰⁷⁰ Bu karar bu konudaki içtihadın değişmesi açısından önemlidir. Yehova Şahidi olan başvuru, inancı gereği zorunlu askerlik hizmetini yerine getirmeyi reddetmiş ve alternatif bir hizmet görerek borcunu ödemek istemiştir. Davalı devlet ise başvurunun taleplerini kamu düzeni ve kamu güvenliği sebepleriyle reddetmiştir. Başvurucunun inancı gereği askerlik yapmayı reddetmesi üzerine hapis cezasına çarptırılması başvuru konusudur. Müdahalenin meşru sebepleri olarak kamu düzenin korunması ile üçüncü kişilerin haklarının korunması zorunluluğu gösterilmiştir. Mahkeme, müdahalenin demokratik toplumda gereklilik kriterini karşılamadığını şu ifadelerle tespit etmiştir:

*Mahkeme, bu davada Yehova Şahidi olan başvurunun kendi kişisel çıkarı veya kişisel kolaylığı için değil, ama sağlam dini inançları nedeniyle askerlikten muaf hale getirilme talebinde bulunduğunu göz ardı edememektedir. O dönemlerde Ermenistan'da alternatif hizmetin bulunmamasından dolayı başvuru, kendi inançlarına sadık kalmak istemesi durumunda, askerlikten kaçmaktan başka çaresi yoktu ve bu şekilde cezai mahkûmiyet riski altındaydı. Bu nedenle olayların olduğu dönemde yürürlükte olan sistem, vatandaşlara vicdani retçiler için ağır sonuçlar doğuran bir yükümlülük dayatmaktaydı; bu sistem vicdani nedenlerde hiçbir istisna tanımamaktaydı ve cezai anlamda başvuru gibi, askerliğini yapmayı reddeden şahısları cezalandırmaktaydı. Mahkeme, bu sistemin tüm toplumun genel çıkarı ile başvurunun çıkarı arasında bulunan makul dengeyi bulmadığını belirtmektedir. Bu nedenle Mahkeme, başvurunun vicdanını ve inançlarını dikkate alan hiçbir durumun olmadığı ve başvurucuya verilen cezanın demokratik toplumda gerekli bir tedbir olmadığı kanaatindedir. Buna ek olarak, burada var olan çıkarlar arasında denge kurulmasına imkân veren etkili ve kalıcı alternatif hizmetler bulunmaktaydı ve büyük orandaki Avrupa devletlerinin çoğunluğunda yapılan uygulamalar bunu ispatlamaktadır.*¹⁰⁷¹

Davalı devletin müdahalenin amacı olarak öne sürdüğü sebeplerin zorunlu sosyal ihtiyaçlardan kaynaklandığını ortaya koyamadığı tespit edilmiştir. Demokratik

¹⁰⁶⁸ Dutertre, ss. 243, 244.

¹⁰⁶⁹ **Bayatyan v. Ermenistan**, 7 Temmuz 2011, 23459/03. (B.D.); Doğru ve Nalbant, ss. 167-179.; Reynolds, s. 95.

¹⁰⁷⁰ Demir, Vicdani Ret, s. 243.

¹⁰⁷¹ **Bayatyan v. Ermenistan**, 7 Temmuz 2011, 23459/03 (B.D.), par. 124.

toplumun vazgeçilmez ilkesi olan çoğulculuk hakkında da devletlerin yükümlülüklerini hatırlatan Mahkeme, müdahalenin demokratik toplumda gerekli olmadığını tespit ederek 9. maddenin ihlal edildiğine hükmetmiştir.

Erçep v. Türkiye¹⁰⁷², Feti Demirtaş v. Türkiye¹⁰⁷³ ve Buldu ve Diğerleri v. Türkiye¹⁰⁷⁴ davalarının başvuru sahipleri de Bayatyan gibi Yehova Şahitleri inancına sahip kimselerdir. Erçep v. Türkiye davasının başvuru sahibi hakkında, askerlik hizmetini yapmayı reddettiği için 1998 yılından Mahkeme'ye başvurduğu 2004 yılına kadar 25 ayrı ceza davası açılmış ve bu davalardan pek çok hapis cezası verilmiştir.

Mahkeme, başvuru sahiplerinin cezalandırılmalarından sonra haklarında askerliğe elverişsiz oldukları yönünde sağlık raporu düzenlenmesinin, başvuru sahiplerinin mağdur sıfatını ortadan kaldırmadığını tespit etmiştir.¹⁰⁷⁵ Davalı devlet anayasasında herkesin vatani hizmette bulunması zorunlu tutulmuşsa da bu hizmetin askerlik şeklinde yapılması zorunluluğunun düzenlenmemiş olduğu ve ceza mevzuatında da vicdani ret hakkında bir düzenleme olmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla müdahalenin yasayla öngörülebilirlik şartını sağlamadığı tespit edilmiştir. Mahkeme yine de bu kriter hakkında karar vermeyip incelemeye şu şekilde devam etmiştir:

*Türkiye’de yürürlükte olan zorunlu askerî hizmet sisteminin vicdani retçiler için ağır sonuçlara yol açan bir görevi vatandaşlarına yüklediği kanaatine varmaktadır: Mevcut sistem, kişilerin vicdani sebeplerle hiçbir şekilde askerlik görevinden muaf tutulmasına izin vermemekte ve başvuran gibi askerlik görevini ifa etmeyi reddeden kişiler hakkında ağır cezai yaptırımlar uygulamaktadır. Bundan dolayı davadaki müdahale, yalnızca başvuranın maruz kaldığı birçok mahkûmiyetler ile oluşmamış, aynı zamanda alternatif kamu hizmeti olmadığı için meydana gelmiştir.*¹⁰⁷⁶

Mahkeme bu tespitiyle birlikte, yapılan müdahalenin toplum çıkarları ile vicdani retçilerin menfaatleri arasında adil bir denge niteliğinde olmadığından, müdahalenin demokratik toplumda gerekli olmadığına hükmetmiştir. Feti Demirtaş v. Türkiye ile Buldu ve Diğerleri Türkiye başvuruları hakkında da aynı değerlendirmeler yapılmıştır. Her üç başvuru hakkında da işkence yasağı ve adil yargılanma hakkı gibi diğer hak ihlallerinin yanı sıra 9. maddede düzenlenen inanç özgürlüğünün ihlal edildiğine hükmedilmiştir.

¹⁰⁷² Erçep v. Türkiye, 22 Kasım 2011, 43965/04.

¹⁰⁷³ Feti Demirtaş v. Türkiye, 17 Ocak 2012, 5260/07.

¹⁰⁷⁴ Buldu ve Diğerleri v. Türkiye, 3 Haziran 2014, 14017/08.

¹⁰⁷⁵ Aynı yöndeki kararlar için bkz. Bukharatyan v. Ermenistan, 10 Ocak 2012, 37819/03.; Tsaturyan v. Ermenistan, 10 Ocak 2012, 37821/03.

¹⁰⁷⁶ Erçep v. Türkiye, 22 Kasım 2011, 43965/04, par. 63.

Mahkeme taraf devletlere vicdani retçiler için etkili ve ulaşılabilir bir başvuru yolu tesis etme pozitif yükümlülüğünü yüklemektedir.¹⁰⁷⁷ Savda v. Türkiye¹⁰⁷⁸ davasında ise ilk kez dinî bir sebep olmaksızın pasifizme ve antimilitarizme dayanarak ortaya konulan vicdani ret iradesine karşı, herhangi bir başvuru yolu geliştirmeyen devletin 9. maddeyi ihlal ettiği yönünde karar verilmiştir. Kararda vicdani retçiler için hiçbir alternatif yöntem öngörülmemiş olması sebebiyle, askerlik hizmetinden beklenen toplumsal fayda ile vicdani retçilerin ihtiyaçları arasında denge yakalanamadığı tespit edilmiştir.¹⁰⁷⁹ Aynı şekilde Tarhan v. Türkiye¹⁰⁸⁰ başvurusu hakkında da dinsel referans olmaksızın vicdani rette bulunan başvurucaya alternatif bir hizmette bulunma imkânı sunulmadığı için ihlal kararı verilmiştir. Her iki başvuruda da vicdani retçiler için etkili bir başvuru yolu olmaması ihlal kararına gerekçe olmuştur.

Dyagilev v. Rusya¹⁰⁸¹ başvurusunda ise pasifist olduğunu öne süren başvuruca askerlik görevini sivil alternatif hizmet vasıtasıyla görme talebinin reddedilmesi konu edilmiştir. Başvuruca pasifist olduğunu yeterli şekilde ortaya koyamamış olduğuna hükmeden askere alım komisyonunun bağımsız olduğunu tespit eden Mahkeme, etkili bir başvuru yolu mevcut olduğundan ihlal olmadığına hükmetmiştir.

Türkiye aleyhine yapılan bir başka başvuru ise, laik/Kemalist orduya askerlik yapmanın İslamiyet'e aykırı bulunduğu gerekçesiyle vicdani ret yoluna başvurulması hakkındadır. Başvuruca dinî inancını gerekçe göstererek zorunlu askerlik görevini yerine getirmek istemediği için resmi görevliler tarafından şiddet ve kötü muameleye maruz bırakılarak sair sefer cezalandırılmıştır. Enver Aydemir v. Türkiye¹⁰⁸² başvurusuna ilişkin olarak, işkence yasağının ihlal edilmiş olduğuna karar verilmiştir. Bu başvuru hakkında yukarıda Türkiye hakkında verilen diğer başvurulardan farklı olarak, başvuruca ortaya koyduğu vicdani ret gerekçesinin başvuruca inancı

¹⁰⁷⁷ **Papavasylakis v. Yunanistan**, 15 Eylül 2016, 66899/14, par. 51,52.'den aktaran Yıldırım ve Üçpınar, Vicdani Ret, ss. 19, 20.; **Dyagilev v. Rusya**, 10 Mart 2020, 49972/16, par. 61.; **Avanesyan v. Ermenistan**, 20 Temmuz 2021, 12999/15, par. 58.; **Aslanian v. Moldova Cumhuriyeti ve Rusya**, 13 Temmuz 2021, 74433/11, par. 32.; The European Court of Human Rights, Art. 9, ss. 26, 27.

¹⁰⁷⁸ **Savda v. Türkiye**, 12 Haziran 2012, 42730/05.

¹⁰⁷⁹ Doğru ve Nalbant, s. 125.; Aynı yönde bir diğer karar **Papavasylakis v. Yunanistan**, 15 Eylül 2016, 66899/14.

¹⁰⁸⁰ **Tarhan v. Türkiye**, 17 Temmuz 2012, 9078/06.

¹⁰⁸¹ **Dyagilev v. Rusya**, 10 Mart 2020, 49972/16.

¹⁰⁸² **Enver Aydemir v. Türkiye**, 7 Haziran 2016, 26012/11.

açısından zorunluluk teşkil etmediği tespit edilerek, 9. madde bakımından kabul edilemezlik kararı verilmiştir.

Mushfig Mammadov ve Diğerleri v. Azerbaycan¹⁰⁸³ davasında, alternatif sivil hizmetlerin yalnızca inanç görevlilerine veya inanç okulu öğrencilerine sağlanması, bu sıfatlara sahip olmayan Yehova Şahidi başvuruçuların inanç özgürlüklerinin ihlali olarak yorumlanmıştır. Hakkın kısıtlanmasında meşru sınırlandırma sebebi olarak öne sürülen devletin savunma ihtiyacı ise kabul görmemiş ve 9. maddenin ihlal edildiği yönünde karar verilmiştir.

Adyan ve Diğerleri v. Ermenistan¹⁰⁸⁴ başvurusunda ise, alternatif hizmetlerin tam olarak sivil nitelikte olmaması ve zorunlu askerlik süresinin iki katı sürede olması sebepleriyle, bu uygulamanın devletin takdir marjının dışında ve cezalandırıcı nitelikte olduğu tespit edilerek 9. maddenin ihlal edildiğine hükmedilmiştir.¹⁰⁸⁵

Verilen kararlarda 14. madde yönünden inceleme yapılmamış olması, başvuru konusu farklı muamelelerin inanç temelli ayrımcılık niteliğinde olduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

¹⁰⁸³ **Mushfig Mammadov ve Diğerleri v. Azerbaycan**, 17 Ekim 2019, 14604/08; 45823/11; 76127/13; 41792/15, par. 96, 97.; Yıldırım ve Üçpınar, Vicdani Ret, ss. 20, 21.

¹⁰⁸⁴ **Adyan ve Diğerleri v. Ermenistan**, 12 Ekim 2017, 75604/11.

¹⁰⁸⁵ Aynı konulu bir diğer başvuru: **Aghanyan ve Diğerleri v. Ermenistan**, 5 Aralık 2019, 58070/12 ve 21 diğer başvuru numarası.

SONUÇ

İnanç temeline dayalı ayrımcılık yasağı, inanç özgürlüğünün hayata geçirilebilmesi için uyulması mecbur bir kural olup, eşitlik ilkesinin zorunlu sonucu olan ayrımcılık yasağının özel bir görünüş halini oluşturur.

Günümüz insan hakları anlayışına varılabilmesinde, tarih boyunca verilmiş inanç özgürlüğü mücadelelerinin öncü bir rolü olduğu yadsınamaz. Antik Yunan'da M.Ö. 5. yüzyıldaki Sofist filozofların inanç özgürlüğü yönündeki düşüncelerinden Fransız Devrimi'ne ve oradan günümüze kadar inanç özgürlüğü mücadelesi sonucunda önemli haklar kazanıldığı görülmektedir.

İnanç özgürlüğü mücadelesi elbette bir inancın gereklerini yerine getirebilmekten ibaret olmayıp, geniş anlamda siyasi iktidarların inanç üzerinden halkı sömürmesi ve baskılamasına karşı verilen bir eşitlik ve özgürlük mücadelesi anlamını ihtiva etmektedir. Dolayısıyla tarih boyunca inanç özgürlüğü mücadelesi ile eşitlik mücadelesinin birbirini tamamlar şekilde yürüdüğü söylenebilir. Bu öncüller dâhilinde inanç özgürlüğü mücadelesinin günümüz insan hakları hukukuna kaynaklık eden temel alanlardan birisi olduğunu tespit etmek gerekir.

İnanç özgürlüğü mücadelesi ile eşitlik mücadelesinin muhatapları da tarih boyunca aynı güçler olmuştur. Bu güçler eşitsizliği kurumsallaştıran ve inanç özgürlüğü dâhil tüm özgürlükleri baskılayan siyasi iktidarlardır. Batı dünyasında Antik Yunan döneminde dine karşı gelmekle devlete karşı gelmek aynı kabul edilmekteydi. Devamında ise Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'ndan, Reform hareketinin başarı kazandığı 16. ve 17. yüzyıllara kadar din ve devletin özdeşleştirilerek, inançların bir savaş ve sömürü aracı olarak kullanıldığı görülmüştür. Yakın tarihte ise İkinci Dünya Savaşı'nda inanç temeline dayalı ayrımcılık sonucu milyonlarca insanın vahşice katledildiği bilinmektedir. Benzer bir durum Doğulu medeniyetlerde de söz konusudur. Batılı medeniyetlerin aksine Doğulu toplumlarda inanç temelli savaşların tüm yıkıcılığıyla günümüzde devam ettiği de bilinmektedir. Bu noktadan bakıldığında, inanç özgürlüğü mücadelesinin gerçek anlamda bir eşitliğin tesisi açısından ne anlama geldiği anlaşılabilir. Yalnızca gerçek anlamda bir inanç özgürlüğü ile tebaa olmaktan kurtulup, tüm yurttaşların eşit ve özgür olduğu laik bir toplumsal yapıya erişebilmek mümkün olur.

Eşitlikten bahsedebilmek için karşılaştırılabilir özneler ihtiyacı vardır. Eşitlik bahsinde emsal öznelerin bireysel özellikleri değil, kamusal haklardan faydalanma durumları karşılaştırılır. Dolayısıyla eşitlik toplumsal bir olgudur. Eşitlik ilkesinin ortaya çıkmasına ihtiyaç duyulan tarihsel süreçler ise toplumsal eşitsizliklerin yaşandığı süreçlerdir.

Toplumsal evrimin biyolojik evrimi aşmasıyla birlikte, insanların kaderini belirleyen asıl değişkenler toplumsal yaşam içerisinde şekillenmiştir. Kadınlar ve erkekler arasındaki ilk toplumsal ve ekonomik işbölümlerinin on binlerce yıldır devam ettiği varsayılmaktadır. Tarımsal faaliyete başlanmasıyla birlikte yerleşik hayata geçilerek ilk toprak mülkiyetinin ve ilk artı değer söz konusu olabildiği düşünülmektedir. Bunun devamı olarak ilk fetihlerin, ilk sömürülerin, köleliğin, toplumsal sınıfların ve artı değer sonraki nesillere aktarımı yoluyla ilk devletlerin oluştuğu tahmin edilmektedir. Toplumsal eşitsizliğin başlangıç noktası olarak sömürünün, köleliğin ve artı değer aktarımının kurumsallaşmasını göstermek mümkündür. Toplumsal evrimin devamında kentlerin kurulduğu, feodalitenin oluştuğu, bilim ve teknolojinin geliştiği ve sonuç olarak ulus devletlerle birlikte mevcut küresel kapitalist dünya toplumuna ulaşıldığı düşünülmektedir. Günümüz toplumsal düzeninin kuramsal kaynağı olarak Aydınlanma düşüncesini, siyasi kaynağı olarak Fransız Devrimi'ni ve iktisadi kaynağı olarak Sanayi Devrimi'ni göstermek mümkündür.

Sayılan eşitsizlikler silsilesine karşın her çağın ve her bölgenin kendi eşitlik düşünceleri oluşmuştur. Antik Yunan döneminde vatandaşlar arası eşitlik anlayışının, Orta Çağ'da yaratıcı önündeki eşitliğin, burjuva devrimleri ile kanunlar önünde şekli eşitliğin ve proletarya devrimleriyle birlikte tüketimdeki gerçek eşitlik anlayışının hâkim olduğu görülmüştür. Eşitlik anlayışı formüle edilebilecek nesnel bir olgu değil, her bir toplumsal sınıfın ihtiyacına göre yorumladığı subjektif bir olgudur. Bununla birlikte Fransız Devrimi sonrasında Batılı toplumların hemen hepsinde yasalar önünde liberal/burjuva şekli eşitlik anlayışı yerleşmiştir. Liberal eşitlik anlayışının Aydınlanma düşünürlerinin de etkisiyle yaygınlaştığı ve inanç özgürlüğünün sağlanması noktasında seküler anlayışın güçlendiği görülmüştür. Seküler devlet düşüncesinin güçlenmesinde sosyalist düşünce de rol almıştır. İki eşitlik anlayışının da uygulamada birbirlerini etkiledikleri görülmektedir.

Avrupa'da inanç özgürlüğünü hedefleyen Reform hareketi ile burjuva sınıfının soylulara, krallara ve Kilise'ye karşı girdiği siyasi eşitlik mücadelesi geniş anlamda eş zamanlı yürümüştür denilebilir. Her iki kanattaki hak mücadeleleri sonucunda 16. yy. itibariyle Avrupa'da, ABD'de, Latin Amerika'da ve Rusya'nın başını çektiği sosyalist ülkelerde ayrımcılık yasağı ve inanç özgürlüğü alanında önemli belgeler ortaya çıkmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra evrensel barışın tesisi amacıyla kurulan Milletler Cemiyeti'nin amacına ulaşamadığı ve çok geçmeden İkinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği bilinmektedir. İkinci Dünya Savaşı sonunda on milyonlarca insan ölmüş ve savaş sonrasında dünya genelinde barışın tesis edilmesi ihtiyacı tekrardan doğmuştur. Bu amaçla kurulan Birleşmiş Milletler, ağır insan hakları ihlallerinin tekrardan yaşanmaması için uluslararası hukukta bireyi ilk kez özne kılmış ve ilk uluslararası insan hakları belgelerini üretmiştir. BM'den sonra Avrupa, Amerika ve Afrika kıtalarında bölgesel insan hakları örgütleri de kurulmuştur. Bölgesel örgütlerin inanç özgürlüğü ve ayrımcılık yasağı özelinde belgeler ürettiği de görülmektedir. Bu belgeler Mahkeme kararlarında da hukuki dayanak olarak kullanılmaktadır.

Sözleşme'nin 14. maddesinde düzenlenen ayrımcılık yasağı, sözleşmede tanınan haklarla sınırlı bir ayrımcılık yasağıdır. Genel eşitlik ilkesi ise Ek 12 Nolu Protokol'ün kabulüyle birlikte Sözleşme sitemine dâhil olmuştur. Bu protokolün 1. maddesi, Sözleşme'nin 14. maddesinden farklı olarak tek başına başvurulabilen bağımsız ve genel bir ayrımcılık yasağı öngörür. Genel eşitlik hakkının tanınmasıyla beraber bu hak ulusal hukuklara da sirayet etmiştir.

Ayrımcılık yasağının yalnızca devletlerin doğrudan sorumlu oldukları hak ihlallerinde değil, devletlerin iktidar alanındaki üçüncü kişilerin faili oldukları hak ihlalleri durumunda da devletlerin sorumluluğuna gidilebileceği yaklaşımı yatay etki olarak anılmaktadır. Ek 12 Nolu Protokol'ün kabulüyle birlikte ayrımcılık yasağında yatay etki bahsi daha çok gündeme gelmiştir. Protokolün bir diğer etkisi de ayrımcılık yasağı konusundaki devletin pozitif yükümlülüklerinin daha çok gündeme gelmesine sebep olmasıdır. Yine de bu olumlu etkilerin bir normdan ziyade henüz öneri niteliğinde olduğu unutulmamalıdır.

Sözleşme'ye taraf devletlerden çoğunluğu henüz Ek 12 Nolu protokolü onaylamadığı için, genel eşitlik ilkesi Sözleşme sistemine tam anlamıyla entegre olabilmiş değildir. Dolayısıyla Mahkeme'ye yapılan inanç temelli ayrımcılık başvuruları çoğu ülke için 14. madde ilkelerine göre incelenmeye devam etmektedir.

Sözleşme'de inanç özgürlüğü "*Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü*" başlığı ile 9. maddede düzenlenmiştir. İnanç özgürlüğü konulu başvurularda, hangi başvuruların inanç özgürlüğü kapsamında kabul edilip edilemeyeceği yönünde yoğun tartışmalar olduğundan, Mahkeme bu konuda kıstaslar geliştirmek mecburiyetinde kalmıştır. Mahkeme art niyetli başvuruları engelleyebilmek için bu kıstasları geliştirmek zorunda kalmış olsa da hangi öğretilerin inanç niteliğine sahip olup olmadığını belirlemek prensip olarak Mahkeme dâhil hiçbir kişi yahut kurumun yetkisinin olabileceği bir konu değildir.

Sözleşme'nin Ek 1 Nolu Protokol 2. Maddesi ise ebeveynlerin çocukları üzerindeki inanç eğitimi hakkını düzenlemektedir. Bu konuda en çok karşılaşılan başvurular zorunlu din derslerinin içerikleri ve muafiyet usulleriyle ilgilidir. Geliştirilen kriterlere göre din derslerinin içerikleri bilimsel, nesnel ve çoğulcu nitelikte olduğu müddetçe derslerin zorunlu tutulması tek başına ihlal teşkil etmez. Öte yandan zorunlu din dersinden şarta bağlı olmayan, tam muafiyet sağlayan ve başvuru sahipleri açısından herhangi bir olumsuz sonuca sebebiyet vermeyecek bir muafiyet usulünün tanınmış olması gereklilikleri de ortaya koyulmuştur.

İnanç temelli ayrımcılık yasağının ihlal edildiği iddiasını konu edinen başvurularda, inanç temelli ayrımcılık yönünde bir müdahale olduğu tespit edilmişse, müdahalenin yasayla öngörülüp öngörülmediği ve yasayla öngörülmüşse 9. maddenin 2. fıkrasında sayılan meşru amaçlardan birisine dayanıp dayanmadığı incelenmektedir. Bu şartları sağlayan başvuru hakkında en son demokratik bir toplumda gerekli olup olmadığı incelemesi yapılır. Eğer müdahale ile meşru amaç arasında orantılılık olduğu kabul edilirse ve müdahalenin devletin takdir marjı içinde olduğu tespit edilebilirse, ilgili müdahalenin inanç temelli ayrımcılık yasağını ihlal etmediğine hükmedilecektir. Bu inceleme basamaklarından birisinde gerekli şartların sağlanmadığı tespit edilirse, diğer şartlar hakkında inceleme yapılmaksızın ihlale hükmedilir.

Bu inceleme metodu aynı zamanda inanç temelli ayrımcılık yasağının Sözleşme'nin 9/2 maddesinde öngörülen sınırlandırma rejiminde takip edilecek olan inceleme metodudur. Mahkeme inanç temelli ayrımcılık yasağı konulu başvurularda 14. maddeden ziyade 9. maddeyi merkeze alacak şekilde sınırlandırma rejimini uygulamaktadır.

İnanç özgürlüğü mutlak bir hak değildir. Laiklik ve çoğulculuk ilkelerinin gereği olarak, inançların birbirlerine ve toplumun bütününe zarar vermeyecek ve ayrımcılığa engel olacak şekilde makul kıstaslarla sınırlandırılmaları toplumsal bir mecburiyettir. İnanç özgürlüğünün kamu güvenliğinin sağlanması amacıyla sınırlandırılması konusunun özellikle 11 Eylül saldırılarından sonra gündemde önemli yer tuttuğu görülmektedir. Bu gibi gerekçelerle devletlerin sınırlandırma konusundaki takdir yetkileri Mahkeme kararlarında oldukça geniş yorumlanmaktadır. Dolayısıyla inanç temelli ayrımcılık yasağının uygulanabilirliği de idealden uzaklaşmaktadır.

Mahkeme'nin inanç temelli ayrımcılık teşkil edebilecek çoğu başvuru hakkında 9. madde ihlalini tespit ettikten sonra ayrıca bir ayrımcılık yasağı incelemesi yapmaya gerek görmediği bilinmektedir. Mahkeme'nin bu eğilimi, inanç temelli ayrımcılık yasağının koruma alanını zayıflattığı için tarafımızca yerinde görülmemektedir. Mahkeme'nin bu tutumu yeni ayrımcılıklara cesaret verici niteliktedir. Mahkeme'nin ayrımcılık yasağını müstakil bir hak olarak görmesi gerekir.

Ayrımcılık yasağının kaynağı eşitlik ilkesidir. Eşitlik ilkesi şekli eşitlik ve maddi eşitlik olmak üzere iki temel yaklaşımı bünyesinde barındırır. Bu ayrımın düşünsel temeli Aristo'nun eşitlik hakkındaki "*Benzerlere benzer, farklılara farklı muamele*" formülüne kadar dayanmaktadır. Şekli eşitlik anlayışı aynı veya farklı muamele vasıtasıyla eşitliğin bozulmasına şekli önlemler öngörürken, maddi eşitlik anlayışı yapısal eşitsizlikleri ortadan kaldıracak nitelikte özel önlemler vasıtasıyla fiili eşitliğin sağlanmasına odaklanır. Şekli eşitlik anlayışı denkleştirici adalet anlayışı ile; maddi eşitlik anlayışı ise dağıtıcı adalet anlayışı ile paralellik göstermektedir. Maddi eşitlik anlayışı için şekli eşitlik anlayışının öngördüğü koruma alanı eşitliğin asgari koruma alanı olduğundan, maddi eşitlik anlayışının

şekli eşitlik anlayışını kapsadığı söylenebilir. Şekli eşitlik anlayışı ile doğrudan ayrımcılık dışındaki ayrımcılık türlerine karşı önlem alabilmek mümkün değildir.

Şekli eşitlik anlayışı kapsamında eşitlik ilkesi ile ayrımcılık yasağı aynı şeylermiş gibi gözükebilir. Çünkü bu anlayışa göre tüm öznelere eşit muamelede bulunmak ayrımcılıktan kaçınmak demek olacaktır. Bu eşitlik anlayışında yapısal dezavantajlar hesaba katılmamaktadır. Maddi eşitlik anlayışı ise tüm bireylerin birbirlerinden farklı özellikleri olduğunu gözeterek, her bireye ihtiyacı nazarında muamele uygulanmakla eşitliğe erişilebileceğini öngörebilmiştir. Örneğin herkes için çalışma hakkı düzenlenmesi şekli eşitlik anlayışında yeterli iken, engelli kişilerin iş hayatına dâhil edilebilmesi için gerekli önlemlerin alınmaması maddi eşitlik anlayışına göre dolaylı ayrımcılık teşkil edecektir. Bu sebeple eşitlik ilkesi ile ayrımcılık yasağı aynı şeyler olmayıp, birbirlerine sıkı sıkıya bağlı tamamlayıcı kavramlar olarak kabul edilmelidir. Günümüz insan hakları anlayışında ayrımcılık yasağı olmaksızın eşitlik ilkesinin tek başına bir anlam ihtiva etmeyeceği kabul edilmektedir.

Maddi eşitlik anlayışı sayesinde doğrudan ayrımcılık dışındaki dolaylı ayrımcılık, dolayısıyla ayrımcılık, taciz, ayrımcılık talimatı ve çoklu ayrımcılık gibi diğer ayrımcılık türlerinin tespiti ve bunlara karşı önlem alınabilmesi mümkün olmuştur. Maddi eşitlik anlayışının amacı ayrımcılığın fiilen giderilmesi olduğu için, dezavantajlı kişiler için geçici özel önlemler öngörülebilmesi de maddi ayrımcılık anlayışında ortaya çıkmıştır. Bu anlayışa göre devletler dezavantajlı grupların diğer gruplarla eşitliğini sağlayabilmek için geçici özel önlemler alma pozitif yükümlülüğü altındadır. Maddi eşitlik anlayışının fırsat eşitliği ve sonuçlarda eşitlik olmak üzere iki farklı yaklaşımı vardır. Fırsat eşitliği anlayışı, ayrımcılığın giderilmesi için tüm öznelerin ilgili hak alanında eşit fırsatlara sahip kılınmalarının sağlanmasını yeterli görmektedir. Buna karşın sonuçlarda eşitlik anlayışı ise fırsatların eşitlenmesini de yetersiz bularak, gerçek anlamda bir eşitliğin tesisi için, ilgili hak alanındaki tüm özneler için aynı sonuçları sağlayacak önlemlerin alınması gerekliliğini öngörür. Günümüz neoliberal ekonomik sistem ise en fazla fırsat eşitliği anlayışını yöntemsel olarak uygulayabilmektedir. Gerçek bir fırsat eşitliğinin sağlanmasını öngöremez.

Sayılan öncüller dâhilinde ayrımcılığın tanımını; karşılaştırılabilir özne veya durumlar arasında, herhangi bir ayrımcılık temeline dayanarak, objektif ve makul bir

gerekçe olmaksızın eşitliği bozacak şekilde aynı veya farklı muamele uygulanması şeklinde yapmak mümkündür.

Ayrımcılığa sebep olan toplumsal gerçekliklerin ortaya çıkarılabilmesi, maddi eşitlik anlayışı açısından bir gerekliliktir. Ayrımcılığı oluşturan toplumsal sebepleri önyargı, kalıpyargı, ötekileştirme, ayrımcılığın meşrulaştırılması, nefret söylemi ve nefret suçu olarak sayabiliriz. Önyargılara ve kalıpyargılara engel olmadıkça bunlar ayrımcı söylemlere, ötekileştirmeye ve devamında nefret söylemi ile nefret suçlarına kadar varabilmektedir. Maddi eşitlik anlayışı kapsamında ayrımcılığa sebep olan toplumsal gerçekliklere ilişkin çeşitli farkındalık eğitimleri ve kampanyalar öngörülmelidir.

Günümüzde ırkçılık kavramının, içine her türlü ayrımcılığı alacak şekilde geniş anlamda kullanılabildiği görülmektedir. Irkçılığın bu geniş anlamıyla kullanılması ile daha çok farklı kültürlerden yoğun göçler alan çokkültürlü toplumlarda karşılaşmaktadır. Sömürgeci toplumların, sömürülen toplumlardan gelen göç dalgasına karşı geliştirdiği bu geniş anlamdaki ırkçı reflekslerin tek çözümü ise çoğulculuk anlayışının tüm toplumlarda yerleştirilmesini sağlamaktır. Dolayısıyla ayrımcılığı önlemek adına makro çevre önlemleri de gereklidir.

İnanç özgürlüğü bahsinde ise bir terminoloji ayrılığı vardır. Bu ayrılık din ve inancın tanımının yapılmasındaki zorluktan yahut imkânsızlıktan doğmaktadır. Uluslararası insan hakları hukuku metinlerinde inanç özgürlüğünü ifade etmek için din, düşünce/kanaat, vicdan ve inanç terimlerine başvurulduğu görülmektedir. Bize göre bu hak alanını en iyi şekilde ifade edecek olan terim, dinsel olan veya olmayan, kitlesel olan veya olmayan, Tanrısal olan veya olmayan, felsefi olan veya olmayan tüm inançları ve inançsızlığı kapsayacak genişlikteki "*inanç*" terimidir.

Her devletin inançlarla kurduğu ilişki düzeyi farklıdır. Bu ilişki devletin inançlardan tam bağımsızlığı ile devletin inanca dayalı şekilde yönetilmesine kadar değişen bir aralıkta farklılık gösterebilir. Sözleşmeye taraf pek çok ülkede resmi devlet inancı olmasına rağmen inanç temelli ayrımcılık vakalarının görece az olması; buna karşı devlet ile inançların tamamen birbirlerinden bağımsız olmalarına rağmen yoğun şekilde inanç temelli ayrımcılık vakalarının görüldüğü ülkeler de mevcuttur. Bununla birlikte Sözleşme'ye taraf ülkelerin hemen hepsinin laiklik ilkesini benimsedikleri görülmektedir. İnanç özgürlüğünün gelmiş olduğu aşamada laiklik

ilkesinin önemi açık şekilde ortadadır. Laiklik ilkesi, devletlerin inanç temelli ayrımcılık konusunda uymak zorunda oldukları pozitif ve negatif yükümlülüklerin belirlenmesinde de etkilidir. Laikliğin farklı yorumları olsa da temel olarak devletlerin inançlara eşit mesafede olma ve devletlerin yapısal inanç temelli ayrımcılıklardan kaçınma yükümlülüklerini öngördüğü noktasında tartışma yoktur.

İnanç temelli ayrımcılık yasağı yalnızca inanç özgürlüğü bağlamında ele alınamaz. Çünkü inanç özgürlüğünün gerçek anlamda tesis edilebilmesi için inancın ifade edilebilmesi, inanç toplulukları şeklinde örgütlenmenin mümkün olması, inanç topluluklarının inanç uygulamalarını yapabilecekleri mülkler edinebilmesi, inanca aykırı şekilde çalıştırılmaya karşı önlemler alınması ve özel hayatta inancın yaşanabilmesi gibi pek çok ihtiyaç ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla inanç temelli ayrımcılık yasağının tesisi için pek çok hak grubuyla birlikte değerlendirmeler yapmak gerekmiştir. İnanç temelli ayrımcılık niteliğinde olup da ilişkili bir başka hak üstünden yapılan Mahkeme incelemeleri sonucu inanç temelli ayrımcılık yönünden karar verilirse de bu yasağın kesişen hakların ihlali vasıtasıyla da ihlal edilebileceği unutulmamalıdır.

Mahkeme inanç temelli ayrımcılık yasağı hakkındaki başvuruları elbette asıl olarak 9. maddede düzenlenen inanç özgürlüğü üstünden incelemektedir. İnanç temelli ayrımcılık yasağının tespiti için öncelikle inanç temelinde bir hak ihlalinin tespiti gerekir. İnanç özgürlüğü, Forum Internum olarak anılan içsel alan ve Forum Externum olarak anılan dışsal alan olmak üzere iki koruma alanından oluşur.

İçsel alandan kasıt, inancın yapısı gereği bireyin iç dünyasında yer alan inanca dair kişisel tutumlardır. Bu alan prensip olarak sınırlandırmaya tabi değildir. Bir inanca inanmak yahut inanmamak, inancı değiştirmek, inancı açıklamaya zorlanmamak ve inançsal alanda sistematik telkine maruz kalmamak bu alandaki haklardır. Görüldüğü üzere tüm bu haklar aslında geniş anlamıyla bir inanca sahip olup olmama serbestliğine dairdir. İnancı yayma hakkı ise esasında dışsal alana dair olup, hem inancın gereği olduğu için inanma hakkının devamı niteliğinde hem de inancın değiştirilmesi hakkının önemli bir faktörü olduğu için Forum Internum alanında anmak gerekmiştir.

Dışsal alandan kasıt ise inancın açığa vurulması suretiyle dış dünyada yaşandığı toplumsal halidir. Bu alan içsel alanın aksine kamusal alana dair olduğu

için sınırlandırmaya tabi tutulabilir. İbadet gibi inançsal ritüeller ve evlilik ya da cenaze gibi diğer inançsal uygulamalar, ibadethanelere ilişkin haklar, inanç topluluğu olarak tanınma hakkı, inançsal kıyafetlerin ve inançsal sembollerin kullanılabilmesi ile inancına aykırı davranmaya zorlanmama hakkı bu alandaki haklardır. İnanca aykırı davranmama hakkına ilişkin olarak en sık karşılaşılan başvuru konusu, zorunlu askerliğe karşı vicdani ret konulu başvurulardır. İnancın açığa vurulması ibadet etmek gibi aktif şekilde yahut askeri emirleri yerine getirmemek gibi pasif şekilde olabilir.

Mahkeme'nin uzun yıllar ayrımcılık yasağı hakkında karar vermediği görülmektedir. Özellikle Ek 11 Nolu Protokol'den önceki yıllarında bu durum göze çarpmaktadır. Aynı şekilde Mahkeme ırk, cinsiyet, cinsel yönelim ve engellilik gibi diğer şüpheli ayrımcılık temellerine dayanan başvurularda, inanç temeline dayalı ayrımcılık yasağı konulu başvurulara nazaran daha fazla ihlal kararı vermektedir. Sonuç itibariyle Mahkeme'nin inanç temelli ayrımcılık yasağının ihlali yönünde karar vermeye pek fazla istekli olmadığı çıkarımı yapılabilir. Mahkeme'nin bu konudaki tavrının sebebi, inanç özgürlüğü gibi hassas bir alandaki büyük tartışmalara girmek istememesi olabilir. Mahkeme bu alanda hassas bir tartışma olduğu durumlarda genel olarak yapılan müdahale lehine devletin takdir marjını geniş yorumlayarak tartışmadan kaçınmaktadır.

Devletlere tanınan takdir marjı hukuk alanından çok siyaset alanına ilişkindir. Sözleşme'nin tarafı olan ülkelerin büyük kısmında Hristiyan nüfusun çoğunlukta olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Mahkeme'nin inanç özgürlüğü konulu kararlarda Hristiyan değerleri öncelediği ve diğer inançların özgürlük alanını daha dar yorumladığı yönünde eleştiriler vardır. Bu eleştirilerin meşhur dayanağı Dahlab ve Lautsi kararları karşılaştırmasıdır. Mahkeme'nin sınıflarda haç sembolünün bulunmasını sistematik telkin olarak değerlendirmemesine rağmen öğretmenlerin başörtülü olmasını öğrenciler aleyhine sistematik telkin olarak kabul etmesi bizce de çelişki barındırmaktadır.

Mahkeme'nin bu konuda eleştiri aldığı bir diğer yaklaşımı ise burka yasağı olarak bilinen yüzü tamamen kapatan kıyafetlerin güvenlik sebebiyle yasaklanması hakkında ortaya koyduğu kıstas olmuştur. Bu konuda inanç temelli ayrımcılığa maruz kalındığı iddiasıyla yapılan başvurular hakkında olumsuz karar veren

Mahkeme, temel gerekçe olarak "*birlikte yaşamanın mümkün kılınması*" şeklinde ifade edilen amacın yerindeliğini ortaya koymaktadır. Devletlerce ortaya koyulan bu amacın tesisi için, güvenlik gerekçesi olarak orantısız bir önlem olduğu da kabul edilmesine rağmen bu yasağın yerinde görülmesi bizce diğer Mahkeme içtihadıyla çelişmektedir. Bu çelişki ile diğer kararlarda ortaya koyulan çoğulculuk ilkesi zarar görmektedir.

Arrowsmith kararında geliştirilen kriterlere göre, bir uygulamanın ilgili inanç açısından gereklilik arz edip etmediğine göre bu uygulamanın inanç özgürlüğünün koruma alanında olup olmadığı tespit edilmelidir. Mahkeme'nin resmi işlemlerde başörtülü fotoğraf kullanılmasının engellenmesi konulu kararlarda, kendi geliştirdiği bu kıstası dikkate almadığı görülmektedir.

BM İnsan Hakları Komitesi'nin başörtüsü gibi inançsal kıyafet ve sembollerin kullanılmasına getirilen sınırlamaları konu edinen başvurularda, Mahkeme'nin aksine inanç özgürlüğünü daha geniş yorumlayarak ihlal yönünde kararlar verdiği görülmektedir. Bu konuda Mahkeme'nin de BM İHK'yi takip etmesinin yerinde olacağı düşüncesindeyiz.

Sıralanan bu eleştirilerin yanında, Mahkeme'nin zaman içinde inanç temelli ayrımcılık yasağı konusundaki içtihadını geliştirdiğini de söylemek gerekir. Şüpheli ayrımcılıklar listesinin genişletilmesi, ispat yükünün yer değiştirmesinin kabul edilmesi, ayrımcılığın tespiti için istatistik verilerinin geçerli kabul edilmesi ve genel olarak inanç temelli ayrımcılığın her başlığında kendini geliştiren bir bakışa sahip olabilmesi, Mahkeme'nin takdir edilesi yönleridir.

İnanç gibi subjektif ve hassas bir alanda objektif kıstaslar geliştirmek başlı başına zor bir iştir. Bu zorluğa rağmen, Mahkeme'nin başarılı nesnel kıstaslar geliştirdiği söylenebilir. Mahkeme'nin kendi koyduğu kıstaslara uymadığı, kararlar arasında çelişkilerin ortaya çıktığı, eksik incelemeyle eksik kararlar kurduğu ve birey-devlet menfaat dengesini birey aleyhine yorumlayabildiği görülmektedir. Yine de günümüzde en gelişkin insan hakları hukuku yargılama aygıtının Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Dünyanın dört bir yanında inançların savaşlara araç edildiğine ve bu marifetle toplumlar üstünden menfaatler elde edildiğine maalesef şahit olmaya devam etmekteyiz. Bu acı gerçeklikle mücadele edebilmek adına, hukukçuların ve insan

hakları savunucularının uluslararası bir perspektifle inanç temelli ayrımcılık yasağının uygulanmasına çabalamaları oldukça önemlidir.

KAYNAKÇA

Genel Kaynaklar

Acar, Bülent Hayri. "Hafızoğulları'nın Laiklik Kuramı", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 65, Sayı: 4, 2016, ss. 3053-3116.

ACAS. **Religion or Belief Discrimination: Key Points For The Workplace**, 2018, <https://www.acas.org.uk/acas-guide-to-religion-or-belief-discrimination>, (22.09.2021).

Ağtaş, Özkan. "Nefret Söylemi, Dilsel Yaralanma ve Siyasal Faillik", **Ayrımcılığın Yüzleri**, (Der. Ülkü Doğanay), Kapasite Geliştirme Derneği, Ankara, 2018, ss.63-79.

Ağaoğulları, Mehmet Ali. **Kent Devletinden İmparatorluğa**, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

Ağırbaşı, Şennur. "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Din ve Vicdan Özgürlüğü", **TBB Dergisi**, Sayı: 101, 2012, ss. 83-102.

Ağırbaşı, Şennur. **Sınırlı Ayrımcılık Yasağından Genel Eşitlik İlkesine**, 1. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2009.

Ağır, Osman ve Zehra Aksu. "Birleşmiş Milletler'in Suriye Politikalarının Değerlendirilmesi", **ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi**, Cilt: 4, Sayı: 9, Aralık 2017, ss. 43-55.

Akdemir, Ferhat. "John Locke'ta Hoşgörü Anlayışı Bağlamında İnanç Özgürlüğü Problemi ve Din-Devlet İlişkisi", **Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 27, Bahar 2019, ss. 131-151.

Akıllıoğlu, Tekin. "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarının İç Hukuktaki Etkileri", **İnsan Hakları Konferans, Panel ve Sempozyumlar**, 31.01.2005-23.12.2005, 2. Baskı, Ankara Barosu İnsan Hakları Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, ss. 361-390.

Akıllıoğlu, Tekin. **Temel Haklar Gelişmesi Üzerine Bazı Düşünceler**, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt: 44, Sayı: 1, 1989, ss. 161-194.

Aktan, Coşkun Can ve Serdar Yay. "Tesviyeciler Manifestosu: Bir Sivil Anayasa Önerisi, Anayasal Demokrasi ve Anayasal Hukuk Devletine Yönelik Eşsiz Bir Yazılı Anayasa Metni", **Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi**, Cilt: 11, Sayı: 2, 2019, ss. 100-128.

Altınordu, Fazıl. **AİHS'ne Göre Ayrımcılık Yasağı ve Türk Hukukunda Gelişimi**, 1. Baskı, Adalet Yayınevi, Ankara, 2012.

Ardoğan, Recep. "Kur'an Açısından Din Özgürlüğünün Temelleri", **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 21, 2013, ss. 307-338.

Arnardóttir, Oddný Mjöll. "Non-discrimination Under Article 14 ECHR: the Burden of Proof", **Scandinavian Studies In Law**, Cilt: 51, 2007, ss. 13-39.

Arslan, Zühtü. **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde Din Özgürlüğü**, Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara, 2005.

Ast, Frédérique ve Ingrid Thorsnes. **Faith in Equality: Religion and Belief in Europe**, (Ed. Sarah Cooke O'Dowd), Equinet, Brussels, 2017, ss. 12-22.

Ataman, Hakan. **Ayrımcılığa Karşı Bir Adım At**, İnsan Hakları Gündemi Derneği, Ankara, 2011,
https://insanhaklariizleme.org/vt/yayin_view.php?editid1=1446, (10.03.2021).

Ataman, Hakan ve Hasan Saim Vural. **Ayrımcılığa Karşı Uluslararası İnsan Hakları Mevzuatı**, İnsan Hakları Gündemi Derneği, Ankara, 2007, <https://rightsagenda.org/el-kitaplari/>, (21.04.2021).

Ataman, Hakan ve Orhan Kemal Cengiz. **Türkiye'de Nefret Suçları**, 1. Baskı, İnsan Hakları Gündemi Derneği, Ankara, 2009.

Ataöv, Türkkaya. **Çatışmaların Kaynağı Olarak Ayrımcılık**, A.Ü. S.B.F. İnsan Hakları Merkezi Yayınları, No: 20, Ankara, 1996.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Büyük Daire İzzettin Doğan ve Diğerleri Türkiye Davası, Cem Vakfı, İstanbul, 2016.

Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği Temel Haklar Ajansı. **Avrupa Ayrımcılık Yasağı Hukuku El Kitabı**, 2010, https://insanhaklariizleme.org/vt/yayin_view.php?editid1=1143, (12.07.2021).

Aziz, Sahar F. "From the Oppressed to the Terrorist: Muslim-American Women in the Crosshairs of Intersectionality the Crosshairs of Intersectionality" **Hastings Race and Poverty Law Journal**, Cilt: 9, 2012, ss. 191-263.

Baderin, Mashood A. "Recent Developments in the African Regional Human Rights System", **Human Rights Law Review**, Cilt: 5, Sayı: 1, 2005, ss. 117-149.

Beyazova, Ayşe. "Ayrımcılıkla Mücadelede Sivil Toplum Örgütlerinin Rolü", **Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar**, (Der. Kenan Çayır ve Müge Ayan Ceyhan), 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 277-289.

Beyer, Peter. **Religion in the Context of Globalization**, 1st Edition, Routhledge Publishers, New York, 2013.

Bilir, Faruk. "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Yapısı ve 14 Nolu Protokol", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 55, Sayı: 1, 2006, ss.135-156.

Bojarski, Łukasz, Isabelle Chopin, Barbara Cohen, Uyen Do, Lilla Farkas ve Romanița Iordache. **Ayrımcılık Yasağı Eğitimi El Kitabı**, Human European Consultancy ve Migration Policy Group, 2012, <https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/tr/publication/8-ayrmclk-yasag-egitimi-el-kitab/>, (22.04.2021).

Boyle, Kevin. "Freedom of Conscience, Pluralism and Tolerance: Freedom of Conscience in International Law", **Freedom of Conscience**, Council of Europe Press, Leiden, Seminar of 12-14 November 1992, ss. 37-53.

Tierny, Brian. "Religious Rights: An Historical Perspective", **Religious Human Rights in Global Perspective: Religious Perspectives**, Martinus Nijhoff Publishers, The Hague, 1996, ss. 17-46.

Brunsveld, Niek. "Particularity and Contextuality Interrupting the Public/Private Debate Concerning Religion", **Religion Beyond its Private Role in Modern Society**, (Ed. Wim Hofstee ve Arie van der Kooij), (International Studies in Religion and Society, (Ed. Lori G. Beaman ve Peter Beyer), Cilt: 20), Brill Publishers, Leiden, 2013, ss. 55-70.

Buber, Martin. **Tanrı Tutulması**, çev. Abdullatif Tüzer, 1. Baskı, Lotus Yayınevi, Ankara, 2000.

Budak, Birkan. "Paris Komünü'ndeki Demokrasinin Analizi", **Niğantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 2, 2018, ss. 140-155.

Chelini-Pont, Blandine. "Religion in the Public Sphere: Challenges and Opportunities", **Brigham Young University Law Review**, Cilt: 2005, Sayı: 3, 2005, ss. 611-627.

Cindoğlu, Dilek. **Headscarf Ban and Discrimination: Professional Headscarved Woman in the Labor Market**, TESEV Publications, 2011.

Civelek, Jale. "Helsinki Son Senedi, Paris Şartı ve AGİT", **Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Yıl 2006, Cilt: 14, Sayı: 1, Şubat 2015, ss. 1-23.

Coşar, Vedat Ahsen. " Siyasi Partilerin Yasaklanması ile İlgili Venedik Kriterleri", **Ankara Barosu Dergisi**, Yıl 67, Sayı: 2, Bahar 2009, ss. 123-126.

Coşkun, İlyas. **Ayrımcılık Yasağı Bağlamında Devletin Negatif ve Pozitif Yükümlülükleri**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2015.

Cömert, Kemal. **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları'nda Din ve İnanç Özgürlüğü**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2010.,

Çağlar, Selda. "Anayasa Mahkemesi Kararlarında Eşitliğin Dar Yorumu", **Ankara Barosu Dergisi**, Sayı: 3, 2012, ss. 41-86.

Çakar, Ayşen Seymen. "Sosyal Hakların Gerçekleştirilmesinin Amerikan Devletleri Örgütü Sisteminde Denetimi" **Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 2, Aralık 2018, ss. 422-433.

Çayır, Kenan. "Gruplararası İlişkiler Bağlamında Ayrımcılık", **Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar**, (Der. Kenan Çayır ve Müge Ayan Ceyhan), 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 5-16.

Çoban, Ali Rıza. "Strasbourg'da Herküllere İhtiyacımız Var mı? : Ulusal Takdir Yetkisi ve Evrensel Standartlar Arasında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi", **50. Yılında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Başarı mı Hayal Kırıklığı mı?**, (Haz. Kerem Altıparmak), Ankara Barosu Yayınları, Ankara, 2009, ss. 111-143.

Çoban Keneş, Hatice. "İdeolojik Bir İnşa Olarak Yeni Irkçılık: Günümüz Irkçılığını Tartışmak, Anlamak ve Adlandırmak", **Ayrımcılığın Yüzleri**, (Der. Ülkü Doğanay), Kapasite Geliştirme Derneği, Ankara, 2018, ss. 39-62.

Danisi, Carmelo. "How Far Can the European Court of Human Rights Go in the Fight Against Discrimination? Defining New Standards in its Nondiscrimination Jurisprudence", **International Journal of Constitutional Law**, Cilt: 9, Sayı: 3-4, October 2011, ss.793-807.

Demirer, Yücel, Hülya Kendir ve Adem Yeşilyurt. "Türkiye Kamu Yönetiminde Ayrımcılık: Kürt ve Alevi Yöneticilerin Durumuna İlişkin Sınırlı Gözlemler", **Uluslararası Ayrımcılık Konferansı**, Eşit Haklar İçin İzleme Derneği, İstanbul, 26-27 Mayıs 2018, ss. 45-54.

Demir, Hande Seher. **Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında Türkiye'de Din ve Vicdan Özgürlüğü**, Adalet Yayınları, Ankara, 2011.

Demir, Hande Seher. "Vicdani Ret Hakkı", **Ankara Barosu Dergisi**, Yıl 2011, Sayı: 4, 2011, ss. 239-283.

Demirsoy Aşıkoğlu, Eda. "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarına Göre Dinsel Ritüel ve Uygulamaların Sınırlandırılması", **Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 2, 2018, ss. 447-495.

Demirtaş Madran, Hanife Andaç. "Temel Beklenti Etkisi: Kendini Gerçekleştiren Kehanet", **Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar**, (Der. Kenan Çayır ve Müge Ayan Ceyhan), 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 29-40.

Dinç, Güney. **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine Göre İnanç, Anlatım ve Örgütlenme Özgürlükleri**, İzmir Barosu Yayınları, İzmir, 2005.

Dobhoff-Dier, Rosmarie. **Faith in Equality: Religion and Belief in Europe**, (Ed. Sarah Cooke O'Dowd), Equinet, Brussels, 2017, ss. 69-81.

Doğanay, Ülkü. "Ayrımcılık, Söylem ve Medya", **Ayrımcılığın Yüzleri**, (Der. Ülkü Doğanay), Kapasite Geliştirme Derneği, Ankara, 2018, ss. 16-38.

Doğan, İlyas. **İnsan Hakları Hukuku**, 2. Baskı, Astana Yayınları, Ankara, 2015.

Doğru, Derya. **Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Yargılamasında Takdir Marjı Doktrini**, 1. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2019.

Doğru, Osman ve Atilla Nalbant. **İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi: Açıklama ve Önemli Kararlar- 2. Cilt**, 1. Baskı, T.C. Yargıtay Başkanlığı, Ankara, 2013.

Doyle, John P. "Francisco Suárez on the Law of Nations", **Religion and International Law**, (Ed. Mark W. Janis ve Carolyn Evans), Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2004, ss. 103-120.

Duran, Anakadın Gökçe. **Tarihsel ve Felsefi Kökenleri Bakımından Din ve Vicdan Özgürlüğü**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 2016.

Durham, W. Cole Jr. "Facilitating Freedom of Religion or Belief Through Religious Association Laws", **Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook**, (Ed. Tore Lindholm, W.Cole Durham Jr. ve Bahia G. Tahzib-Lie), Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2004, ss. 321-405.

Durham, W. Cole, Jr. "Perspectives on Religious Liberty: A Comparative Framework", **Religious Human Rights in Global Perspective; Legal Perspectives**, (Ed. Johan D. van der Vyver ve John Witte Jr.), Martinus Nijhoff Publishers, The Hague, 1996, ss. 1-44.

Dutertre, Gilles. **Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarından Örnekler**, Avrupa Konseyi Yayınları, Strasbourg, 2003.

Duymaz, Erkan. "Dini Sembol ve Kıyafet Sınırlamalarında İki Farklı Yaklaşım: İnsan Hakları Komitesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarının Devletlerin Uluslararası Yükümlülükleri Bakımından Tahlili", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 64, Sayı: 4, 2015, ss. 1113-1160.

Dündar Sezer, Tijen. **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde Dernek Kurma Özgürlüğü**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2004.

Düzcü, Levent. "Korku ile Tedbir Arasında Bir İhtilali İzlemek: 1848 İhtilâli ve Osmanlı Hükümeti", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 38, Ağustos 2016, ss. 51-78.

Ecevitoglu, Pınar. "Alevi Açılımının Gölgesinde Türkiye'de Alevi Olmak", **Ayrımcılığın Yüzleri**, (Der. Ülkü Doğanay), Kapasite Geliştirme Derneği, Ankara, 2018, ss. 80-99.

Ekinci, Emre. "Devrimden Günümüze Fransız Siyasal Sisteminin Evrimi" **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 1, 2016, ss. 149-172.

Ekiz, Serkan. "AİHM'nin Din Dersleri ve Dinsel Semboller ile İlgili Kararlarına Yönelik Liberal Bir Okuma Denemesi", **İzmir Barosu Dergisi**, Yıl 80, Sayı: 2, Mayıs 2015, ss. 57-114.

Ekiz, Serkan. "AİHS 8-11. Maddelerindeki Sınırlama Rejimine Hakim Olan Temel İlkeler", **İzmir Barosu Dergisi**, Yıl:73, Sayı: 3, Temmuz 2008, ss. 254-290.

Ekiz, Serkan. **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Kapsamında Din ve İnanç Özgürlüğü**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2007.

Ekiz, Serkan. "Struggle Between a Fundamental Right and Secularism- the Islamic Headscarf in the Light of ECHR Jurisprudence and Legal Guidelines for Sweden", **Svensk Ratt I EU**, (Ed. Örjan Edström), Iustus Förlag, Uppsala, 2007, ss. 225-250.

El Morabet, Imane. **Faith in Equality: Religion and Belief in Europe**, (Ed. Sarah Cooke O'Dowd), Equinet, Brussels, 2017, ss. 82-93.

Engels, Friedrich. "Tarihte Şiddetin Rolü", **Cogito Dergisi**, Şiddet, Sayı: 6-7, Kış-Bahar 1996, 9. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, 2018, ss.169, 184.

Eren, Abdurrahman. "Yeni Anayasa Arayışında Avrupa Standartları Açısından Siyasi Partilerle İlgili Düzenlemeler", **Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 1-2, 2009, ss. 27-58.

Esen, Egemen. **İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi İçtihatları Işığında Takdir Marjı Doktrini**, 1. Baskı, XII Levha Yayınları, İstanbul, 2020.

Esenbal, Selçuk. "Meiji Restorasyonu Hakkında Düşünceler", **Meiji Japonyası'na 150. Yılından Bakışlar: Seçilmiş Makaleler**, (Haz. Merthan Dünder), Ankara Üniversitesi Yayınları, No: 633, Ankara, 2019, ss. 51-72.

European Commission. **A Comparative Analysis of Non-Discrimination Law in Europe 2019**, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2020.

European Commission. **How to Present a Discrimination Claim**, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2011.

European Commission. **The Prohibition of Discrimination Under European Human Rights Law**, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2011.

European Union Agency for Fundamental Rights ve Council of Europe, **Handbook on European Non-Discrimination Law**, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018.

Evans, Malcolm D. "Historical Analysis of Freedom of Religion or Belief as a Technique for Resolving Religious Conflict", **Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook**, (Ed. Tore Lindholm, W.Cole Durham Jr. ve Bahia G. Tahzib-Lie), Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2004, ss. 1-17.

Evans, Malcolm D. **Religious Liberty and International Law in Europe**, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

Ferrari, Silvio. "Individual Religious Freedom and National Security in Europe After September 11", **Brigham Young University Law Review**, Cilt: 2004, Sayı: 2, 2004, ss. 357-384.

Fredman, Sandra. **Discrimination Law**, 2nd Edition, Oxford University Press, New York, 2011.

Freeman, Michael. "The Problem of Secularism in Human Rights Theory", **Human Rights Quarterly**, The Johns Hopkins University Press, Cilt: 26, Sayı: 2, 2004, ss. 375-400.

Gemalmaz, Mehmet Semih. **Devlet, Birey ve Özgürlük**, 2. Baskı, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Gemalmaz, Mehmet Semih. "Kadınlara Karşı Her Biçimiyle Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi: Çekinceler Sorunu Işığında Haklar Analizi", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 69, Sayı: 1-2, İstanbul, 2011, ss. 141-240.

Gemalmaz, Mehmet Semih. **Türk Kıyafet Hukuku ve Türban**, 1. Baskı, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Gemalmaz, Mehmet Semih. **Ulusalüstü İnsan Hakları Belgeleri**, 2. Bası, Beta Yayınları, İstanbul, 2000.

Gemalmaz, Mehmet Semih. **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukuku Belgeleri: I. Cilt Bölgesel Sistemler**, 2. Baskı, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Gemalmaz, Mehmet Semih. **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukuku Belgeleri: II. Cilt Uluslararası Sistemler**, 1. Baskı, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2010.

Gemalmaz, Mehmet Semih. **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş Cilt I**, 8. Baskı, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Gemalmaz, Mehmet Semih. **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş Cilt II**, 8. Baskı, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Gerards, Janneke. "The Discrimination Grounds of Article14 of the European Convention Human Rights", **Human Rights Law Review**, Cilt: 13, Sayı: 1.

Gomien, Donna ve David Harris. **Düşünce, İnanç, Vicdan ve İfade Özgürlüğü**, çev. Orhan Kemal Cengiz, 1. Baskı, Belge Uluslararası Yayıncılık, İstanbul, 1998.

Gökberk, Macit. **Felsefe Tarihi**, 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.

Göksu, Ranâ. "Yargılanan Vicdanî Ret Hakkı", **TBB Dergisi**, Sayı: 129, 2017, ss. 37-62.

Gölcüklü, Feyyaz ve A. Şeref Gözübüyük. **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması**, 5. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004.

Göregenli, Melek. "Ayrımcılığın Meşrulaştırılması", **Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar**, (Der. Kenan Çayır ve Müge Ayan Ceyhan), 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss.61-72.

Göregenli, Melek. "Ayrımcılıkla Mücadele: Sosyal Psikolojik Değıniler", **Ayrımcılığın Yüzleri**, (Der. Ülkü Doğanay), Kapasite Geliştirme Derneği, Ankara, 2018, ss. 204-216.

Göregenli, Melek. "Temel Kavramlar: Önyargı, Kalıpyargı ve Ayrımcılık", **Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar**, (Der. Kenan Çayır ve Müge Ayan Ceyhan), 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss.17-28.

Gören, Zafer. "Genel Eşitlik İlkesi", **Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 22, Sayı: 3, 2016, ss. 3279-3301.

Gözler, Kemal. **İnsan Hakları Hukuku**, 1. Baskı, Ekin Yayınevi, Bursa, 2017.

Gruen, George E. "Turks Debate the role of Islam", **American Foreign Policy Interests**, Sayı: 25, 2003, ss. 281-298.

Gunn, T. Jeremy. "Adjudicating Rights of Conscience Under the European Convention on Human Rights", **Religious Human Rights in Global Perspective; Legal Perspectives**, (Ed. Johan D. van der Vyver ve John Witte Jr.), Martinus Nijhoff Puplichers, The Hague, 1996, ss. 305-330.

Gunn, T. Jeremy. "The Complexity of Religion and the Definition of 'Religion' in International Law", **Harvard Human Rights Journal**, Cilt: 16, 2003, ss. 189-215.

Gül, İdil Işıl. "Ayrımcılığın Önlenmesi ve Eşitliğin Sağlanmasında Hukukun Rolü", **Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar**, (Der. Kenan Çayır ve Müge Ayan Ceyhan), 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 267-276.

Gül, İdil Işıl ve Ulaş Karan. **Ayrımcılık Yasağı, Kavram, Hukuk, İzleme ve Belgeleme**, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.

Gül, İdil Işıl. "Hukukta Ayrımcılık Yasağı", **Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar**, (Der. Kenan Çayır ve Müge Ayan Ceyhan), 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 117-134.

Gülmez, Mesut. "İnsan Haklarında Ayrımcılık Yasaklı Eşitlik İlkesi: Aykırı Düşünceler", **Çalışma ve Toplum Dergisi**, Sayı: 2, 2010, ss. 217-266.

Gülmez, Mesut. **İnsan Hakları ve Avrupa Birliği Hukukunda Ayrımcılığın Kaldırılması ve Türkiye**, 1. Baskı, Belediye-İş Yayınları, Ankara, 2009.

Güriz, Adnan. "Adalet Kavramı Üzerine", **Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi**, (Muğla Üniversitesi "Felsefe Günleri" 9-12 Ekim 2003 "Adalet" Sempozyumu Bildirileri), (Haz. Hayrettin Ökçesiz), İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 19-33.

Güzel, Cemal. "İnsan Hakları Düşüncesinin Gelişimi", **İnsan Hakları Konferans, Panel ve Sempozyumlar**, 31.01.2005-23.12.2005, 2. Baskı, Ankara Barosu İnsan Hakları Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, ss. 115-140.

Haarscher, Guy. "Freedom of Religion in Context", **Brigham Young University Law Review**, Cilt: 2002, Sayı: 2, 2002, ss. 269-282.

Hafizoğulları, Zeki. "Liberal-Demokratik Toplum, Hukuk ve Devlet Düzeninde İfade Özgürlüğünün Sınırı", **TBB Dergisi**, Sayı: 55, 2004, s. 85-101.

Hafizoğulları, Zeki. "Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Tarafı Olduğu İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesinde Laiklik, Düşünce, Vicdan ve Din Hürriyeti", **Ankara Barosu Dergisi**, Sayı: 1, 2012, ss. 163-175.

Haçerlioğlu, Orhan. **Başlangıcından Bugüne Kadar Özgürlük Düşüncesi**, 2. Baskı, Varlık Yayınları, İstanbul, 1970.

Haçerlioğlu, Orhan. **Düşünce Tarihi**, 2. Basım, Remzi kitabevi, İstanbul, 1974.

Harris, David J., Michael O'Boyle, Ed Bates ve Carla Buckley. **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku**, çev. Mehveş Bingöllü Kılıcı ve Ulaş Karan, 1. Baskı, Avrupa Konseyi, Ankara, 2013.

Hauser-Schäublin, Brigitta ve David D. Harnish. **Between Harmony and Discrimination: Negotiating Religious Identities within Majority-Minority Relationships in Bali and Lombok**, Koninklijke Brill NV, Leiden, 2014.

Hekimoğlu, Mehmet Merdan. "İnsan Haklarının Tarihsel Perspektif İçerisindeki Gelişimi", **Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, Balıkesir, 2003, ss. 73-92.

Herbert, David. **Religion and Civil Society: Rethinking Public Religion in the Contemporary World**, Ashgate Publishing, Hampshire, 2003.

Işıқтаç, Yasemin. **Hukuk Başlangıcı**, 1. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2010.

İnanç Özgürlüğü Girişimi. **Düşünce, Din veya İnanç Özgürlüğü Hakkı Nedir? Kapsamı ve Sınırları**, İstanbul, 2012.

İnceoğlu, Sibel. "Türk Anayasa Mahkemesi ve İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında Eşitlik ve Ayrımcılık Yasağı", **Çalışma ve Toplum Dergisi**, Sayı: 11, 2006/4, ss. 45-62.

İnceoğlu, Yasemin. "Medyada Ayrımcılık: Ötekileştirme ve Nefret Söylemi", **II. Uluslararası Ayrımcılık Konferansı**, Eşit Haklar İçin İzleme Derneği, İstanbul, 2020, ss. 63-72.

İnsan Hakları Mevzuatı, 23. Baskı, Seçkin Yayınları, Ankara 2018.

Julian, Joe. "On Religious Freedom and Civic Learning", **Intercultural Education**, Cilt: 11, Sayı: 2, 2000, ss. 137-144.

Kabaçam, Sabriye Beste. **Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Anayasa Mahkemesi Kararları Örnekleriyle Ayrımcılık Yasağı**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2019.

Kaboğlu, İbrahim Özden. **Anayasa Hukuku Dersleri: Genel Esaslar**, 5. Baskı, İstanbul, Legal, 2009.

Kaboğlu, İbrahim Özden. "AİHM'nin Yorum Yöntemleri", **İnsan Hakları Konferans, Panel ve Sempozyumlar**, 31.01.2005-23.12.2005, 2. Baskı, Ankara Barosu İnsan Hakları Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, ss. 305-332.

Kaboğlu, İbrahim Özden. "İnsan Hakları Belgeleri ve Koruma Mekanizmaları", **İnsan Hakları Konferans, Panel ve Sempozyumlar**, 31.01.2005-23.12.2005, 2. Baskı, Ankara Barosu İnsan Hakları Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, ss. 197-232.

Kaboğlu, İbrahim Özden. **Özgürlükler Hukuku**, 6. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.

Kalabalık, Halil. **İnsan Hakları Hukuku**, 2. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2009.

Karahanoğulları, Onur. "III. Cumhuriyette Din Kamu Hizmetinin Kaldırılması, Laiklik" **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 72, Sayı 4, 2017, ss. 849-913.

Karan, Ulaş. **Avrupa Birliği Ülkelerinde Ayrımcılık Yasağı ve Eşitlik Kurumları**, İnsan Hakları Ortak Platformu, Ankara, 2009.

Karan, Ulaş. "Bireysel Başvuru Kararlarında Ayrımcılık Yasağı ve Eşitlik ilkesi", **Anayasa Yargısı**, Cilt: 31, Sayı: 1, 2015, ss. 235-306.

Karan, Ulaş. "Eşitlik İlkesi ve Ayrımcılık Yasağı: Hukuksal Çerçeve", **Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar**, (Der. Kenan Çayır ve Müge Ayan Ceyhan), 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 135-146.

Karan, Ulaş. "Nefret Suçlarından Ne Anlıyoruz?", **Nefret Suçları ve Nefret Söylemi**, Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 55-62.

Karan, Ulaş. **Uluslararası İnsan Hakları Hukuku ve Anayasa Hukuku Işığında Eşitlik İlkesi ve Ayrımcılık Yasağı**, 1. Baskı, XII Levha Yayınları, İstanbul, 2017.

Kayhan, Aslı. "Toplumsal Eşitsizlikler ve Ayrımcılık", **Uluslararası Ayrımcılık Konferansı**, Eşit Haklar İçin İzleme Derneği, İstanbul, 26-27 Mayıs 2018, ss. 131-138.

Kibar, Bilge Esin. **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Bağlamında Ayrımcılık Yasağı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.

Koç, Akif Kemal. "İngiliz ve Amerikan Devrimlerine Fransız Devrimi Üzerinden Bir Bakış", **Liberal Düşünce Dergisi**, Yıl: 23, Sayı: 91-92, Yaz-Güz 2018, ss. 53-73.

Korkut, Levent. **Ayrımcılık Karşıtı Hukuk**, Adres Yayınları, Ankara, 2009.

Koshy, Ninan. **Religious Freedom in a Changing World**, WCC Publications, Geneva, 1992.

Köprülü, Gülşah. "Uluslararası Hukuk Bağlamında Din ve Vicdan Hürriyetinin Korunması", **Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2019, ss. 80-91.

Kuçuradi, İoanna. "İnsan Hakları: Kavramı ve Çeşitleri", **İnsan Hakları Konferans, Panel ve Sempozyumlar**, 31.01.2005-23.12.2005, 2. Baskı, Ankara Barosu İnsan Hakları Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, ss. 27-45.

Kuçuradi, İoanna. **İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları**, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2011.

Kurt, Hayrettin. "İnanç Özgürlüğü Bağlamında Dini Sembollerin Kullanımının Mukayeseli Hukuk Bakımından Değerlendirilmesi", **Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 17, Sayı: 1-2, 2013, ss. 201-232.

Küçükbaşol, Fatma. "Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Sağlanmasında Geçici Özel Önlem Uygulamaları: Türkiye’de Şartlı Eğitim Yardımları Örneği", Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, (Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi), Ankara, 2014.

LaFollette, Hugh. "Freedom of Religion and Children" , **Public Affairs Quarterly**, Cilt: 3, Sayı: 1, 1989, ss. 75-87.

Langlaude, Sylvie. "Indoctrination, Secularism, Religious Liberty, and the ECHR", **The International and Comparative Law Quarterly**, Cilt: 55, Sayı: 4, 2006, ss. 929-944.

Lehnhof, Lance S. "Freedom of Religious Association: The Right of Religious Organizations to Obtain Legal Entity Status Under the European Convention" **Brigham Young University Law Review**, Cilt: 2002, Sayı: 2, 2002, ss. 561-609.

Lerner, Natan. "Proselytism, Change of Religion and International Human Rights", **Emory International Law Review**, Cilt: 12, Sayı:1, 1998, ss. 477-562.

Lerner, Natan. "Religious Human Rights Under the United Nations", **Religious Human Rights in Global Perspective; Legal Perspectives**, (Ed. Johan D. van der Vyver ve John Witte Jr.), Martinus Nijhoff Publishers, The Hague, 1996, ss. 79-134.

Lerner, Natan. "The Nature and Minimum Standards of Freedom of Religion or Belief", **Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook**, (Ed. Tore Lindholm, W.Cole Durham Jr. ve Bahia G. Tahzib-Lie), Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2004, (Standards), ss.63-83.

Llewellyn, David ve H. Victor Conde. "Freedom of Religion or Belief Under International Humanitarian Law and International Criminal Law", **Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook**, (Ed. Tore Lindholm, W.Cole Durham Jr. ve Bahia G. Tahzib-Lie), Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2004, ss. 125-146.

Major, Marie-France. "Conscientious Objection To Military Service: The European Commission on Human Rights and The Human Rights Committee", **California Western International Law Journal**, Cilt: 32, Sayı: 1, 2001, ss. 1-38.

Marks, Susan. "The European Convention on Human Rights and its 'Democratic Society' ", **British Yearbook of International Law**, Cilt: 66, 1996, ss. 209-238.

Martínez-Torrón, Javier ve Rafael Navarro-Valls. "The Protection of Religion Freedom in the System of the Council of Europe", **Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook**, (Ed. Tore Lindholm, W.Cole Durham Jr. ve Bahia G. Tahzib-Lie), Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2004, ss. 209-238.

McConnell, Michael W. "The Origins and Historical Understanding of Free Exercise of Religion", **Harvard Law Review**, Cilt: 103, Sayı: 7, 1989, ss. 1409-1517.

McCoubrey, Hilaire. "Natural Law, Religion and the Development of International Law", **Religion and International Law**, (Ed. Mark W. Janis ve Carolyn Evans), Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2004, ss. 177-190.

McCrudden, Christopher. "Indirect Religious Discrimination: Resisting the Temptations of Premature Normative Theorization", **Harvard Human Rights Journal**, Cilt: 34, Sayı: 2, 2021, ss. 249-280.

McEachrane, Michael. "Evrensel İnsan Hakları Perspektifinden Irkçılığı Anlamak Üzerine: Yapısal Bir Hesap", **II. Uluslararası Ayrımcılık Konferansı**, Eşit Haklar İçin İzleme Derneği, İstanbul, 2020, ss. 29-36.

Minnerath, Roland. "The Right to Autonomy in Religious Affairs", **Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook**, (Ed. Tore Lindholm, W.Cole Durham Jr. ve Bahia G. Tahzib-Lie), Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2004, ss. 291-319.

Mumcu, Ahmet ve Elif Küzeci. **İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri**, 8. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2019.

Murdoch, Jim. **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Kapsamında Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü Hakkının Korunması**, çev. Serkan Cengiz, 1. Baskı, Avrupa Konseyi, Strasbourg, 2012.

Nal, Sabahattin. **İnsan Hakları Hukuku**, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Hukuk Büro Yönetimi ve Sekreterliği Önlisans Programı Ders Materyali,
http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/hukukburo_ao/insanhaklarihukuku.pdf,
(12.03.2021).

Nowak, Manfred ve Tanja Vospernik. "Permissible Restrictions on Freedom of Religion or Belief", **Facilitating Freedom of Religion or Belief : A Deskbook**, (Ed. Tore Lindholm, W.Cole Durham Jr. ve Bahia G. Tahzib-Lie), Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2004, ss. 147-172.

Nussbaum, Martha Craven. **The New Religious Intolerance: Overcoming the Politics of Fear in an Anxious Age**, Harvard University Press, Cambridge, 2012.

Odabaşı, İsmail Arda. "Bilimsel Sosyalizmin Öncüsü Gracchus Babeuf ve Eşitler Hareketi", **Bilim ve Ütopya**, Sayı: 124, 2004, ss. 8-23.

Oehring, Oatmar. **Human Rights in Turkey- Secularism = Religious Freedom ?**, Missio, London, 2002.

Oskay, Ünsal. " 'Efendi/Köle' İlişkisi Açısından Şiddet ve Görünümleri Üzerine", **Cogito Dergisi**, Şiddet, Sayı: 6-7, Kış-Bahar 1996, 9. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, 2018, ss. 185-195.

Öden, Merih. **Türk Anayasa Hukukunda Eşitlik İlkesi**, 1. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2003.

Öktem, Akif Emre. **Uluslararası Hukukta İnanç Özgürlüğü**, 1. Baskı, Liberte Yayınları, Ankara, 2002.

Öktem, Niyazi. "İnsan Hakları ve Din Özgürlüğü", **Yeni Türkiye**, Sayı: 22, 1998, ss. 722-731.

Öktem, Niyazi. "Religion in Turkey", **Brigham Young University Law Review**, Cilt: 2002, Sayı: 2, 2002, ss. 371-403.

Özcan, Mehmet Tevfik. **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, 1. Baskı, XII Levha Yayınları, İstanbul, 2008.

Özenç, Berke. "AİHM ve Danıştay Kararlarının Ardından Zorunlu Din Dersleri Sorunu", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 66, Sayı: 2, 2008, ss. 191-226.

Özenç, Berke. **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve İnanç Özgürlüğü**, 1. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.

Özenç, Berke. "İnancını Açıklamama Hakkı Açısından Türkiye Cumhuriyeti Kimlik Kartlarındaki Din Hanesi", **TBB Dergisi**, Sayı: 141, 2019, ss. 9-42.

Öztürk, Gülce. **Birleşmiş Milletler Sözleşmelerinde İnsan Haklarının Bireysel Başvuru Usûlü Yoluyla Korunması**, 1. Baskı, Adalet Yayınevi, Ankara, 2017.

Özyılmaz, Hakan. **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Bağlamında Ayrımcılık Yasağı ve 12 Nolu Protokolün Getirdikleri**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Kırıkkale, 2010.

Polat, Doğan Şafak. "Kuruluşundan Çöküşüne Milletler Cemiyeti Sistemi", **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 19, Sayı: 76, 2020, ss. 1950-1967.

Raday, Frances. "Culture, Religion and Gender", **International Journal of Constitutional Law**, Cilt: 1, Sayı: 4, 2003, ss. 663-715.

Reynolds, Lindsey. **Faith in Equality: Religion and Belief in Europe**, (Ed. Sarah Cooke O'Dowd), Equinet, Brussels, 2017, ss. 94-108.

Robert, Jacques. "Freedom of Conscience, Pluralism and Tolerance", **Freedom of Conscience**, Council of Europe Press, Leiden, Seminar of 12-14 November 1992, ss. 22-36.

Rodley, Sir Nigel. "United Nations Human Rights Treaty Bodies and Special Procedures of the Commission on Human Rights-Complementarity or Competition?", **Human Rights Quarterly**, The Johns Hopkins University Press, Cilt: 25, Sayı: 4, 2003, ss. 882- 908, <https://www.jstor.org/stable/20069698>, (14.07.2021).

Rosenne, Shabtai. "The Influence of Judaism on the Development of International Law: An Assessment", **Religion and International Law**, (Ed. Mark W. Janis ve Carolyn Evans), Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2004, ss. 63-94.

Rosu, Madalina. **Faith in Equality: Religion and Belief in Europe**, (Ed. Sarah Cooke O'Dowd), Equinet, Brussels, 2017, ss. 54-68.

Saas, Claire. "Muslim Headscarf Secularism in France", **European Journal of Migration and Law**, No 3, 2001, ss. 453-456.

Salman, Feray. **Hep Yenik Başlama Duygusu (Türkiye'de Ayrımcılık Uygulamaları: Mağdurlar ve Uzmanlar Anlatıyor)**, Sivil Toplum Geliştirme Merkezi, Ankara, 2007.

Sagovsky, Nicholas. "Human Rights, Divine Justice and the Churches" , **Religious Liberty & Human Rights**, (Ed. Mark Hill), University of Wales Press, Cardiff, 2002, ss. 45-66.

Sayın, Kemal Efe. "Avrupa'da Burka Yasakları Üzerine Bir İnceleme", **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 11, Sayı: 1, 2020, ss. 180-193.

Second Continental Congress. **The Declaration of Independence**, 04.07.1776, <https://www.uscis.gov/sites/default/files/document/guides/M-654.pdf>, (21.10.2021).

Sever, Dilşad Çiğdem. "Ayrımcılığı İspatlamak: Güçlükler ve Olanaklar" **Uluslararası Ayrımcılık Konferansı**, Eşit Haklar İçin İzleme Derneği, İstanbul, 26-27 Mayıs 2018, ss. 81-94.

Shadid, W. ve P. S. van Koningsveld. "Muslim Dress in Europe: Debates on the Headscarf", **Journal of Islamic Studies**, Cilt: 16, Sayı: 1, 2005, ss. 35-61.

Somay, Bülent. "Ayrılarak Birleştirmek Mümkün Müdür ?", **Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar**, (Der. Kenan Çayır ve Müge Ayan Ceyhan), 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 97-104.

Soykan, Tankut Taşkın. "Nefret Suçu Kavramı", **Nefret Suçlarıyla Mücadele Konferansları Konuşma Metinleri**, (Haz. Hakan Ataman) 1. Baskı, İnsan Hakları Gündemi Derneği, Ankara, 2010, ss. 45-56.

Stahnke, Tad. " Proselytism and The Freedom to Change Religion in International Human Rights Law", **Brigham Young University Law Review**, Cilt: 1999, Sayı: 1, 1999, ss. 251-344.

Şenel, Alâeddin. **İlkel Topluluktan Uygur Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi**, A.Ü. S.B.F. Yayınları: 504, Ankara, 1982.

Şen, Yusuf Furkan ve Hasan Çiçek. "Boko Haram Terör Örgütü'nün Bölgedeki Etkisi ve Örgütle Müzakere Olanakları", **Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 15, Ağustos 2018, ss. 2093-2145.

Şirin, Tolga, Erkan Duymaz ve Deniz Yıldız. **Türkiye'de Din ve Vicdan Özgürlüğü: Sorunlar, Tespitler ve Çözüm Önerileri**, Türkiye Barolar Birliği İnsan Hakları Merkezi, Ankara, 2016.

Şirin, Tolga. "İnsan Hakları Mahkemesi'nin İçtihatlarında Ayrımcılık Yasağı", **Uluslararası Ayrımcılık Konferansı**, Eşit Haklar İçin İzleme Derneği, İstanbul, 26-27 Mayıs 2018, ss. 217-228.

Şirin, Tolga. "Takdir Marjı Doktrini ve Türkiye Anayasa Mahkemesi Açısından Anlamı", **Anayasa Hukuku Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 4, 2013, ss. 358-399.

Şirin, Tolga. "Zorunlu Din Dersi Tartışmasının Görülmeyenleri", **Güncel Hukuk Dergisi**, Sayı: 135, 2015, ss. 22-25.

Tahiroğlu, Bülent ve Belgin Erdoğan. **Roma Hukuku Dersleri**, Der Yayınları, İstanbul, 2010.

Tahzib-Lie, Bahia G. "Applying a Gender Perspective in the Area of the Right to Freedom of Religion or Belief", **Brigham Young University Law Review**, Cilt: 2000, Sayı: 3, 2000, ss. 967-987.

Tahzib-Lie, Bahia G. **Freedom of Religion or Belief: Ensuring Effective International Legal Protection**, Martinus Nijhoff Publishers, The Hague, 1996.

Tanay, Gizem. **Ayrımcılık Suçu**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012.

Tan, Charlene. "Michael Hand, Indoctrination and the Inculcation of Belief", **Journal of Philosophy of Education**, Cilt: 38, Sayı: 2, 2004, ss. 257-267.

Tanilli, Server. **Din ve Politika**, 1. Baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2008.

Tanilli, Server. **Uygarlık Tarihi**, 5. Basım, Adam Yayınları, İstanbul, 2001.

Tanilli, Server. **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası III. Cilt**, 3. Basım, Adam Yayınları, İstanbul, 1999.

Tanör, Bülent. **Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu**, Genişletilmiş 3. Baskı, BDS Yayınları, İstanbul, 1994.

TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu. **Uluslararası Temel İnsan Hakları Belgeleri**, TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu Yayınları, No 18, Ankara, 2001.

T.C Anayasası, 12. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Tennant, Matthew Aaron. "Early Christian Eschatology as a Model for the Modern Practice of Interfaith Dialogue - An Eschatological Model", **Religion Beyond its Private Role in Modern Society**, (Ed. Wim Hofstee ve Arie van der Kooij), (International Studies in Religion and Society, (Ed. Lori G. Beaman ve Peter Beyer), Cilt: 20), Brill Publishers, Leiden, 2013, ss. 167-174.

Tezcan, Durmuş. "AİHS ve Ek Protokoller ile Güvence Altına Alınan Haklar ve AİHS'nde Yer Almayan Temel Haklar", **İnsan Hakları Konferans, Panel ve Sempozyumlar**, 31.01.2005-23.12.2005, 2. Baskı, Ankara Barosu İnsan Hakları Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, ss. 233-274.

Tezcan, Durmuş, Mustafa Ruhan Erdem, Oğuz Sancakdar ve Rıfat Murat Önok. **İnsan Hakları El Kitabı**, 1. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2006.

Thomsen, Tine. **Faith in Equality: Religion and Belief in Europe**, (Ed. Sarah Cooke O'Dowd), Equinet, Brussels, 2017, ss. 23-53.

Tokuzlu, Lami Bertan. "Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü", **İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Anayasa**, (Ed. Sibel İncaoğlu), 3. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2013, ss. 333-354.

Topsakal, İlyas. **Rusya Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Tarih Lisans Programı Ders Materyali, http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/tarih_ao/rusyatarihi.pdf, (17.03.2021).

Tosun, Hasan. **Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği'nde Din ve İnanç Özgürlüğü ve Laiklik Anlayışı**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010.

Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu. **Ayrımcılıkla Mücadele 2018 Raporu**, Ankara, 2019, <https://www.tihek.gov.tr/ayrimcilikla-mucadele-2018-yili-raporu/>, (17.04.2021).

Usta, Sevgi. "Çocuğun İnanç Özgürlüğü ve Bir Müdahale: Ana Babanın Çocuğun Dini Eğitimini Belirleme Hakkı", **Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 1, 2010, ss. 137-182.

Van Boven, Theo. "The United Nations Commission on Human Rights and Freedom of Religion or Belief", **Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook**, (Ed. Tore Lindholm, W.Cole Durham Jr. ve Bahia G. Tahzib-Lie), Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2004, ss.173-188.

Vickers, Lucy. **Religion and Belief Discrimination in Employment - the EU Law**, European Commission, Brussels, 2006.

Vickers, Lucy. **Religious Freedom, Religious Discrimination and the Workplace**, Hart Publishing, Portland, 2008.

Weiler-Harwell, Nina. **Discrimination Against Atheists A New Legal Hierarchy Among Religious Beliefs**, LFB Scholarly Publishing LLC, El Paso, 2011.

Weithman, Paul J. **Religion and the Obligations of Citizenship**, 1st Edition, Cambridge University Press, Port Chester / New York, 2002.

Weiwei, Li. **Equality and Non-Discrimination Under International Human Rights Law**, The Norwegian Centre for Human Rights, Oslo, 2004.

Yıldız, Abdulkadir. **Uluslararası Standartlar Açısından Türk Anayasa Mahkemesi'nin Din ve Vicdan Özgürlüğüne İlişkin Kararları**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.

Yıldızgil, Bayram. **El-Kaide Terör Örgütü ve Küresel Uzantıları**, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2016.

Yılmaz, Ömer. "Avrupa Birliği Üye Ülkelerinin Ulus Anayasalarında 'Din ve Vicdan Özgürlüğü' ", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 11, Sayı: 1, 2007, ss. 299-315.

Yumul, Arus. "Ötekiliği Bedenlere Kaydetmek", **Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar**, (Der. Kenan Çayır ve Müge Ayan Ceyhan), 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 89-96.

Yücel, Ensari. "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Avrupa Birliği Direktiflerinde Ayrımcılık Yasağı", **Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 1, Haziran 2016, ss. 59-84.

Yücel, Ensari. **Uluslararası ve Avrupa Konseyi Belgelerinde, Avrupa Birliği ve Türk Hukukunda Ayrımcılık Yasağı ve Denetimi**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.

Yüksel, Saadet. **Anayasa Yargısında İbadet Özgürlüğü**, 1. Basım, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2015.

Yüksel, Saadet. "The Clash Between Free Exercise of Religion and Secularism Within The Turkish Legal System" **Public and Private International Law Bulletin**, Cilt: 33, Sayı: 2, 2016, ss. 115-135.

Uluslararası İnsan Hakları Örgütleri Belgeleri

AGİT Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Ofisi Din veya İnanç Özgürlüğü Uzmanları Danışma Konseyi. **Devlet Okullarında Dinler ve İnançlar Hakkında Öğretime İlişkin Toledo Kılavuz İlkeleri**, çev. Oğuz Kemal Erkman, Eşit Haklar İçin İzleme Derneği, İstanbul, 2021,
<https://www.esithaklar.org/2021/06/ceviri-agit-toledo-ilkeleri-yayimlandi/>, (21.11.2021).

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi. **Sözleşme'nin 9. Maddesi ile İlgili Rehber - Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü**, 30.04.2020,
https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_9_TUR.pdf, (11.11.2021).

BM Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü. **Ders Kitaplarının İçeriğinin Kapsayıcı Hale Getirilmesi**, çev. Alev Özsoy, Eşit Haklar İçin İzleme Derneği, İstanbul, 2021,
<https://www.esithaklar.org/wp-content/uploads/2021/04/UNESCO-derskitaplari2.pdf>, (22.11.2021)

BM Ekonomik Sosyal Kültürel Haklar Sözleşmesi,
<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c016/tbmm22016089ss0148.pdf>, (03.07.201).

CCPR. **General Comment No. 18: Non-Discrimination**, 10.11.1989,
<https://www.refworld.org/docid/453883fa8.html>, (03.07.2021).

CCPR. General Comment No. 22: Article 18: Freedom of Thought, Conscience or Religion, 30.07.1993, (No. 22: Art. 18),

<https://www.refworld.org/docid/453883fb22.html>, (23.07.2021).

CCPR. General Comment No. 28: Equality of Rights Between Men and Women (Art.3), 29.03.2000, <https://www.refworld.org/pdfid/45139c9b4.pdf>, (03.07.2021).

CEDAW. General Recommendation No 5: Temporary Special Measures, 1988, <https://www.refworld.org/docid/52dcfeb84.html>, (03.07.2021).

CEDAW. General Recommendation No: 19: Violence against Women, 1992, <https://www.refworld.org/docid/52d920c54.html>, (03.07.2021).

CEDAW. General Recommendation No. 25, on article 4, Paragraph 1, on Temporary Special Measures, 2004, <https://www.refworld.org/docid/453882a7e0.html>, (03.07.2021).

CERD. General Recommendation No. 32: The Meaning and Scope of Special Measures in the International Convention on the Elimination of Racial Discrimination, 24.09.2009, (No.32), <https://www.refworld.org/docid/4adc30382.html>, (03.07.2021) .

CESCR. General Comment No. 5: Persons with Disabilities, 09.12.1994, <https://www.refworld.org/pdfid/4538838f0.pdf>, (03.07.2021).

CESCR. General Comment No. 20: Non-Discrimination in Economic, Social and Cultural Rights, 10.06.2009, <https://www.refworld.org/docid/4a60961f2.html>, (03.07.2021) .

Council of Europe. European Convention on Human Rights, Roma, 1950, https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf.(03.07.2021).

Council of Europe. **Protokol No. 12 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms**, 04.11.2000,
<https://www.coe.int/en/web/conventions/fulllist?module=treatydetail&treatyenum=177>, (05.06.2021).

Council of Europe. **Protocol No. 15 amending the Convention on the Protection of Human Rights**, 24.06.2013,
https://www.echr.coe.int/Documents/Protocol_15_ENG.pdf, (07.05.2021).

Din veya İnanç Topluluklarının Tüzel Kişiliği Hakkında Kılavuz İlkeler,
<https://www.osce.org/files/f/documents/f/7/202766.pdf>, (21.11.2021).

ECRI. **General Policy Recommendation No. 5 on Combating Intolerance and Discrimination Against Muslims**, 16.03.2000,
<https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/recommendation-no.5>, (21.11.2021).

ECRI. **General Policy Recommendation No. 7 on National Legislation to Combat Racism and Racial Discrimination**, 19.0.2003,
<https://www.osce.org/files/f/documents/a/5/42085.pdf>, (17.11.2021).

ECRI, **Report on Turkey (fourth monitoring cycle)**, TUR-CBC-IV-2011-005, 08.02.2011,
<https://rm.coe.int/fourth-report-on-turkey-turkish-translation-/16808b5c80>, (12.11.2021).

EU. **Charter of Fundamental Rights**, s. C 364/10, 18.12.2000,
https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf, (21.07.2021).

Krishnaswami, Arcot. **Study of Discrimination in the Matter of Religious Rights and Practices**, United Nations, Doc. E/ CN.4/ Sub.2/ 200/ Rev.1, New York, 1960, https://www.ohchr.org/documents/issues/religion/krishnaswami_1960.pdf, (11.11.2021).

Organisation of African Unity. **African Charter on Human and Peoples' Rights**, <https://www.achpr.org/legalinstruments/detail?id=49>, (21.07.2021).

Organisation of African Unity. **Charter of the Organisation of African Unity**, <https://au.int/en/treaties/oau-charter-addis-ababa-25-may-1963>, (21.10.2021).

Organisation of American States. **American Convention on Human Rights**, 22.11.1969, <https://www.refworld.org/docid/3ae6b36510.html>, (21.07.2021).

OSCE. **Concluding Document of The Vienna Meeting**, 04.11.1986-19.01.1989, <https://www.osce.org/files/f/documents/a/7/40881.pdf>, (21.07.2021).

Parliamentary Assembly. **Right of Conscientious Objection**, Debate on 26th January 1967, 22nd Sitting (Doc. 2170, Report of the Legal Committee), <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=15752&lang=en>, (07.10.2021).

Shaheed, Ahmed. **Report of the Special Rapporteur on Freedom of Religion or Belief**, UN General Assembly, A/74/358, 20.09.2019, <https://undocs.org/A/74/358>, (21.11.2021).

The European Court of Human Rights. **Guide to Article 9 Freedom of Thought, Conscience and Religion**, 31.08.2021, http://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_9_ENG.pdf, (23.09.2021).

The European Court of Human Rights. **Guide on Article 14 of the European Convention on Human Rights and on Article 1 of Protocol No. 12 to the Convention**, 31.08.2021,

https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_14_Art_1_Protocol_12_ENG.pdf,
(17.11.2021).

UN. **Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women**, 18.12.1979,

<https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/text/econvention.htm>, (03.07.2021).

UN. **Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide**, 09.12.1948,

<https://www.un.org/en/genocideprevention/genocide-convention.shtml>, (21.07.2021).

UN. **Convention on the Reduction of Statelessness**, 30.08.1961,

<https://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/statelessness.pdf>,
(21.07.2021).

UN. **Convention on the Rights of the Child**, 20.11.1989,

<https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx>, (21.07.2021).

UN. **Convention Relating to the Status of Stateless Persons**, 28.09.1954,

<https://www.refworld.org/docid/3ae6b3840.html>, (21.07.2021).

UN. **Convention Relating to the Status of Refugees**, 28.07.1951,

<https://www.unhcr.org/1951-refugee-convention.html>, (21.07.2021).

UNESCO. **Convention against Discrimination in Education**, 14.12.1960,

<https://en.unesco.org/themes/right-to-education/convention-against-discrimination>,
(21.07.2021).

UN. **Human Rights Treaties**, E/CN.4/SR.116; E/CN.4/Sub.2/SR.228;

E/CN.4/Sub.2/200 ; A/C.3/SR.127; A/C.3/SR.563,

<https://hr-travaux.law.virginia.edu/dengrove/document>, (19.08.2021).

UN. **International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination**, 04.01.1969,

<https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cerd.aspx>, (21.07.2021).

UN. **International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families**, 18.12.1990,

<https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cmw.aspx>, (21.07.2021).

UN. **Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief**, 25.11.1981,

https://legal.un.org/avl/ha/ga_36-55/ga_36-55.html, (21.07.2021).

UN. **Report of the Special Rapporteur on Freedom of Religion or Belief, Heiner Bielefeldt**, A/HRC/19/60, 22.12.2011,

<https://undocs.org/A/HRC/19/60>, (12.11.2021).

UN Security Council. **Resolution 2254 (2015)**, 18.12.2015,

<https://www.rt.com/news/326466-un-syria-resolution-terror/>. (30.10.2021).

Venice Commission. **Guidelines for Legislative Reviews of Laws Affecting Religion or Belief**, CDL-AD(2004)028, 18-19.06.2004,

<https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD%282004%29028-e>, (12.11.2021).

Venice Commission. **Guidelines For Legislative Reviews Of Laws Affecting Religion or Belief**, OSCE/ODIHR Panel Of Experts On Religion Or Belief, Opinion No. 271/2004, CDL (2004) 061, 11 June 2004, (061) s. 6, ,

[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf=CDL\(2004\)061-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf=CDL(2004)061-e), (13.08.2021).

Venice Commission. **Joint Guidelines on the Legal Personality of Religious or Belief Communities**, CDL-AD(2014)023-e, 13-14.06.2014,

[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2014\)023-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2014)023-e), (13.11.2021).

Venice Commission. **Report on the Relationship Between Freedom of Expression and Freedom of Religion: the Issue of Regulation and Prosecution of Blasphemy, Religious Insult and Incitement to Religious Hatred**, CDL-AD (2008) 026-e, 17-18.10.2008,
[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2008\)026-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2008)026-e),
(07.09.2021).

Venice Commission. **Opinion on the Legal Status of Religious Communities in Turkey and the Right of the Orthodox Patriarchate of Istanbul to Use the Adjective “Ecumenical”**, CDL-AD (2010)005-e, 15.03.2010,
[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2010\)005-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2010)005-e),
(12.11.2021).

Sivil Toplum Kuruluşları Raporları

Altıparmak, Kerem. **İHOP AİHM Kararlarının Uygulanması İzleme Raporları, 2013/1 Hasan ve Eylem Zengin/ Türkiye Kararının Uygulanması İzleme Raporu**, Kapasite Geliştirme Derneği, Mart 2013,
http://www.aihmiz.org.tr/files/01_Hasan_ve_Eylem_Zengin_Rapor_TR.pdf,
(07.07.2021).

Amnesty International ve The Open Society Foundations. **A Human Rights Guide for Researching Racial and Religious Discrimination in Counter-Terrorism in Europe**, 2021,
<https://www.opensocietyfoundations.org/publications/a-human-rights-guide-for-researching-racial-and-religious-discrimination-in-counterterrorism-in-europe>,
(11.04.2021).

Amnesty International. **2020/2021 Annual Report The State of the World's Human Rights**,
<https://www.amnesty.org.tr/icerik/amnesty-international-report-202021>, (21.11.2021).

Coşkun, Mustafa Kemal ve Ercan Şen. **Türkiye'de Ayrımcılık Algısı ve Hak Arama Mekanizmalarına Başvuru Sürecinde Karşılaşılan Engeller**, Toplum ve Hukuk Araştırmaları Vakfı ve Eşit Haklar İçin İzleme Derneği, Ekim 2020, https://www.esithaklar.org/wpcontent/uploads/2021/01/ayrimcilik_algisi_raporu_2020_v2.pdf, (20.11.2021).

Erdemir, Aykan, Cahit Korkmaz, Halil Karaçalı, Muharrem Erdem, Theresa Weitzhofer ve Umut Beşpınar. **Türkiye'de Alevi Olmak**, 1. Baskı, Alevi Kültür Dernekleri, Ankara, 2010, https://www.academia.edu/6954423/T%C3%BCrkiyede_Alevi_Olmak, (10.08.2021).

Equinet's Equality Law Working Group. **Faith in Equality: Religion and Belief in Europe**, (Ed. Sarah Cooke O'Dowd), Equinet, Brussels, 2017, https://equineteurope.org/wpcontent/uploads/2019/02/wg_religion_report_final_web.pdf, (21.11.2021).

Demir, Fatma Betül ve Zehra İpek. **Alevilere Yönelik Ayrımcılık, Bir Saha Çalışması**, İnsan Hakları ve Mazlumlar İçin Dayanışma Derneği İstanbul Şubesi, İstanbul, 2015, <https://istanbul.mazlumder.org/webimage/files/Alevilere%20Yonelik%20Ayrimcilik%20Raporu.pdf>, (10.08.2021).

Helsinki Yurttaşlar Derneği. **Sosyo-Ekonomik Politikalar Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı**, İstanbul, 2014, <https://hyd.org.tr/attachments/article/64/hYd%20Diyanet%20Projesi-KITAP.pdf>, (21.11.2021).

Juul Petersen, Marie. **Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Bağlamında Din veya İnanç Özgürlüğü ile Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Geliştirilmesi: Adalet Erişim, Eğitim ve Sağlık Odaklı Bir Bakış**, çev. Defne Orhun, Norveç Helsinki Komitesi İnanç Özgürlüğü Girişimi, 2020,
<https://inancozgurlugugirisimi.org/skalar-baglaminda-din-veya-inanc-ozgurlugunun-ve-cinsiyet-esitliginin-gelistirilmesi/>, (21.11.2021).

Norwegian Helsinki Committee ve İnanç Özgürlüğü Girişimi. **DH-DD(2021)1078 (Zengin, Mansur Yalçın ve Diğerleri, Cumhuriyetçi Eğitim Vakfı ve İzzettin Doğan ve Diğerleri Davaları Hakkında Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'ne Sunulan Bildiri)**, 20.10.2021,
[https://hudoc.exec.coe.int/eng#%7B%22EXECIdentifier%22%3A%22DHDD\(2021\)1078E%22%7D](https://hudoc.exec.coe.int/eng#%7B%22EXECIdentifier%22%3A%22DHDD(2021)1078E%22%7D), (21.11.2021).

Norwegian Helsinki Committee ve İnanç Özgürlüğü Girişimi. **Hak ve Eşitliğin Peşinde Türkiye'de İnanç Özgürlüğü Hakkını İzleme 2019 Raporu**,
https://inancozgurlugugirisimi.org/wpcontent/uploads/2019/07/Report_Turkey_web.pdf, (21.11.2021).

Norwegian Helsinki Committee ve İnanç Özgürlüğü Girişimi. **Ocak-Haziran 2013 Türkiye'de İnanç Özgürlüğü Hakkını İzleme Raporu**, İstanbul, 2013,
<https://www.stgm.org.tr/e-kutuphane/ocak-haziran-2013-turkiyede-inanc-ozgurlugu-hakini-izleme-raporu>, (21.11.2021).

Tüzün, Işık ve Ezgi Tunca. **Eğitimde Çoğulculuk ve Çocuğun Din veya İnanç Özgürlüğü Açısından Bir İnceleme**, Eşit Haklar İçin İzleme Derneği, İstanbul, 2021,
<https://www.esithaklar.org/2021/02/bilgi-notu-turkiye-egitim-sisteminde-cogulculugu-ve-din-ve-inanc-ozgurlugunu-destekleme-projesi/>, (11.11.2021).

Yıldırım, Mine ve Funda Tekin. **Türkiye'de Din veya İnanç Temelli Nefret Suçları 2020 Raporu**, Norveç Helsinki Komitesi ve İnanç Özgürlüğü Girişimi, 2021, <https://inancozgurlugugirisimi.org/wp-content/uploads/2021/09/din-veya-inanc-temelli-nefret-suclari-2020.pdf>, (21.11.2021).

Yıldırım, Mine ve Hülya Üçpınar. **Türkiye'de Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret**, çev. Defne Orhun, Vicdani Ret Derneği, 2021, <https://drive.google.com/file/d/1hYJi01XRkXMkOSzf04rjRvOkNMzI2V2c/view>, (21.11.2021).

Yıldırım, Mine. **Türkiye'de Zorunlu Din Eğitimi**, Eşit Haklar İçin İzleme Derneği, İstanbul, 2021, <https://inancozgurlugugirisimi.org/wp-content/uploads/2021/03/Tu%CC%88rkiyede-Zorunlu-Din-Egitimi.pdf>, (22.11.2021).

Genel E-Kaynaklar

- about.proquest.com/en/products-services/ebooks-main, (15.12.2021).
- academia.edu, (15.12.2021).
- achpr.org/states, (15.12.2021).
- academic.oup.com/journals, (15.12.2021).
- calismatoplum.org, (15.12.2021).
- citizensinformation.ie, (15.12.2021).
- coe.int/en/web/conventions, (15.12.2021).
- coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/resources, (15.12.2021).
- coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/turkey, (15.12.2021).
- digitalcommons.law.byu.edu/lawreview, (15.12.2021).
- echr.coe.int/Library, (15.12.2021).
- hatecrime.osce.org/incidents, (15.12.2021).
- hudoc.echr.coe.int, (15.12.2021).
- icisleri.gov.tr, (15.12.2021).
- ihop.org.tr/category/belgelik, (15.12.2021).
- inhak.adalet.gov.tr, (15.12.2021).
- insanhaklari.gen.tr, (15.12.2021).
- op.europa.eu/en/web/general-publications, (15.12.2021).
- scandinavianlaw.se, (15.12.2021).
- scholarlycommons.law.cwsl.edu, (15.12.2021).
- scholarlycommons.law.emory.edu/eilr, (15.12.2021).
- sozluk.gov.tr, (15.12.2021).
- tandemproject.com/databases/comm_resources_database.htm, (15.12.2021).
- venice.coe.int, (15.12.2021).

KARAR LİSTESİ

Mahkeme ve Komisyon Kararları

- **Abrahamsson v. İsveç**, 5 Ekim 1987, 12154/86. (Kom.)
- **Acarca v. Türkiye**, 3 Ekim 2002, 45823/99.
- **Adyan ve Diğerleri v. Ermenistan**, 12 Ekim 2017, 75604/11.
- **Agga v. Yunanistan**, 17 Ekim 2002, 50776/99, 52912/99.
- **Aghanyan ve Diğerleri v. Ermenistan**, 5 Aralık 2019, 58070/12 ve 21 diğer başvuru no.
- **Ahmet Arslan ve Diğerleri v. Türkiye**, 23 Şubat 2010, 41135/98.
- **Aktaş v. Fransa**, 30 Haziran 2009, 43563/08.
- **Alexandridis v. Yunanistan**, 21 Şubat 2008, 19516/06.
- **Altın Lotus Şövalyeleri Derneği v. Fransa**, 31 Ocak 2013, 50615/07.
- **Altun ve Diğerleri v. Türkiye**, 10 Temmuz 2018, 54093/10.
- **Alujer Fernández ve Caballero García v. İspanya**, 14 Haziran 2001, 53072/99.
- **Angeleni v. İsveç**, 3 Aralık 1986, 10491/83. (Kom.)
- **Anguelova v. Bulgaristan**, 13 Haziran 2002, 38361/97.
- **Antik Baltık Dinleri Derneği "Romuva" v. Litvanya**, 8 Haziran 2021, 48329/19.
- **A. O. Falun Dafa ve Diğerleri v. Moldova Cumhuriyeti**, 29 Haziran 2021, 29458/15.
- **Arrowsmith v. Birleşik Krallık**, 16 Mayıs 1977, 7050/75. (Kom.)
- **A.R. ve L.R. v. İsviçre**, 19 Aralık 2017, 22338/15.
- **Ásatrúarfélagid v. İzlanda**, 18 Eylül 2012, 22897/08.
- **Aslanian v. Moldova Cumhuriyeti ve Rusya**, 13 Temmuz 2021, 74433/11.
- **Ateistler Birliği v. Fransa**, 6 Temmuz 1994, 14635/89. (Kom.)
- **Autio v. Finlandiya**, 6 Aralık 1991, 17086/90. (Kom.)
- **Avanesyan v. Ermenistan**, 20 Temmuz 2021, 12999/15.
- **Avusturya Yehova Şahitleri v. Avusturya**, 25 Eylül 2012, 27540/05.
- **Aydın Tatlav v. Türkiye**, 2 Mayıs 2006, 50692/99.
- **Baczowski ve Diğerleri v. Polonya**, 3 Mayıs 2007, 1543/06.
- **Bağımsız Ortodoks Kilisesi ve Zahariev v. Bulgaristan**, 20 Nisan 2021, 76620/14.

- **Baraliija v. Bosna-Hersek**, 29 Ekim 2019, 30100/18.
- **Bayatyan v. Ermenistan**, 7 Temmuz 2011, 23459/03. (B.D.)
- **Bayrak v. Fransa**, 30 Haziran 2009, 14308/08.
- **Ben El Mahi ve Diğerleri v. Danimarka**, 11 Aralık 2006, 5853/06.
- **Begheluri v. Gürcistan**, 7 Ekim 2014, 28490/02.
- **Bekos ve Koutropoulos v. Yunanistan**, 13 Aralık 2005, 15250/02.
- **Bektaş Topluluğu ve Diğerleri v. Kuzey Makedonya**, 12 Nisan 2018, 48044/10; 75722/12; 25176/13.
- **Belcacemi ve Oussar v. Belçika**, 11 Temmuz 2017, 37798/13.
- **Belçika Eğitim Dili Davası**, 23 Temmuz 1968, 1474/62; 1677/62; 1691/62; 1769/63; 1994/63; 2126/64.
- **Bernard v. Lüksemburg**, 8 Eylül 1993, 17187/90.
- **Bessarabia Metropolit Kilisesi v. Moldova**, 13 Aralık 2001, 45701/99.
- **Biserica Adevărat Ortodoxă din Moldova ve Diğerleri v. Moldova**, 27 Şubat 2007, 952/03.
- **Boychev ve Diğerleri v. Bulgaristan**, 27 Ocak 2011, 77185/01.
- **Bruno v. İsveç**, 28 Ağustos 2001, 32196/96.
- **Bukharatyan v. Ermenistan**, 10 Ocak 2012, 37819/03.
- **Buldu ve Diğerleri v. Türkiye**, 3 Haziran 2014, 14017/08.
- **Bulgaristan Ortodoks Eski Takvim Kilisesi ve Diğerleri v. Bulgaristan**, 20 Nisan 2021, 56751/13.
- **Bulgaristan Yehova Şahitleri Mezhebi v. Bulgaristan**, 10 Kasım 2020, 5301/11.
- **Bulut v. Türkiye**, 3 Mayıs 1993, 18783/91. (Kom.)
- **Buscarini ve Diğerleri v. San Marino**, 18 Şubat 1999, 24645/94. (B.D.)
- **C. v. Birleşik Krallık**, 15 Aralık 1983, 10358/83. (Kom.)
- **Campbell ve Cosans v. Birleşik Krallık**, 25 Şubat 1982, 7511/76; 7743/76.
- **Canea Katolik Kilisesi v. Yunanistan**, 16 Aralık 1997, 25528/94.
- **C.D. ve Diğerleri v. Yunanistan**, 19 Aralık 2013, 33441/10.; 33468/10; 33476/10.
- **Cha'are Shalom ve Tsedek v. Fransa**, 27 Haziran 2000, 27417/95. (B.D.)
- **Chappel v. Birleşik Krallık**, 30 Mart 1989, 10461/83.
- **Chappell v. Birleşik Krallık**, 14 Temmuz 1987, 12587/86. (Kom.)

- **Chassagnou ve Diğerleri v. Fransa**, 29 Nisan 1999, 25088/94; 28331/95; 28443/95. (B.D.)
- **Choudhury v. Birleşik Krallık**, 5 Mart 1991, 17439/90. (Kom.)
- **CJ., JJ. ve EJ. v. Polonya**, 16 Ocak 1996, 23380/94. (Kom.)
- **Corley ve Diğerleri ve Rusya**, 23 Kasım 2021, 292/06; 43490/06.
- **Cserjés v. Macaristan**, 5 Nisan 2001, 45599/99.
- **Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Vakfı v. Türkiye**, 2 Aralık 2014, 32093/10.
- **C. W. v. Birleşik Krallık**, 26 Ocak 2016, 31758/11.
- **Çiftçi v. Türkiye**, 17 Haziran 2004, 71860/01.
- **Çuvaş Cumhuriyeti İncil Merkezi v. Rusya**, 12 Haziran 2014, 33203/08.
- **D. v. Fransa**, 6 Aralık 1983, 10180/82. (Kom.)
- **Dahlab v. İsviçre**, 15. Şubat 2001, 42393/98.
- **Dakir v. Belçika**, 11 Temmuz 2017, 4619/12.; El Morabet, 89-90.
- **Danilenkov ve Diğerleri v. Rusya**, 30 Temmuz 2009, 67336/01.
- **Darby v. İsveç**, 23 Ekim 1990, 11581/85.
- **Demeester v. Belçika**, 8 Ekim 1981, 8493/79. (Kom.)
- **Deschomets v. Fransa**, 16 Mayıs 2006, 31956/02.
- **D.H. ve Diğerleri v. Çek Cumhuriyeti**, 13 Kasım 2007, 57325/00. (B.D.)
- **Dimitras ve Diğerleri v. Yunanistan**, 3 Haziran 2010, 42837/06; 3237/07; 3269/07; 35793/07; 6099/08.
- **Dimitras ve Diğerleri v. Yunanistan (No.3)**, 8 Nisan 2013, 44077/09; 15369/10; 41345/10.
- **Dimitrova v. Bulgaristan**, 10 Şubat 2015, 15452/07.
- **Doğru v. Fransa**, 4 Aralık 2008, 27058/05.
- **Dubowska ve Skup v. Polonya**, 14 Nisan 1997, 33490/96; 34055/96. (Kom.)
- **Dudgeon v. Birleşik Krallık**, 22 Ekim 1981, 7525/76.
- **Dyagilev v. Rusya**, 10 Mart 2020, 49972/16.
- **Ebrahimian v. Fransa**, 26 Kasım 2015, 64846/11.
- **Efstratiou v. Yunanistan**, 18 Aralık 1996, 24095/94.
- **Église Évangélique Missionnaire ve Salaûn v. Fransa**, 31 Ocak 2013, 25502/07.
- **Enver Aydemir v. Türkiye**, 7 Haziran 2016, 26012/11.
- **Erçep v. Türkiye**, 22 Kasım 2011, 43965/04.

- **Elli Poluhas Dödsbo v. İsveç**, 17 Ocak 2006, 61564/00.
- **El Majjaoui ve Stichting Toubia Moskee v. Hollanda**, 20 Aralık 2007, 25525/03. (B.D.)
- **El Morsli v. Fransa**, 4 Mart 2008, 15585/06.
- **Emine Araç v. Türkiye**, 23 Eylül 2008, 9907/02.
- **Erlich ve Kastro v. Romanya**, 9 Haziran 2020, 23735/16; 23740/16.
- **E. S. v. Avusturya**, 25 Ekim 2018, 38450/12.
- **E. ve G.R. v. Avusturya**, 14 Mayıs 1984, 9781/82.
- **Eweida ve Diğerleri v. Birleşik Krallık**, 15 Ocak 2013, 48420/10; 36516/10; 51671/10; 59842/10. (B.D.)
- **Feti Demirtaş v. Türkiye**, 17 Ocak 2012, 5260/07.
- **Fernández Martínez v. İspanya**, 12 Haziran 2014, 56030/07. (B.D.)
- **Folgerø ve Diğerleri v. Norveç**, 29 Haziran 2007, 15472/02. (B.D.)
- **F. L. v. Fransa**, 3 Kasım 2005, 61162/00.
- **F. P. v. Almanya**, 29 Mart 1993, 19459/92. (Kom.)
- **Francesco Sessa v. İtalya**, 3 Nisan 2012, 28790/08.
- **Fränklin-Beentjes ve Ceflu-Luz Da Floresta v. Hollanda**, 6 Mayıs 2014, 28167/07.
- **Fransa Yehova Şahitleri Derneği v. Fransa**, 30 Haziran 2011, 8916/05.
- **Fransız Rahipler Enstitüsü ve Diğerleri v. Türkiye**, 14 Aralık 2000, 26308/95.
- **Fusu Arcadie ve Diğerleri v. Moldova**, 17 Temmuz 2012, 22218/06.
- **Gamaleddyn v. Fransa**, 30 Haziran 2009, 18527/08.
- **Genov v. Bulgaristan**, 23 Mart 2017, 40524/08.
- **Ghazal v. Fransa**, 30 Haziran 2009, 29134/08.
- **Giniewski v. Fransa**, 31 Ocak 2006, 64016/00.
- **Girard v. Fransa**, 30 Haziran 2011, 22590/04.
- **Glas Nadejda EOOD ve Anatoli Elenkov v. Bulgaristan**, 11 Ekim 2007, 14134/02.
- **Gottessmann v. İsviçre**, 4 Aralık 1984, 10616/83. (Kom.)
- **Gough v. Birleşik Krallık**, 28 Ekim 2014, 49327/11.
- **Graeme v. Birleşik Krallık**, 5 Şubat 1990, 13887/88. (Kom.)
- **Grandrath v. Almanya**, 12 Aralık 1966, 2299/64. (Kom.)

- **Grzelak v. Polanya**, 15 Haziran 2010, 7710/02.
- **Güler ve Uğur v. Türkiye**, 2 Aralık 2014, 31706/10; 33088/10.
- **Gütl v. Avusturya**, 12 Mart 2009, 49686/99.
- **H. ve B. v. Birleşik Krallık**, 18 Temmuz 1986, 11991/86. (Kom.)
- **Haas v. Hollanda**, 13 Ocak 2004, 36983/97.
- **Hadri-Vionnet v. İsviçre**, 14 Şubat 2008, 55525/00.
- **Hamidović v. Bosna Hersek**, 5 Aralık 2017, 57792/15.
- **Handyside v. Birleşik Krallık**, 7 Aralık 1976, 5493/72.
- **Hasan ve Chaush v. Bulgaristan**, 26 Ekim 2000, 30985/96. (B.D.)
- **Hasan ve Eylem Zengin**, 9 Ekim 2007, 1448/04.
- **Hazar ve Açık v. Türkiye**, 11 Ekim 1991, 16311/90;16312/90;16313/90. (Kom.)
- **Herrmann v. Almanya**, 26 Haziran 2012, 9300/07. (B.D.)
- **Hizb Ut-Tahrir ve Diğerleri v. Almanya**, 12 Haziran 2012, 31098/08.
- **Hoffmann v. Avusturya**, 23 Haziran 1993, 12875/87.
- **Hoogendijk v. Hollanda**, 6 Ocak 2005, 58641/00.
- **Hugh Jordan v. Birleşik Krallık**, 4 Mayıs 2001, 24746/94.
- **Iglesia Bautista El Salvador ve Ortega Moratilla v. İspanya**, 1 Kasım 1992, 17522/90. (Kom.)
- **Igors Dmitrijevs v. Letonya**, 30 Kasım 2006, 61638/00.
- **ISKCON ve Diğerleri v. Birleşik Krallık**, 8 Mart 1994, 20490/92. (Kom.)
- **Ivanova v. Bulgaristan**, 12 Nisan 2007, 52435/99.
- **İ. A. v. Türkiye**, 13 Eylül 2005, 42571/98.
- **İbragim İbragimov ve Diğerleri v. Rusya**, 28 Ağustos 2018, 1413/08; 28621/11.
- **İsmailova v. Rusya**, 29 Kasım 2007, 37614/02.
- **İzzettin Doğan ve Diğerleri v. Türkiye**, 26 Nisan 2016, 62649/10. (B.D.)
- **Jakóbski v. Polonya**, 7 Aralık 2010, 18429/06.
- **Jasvir Singh v. Fransa**, 30 Haziran 2009, 25463/08.
- **Jerusalem v. Avusturya**, 27 Şubat 2001, 26958/95.
- **J. L. v. Finlandiya**, 16 Kasım 2000, 32526/96.
- **Johannische Kirche ve Peters v. Almanya**, 10 Temmuz 2001, 41754/98.
- **Johansen v. Norveç**, 7 Ağustos 1996, 17383/90.
- **Johnston ve Diğerleri v. İrlanda**, 18 Aralık 1986, 9697/82.

- **K. ve V. v. Hollanda**, 16 Temmuz 1987, 11086/84. (Kom.)
- **Kalaç v. Türkiye**, 1 Temmuz 1997, 20704/92.
- **Kalifatstaat v. Almanya**, 11 Aralık 2006, 13828/04.
- **Karaahmed v. Bulgaristan**, 24 Şubat 2015, 30587/13.
- **Karaduman v. Türkiye**, 3 Mayıs 1993, 16278/90. (Kom.)
- **Karlsson v. İsveç**, 8 Eylül 1988, 12356/86. (Kom.)
- **Kasymakhunov ve Saybatalov v. Rusya**, 14 Mart 2013, 26261/05; 26377/06.
- **Kemal Şişman v. Türkiye**, 21 Ocak 2014, 46352/10.
- **Kervancı v. Fransa**, 4 Aralık 2008, 31645/04.
- **Khan v. Birleşik Krallık**, 7 Temmuz 1986, 11579/85. (Kom.)
- **Kıbrıs v. Türkiye**, 10 Mayıs 2001, 25781/94. (B.D.)
- **Kimlya ve Diğerleri v. Rusya**, 1 Ekim 2009, 76836/01, 32782/03.
- **Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen v. Danimarka**, 7 Aralık 1976, 5095/71, 5920/72, 5926/72.
- **Klein v. Slovakya**, 31 Ekim 2006, 72208/01.
- **Klein ve Diğerleri v. Almanya**, 6 Nisan 2017, 10138/11.
- **Knudsen v. Norveç**, 8 Mart, 1985, 11045/84. (Kom.)
- **Kohn v. Almanya**, 23 Mart 2000, 47021/99.
- **Kokkinakis v. Yunanistan**, 25 Mayıs 1993, 14307/88.
- **Konrad ve Diğerleri v. Almanya**, 11 Eylül 2006, 35504/03.
- **Kontakt-Information-Therapie ve Hagen v. Avusturya**, 10 Aralık 1988, 11921/86. (Kom)
- **Konttinen v. Finlandiya**, 3 Aralık 1996, 24949/94. (Kom.)
- **Koppi v. Avusturya**, 10 Aralık 2009, 33001/03.
- **Kornilova v. Ukrayna**, 12 Kasım 2020, 47283/14.
- **Korostelev v. Rusya**, 12 Mayıs 2020, 29290/10.
- **Kosteski v. Kuzey Makedonya**, 13 Nisan 2006, 55170/00.
- **Kovalkovs v. Letonya**, 31 Ocak 2012, 35021/05.
- **Krupko ve Diğerleri v. Rusya**, 26 Haziran 2014, 26587/07.
- **Kuropyatnik v. Rusya**, 28 Eylül 2021, 64403/11.
- **Korostelev v. Rusya**, 12 Mayıs 2020, 29290/10.
- **Kurtulmuş v. Türkiye**, 24 Ocak 2006, 65500/01.

- **Kurtuluş Ordusu Moskova Şubesi v. Rusya**, 5 Ekim 2006, 72881/01.
- **Kustannus Oy Vapaa Ajatteliija AB ve diğerleri v. Finlandiya**, 15 Nisan 1996, 20471/92. (Kom.)
- **Kutsal Manastırlar v. Yunanistan**, 9 Aralık 1994, 13092/87; 13984/88.
- **Kuznetsov ve Diğerleri v. Rusya**, 11 Ocak 2007, 184/02.
- **Kyivyi Rih'in Ternivsky Bölgesindeki Yehova Şahitleri İnanç Topluluğu v. Ukrayna**, 3 Eylül 2019, 21477/10.
- **Lachiri v. Belçika**, 18 Eylül 2018, 3413/09.
- **Lang v. Avusturya**, 19 Mart 2009, 28648/03.
- **Larissis ve Diğerleri v. Yunanistan**, 24 Şubat 1998, 23372/94.
- **Lautsi v. İtalya**, 18 Mart 2011, 30814/06. (B.D.)
- **Lawless v. İrlanda (No. 1)**, 14 Kasım 1960, 332/57.
- **Le Cour Grandmaison ve Fritz v. Fransa**, 6 Temmuz 1987, 11567/85; 11568/85. (Kom.)
- **Leela Förderkreis E.V. ve Diğerleri v. Almanya**, 6 Kasım 2008, 58911/00.
- **Leeuw-St. Pierre Sakinleri v. Belçika**, 15 Temmuz 1965, 2333/64. (Kom.)
- **Leyla Şahin v. Türkiye**, 10 Kasım 2005, 44774/98. (B.D.)
- **Lind v. Rusya**, 6 Aralık 2007, 25664/05.
- **Lombardi Vallauri v. İtalya**, 20 Ekim 2009, 39128/05.
- **Lotter ve Lotter v. Bulgaristan**, 19 Mayıs 2004, 39015/97.
- **Löffelmann v. Avusturya**, 12 Mart 2009, 42967/98.
- **Magyar Keresztény Mennonita Egyház ve Diğerleri v. Macaristan**, 8 Nisan 2014, 70945/11 ve 8 diğer başvuru no.
- **Mann Singh v. Fransa**, 13 Kasım 2008, 24479/07.
- **Manoussakis v. Yunanistan**, 26 Eylül 1996, 18748/91.
- **Mansur Yalçın ve Diğerleri v. Türkiye**, 16 Eylül 2014, 21163/11.
- **Manzanas Martín v. İspanya**, 3 Nisan 2012, 17966/10.
- **Martins Casimiro ve Cerveira Ferreira v. Lüksemburg**, 27 Nisan 1999, 44888/98.
- **Masaev v. Moldova**, 12 Mayıs 2009, 6303/05.
- **McCullough v. Birleşik Krallık**, 12 Eylül 1997, 24889/94. (Kom.)
- **McFeeley ve Diğerleri v. Birleşik Krallık**, 15 Mayıs 1980, 8317/78. (Kom.)

- **McKerr v. Birleşik Krallık**, 4 Mayıs 2001, 28883/95.
- **Memduh Aksoy v. Türkiye**, 5 Aralık 2000, 45376/99.
- **Metodiev ve Diğerleri v. Bulgaristan**, 15 Haziran 2017, 58088/08.
- **Migoryanu ve İzmail Şehri Yehova Şahitleri Dinî Topluluğu v. Ukrayna**, 12 Kasım 2020, 36046/15.
- **Milanović v. Sırbistan**, 14 Aralık 2010, 44614/07.
- **Mirolubovs ve Diğerleri v. Letonya**, 15 Eylül 2009, 798/05.
- **M. M. v. Bulgaristan**, 9 Temmuz 1997, 27496/95. (Kom.)
- **Mockutė v. Litvanya**, 27 Şubat 2018, 66490/09.
- **Molla Sali v. Yunanistan**, 19 Aralık 2018, 20452/14. (B.D.)
- **Moskova Scientology Kilisesi v. Rusya**, 5 Nisan 2007, 18147/02.
- **Moskova Yehova Şahitleri ve Diğerleri v. Rusya**, 10 Haziran 2010, 302/02.
- **Mozer v. Moldova ve Rusya**, 23 Şubat 2016, 11138/10. (B.D.)
- **Murphy v. İrlanda**, 10 Temmuz 2003, 44179/98.
- **Mushfig Mammadov ve Diğerleri v. Azerbaycan**, 17 Ekim 2019, 14604/08; 45823/11; 76127/13; 41792/15.
- **Müslüman Cemaati Yüksek Ruhani Konseyi v. Bulgaristan**, 16 Aralık 2004, 39023/97.
- **N. v. İsveç**, 11 Ekim 1984, 10410/83. (Kom.)
- **Nachova ve Diğerleri v. Bulgaristan**, 6 Temmuz 2005, 43577/98, 43579/98. (B.D.)
- **Nasirov ve Diğerleri v. Azerbaycan**, 20 Şubat 2020, 58717/10.
- **Neagu v. Romanya**, 10 Kasım 2020, 21969/15.
- **N. F. v. İtalya**, 2 Ağustos 2001, 37119/97.
- **Nolan v. K. v. Rusya**, 12 Şubat 2009, 2512/04.
- **Nyyssönen v. Finlandiya**, 15 Ocak 1998, 30406/96. (Kom.)
- **O'Donoghue ve Diğerleri v. Birleşik Krallık**, 14 Aralık 2010, 34848/07.
- **Olsson v. İsveç**, 24 Mart 1988, 10465/83.
- **Omkaranda ve Divine Light Zentrum v. İsviçre**, 19 Mart 1981, 8118/77. (Kom.)
- **Opuz v. Türkiye**, 9 Haziran 2009, 33401/02.
- **Ortodoks Ohrid Archdiocese v. Kuzey Makedonya**, 16 Kasım 2017, 3532/07.
- **Osmanoğlu ve Kocabaş v. İsviçre**, 10 Ocak 2017, 29086/12.

- **Otto-Preminger Enstitüsü v. Avusturya**, 20 Eylül 1994, 13470/87.
- **Ouardiri v. İsviçre**, 28 Hairan 2011, 65840/09.
- **Öz v. Almanya**, 3 Aralık 1996, 32168/96. (Kom.)
- **Palau-Martinez v. Fransa**, 16 Aralık 2003, 64927/01.
- **Pannullo ve Forte v. Fransa**, 30 Ekim 2001, 37794/97.
- **Papavasiliakis v. Yunanistan**, 15 Eylül 2016, 66899/14.
- **Parry v. Birleşik Krallık**, 28 Kasım 2006, 42971/05.
- **Pellegrini v. İtalya**, 20 Temmuz 2001, 30882/96.
- **Pendragon v. Birleşik Krallık**, 19 Ekim 1998, 31416/96. (Kom.)
- **Perovy v. Rusya**, 20 Ekim 2020, 47429/09.
- **Perry v. Letonya**, 8 Kasım 2007, 30273/03.
- **Petrovic v. Avusturya**, 27 Mart 1998 , 20458/92 (156/1996/775/976).
- **Phull v. Fransa**, 11 Ocak 2005, 35753/03.
- **Pichon ve Sajous v. Fransa**, 2 Ekim 2001, 49853/99.
- **Pilav v. Bosna-Hersek**, 9 Haziran 2016, 41939/07.
- **Pitkevich v. Rusya**, 8 Şubat 2001, 47936/99.
- **Platform Arzte v. Avusturya**, 21 Haziran 1988, 10126/82.
- **Ploski v. Polonya**, 12 Kasım 2002, 26761/95.
- **Polat v. Avusturya**, 20 Temmuz 2021, 12886/16.
- **Poltoratskiy v. Ukrayna**, 29 Nisan 2003, 38812/97.
- **Pretty v. Birleşik Krallık**, 29 Nisan 2002, 2346/02.
- **Raninen v. Finlandiya**, 16 Aralık 1997, 20972/92.
- **Ranjit Singh v. Fransa**, 30 Haziran 2009, 27561/08.
- **Rasmussen v. Danimarka**, 28 Kasım 1984, 8777/79.
- **Razaghi v. İsveç**, 25 Ocak 2005, 64599/01.
- **Refah Partisi v. Türkiye**, 13 Şubat 2003, 41340/98; 41342/98; 41343/98; 41344/98. (B.D.)
- **Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas ve Diğerleri v. Avusturya**, 31 Temmuz 2008, 40825/98.
- **Rommelfanger v. Almanya**, 6 Eylül 1989, 12242/86.
- **Rothenthurm v. İsviçre**, 14 Aralık 1988, 13252/87. (Kom.)

- **Rusya Krishna Bilinci Toplamlar Merkezi ve Frolov v. Rusya**, 23 Kasım 2021, 37477/11.
- **Saint Synode Bulgar Ortodoks Kilisesi (Métropolit Innoncent) ve Diğerleri v. Bulgaristan**, 22 Ocak 2009, 412/03; 35677/04.
- **Salonen v. Finlandiya**, 2 Temmuz 1997, 27868/95. (Kom.)
- **Sâmbata Bihor Rum Katolik Cemaati v. Romanya**, 12 Ocak 2010, 48107/99.
- **Saniewski v. Polonya**, 26 Haziran 2001, 40319/98.
- **Saran v. Romanya**, 10 Kasım 2020, 65993/16.
- **S.A.S. v. Fransa**, 1 Temmuz 2014, 43835/11. (B.D.)
- **Savda v. Türkiye**, 12 Haziran 2012, 42730/05.
- **Savez Crkava “Riječ Žlvota” ve Diğerleri v. Hırvatistan**, 9 Aralık 2010, 7798/08.
- **Scientology Kilisesi v. İsveç**, 14 Temmuz 1980, 8282/78. (Kom.)
- **Schilder v. Hollanda**, 16 Ekim 2012, 2158/12.
- **Schüth v. Almanya**, 23 Eylül 2010, 1620/03.
- **Secic v. Hırvatistan**, 31 Mayıs 2007, 40116/02.
- **Sejdićand Finci v. Bosna-Hersek**, 22 Aralık 2009, 27996/06; 34836/06. (B.D.)
- **Selim v. Kıbrıs**, 16 Temmuz 2002, 47293/99.
- **Sert v. Türkiye**, 8 Temmuz 2004, 47491/99.
- **Seven Individuals v. İsveç**, 13 Mayıs 1982, 8811/79. (Kom.)
- **Shanaghan v. Birleşik Krallık**, 4 Mayıs 2001, 37715/97.
- **Shortall ve Diğerleri v. İrlanda**, 19 Ekim 2021, 50272/18.
- **Siebenhaar v. Almanya**, 3 Şubat 2011, 18136/02.
- **Sinan Işık v. Türkiye**, 2 Şubat 2010, 21924/05.
- **Sindicatul “Păstorul cel Bun” v. Romanya**, 9 Temmuz 2013, 2330/09. (B.D.)
- **"Sivananda De Yoga Vedanta" Derneği v. Fransa**, 16 Nisan 1998, 30260/96.(Kom.)
- **Sheveli ve Shengelaya v. Azerbaycan**, 5 Kasım 2020, 42730/11.
- **Skugar ve Diğerleri v. Rusya**, 3 Aralık 2009, 40010/04.
- **Sodan v. Türkiye**, 2 Şubat 2016, 18650/05.
- **Sofianopoulos ve Diğerleri v. Yunanistan**, 12 Aralık 2002, 1988/02; 1997/02; 1977/02.

- **Spetz ve Diğerleri v. İsveç**, 12 Ekim 1994, 20402/92. (Kom.)
- **Spottl v. Avusturya**, 15 Mayıs 1996, 22956/93. (Kom.)
- **Staatkundig Gereformeerde Partij v. Hollanda**, 10 Temmuz 2012, 58369/10.
- **Stavropoulos v. Yunanistan**, 25 Haziran 2020, 52484/18.
- **Stec ve Diğerleri v. Birleşik Krallık**, 12 Nisan 2006, 65731/01; 65900/01. (B.D.)
- **Stedman v. Birleşik Krallık**, 9 Nisan 1997, 29107/95. (Kom.)
- **Sunday Times v. Birleşik Krallık**, 26 Nisan 1979, 6538/74
- **Suter v. İsviçre**, 1 Aralık 1986, 11595/85. (Kom.)
- **Sutter v. İsviçre**, 22 Şubat 1984, 8209/78.
- **Süveges v. Macaristan**, 5 Ocak 2016, 50255/12.
- **Svyato- Mykhalivska Parafiya v. Ukrayna**, 14 Haziran 2007, 77703/01.
- **Şerif v. Yunanistan**, 14 Aralık 1999, 38178/97.
- **Şerife Yiğit v. Türkiye**, 2 Kasım 2010, 3976/05. (B.D.)
- **Şimşek ve Diğerleri v. Türkiye**, 26 Temmuz 2005, 35072/97; 37194/97.
- **Tanyar ve Küçükergin v. Türkiye**, 5 Aralık 2006, 74242/01.
- **Tagiyev ve Huseynov v. Azerbaycan**, 5 Aralık 2019, 13274/08.
- **Tarhan v. Türkiye**, 17 Temmuz 2012, 9078/06.
- **Tepeli ve Diğerleri v. Türkiye**, 11 Eylül 2001, 31876/96.
- **Jesus Christ of Latter-Day Saints Kilisesi v. Birleşik Krallık**, 4 Mart 2014, 7552/09.
- **Thlimmenos v. Yunanistan**, 6 Nisan 2000, 34369/97. (B.D.)
- **Tothpal ve Szabo v. Romanya**, 19 Şubat 2019, 28617/13; 50919/13.
- **Tsartsidze ve Diğerleri v. Gürcistan**, 17 Ocak 2017, 18766/04.
- **Tsaturyan v. Ermenistan**, 10 Ocak 2012, 37821/03.
- **Tsavachidis v. Yunanistan**, 21 Ocak 1999, 28802/95. (B.D.)
- **Tsirlis ve Kouloumpas v. Yunanistan**, 29 Mayıs 1997, 19233/91; 19234/91.
- **Ukrayna v. Rusya**, 16 Aralık 2020, 20958/14; 38334/18. (B.D.)
- **Universelles Leben v. Almanya**, 27 Kasım 1996, 29745/96. (Kom.)
- **Ülke v. Türkiye**, 24 Ocak 2006, 39437/98.
- **Vartic v. Romanya (No. 2)**, 17 Aralık 2013, 14150/08.
- **Valsamis v. Yunanistan**, 18 Aralık 1996, 21787/93.
- **Van den Dungen v. Hollanda**, 22 Şubat 1995, 22838/93. (Kom.)

- **Van Schijndel, Van Der Heyden ve Leenman v. Hollanda**, 10 Eylül 1997, 30936/96. (Kom.)
- **Velikova v. Bulgaristan**, 18 Mayıs 2000, 41488/98.
- **Vereniging Weekblad Bluf! v. Hollanda**, 9 Şubat 1995, 16616/90.
- **Vogt v. Almanya**, 2 Eylül 1996, 17851/91. (B.D.)
- **Vojnity v. Macaristan**, 12 Şubat 2013, 29617/07.
- **Wasmuth v. Almanya**, 17 Şubat 2011, 12884/03.
- **Williamson v. Birleşik Krallık**, 17 Mayıs 1995, 27008/95. (Kom.)
- **Wingrove v. Birleşik Krallık**, 25 Kasım 1996, 17419/90.
- **W ve D: M, M ve HI v. Birleşik Krallık**, 6 Mart 1984, 10228/82, 10229/82. (Kom.)
- **X Kilisesi v. Birleşik Krallık**, 17 Aralık 1968, 3798/68. (Kom.)
- **X Şirketi v. İsviçre**, 27 Şubat 1979, 7865/77 . (Kom.)
- **X ve Scientology Kilisesi v. İsveç**, 5 Mayıs 1979, 7805/77. (Kom.)
- **X. v. Almanya**, 18 Aralık 1974, 6167/73. (Kom.)
- **X v. Almanya**, 10 Mart 1981, 8741/79. (Kom.)
- **X. v. Avusturya**, 22 Nisan 1965, 1718/62. (Kom.)
- **X. v. Avusturya**, 13 Aralık 1963, 1747/62. (Kom.)
- **X v. Avusturya**, 15 Şubat 1965, 1753/63. (Kom.)
- **X. v. Avusturya**, 22 Mart 1972, 4982/71. (Kom.)
- **X v. Avusturya**, 15 Ekim 1981, 8652/79. (Kom.)
- **X. v. Birleşik Krallık**, 20 Aralık 1974, 5442/72. (Kom.)
- **X. v. Birleşik Krallık**, 18 Mayıs 1976, 6886/75. (Kom.)
- **X. v. Birleşik Krallık**, 4 Ekim 1977, 7291/75. (Kom.)
- **X. v. Birleşik Krallık**, 12 Temmuz 1978, 7992/77. (Kom.)
- **X. v. Birleşik Krallık**, 1 Mart 1979, 8010/77. (Kom.)
- **X. v. Birleşik Krallık**, 12 Mart 1981, 8160/78. (Kom.)
- **X. v. Birleşik Krallık**, 6 Mart 1982, 8231/78. (Kom.)
- **X. v. Danimarka**, 8 Mart 1976, 7374/76. (Kom.)
- **Yanaşık v. Türkiye**, 6 Ocak 1993, 14524/89. (Kom.)
- **Yehova Şahitleri Hristiyan Derneği v. Bulgaristan**, 3 Temmuz 1997, 28626/95. (Kom.)

- **Yehova Şahitlerini Destekleme Derneği v. Türkiye**, 24 Mayıs 2016, 36915/10; 8606/13.
- **Yehova'nın Şahitlerinin Gıdani Cemaati Üyeleri ve Diğerleri v. Gürcistan**, 3 Mayıs 2007, 71156/01.
- **Zarb Adami v. Malta** 20 Haziran 2006, 17209/02.
- **Zagubnya ve Tabachkova v. Ukrayna**, 12 Kasım 2020, 60977/14.
- **Zorica Jovanovic v. Sırbistan**, 26 Mart 2013, 21794/08.
- **Zornić v. Bosna-Hersek**, 15 Temmuz 2014, 3681/06.
- **Z. ve T. v. Birleşik Krallık**, 28 Şubat 2006, 27034/05.
- **40 Anne v. İsveç**, 9 Mart 1977, 6853/74.(Kom.)

Birleşmiş Milletler İnsan Haklar Komitesi Kararları

- **Hebbadj v. Fransa**, 17 Temmuz 2018, 2807/2016.
- **Karnel Singh Bhinder v. Kanada**, 9 Kasım 1989, 208/1986.
- **M.A.B.,W.A.T. ve J.-A.Y.T. v. Kanada**, 14 Ekim 1993, 570/1993.
- **Malakhovsky ve Alexander Pikul v. Belarus**, 26 Temmuz 2005, 1207/2003.
- **Ranjit Singh v. Fransa**, 15 Aralık 2008, 1876/2009.
- **Sister Immaculate Joseph v. Sri Lanka**, 21 Ekim 2005, 1249/2004.
- **Yaker v. Fransa**, 17 Temmuz 2018, 2747/2016.